

Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
Департман за географију, туризам и хотелијерство

Наташа Дракулић Ковачевић

РАЗВОЈ ТУРИЗМА И ОЦЕНА ТУРИСТИЧКЕ КОНКУРЕНТНОСТИ ЈУЖНОБАНАТСКЕ ОБЛАСТИ

Докторска дисертација

Нови Сад, 2019.

***Путовања вас прво оставе без речи,
а онда вас претворе у приповедача
Ибн Батута***

ПРЕДГОВОР

Први контакт овог номадског савременика са Јужнобанатском облашћу иде преко основних студија. Иако, су већ тада откривени неискоришћени потенцијали ове регије, на томе све остаје наредних пет година. Како то обично бива, стицајем околности и бројним случајностима, намерно или не, али на моје велико задовољство, настаје рад који у облику докторске дисертације представљам јавности.

На овом месту треба захвалити људима који су омогућили да изгорено и неизговорено постане писана реч. Њихов број није велик, али је сваки од њих појединачно велики човек.

На овој страни исказујем ВЕЛИКО ХВАЛА:

- *Мојој породици на подрици и разумевању током целог процеса студирања,*
- *Мом супругу Лазару на љубави, оптимизм и решењима у немогућим мисијама,*
- *Мом драгом пријатељу Угљеши на правом пријатељству, ентузијазму и свему (списак доприноса је подужи)*
- *Својим пријатељима и колегама на моралној подрици, саветима и активностима који су допринели да овај рад добије коначан облик,*
- *Проф. др Јовани Плавши и проф. др Олги Хаџић захваљујем се на подрици током докторских студија. Хвала Вам што препознајете особе које вреде и пружете шансу младом човеку шансу да верује у боље, што сте своји и наши и посматрате студента као личност, а не као број. И тако у реду међу многима, „чекајући,, професора Плавшу и професорицу Олгу, завршавам студије на ПМФ-у;*
- *Свим људима који су ми помогли на било који начин приликом истраживања за потребе докторске тезе, као и приликом писања саме дисертације.*

Један део мог живота је добио епилог. Надам се да ће залагање и рад оправдати очекивања. И на крају, остављам сваком гласу у аманет да историју једног „непрегледног“ пространства сачува од заборава.

Нови Сад, 2019.

Наташа Дракулић Ковачевић

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	3
1 УВОД.....	6
2 ПРЕДМЕТ, ХИПОТЕЗА, ЦИЉЕВИ И ЗНАЧАЈ ИСТРАЖИВАЊА.....	9
3 ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА.....	12
4 ТУРИСТИЧКО-ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ.....	13
5 ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ.....	16
5.1 РЕЉЕФНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ.....	16
5.2 КЛИМАТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ.....	22
5.3 ХИДРОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ.....	29
5.4 БИЉНИ И ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ.....	44
5.5 ЗАШТИЋЕНА ПРИРОДНА ДОБРА - ПОДРУЧЈА.....	50
6 ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ.....	63
6.1 СТАНОВНИШТВО.....	63
6.1.1 Квантитативно кретање становника Јужнобанатске области.....	65
6.2 ПРИВРЕДА.....	74
6.2.1 Примарни сектор.....	74
6.2.2 Секундарни сектор.....	79
6.2.3 Терцијарни сектор.....	82
6.3 КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ.....	84
6.3.1 Општина Алибунар.....	84
6.3.2 Општина Бела Црква.....	86
6.3.3 Општина Вршац.....	89
6.3.4 Општина Ковачица.....	103
6.3.5 Општина Ковин.....	106
6.3.6 Општина Опово.....	107
6.3.7 Општина Панчево.....	108
6.3.8 Општина Пландиште.....	116
6.3.9 Народна ношња.....	120
6.3.10 Обичаји.....	122
6.3.11 Гастрономија.....	126
7 МАТЕРИЈАЛНА БАЗА.....	128
7.1 САОБРАЋАЈ.....	128
7.2 УГОСТИТЕЉСКИ КАПАЦИТЕТИ.....	134
8 ТУРИСТИЧКИ ПРОМЕТ.....	157
9 АНАЛИЗА ПОСТОЈЕЋИХ И ПОТЕНЦИЈАЛНИХ ОБЛИКА ТУРИЗМА.....	162

9.1	Ловни туризам.....	163
9.2	Риболовни туризам.....	167
9.3	Екотуризам.....	171
9.4	Авантуристички туризам.....	172
9.5	Спортски туризам.....	183
9.6	Наутички туризам.....	186
9.7	Културни туризам.....	187
9.7.1	Манифестациони туризам.....	190
9.8	Вински туризам.....	205
9.9	Сеоски туризам.....	213
9.10	Здравствени туризам.....	214
10	АНАЛИЗА СТРАТЕШКОГ ПЛАНИРАЊА И ПРОЈЕКТА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА.....	217
11	ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА.....	229
12	СВОТ (SWOT) АНАЛИЗА И МАРКЕТИНГ СТРАТЕГИЈЕ.....	237
12.1	Интернет и информационе технологије.....	243
13	АНКЕТНО ИСТРАЖИВАЊЕ ПРЕДСТАВНИКА ПОНУДЕ О ТУРИСТИЧКОЈ КОНКУРЕНТНОСТИ.....	252
13.1	ТЕОРИЈСКИ ОКВИР.....	252
13.2	ПОСТУПАК.....	253
13.3	РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА.....	254
14	ОДРЖИВИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА.....	266
15	ЗАКЉУЧАК.....	273
16	ЛИТЕРАТУРА.....	277
17	ПРИЛОЗИ.....	312
17.1	ПРИЛОГ 1: АНКЕТНИ УПИТНИК.....	312
	БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	316

1 УВОД

Туристичка привреда заузима треће место у оквиру светске привреде захваљујући обиму туристичког промета. У 2017. години број учесника у међународним туристичким кретањима био је преко 1.3 милијарди, а исте године приходи од туризма износили су 1.3 билиона америчких долара (World Tourism Organization, 2018).

Под утицајем промена у друштвеном, економском, политичком, технолошком и еколошком окружењу развија се савремени туризам. Највећи утицај на развој туризма има повећање тражње и мобилности људи, убрзан напредак технологије и концепт одрживог развоја. Тренутно туристичко окружење карактеришу континуиране промене у сектору тражње којима се прилагођава туристичка понуда. Главни трендови се односе на: повећање припадника средње класе у туристичким кретањима (посебно у брзорастућим економијама као што је Кина), старење становништва (посебно у Европи, доминантни представници туристичке тражње постају Миленијалци (рођени од 1980 до 1990. године; учествују са 20% у међународним туристичким кретањима са тенденцијом раста) и Генерација З (рођени од 1990 до 2010. године), нове генерације туриста одрасле су уз Интернет и развијену технологију што је одредило начин на који путују, користе робе и услуге, савремена технологија чини путовања приступачнија и персонализује туристичку услугу и искуство, развој технологије је у туризам увео дигиталне платформе, агрегаторе и друштвене медије као средство за промоцију и куповину услуга, аутоматизацију рада и превозних средстава, виртуелну стварност и виртуелна путовања, АР технологију (проширена стварност) и блокчејн технологију (криптовалута, безбедније трансакције података), туристи предузимају више кратких путовања у току године, четири или више, пораст индивидуалних, независних путовања, еколошки проблеми представљају лимитирајући фактор развоја туризма, туристи су спремни да плате више за производе и услуге који су засновани на одрживом концепту (OECD, 2018).

Истраживања туризма и услова за развој туризма у Србији, као и трендови на глобалном нивоу, указују на изузетне могућности у погледу туристичког развоја. Као резултат анализе рецептивних фактора, туристичке инфраструктуре, супраструктуре, активираних и потенцијалних туристичких атракција, у Србији последњих неколико година настале су стратегије, мастер планови и студије шире и уже географске области. Претходна национална Стратегија туризма, подручје Вршца и Делиблатске пешчаре издвојила је међу кључне дестинације кластер Војводина који треба туристички производ да базира на очуваној природи, разноврсној гастрономији и воденим површинама. Препоручено је да је Војводина, уједно и Јужнобанатска област, нарочито погодан за развој следећих туристичких производа: догађаји, специјални интереси, наутика, планине, језера и рурални туризам. Актуелна Стратегија развоја туризма Републике Србије ставља (Јужни) Банат и Вршац на листу 18 туристичких дестинација Србије и предвиђа израду мастер плана за поменуто подручје. Крајем 2018. године Покрајински секретаријат за привреду и туризам израдио је Програм развоја туризма у Аутономној покрајини Војводини за период од 2018. године до 2022. године у оквиру којег је Банат са Вршцем издвојен као једна од четири туристичке дестинације (Влада Републике Србије, 2006а, 2016; Скупштина Аутономне покрајине Војводине, 2018).

У оквиру међународног пројекта Банат 22 написана је Стратегија развоја туризма Баната са предлозима за развој 26 облика туризма (Штетић, 2008). Туризам се посматра као приоритетна делатност у стратегијама развоја општина Јужнобанатске области. Општина Ковачица има усвојену Стратегију развоја туризма општине Ковачица 2014-2020, а општина Вршац нацрт Програма развоја туризма општине Вршац 2015-2020 (Град Вршац, 2016; Општина Бела Црква & Банат доо, 2014; Општина Ковачица, 2014; Општина

Ковин & Банат доо, 2014; Општина Опово, 2007; Општина Панчево & Банат доо, 2014; Општина Пландиште & Банат доо, 2014; Скупштина општине Алибунар, 2013).

Литература из области туризма која има интегрални приступ подручју Јужнобанатске области изостаје. У већој мери је проучаван географски аспект овог подручја него туристички. Већина истраживања из области туризма бави се појединачним афирмисаним или потенцијалним локалитетима и дестинацијама, као што је Делиблатска пешчара, Вршачке планине, Бела Црква и Гудурица (Ј. Вошков, Kotrla, Tomić, Jovanović, & Rvović, 2015; Jovana Boškov, Kotrla, & Lulić, 2015; Ćurčić & Bjeljac, 2017; Gajić & Vujko, 2012; Romelić, Košić (Pavlica), & Pivac, 2005; Romelić, Plavša, & Stojanović, 2005; Vesić, 2017; Бјељац & Ромелић, 2015; Бошков, 2014; Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој, 2009; Стојановић, 2007; Томић и остали, 2004).

Доступни радови указују на могућност за реализацију туризма већег обима, као и укључивање у међународне туристичке токове кроз развој туризма специјалног интересовања, нарочито туризму који пружа стицање нових знања и активан одмор. У званичним документима институција и домаћих аутора која се бави туристичком регионализацијом, подручје јужног Баната обухваћено је Регионалним просторним планом САП Војводине из 1974. године у оквиру јужнобанатске регије, Просторним планом републике Србије из 1996. године у оквиру северне и централне зоне, а код Чомића у оквиру вршачко-подоунавске регије (Станков, 2007). То значи да су се последњих 30 година уочавали потенцијали за развој туризма на подручју Јужнобанатске области. Међутим, да би из полазног стања туризма дошли до жељеног нивоа нису довољни само ресурси, већ је неопходна трансформација целокупног пословног туристичког система и концепта експлоатације природних и антропогених туристичких вредности. Један од битних елемената за унапређење пословања туристичке привреде и стварање конкурентске предности јесте примена концепта одрживог развоја, управљање тражњом, развијање предузетништва, али и развијање маркетинг активности, нарочито промоције и дистрибуције. Од почетка 90их година 20. века одрживи развој сматра се императивом у оквиру развоја сваке привредне делатности, па и туризма. У области туризма одрживи развој подразумева задовољење следећих пет компоненти: допринос заштити животне средине, очување културног идентитета локалне заједнице, као и социјалног интегритета, затим задовољење потреба туриста (квалитетно туристичко искуство) и остваривање профита (Holden, 2008).

Маркетинг активности туристичке привреде Јужнобанатске области потребно је унапредити. Веб-маркетинг и резервациони системи као облик промоције, односно дистрибуције и продаје имају релативно ниску цену коштања у односу на користи које доноси. На глобалном нивоу бележи се пораст броја веб-сајтова везаних за путовања, од веб-сајтова туристичких организација до појединачних туристичких атракција. Истраживања показују да продаја туристичких услуга путем интернета у свету расте. Вредност онлајн продаје туристичких услуга у току 2016. године износио је 564 милијарде долара са тенденцијом пораста до 2020. године на 817 милијарди долара (Statista, 2019; Станков, 2009). Интернет пружа огромне могућности у пословању, али пракса у Србији, па и Јужнобанатском области показује да су оне недовољно искоришћене.

Унапређење конкурентности Јужнобанатске области на туристичком тржишту допринело би конкурентској позицији целе Србије која има, према истраживању финансираном од стране Европске уније, ограничено разумевање конкуренције и неодређеност на међународном тржишту. То значи да није довољно само поседовати природне и културне ресурсе, већ је неопходна њихова ефикасна и ефективна употреба у дужем временском периоду, односно адекватно активирање атрактивних фактори који ће обезбедити жељени обим туристичког промета. Сматра се да ће од кључне важности за успех у даљем развоју туризма Србије, па тако и Јужнобанатске области, бити постизање

конкурентности на туристичком тржишту упоредо са обезбеђивањем квалитета природних, друштвених, културних и ресурса и животног окружења (Попеску, 2008).

У наредном периоду очекује се напредак у области туризма као последица стварања предуслова за унапређење туризма, привредних и непривредних делатности које га подржавају кроз дефинисање визија и циљева на националном и регионалном нивоу представљеним у оквиру стратегија из области туризма, руралног развоја, кластера, телекомуникација, саобраћаја, одрживог развоја, просторних планова али и реализацијом конкретних планова на локалном и регионалном нивоу.

2 ПРЕДМЕТ, ХИПОТЕЗА, ЦИЉЕВИ И ЗНАЧАЈ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет докторске дисертације *Развоја туризма и оцена туристичке конкурентности Јужнобанатске области* јесте приказ природних и културних ресурса којим располаже поменута просторна целина, односно њихова инвентаризација, детаљна анализа, као и процена укључености у туристичке процесе. Докторска дисертација ће обухватити анализу рецептивних фактора, инфраструктуре и супраструктуре, усклађеност развоја туризма са одрживим концептом и употребом савремених мера и технологија у планирању, развоју и промоцији туризма и пословању туристичке привреде. Посебан акценату раду биће стављен на примену концептуалног модела туристичке конкурентности на примеру мале и неразвијене туристичке дестинације. Део докторске дисертације биће посвећен проблемима развоја туризма датог простора и предлозима за њихово превазилажење.

Хипотезе у изради докторске дисертације изведене су на основу прегледа доступне литературе и очекиваних резултата теренског истраживања.

У Стратегији развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године SWOT анализа која се користи као алат стратешког планирања указује на снаге, слабости, могућности и претње. Закључак изведене анализе је да Република Србија има шансу да развије туризам на ниво кључне економије уколико ефикасније користи своје ресурсе (Влада Републике Србије, 2016). У Маркетинг плану развоја туризма Војводине изведен је закључак да постоје бројне предности за развој туризма, али да све треба практично уклопити у промоцију истих. Аутори Мулец и Вајз (Wise) на основу истраживања указују на вредност мултикултуралног наслеђа, националних паркова, природе и гастрономије, али да Војводина није позната туристичка регија у свету (Mulec & Wise, 2013). У Програму развоја туризма у АП Војводини за период од 2018. године до 2022. године наводи се да ресурси и атракције везани за историју и културу углавном нису искоришћени. SWOT анализа ресурса и атракција указује да туристички производи и атракције углавном нису спремни за комерцијализацију (Скупштина Аутономне покрајине Војводине, 2018) Туристички промет Јужнобанатске област скромног је обима. Процентуално учешће броја долазака туриста Јужнобанатске области у броју долазака на нивоу Србије је око 1%, а на нивоу Војводине до 10% (Републички завод за статистику, 2005, 2006, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2007, 2008, 2009, 2010а, 2010б, 2011, 2012, 2013б). На основу поменутих чињеница произилази прва хипотеза.

Хипотеза 1: Постојећи природни и културни ресурси нису довољно укључени у туристичке процесе.

Савремено пословање предузећа одвија се у условима глобализације који захтевају унапређење техника и принципа управљања како би се задовољиле потребе тржишта. Савремено друштво карактерише стварање и расподела информација, а управљање предузећем прераста у управљање информацијама. Вредност знања је већа од вредности физичких ресурса и представља стратешки извор моћи и богатства, што указује на потребу за континуираним унапређењем људских ресурса. Тржиште радне снаге у Србији је неразвијено, а менаџери услед недостатка знања и способности не успевају да тржишно оријетишу предузећа и учине их конкурентнијим (Drucker, 2011; Ђорђевић, Богетић, & Ћоћкало, 2011; Љ. Станковић, Раденковић-Јоцић, & Ђукић, 2007). Поред унапређења знања савремено пословање карактерише употреба нових технологија, унапређење

квалитета и корпоративна друштвена одговорност (Kotler, 2004; Tisen, Andriesen, & Depre, 2006).

У Стратегији туризма Србије идентификовано је девет главних полуга за подстицање раста и развоја туризма. Међу њима се налази и увођење савремених стандарда квалитета у област смештаја, послуживања хране и пића, обучености особља, система ИСТ промоције и резервација. Као приоритетна активност на дестинацијама означена је развој иновација и предузетништва у туризму, док се у оквиру мера и активности за реализацију Стратегије наводи употреба Географских информационих система за туристичку инфраструктуру и супраструктуру, опремљеност и степен коришћења атракција на локацијама, преглед стања бициклических, планинарских и научних рута, инвестициона улагања. Постојећа предузећа могу да буду конкурентна уколико прате тржишне трендове, усвајају нова знања, вештине и технологије. У Стратегији се посебно наглашава потреба за подизањем квалитета у домену промоције, презентације, резервације и наплате услуга (Влада Републике Србије, 2016). У Програму развоја туризма Војводине наводи се да је потребно што пре унапредити презентације културних садржаја применом савремених технологија. SWOT анализа маркетинга и промоције указује на слабу и застарелу презентацију, дистрибуцију и канале комуникације. Посебно се наглашава да развој и опстанак на туристичком тржишту неће бити могућ без јаким Интернет платформи које интегришу и презентују туристичку понуду регија, примене нових технологија и мултимедије у привлачењу туриста, очувања и фер приступа вредности за новац због све јаче контроле кроз онлајн оцењивање (Скупштина Аутономне покрајине Војводине, 2018).

Одрживост се означава као основни принцип развоја у Стратегији туризма, а као потенцијална пословна могућност наводи се енергетска ефикасност и употреба обновљивих извора енергије (Влада Републике Србије, 2016). Регионални просторни план АП Војводине међу опште циљеве поставља уређење и одрживо коришћење природе, предела, културног наслеђа и животне средине. Један од постављених циљева у области привредне делатности и туризам је одрживи развој туризма уз сарадњу приватног, јавног и невладиног сектора, јачање прекограничне сарадње, увођење стандарда и постизање конкурентне туристичке привреде (ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2011b). Програм развоја туризма посебно се бави принципима и изазовима одрживог развоја туризма и усмерава на поштовање одрживости у свим областима развоја и промоције туризма, као и подизање свести о истом (Скупштина Аутономне покрајине Војводине, 2018). На основу истраживања изведених за ниво републике и покрајине може се извести следећа хипотеза:

Хипотеза 2: Предузећа која послују у области туризма недовољно примењују савремене облике пословања, информационо-комуникационе технологије и концепт одрживог развоја.

Према актуелној Стратегији развоја туризма Србија има компаративне, а не конкурентске предности у туризму. Због лоше позиције на светском туристичком тржишту, национална туристичка политика оријентисана је на изградњу конкурентности туристичких производа и дестинација (Влада Републике Србије, 2016). Запослени у туристичким агенцијама, туристичким организацијама и Покрајинском секретаријату надлежном за туризам сматрају да је предност туризма Војводине у стратешком положају, лепоти пејзажа и гостољубивости, али да је навећи изазов постизање конкурентске позиције (Скупштина Аутономне покрајине Војводине, 2018). Међутим, уколико је дестинација способна да ефикасније користи своје ресурсе на дужи временски период, чак и ако је њихов број мањи, она може да постигне већу конкурентност у односу на ривале (Hamel & Prahalad, 1993; Ritchie & Crouch, 2003). На основу анализа ширег географског подручја може се поставити следећа хипотеза:

Хипотеза 3: Јужнобанатска област није конкурентна туристичка дестинација, али располаже са ресурсима на којима може да гради конкурентност.

Циљ истраживања је да укаже на постојеће недостатке за развоју туризма Јужнобанатске области, као и да укаже на могућности за унапређење које још увек нису искоришћене на основу анализе природног и културног наслеђа, квантитета и квалитета предузећа туристичке привреде, туристичке валоризације, туристичке конкурентности и оцене активности маркетинга у туризму Области.

Значај истраживања. Резултати истраживања указују на велику разлику између савремене туристичке теорије и постојеће праксе, на недоследност и спорост у примени пројеката развоја туризма и недовољно прилагођавање променама на турбулентном туристичком тржишту. Ипак, јавни и приватни сектор у Јужнобанатској области последњих година улаже напоре да развије туризам у већем обиму. Разлог за недовољно активирање природног и културног наслеђа је првенствено повезан са висином прихода у већини општина Јужнобанатске области (са изузетком општине Панчево и Вршац). Пољопривреда и индустрија остварује у већини општина недовољан прилив средстава, а постојање туристичких потенцијала омогућава додатне економске ефекте, као и стимулацију привредних и непривредних делатности које тренутно егзистирају, а нису довољно експлоатисане. Стратегија развоја туризма на националном нивоу указује на могућности остваривања већег туристичког промета на подручју Србије, уједно Јужнобанатске области у оквиру туристичке дестинације Банат/Вршац. Након истраживања на националном нивоу, оцењено је стање туристичке привреде и дати су предлози за унапређење. Резултат протуристичког става државе огледа се и у низу пројеката који су намењени унапређењу туристичког сектора. Међутим, поставља се питање колики је степен реализације пројеката у Јужнобанатској области области, да ли су искоришћене све могућности за унапређење туризма, да ли је примењен концепт одрживог развоја и колики је степен употребе ИКТ технологија и савремених облика пословања. Поред тога, потреба за истраживањем постоји због застарелости и непотпуности доступне писане литературе, као и недостатку интегралног приступа у проучавању туризма Јужнобанатске области.

3 ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

У току истраживања и израде докторске дисертације коришћене су различите научне **методе** међу којима су: индуктивна и дедуктивна метода, метода анализе и синтезе, компаративна метода, метода посматрања, метода анкетирања, емпиријска и статистичка метода.

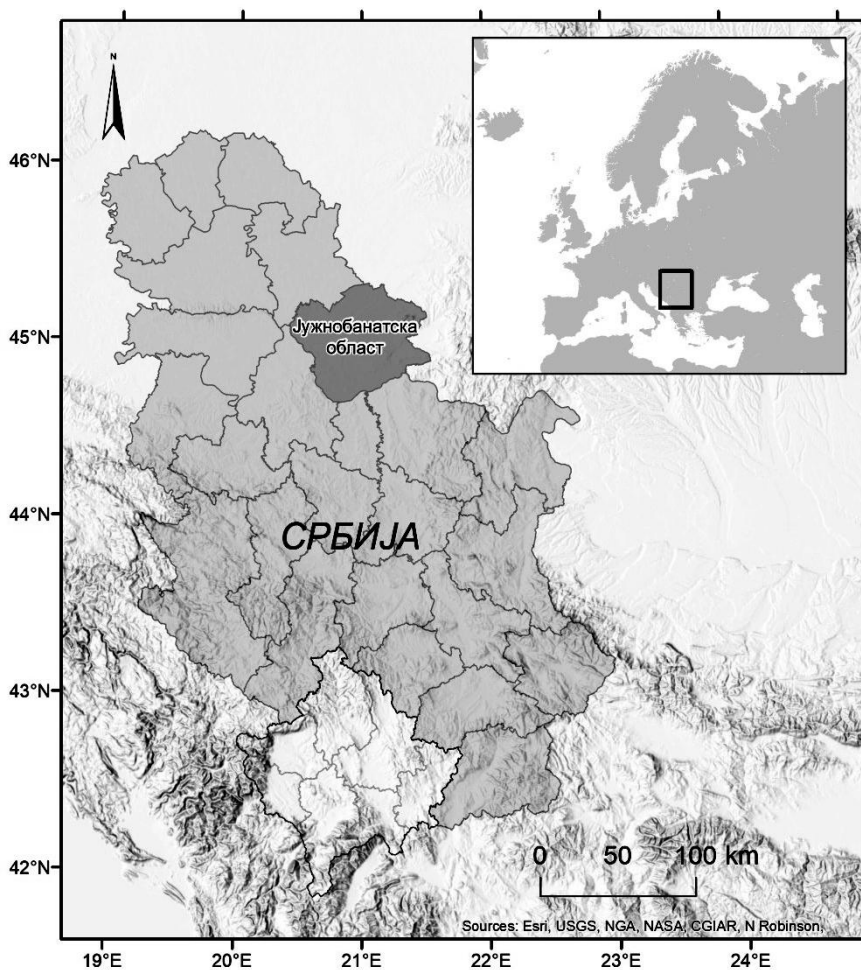
Истраживање се заснивало на коришћењу примарних и секундарних извора података, дескриптивне методе (посматрање, разговор), квантитативне методе (деск, анкетни упитници), статистичке методе и другим методама које су у складу са појединим целинама у раду. Узорак за дескриптивне и квалитативне методе чинили су учесници туристичке понуде, пре свега туристичка предузећа која пружају услуге смештаја, исхране и пића, туристичке агенције, туристичке организације са подручја Јужнобанатске области, као и њихови веб-портали као важан облик промоције. За потребе истраживања формиран је анкетни упитник на основу концептуалног модела Ричи и Кроуч. Модел је прилагођен специфичностима истраживаног подручја, односно малим и неразвијеним туристичким дестинацијама. У току анализирања прикупљених података појавила се потреба за применом корективног фактора ограничене популације у циљу добијања репрезентативних података.

Докторска теза представља синтезу теорије и праксе туризма посматраног подручја из угла савременика, која је употпуњена конкретним предлозима за унапређењег истог и може бити корисна туристичком сектору, укључујући туристичке организације, туристичке агенције, угоститељске објекте за смештај, али и остале типове туристичких субјеката који суделују у туризму Јужнобанатске области. Анализом туристичке конкурентности дефинисане су предности и недостаци који треба да буду стимулирани, односно кориговани у циљу повећања обима туристичког промета, развоја туризма и развоја целокупне дестинације. Туристичка конкурентност сматра се једним од кључних фактора успешности дестинације (Dwyer, Dragičević, Armenski, Mihalič, & Knežević Svelbar, 2016). Примењен метод у оцени туристичке конкурентности може бити од значаја будућим планерима и менаџерима малих туристичких дестинација у истраживању туристичког тржишта и добијању релевантних података код испитивања малих узорака. Добијени резултати и прикупљени подаци могу бити полазна тачка или део будућих истраживања других учесника на туристичком тржишту истог подручја или истих у оквиру шире просторне целине Србије, Румуније или Мађарске, дајући тако оцену регионалне туристичке конкурентности Баната и смернице за стварање интегралног међународног туристичког производа.

Поред практичне примене, докторска теза треба да допринос домаћој научној и стручној литератури којој је неопходно осавремењавање информација из области туризма, с обзиром на убрзане промене које се дешавају у овом сектору.

4 ТУРИСТИЧКО-ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

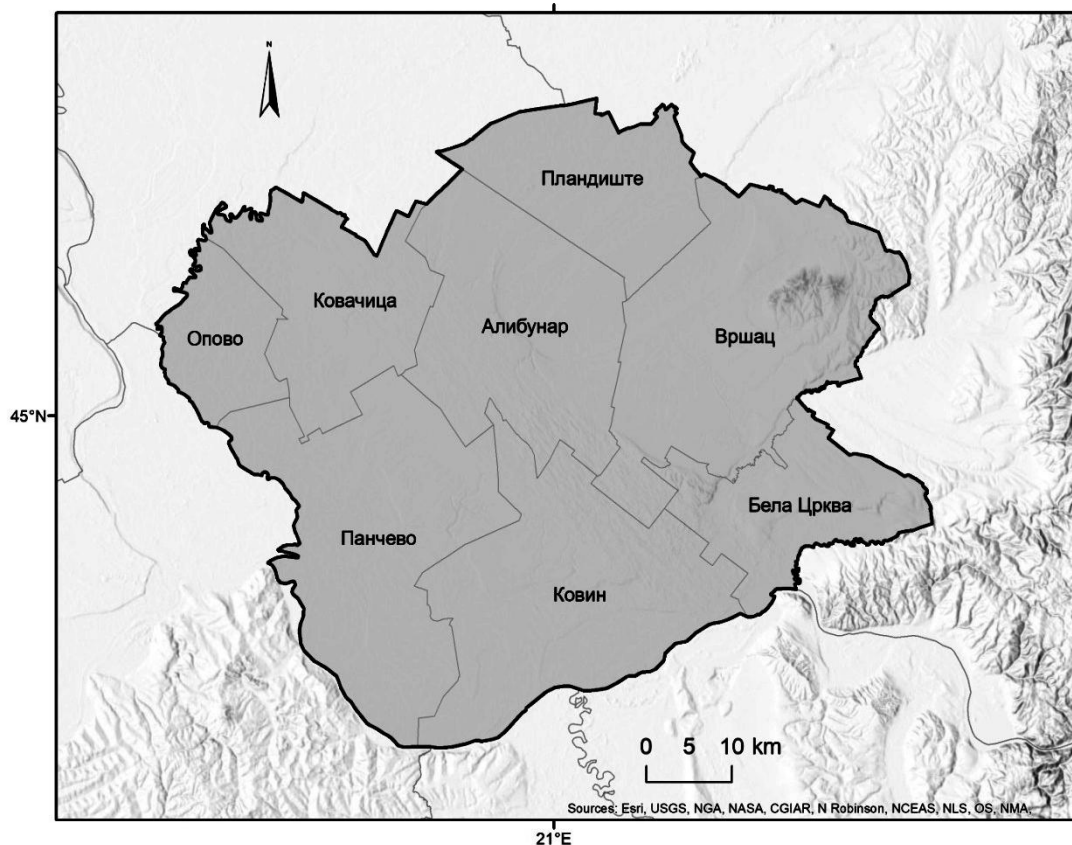
Банат се у ширем географском смислу налази између Тисе на западу, Дунава на југу, на северу српско-мађарске границе и на истоку српско-румунске границе (Карта 1). После Првог светског рата територија Баната је административним путем подељена између Србије, Румуније и Мађарске. Српски део Баната налази се на северу Републике Србије и истоку Аутономне Покрајине Војводине, коју поред Баната чине Бачка и Срем. Банат заузима површински највећи део Војводине, односно 9.296 km^2 или $41,8\%$ ако се посматрају географске границе. Међутим, ако се узму у обзир административне границе, територија Баната је 8.886 km^2 , јер његов југозападни део припада граду Београду (Давидовић, Миљковић, & Ристановић, 2003).

Карта 1. Положај Јужнобанатске области у Републици Србији (Извор: Аутор на основу ArcGIS Online, 2019)

Јужнобанатска област налази се у југоисточном делу Баната и истовремено се граничи са Београдом. Простире се на 4.248 km^2 (по површини је на другом месту, иза Златиборског области) и чине га осам општина са различитим бројем насеља. Окружена је на северу са Средњебанатском облашћу (општине Зрењанин и Сечањ), на истоку Републиком Румунијом, на југу Браничевском (општинама Велико Градиште и Пожаревац), Подунавском облашћу (општина Смедерево), реком Дунав и на западу градом Београдом и реком Тамиш. Припадајуће општине приказане на слици 1 су

Алибунар (10 насеља на 601 km²), Бела Црква (14 насеља на 353 km²), Вршац (24 насеља на 799,98 km²), Ковачица (8 насеља на 419 km²), Ковин (10 насеља на 730 km²), Опово (4 насеља на 203 km²), Панчево (10 насеља на 757 km²) и Пландиште (14 насеља на 383 km²). Укупано у области постоји 94 насеља од тога 10 градских (Алибунар, Банатски Карловац, Бела Црква, Вршац, Ковачица, Ковин, Опово, Панчево, Качарево и Старчево). Седиште Јужнобанатског областа је град Панчево, а највећа општина је Вршац (четврта по величини у Војводини) (М. И. Бајић, 1988; Бугарски и остали, 1995; Лазић, 1995; Томић, 1981, 1988; Ћурчић, 1996).

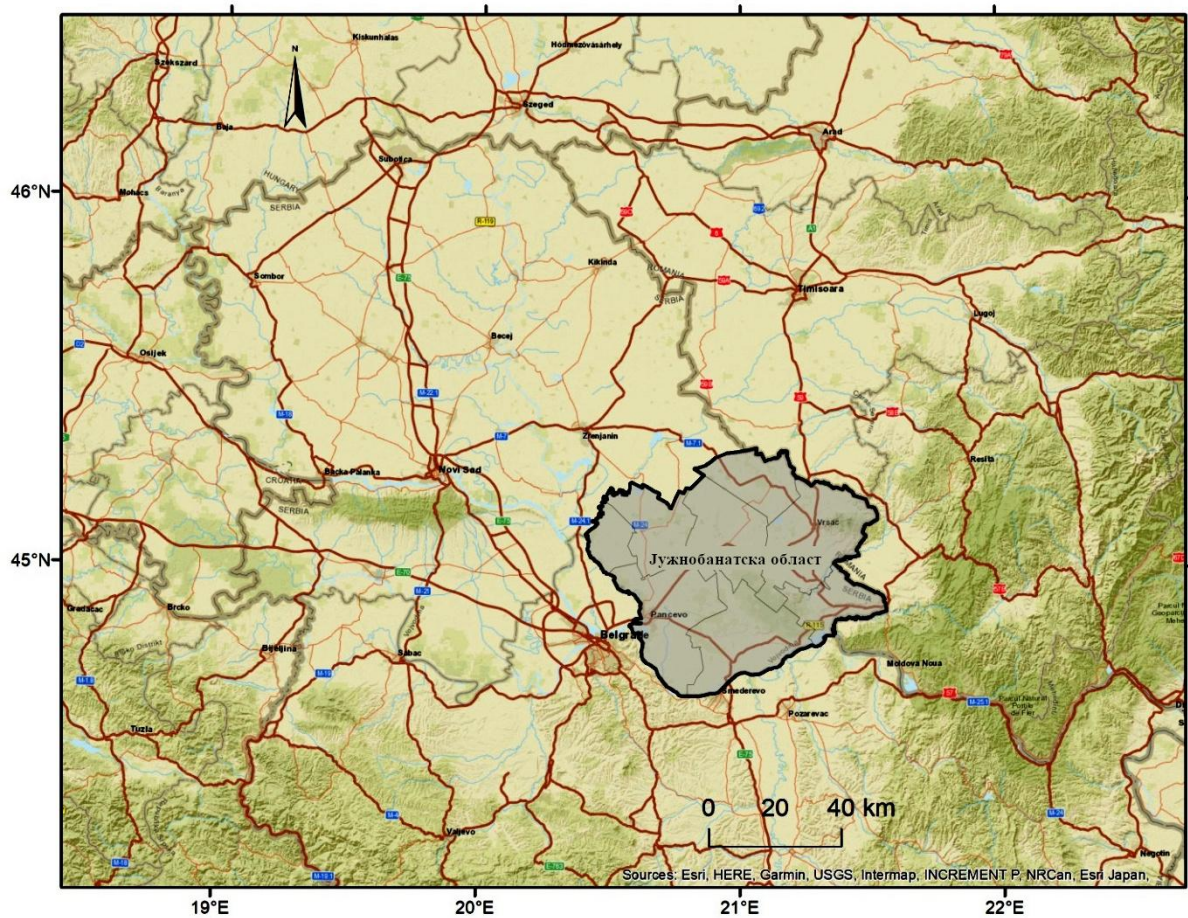

Слика 1. Општине у Јужнобанатској области (Извор: Аутор на основу ArcGIS Online, 2019)

Приступ Јужнобанатској области могућ је из правца Београда преко Панчевачког моста, из Смедерева преко моста на Дунаву код Ковина, из Зрењанина преко Опова и Сечња и из суседне Румуније преко три гранична прелаза код Вршца и Беле Цркве (друмски Ватин и Калуђерово, железнички Вршац). Најфрекветнији прелаз је Ватин. Насеља у општинама су веома добро повезана, како међусобно тако и са већим насељима општина или других области. Већина насеља областа гравитира ка Панчеву и Вршцу (М. И. Бајић, 1988; Бугарски и остали, 1995; Лазић, 1995; Томић, 1981, 1988; Ћурчић, 1996).

Најважнији друмски путеви у Јужнобанатској области са туристичког аспекта су магистрални пут Београд-Вршац-Темишвар, Београд-Панчево-Ковин и Зрењанин-Вршац-Бела Црква, а железнички Београд-Вршац-Темишвар (Карта 2). Од водених токова већи значај има само Дунав који представља природну границу области на југу. Посебна погодност је близина међународног аеродрома Никола Теста у Београду, али и постојање међународног цивилног аеродрома у Вршцу са пистомм за мање авионе (аеродром са дугом традицијом секундарног значаја са ЈАТ пилотском академијом). Најбољи положај има општина Панчево због близине Београда, највећег гравитационог центра у Србији и саобраћајне повезаности са остатком земље и европским земљама. Поред Панчева добар туристичко-географски положај имају општине Алибунар, Вршац и Ковин, док остале

имају периферан положај и кроз њих не пролазе значајнији путеви (Бугарски и остали, 1996, 1995).

Карта 2. Положај Јужнобанатске области у односу на важне саобраћајнице
(Извор: Аутор на основу ArcGIS Online, 2019)

Са аспекта туризма главни конкуренти Јужнобанатској области на домаћем тржишту су планине и бањска места уже Србије, а у Војводини Бачка са препознатљивим фестивалом Егзит у Новом Саду, Палићем и све активнијим Горњим Подунављем. На међународном тржишту, у ближем окружењу, највећи конкуренти су Хрватска и Мађарска са препознатљивом туристичком понудом на међународном тржишту, али и Румунија са експанзијом туризма на подручју Трансилваније.

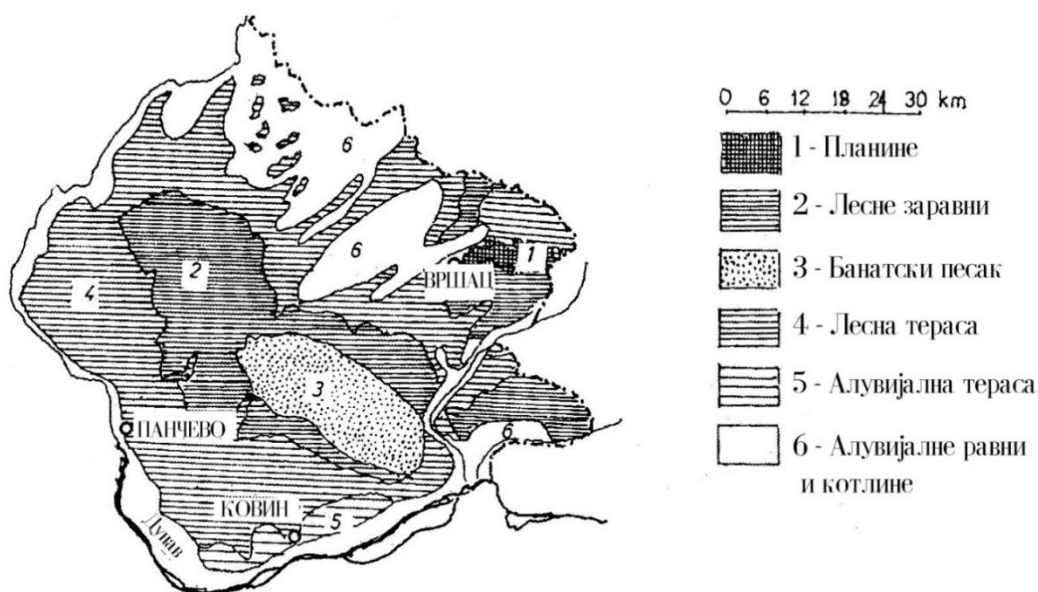
5 ПРИРОДНО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Природни услови, заједно са културним вредностима представљају два основна елемента сваке туристичке понуде. У туризму Јужнобанатске области, природне и антропогене вредности егзистирају паралелно и међусобно се прожимају. Ипак, природне вредности доминирају и привлаче туристе готово целе године, а међу њима се посебно истичу Вршачке планине и Делиблатска пешчара.

5.1 РЕЉЕФНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Рељефом Јужнобанатске области доминира низија (просечне надморске висине 100 m) коју ремете Вршачке планине на североистоку са 641 m и Банатска пешчара на југоистоку са 249 m. Опште прихваћена подела рељефа Баната обухвата:

- планину,
- лесне заравни,
- лесне терасе,
- пешчару,
- алувијалне терасе,
- алувијалне равни и
- депресије (Давидовић и остали, 2003).

Карта 3. Рељеф Јужнобанатске области (Извор: (Давидовић и остали, 2003))

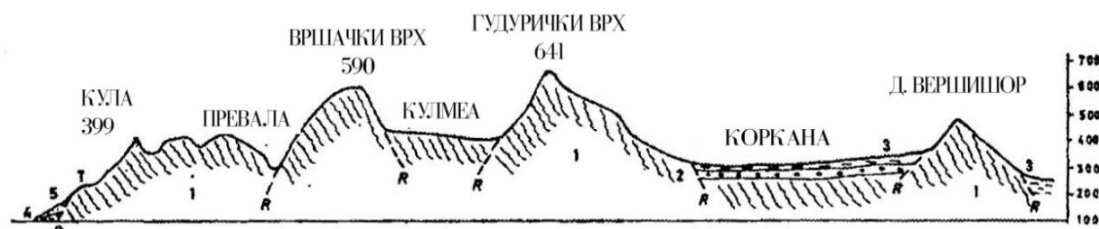
Сви набројани рељефни облици могу се наћи у Јужнобанатској области (Карта 3). Рељеф посматраног подручја чине Вршачке планине, Јужнобанатска лесна зараван, Панчевачка лесна тераса, Банатска пешчара, алувијална тераса Дунава, алувијалне равни река Дунав, Тамиша, Нере, Караша, Наделе и депресије око Алибунара и Вршца, односно Вршачка (западно од Вршца, између Маргите и Уљме) и Загајичка депресија (јужно од Вршачких планина, између Загајичког брега, Загајице и Војводинаца) (Давидовић и остали, 2003).

Сматра се да крајњи југоисточни део Баната, односно Вршачке планине, већи део Делиблатске пешчаре и Алибунарска депресија, настао за време Херцинске орогенезе, док

је југозападни део Баната, односно југозападни ивични део Делиблатске пешчаре настао у време Алпске орогенезе (Давидовић и остали, 2003).

Вршачке планине налазе се на североистоку Јужнобанатске области, између $45^{\circ} 0'$ и $45^{\circ} 14'$ северне географске ширине. Заузимају површину од 172 km^2 , од којих се 122 km^2 налази у Републици Србији. Генерални правац пружања планина је запад – исток, од брда Вршачка кула, преко државне границе са Румунијом до речице Черне. Централно планинско језгро састављено је из два дела, дужег (правца ЗСЗ-ИЈИ) и краћег (правца ЈЗ-СИ) који се састају у преседлини Кулмеа. Највиша тачка Вршачких планина и Војводине је Гудурички врх са 641 m , док је граница подножја на 100 m апсолутне висине. Морфолошки посматрано у оквиру Вршачких планина, на уздужном профилу од 15 km , јасно се разликују узвишења: Вршачка кула са 399 m , Вршачки врх са 590 m , Гудурички врх са 641 m и Доњи Вршишор са 463 m , и простране и релативно дубоке преседлине: Превала ($300\text{-}310 \text{ m}$), Кулмеа (389 m) и Коркана ($300\text{-}310 \text{ m}$) које узвишењима дају купасти изглед (Слика 2). На Вршачким планинама може издвојити централна планинска маса, северна и јужна подгорина (Давидовић и остали, 2003).

Легенда:

- 1 – Кристаласти шкриљци
- 2 – Базалтни конгломерати планинске суподине
- 3 – Понтијске глине
- 4 – Глине из старијег плеистоцена
- 5 – Наносни периглацијални материјал
- Т – Тераса Мисе
- Р – Раседи

Слика 2. Уздужни профил Вршачких планина (Извор: (Давидовић и остали, 2003))

Геолошки састав Вршачких планина је хетероген и чине га кристаласти шкриљци (највише су заступљени гнајсеви), магматске и седиментне стене. Вршачке планине су огромне планине настале за време Херцинске орогенезе и чине карајњи, северни део старе Српско-македонске масе. У саставу планина постоје три генерације раседа:

- *Старија* – препонтијска - очувана на контакту планина и јужне подгорине,
- *Млађа* – старијеплеистоцена - очувана на контакту планина и северне подгорине и
- *Најмлађа* – горњеплеистоценска – вирм III представљена субпланинском површи на подручју Вршачког рова (Бугарски и остали, 1995; Давидовић и остали, 2003).

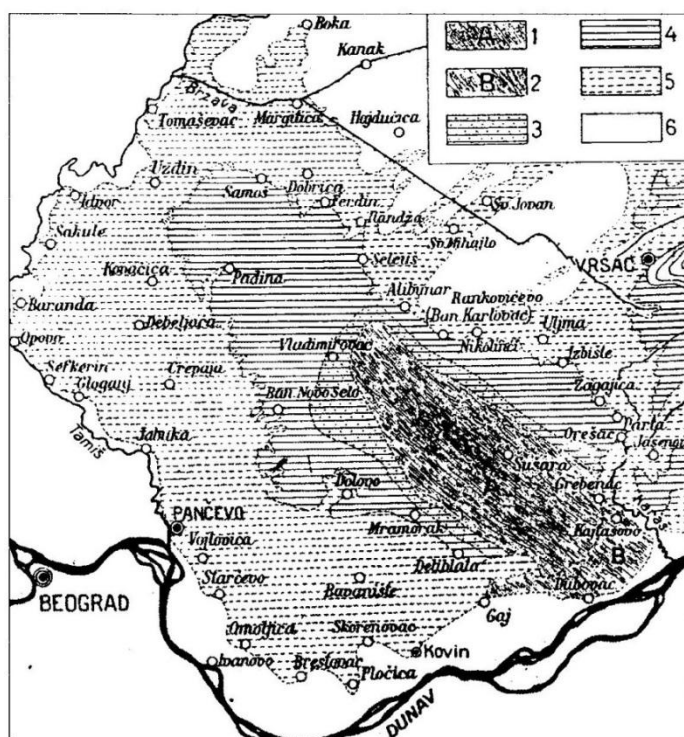
На јужној страни планина и подгорина после понта није било раседних тектонских покрета, већ епирогених који су омогућили усецање долина, док су на северној страни настављени раседни покрети после понта, тако да преовлађују раседне црте рељефа које су допринеле површинској ерозији (распадању и спирању) на планинским странама и интензивној акумулацији у подгорини. Ерозивним процесима настале су фосилне површи (на развоју и планинским странама), долине, њихови системи и остењаци (на темену Вршачке куле, јужно од преседлине Превала, на југозападној страни Гудуричког врха).

Данашње ерозивне процесе успоравају климатске прилике и добра пошумљеност (Бугарски и остали, 1995; Давидовић и остали, 2003).

Делиблатска пешчара у литератури носи и следеће називе: Велика пешчара, Банатска пешчара, Банатски песак и Делиблатски песак. Делиблатска пешчара представља највећу еолску акумулацију у Европи са преко 300 km², односно 34.829,32 ha. Ипак, због промена величине пешчаре услед пошумљавања које је започело пре два века и непостојања јасне разлике између пешчаре и лесне заравни на појединим местима, у литератури се срећу различити подаци о њеним границама и величини. Пешчара је смештена између насеља Стара Паланка, Банатска Паланка, Дубовац, Делиблато, Мраморак, Владимировац, Банатски Карловац, Загајица, Гребенац и Кајтасово. Павићевић и Станковић, 1963. године наводе да се Пешчара налази у границама следећих координата: 44° 48' и 45° 1' северне географске ширине, односно 38° 36' и 38° 58' источне географске дужине. Дужина пешчаре у правцу северозапад-југоисток је од 35 до 60 km, док се ширина креће од 10 до 25 km. Делиблатска пешчара простира се у општинама Вршац, Бела Црква, Алибунар и Ковин (Бугарски и остали, 1995; Давидовић и остали, 2003; Томић, 1981, 1988).

Рељеф пешчаре је изразито дински. Сачињен је од дина, међудинских депресија, мањих удолина, увала, свежих издувина и жљебова. Дине се разликују по висини и дужини, а међудинске депресије по дубини и ширини. Дине често имају облик издужених коса или се издижу терасато у правцу северозапад-југоисток. Стране дина су претежно симетричне, сем на северозападу око Плуса, где је североисточна страна знатно стрмија. Најдуже дине достижу дужину преко 800 m, док највише дине достижу висину преко 190 m. Пре пошумљавања дине су се померале и до шест метара годишње. Удолине су често издужене, са мањим удолинама на дну (свеже издувине) и пружају се у правцу кошаве. Висинска разлика између дина и удолина креће се до 30 m (Давидовић и остали, 2003).

Према висини, изражености рељефа, дубини подземне воде и саставу песка разликују се три дела (Слика 3):

Легенда:

- 1 – Висока пешчара
- 2 – Ниска пешчара
- 3 – Прелазна зона
- 4 – Виша лесна зараван
- 5 – Нижа лесна зараван
- 6 – Алувијална раван

Слика 3. Геоморфолошке области - Делиблатска пешчара са околином
(Извор: (Давидовић и остали, 2003))

- *Ниски песак* - налази се источно од линије Гребенац – Дубовац и има надморску висину до 80 m. Терен је благо таласат са честим издубинама због удара кошаве,
- *Средња пешчара* има надморску висину до 100 m и налази се на северозападу, од линије Делиблато-Шушара и
- *Висока пешчара* са надморском висином до 193 m (кота Плус) налази се на северозападу и средњем делу пешчаре. Карактеришу га типични еолски облици пустиња, јер се у овом делу најкасније обавило везивање живог песка (Давидовић и остали, 2003).

О пореклу материјала који сачињава Делиблатску пешчару, доминантном ветру и њеној старости постоје различита схватања због недостатка релевантних података и различитих приступа. Истраживачи се већином слажу да је сачињена од материјала који чини дно и обод Панонског басена, али једни тврде да је материјал маринског порекла (Панонског мора), други да је флувијалног (дунавски песак са почетка Ђердапске клисуре), а трећи комбинованог. Већина се слаже око времена настанка, односно да је настала навејавањем песка крајем леденог доба, плеистоцена и почетком холоцена, након отицања Панонског мора и током формирања Дунава. Букуров сматра да су главни агенси у формирању пешчаре били Дунав и кошаве, док Милојевић сматра да је настала од песка околних мањих токова, Караша, Тамиша, Брзаве и Моравице (Бугарски и остали, 1995; Давидовић и остали, 2003; Томић, 1981, 1988).

Песак који сачињава пешчару разликује се по минеролошком саставу, механичком саставу, морфолошком изгледу, степену ерозије, бонитету и друго. Са аспекта механичког састава, односно количине глине у песку која утиче на везаност, водну, ваздушну особеност, количину храњивих материја и продуктивност, доминира невезан песак (мање од пет процената глине), затим следи везан песак (10-15% глине) и на крају иловаст песак (преко 15% глине). Горњи слојеви песка су у мањој или већој мери измењени услед дејства бројних фактора. Влага (раствара минерале), ветар (премешта песак), вегетација (утиче на стварање хумуса), рељеф и подземне воде образовали су следеће врсте песка:

- *Црни песак* са дубљим хумусним слојем,
- *Црни иловаст песак* са већим садржајем глине,
- *Смеђи песак* са плићим хумусним слојем,
- *Жути песак* са slabим хумусним слојем и већим садржајем хидроксида гвожђа,
- *Смеђи иловаст песак*,
- *Сивобели песак* у дубљим слојевима који се може видети само на местима где је ветар однео црни, смеђи или жути песак и
- *Сиви мочварни и забарен песак* у влажним депресијама.

Испод песка налазе се топле стене наталожене током средњег и доњег плеистоцена, а затим језерске шљунковите наслаге (Давидовић и остали, 2003).

Јужнобанатска лесна зараван окружује Делиблатску пешчару са североисточне, северозападне и југозападне стране. Према Зеремском, простире се до Тамиша на северу и северозападу, Дунава на југу, Илацанске и Алибунарске депресије на североистоку и суподине Вршачких планина и Белоцркванске котлине на истоку. Граница према Делиблатској пешчари представљена је прелазном зоном израженом од леса и песка, док је према лесној тераси јасно представљена одсецима. Лесна зараван се пружа у правцу северозапад-југоисток и у истом правцу је нагнута. Заузима површину од око 1.000 km², апсолутне висине је до 150 m, а најшира је на северозападу, око 20 km. У геолошкој грађи лесне заравни учествује лес и песковит лес (прелазна зона) који формирају лесне дине (претежно правца југоисток-северозапад, високе до 10 m, дугачке до три километра), лесне вртаче (пречника до 100 m), долине (трапезне и полуелипасте, распоређене нарочито око Долова), греде (нпр. Велика хумка и Орлова хумка у општини Бела Црква), депресије (Потпорањска, Јасеновачка), сурдуке (којим су често трасирани путеви) и

одсеке. Поред поменутих облика могу се повремено видети и понорске јаруге (уски и дубоки процепи обично крај путева), на пример код насеља Падина. Облици који су настали ендодинамичким процесима су плато Думача (14,5 km дужине и до 3,5 km ширине) са највишим делом лесне заравни у виду Загајичких брда (245 m) и Потпорањска депресија (између суподине Вршачких планина на североистоку и платоа Думача на југозападу) као најнижи део лесне заравни (90 m). Општине Панчево, Ковачица, Вршац, Бела Црква и Ковин простиру се на Јужнобанатској лесној заравни (М. И. Бајић, 1988; Бугарски и остали, 1996, 1995; Давидовић и остали, 2003; Томић, 1981, 1988).

Панчевачка лесна тераса или дилувијална тераса. Од четири лесне терасе које се налазе у Банату и чине Банатску лесну терасу (Крстурско-сиришка, Новокнежевачка, Новобечејско-зрењанинска и Панчевачка) само једна се налази у Јужнобанатском области. То је Панчевачка или Јужнобанатска лесна тераса која почиње код Уздина, наставља се преко Панчева све до линије која везује Делиблато са Гајем, односно смештена је између алувијални равни река као ниже и лесне заравни као више површине. Површина лесне терасе је током времена редукована ерозивним радом Тамиша и Дунава. Сувоземни и барски лес гради већином уравњен рељеф који је местимично прелази у фосилна речна корита (стари токови Тамиша), фосилне обалске греде (у хатару Баранде) и лесне вртаче овалног и дугуљастог облика, пречника и до 300 m (око Качарева, Банатског Новог Села, општини Опово, код Баваништанског пода), дугуљасте депресије и долине (Наделе, Црне баре, Бегеја, Велике баре). Дебљина леса се креће од један до три метра. Лесна терса је благо нагнута ка југоистоку и има просечну апсолутну висину од 78 до 83 m. На лесној тераси постоје две секундарне депресије, а то су Влајковачка и Ватинска. Влајковачка депресија је продужетак Вршачке депресије, а налази се између греде Ат код Вршца и насеља Николинци. Њена дужина износи 19 km, а максимална ширина 2,5 km. У депресији се поред леса, наталожио и речни материјал којесу донели Месићки поток, Кевериш и Боруга. Ватинска депресија смештена је између села Ватин у Републици Србији и села Моравица у Румунији и представља наставак Алибунарске депресије. Депресије су међусобно раздвојене уском гредом лесне терасе. Ватинска депресија дугачка је око шест километара. Између лесне терасе и лесне заравни, односно насеља Баваништа, Долова, Мраморка и Делиблата налази се Баваништански лесни под који Букуров издваја као посебну морфолошку целину. Лесни под је на истоку и североистоку нижи и за 15 m од лесне заравни, док је на југу и западу до 18 m виши од лесне терасе. Од микроморфолошких облика овде се јављају лесне вртаче и барска улегнућа. Панчевачка лесна тераса простире се делом кроз општину Панчево, Ковачица, Вршац, Опово, Бела Црква и Ковин (М. И. Бајић, 1988; Бугарски и остали, 1996, 1995; Давидовић и остали, 2003; Томић, 1981, 1988; Ћурчић, 1996).

Алибунарску депресију чине четири морфолошка елемента: североисточна страна обода, југоисточна страна обода, језерско-лесна тераса и секундарне депресије. Елипсастог је облика и издужена је у правцу североисток-југозапад у дужини од 30 km. По дужој оси простире се од Алибунара (јужнобанатске лесне заравни) до државне границе са Румунијом. Највећа ширина депресије, од 11 km, налази се између Павлиша и Барице. Дно депресије налази се на апсолутној висини од 75 m до 78m, што јој даје равничарски карактер. Готово половина дна Алибунарске депресије налази се у општини Вршац. Висина обода депресије на североистоку, између Вршца и Ватина има просечну надморску висину 110 m, а на југозападу између Селеуша и Банатског Карловца око 120 m. Дно депресије уоквирује језерско-лесна тераса од пет до седам метара висине. Грета или рт Ат представља североисточну страну обода, која раздваја Алибунарску од Вршачке депресије. Алибунарска депресија у основи има тектонски ров, правца север-југ са највећом дубином око 2.500 m, североисточно од насеља Николинци. Све до 18. века, депресија је била језерско-барска средина ка којој су притицале подземне и површинске воде. У другој половини 18. века започети су радови на одвођењу сувишних вода како би

се депресије прилагодиле човеку и пољопривредној производњи. Депресија се простире у општини Вршац и Пландиште (Давидовић и остали, 2003; Лазић, 1995).

Секундарне депресије се манифестују као:

- Влајковачка (описана у поглављу Панчевачка лесна тераса),
- Илацанска (зделастог је облика, налази се између реке Брзаве, државне границе са Румунијом и канала ДТД, а максимална дубина је 2.500 m западно од насеља Хајдучица),
- Ватинска (описана у поглављу Панчевачка лесна тераса),
- Великосредиштанска (елипсастог облика, то је тектонски ров формирана на месту укрштању два раседа; дно депресије је на 80 m надморске висине; дужина депресије је око 1,5 km и ширине један километар),
- Потпорањска (између Думаче, Вршачких планина, долине Караша и Алибунарске депресије) и
- Итебејска (Бугарски и остали, 1995; Давидовић и остали, 2003; Лазић, 1995; Томић, 1988).

У литератури **Белоцркванска котлина** назива се још белоцркванско и нерско проширење, белоцркванско проширење или долина Нере. Поменуто котлина опкољена је планинама и то Вршачким на северу, Банатским на југу, Локвом на истоку, а Делиблатском пешчаром на западу. Кружног је облика са пречником од око 30 km и претежно је прекривена песком и шљунком. Сматра се да је настала током квартара. Ова котлина има своју секундарну, Калуђеровачку котлину, чији се мањи, западни део налази у Србији. Површина котлине је шест километара квадратних, а дно котлине је издужено у правцу запад – исток и испресецано Букановим, Најдашким и Лесковачким потоком. Сматра се да су котлине настале тектонским покретима уз каснију модификацију спољашним силама (река, језера, ветра) (Давидовић и остали, 2003; Томић, 1988).

Алувијалне равни налазе се уз корита река Дунав, Наделе, Тамиша, Караша и Нере са правацем пружања као и водени ток уз који се простиру.

Алувијална равна Дунава до Београда има меридијански правац, а затим упореднички правац пружања. Састоји се од алувијалне терасе и инундационе равни. Раван је подељена сужењима на дунавско-тамишки, панчевачко-ковински, ковинско-дубовачки и паланачки део. *Дунавско-тамишки део* има своје северно и јужно подручје. Северни део обухвата простор од ушћа реке Тисе у Дунав, преко хатара Ченте, Сакуле, Фаркаждина и Книћанина, односно подручје у ком се сучељавају алувилане равни реке Дунав, Тамиша, Бегеја и Тисе. Јужни део обухвата Панчевачки рит који административно припада београдском подручју. Целокупан Дунавско-тамишки део представља заталасану раван са просечном надморском висином од 73 m до 75 m. Део равни који припада општини Опово и Панчевачком рити има максималну ширину од 18 km. На овом сектору јављају се бројни пешчани спрудови и напуштени речни токови. *Панчевачко-ковински део* наставља се на дунавско-тамишки дужином од 38 km до ковинског сужења. Ширине је до седам километара и просечне надморске висине око 70 m. Раван је нагнута у правцу отицања Дунава. Следеће је *ковинско-дубовачко подручје* од Ковина до Дубовца са адом Острво. На крају је *паланачко подручје* од Дубовца до ушћа реке Нере у Дунав ширине око три километра. То је уравњено подручје са надморском висином од 66 m у хатару Банатске Паланке (уједно и најнижа тачка Панонске низије) чију површину ограничава одсек ниске пешчаре, за разлику од претходних где је граница била одсек лесне терасе. Око насеља Банатска Паланка сусрећу се алувијалне равни Дунава, Караша и Нере које представљају најниже подручје Војводине. Због своје висине подручје је често плавлено, а последица су чести напуштени меандри, умртвљени спрудови и лучне депресије. Дунавску алувијану раван местимично прати и алувијална тераса и то на подручју Омољице, Иванова, Банатског Брестовца и од Ковина преко Гаја до Дубовца (Бугарски и остали, 1996; Давидовић и остали, 2003; Томић, 1981, 1988).

Алувијална равна Тамиша у Републици Србији почиње код Јаше Томића, а завршава јужно од Панчева где се Тамиш улива у Дунав. Између Ченте и Баранде Тамиш излази на алувијалну равну Дунава, и низводно бива ограничена са леве стране лесним одсецима, а са десне насипима. Висина и ширина алувијалне равни је неуједначена. Благо је нагнута од североистока ка југу и има просечну надморску висину од око 73 m. Ширина алувијалне равни просечно је око 3,5 km, док местимично достиже ширину од око 10 km. Због малог пада и мале ерозивне моћи речног тока, на читавом току у Банату, честа су меандрирања, што је посебно изражено у општини Опово где је коефицијент меандрирања 2,1 (менадри Ракиташ, Велика слатина, Јер, Слатина, Печена слатина и други). Поједини меандри су пресечени новим и краћим правцима отицања, природним путем или прокопавањем корита при регулацији Тамиша, што је довело до стварања мртваја. Алувијална равна простире се у општини Опово, Ковачица (североисточни део општине) и Панчево (М. И. Бајић, 1988; Бугарски и остали, 1996; Давидовић и остали, 2003; Ђурчић, 1996).

Алувијална равна Наделе почиње у општини Ковачица и наставља се у правцу југа до ушћа у реку Дунав. У доњем току, код Старчева и Омољице алувијална равна Наделе спаја се са алувијалном равном Дунава. Дугачка је око 36 km, а широка око 200 m. Сматра се да је ова долина напуштени прелесни ток Тамиша који је засут тањим слојем леса (Давидовић и остали, 2003).

Алувијална равна Караша у Србији почиње код насеља Куштиљ, а завршава код ушћа у реку Дунав. Доњи део алувијалне равни Караша налази се у општини Вршац и Бела Црква. Дугачка је скоро 80 km, а њена надморска висина креће се од 89 m на улазу у Србију до 64 m на ушћу Караша. Алувијална равна састоји се од инундационе равни и речне терасе. Инундациона равна као најнижи део долине чини муљ, шљунак, глина, преталожени лес и песак. За време високог водостаја алувијална равна је плавлена (Бугарски и остали, 1996, 1995; Давидовић и остали, 2003; Томић, 1988).

Алувијална равна Нера налази се на подручју општине Бела Црква, уз границу са Румунијом, односно од насеља Кусић до ушћа Нера у Дунав. Томић сматра да долина Нера има и виши морфолошки члан, односно речну терасу. Алувијална равна изграђена је од шљунка, песка и рецентног муља. Нера често плави своју инундациону равна, а повремено и речну терасу (Давидовић и остали, 2003; Томић, 1988).

5.2 КЛИМАТСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Умерено континентална клима Панонске низије, уједно и Јужнобанатске области последица је географског положаја. Банат је удаљен око 2.200 km од главног извора влажности, Атланског океана, док су влажне ваздушне масе са Средоземног мора знатно модификоване због правца пружања Динарида. Утицај хладних ваздушних маса које долазе са севера и истока је умањен услед пружања Карпатског планинског ланца. Клима Баната, уједно и Јужнобанатске области је под утицајем смењивања циклона и антициклona. Лети, Азорски максимум доноси суво и топло време, док Исландски минимум повремено доноси пролазно освежење и падавине у виду пљускова. У Банату током лета претежно су заступљени северозападни ветрови, јер се ваздушне масе крећу из правца Европе ка северу Африке, а много ређе јужно струјање ваздуха из Африке ка Европи које доноси топао и сух ваздух. У току зиме значајан је Сибирски максимум који доноси дугу и хладну зиму, а повремено Исландски минимум и западни ветрови доносе влажне и релативно топле периоде. Због малог распона географске ширине и мале висинске разлике терена, клима Војводине, уједно и Баната је уједначена (Лазичић & Павић, 2003).

На микроклиматске прилике Јужнобанатске области утичу у одређеној мери геоморфолошки фактори, пре свега Вршачке планине и Делиблатска пешчара. Поменути рељефни облици утичу највише на своје непосредно окружење. Тако Вршачке планине у

свом непосредном окружењу утичу својом висином на излучивање веће количине падавина, дуже задржавање снежног покривача, слабе ударну и транспортну снагу ветра, мењају правац кошаве из североисток у север-североисток. Делиблатска пешчара утиче на микроклиму својим саставом и то тако што се због брзог и великог загревања песка у току лета и хлађења у току зиме, повећавају температурне амплитуде у најнижем слоју ваздуха. Хидрографски објекти, као што су Дунав, Караш, Нера, канали система ДТД и Белоцркванска језера немају довољну површину и водни капацитет да би битније мењали климатске прилике, осим што је у њиховом непосредном окружењу присутан већи број дана са појавом магле, слабији мразеви и незнатно већа количина падавина (Лазих & Павић, 2003; Томић, 1981, 1988; Ђурчић, 1996).

Слика 4. Метеоролошка станица у Банатском Карловцу
(Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2014)

На основу мерења која су вршена у оквиру главних метеоролошких станица, у Вршцу и Банатском Карловцу (Слика 4) за период од 1991.-2011. године, у наредном делу рада представљени су следећи климатски елементи: температура ваздуха, ветар, релативна влажност ваздуха, облачност, инсолација и падавине. Метеоролошка станица у Вршцу налази се на 84 m надморске висине ($45^{\circ} 09'$ СГШ и $21^{\circ} 19'$ ИГД), а у Банатском Карловцу на 89 m надморске висине ($45^{\circ} 03'$ СГШ и $21^{\circ} 02'$ ИГД). На подручју Јужнобанатске области постоје или су постојале метеоролошке станице у Панчеву, Белој Цркви, Ковину, Ковачици и Шушари, али због дисконтинуитета у раду и недостатка података нису укључене у приказ климатских прилика Јужнобанатске области (Лазих & Павић, 2003).

Температура ваздуха представљена је табеларно и графички на основу средњих месечних и годишњих вредности за период од 1991. до 2011. године. Подаци у табели 1 и графикону 1 указују да се у посматраном периоду за Јужнобанатску област најнижа средња месечна температура ваздуха јавља у јануару ($0,8^{\circ}\text{C}$), а највећа у јулу ($22,4^{\circ}\text{C}$). Јесен је као годишње доба топлије од пролећа, што је карактеристично за умерено-континенталну климу.

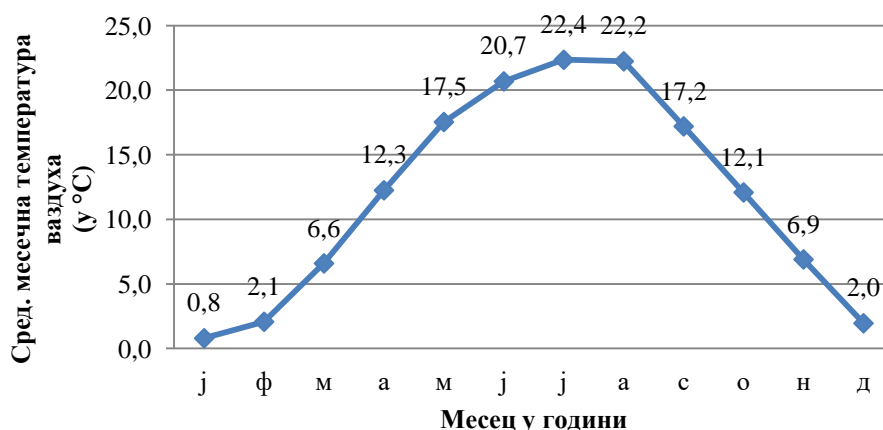
Табела 1. Средње месечне и средња годишња температура ваздуха за метеоролошке станице у Бан. Карловцу и Вршцу у периоду од 1991.-2011. године (у °С)

	ј	ф	м	а	м	ј	ј	а	с	о	н	д	год.
Банатски Карловац	0,5	1,9	6,4	12,0	17,5	20,7	22,3	22,0	16,9	11,8	6,5	1,6	11,7
Вршац	1,0	2,2	6,8	12,5	17,5	20,7	22,4	22,5	17,5	12,4	7,3	2,3	12,1
Јужни Банат	0,8	2,1	6,6	12,3	17,5	20,7	22,4	22,2	17,2	12,1	6,9	2,0	11,9

Извор: (Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 1992, 1993, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007а, 2008, 2009, 2010, 2011, 1994, 2012, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001)

Услед претежно низијског терена, са изузетком Вршачких планина, као и мале површине посматрања, на целом подручју Јужнобанатска област нема значајних температурних разлика. Изузетак је Делиблатска пешчара која има велико дневно и годишње колебање температуре. Лети и дању греје се песак због чега температуре могу досећи преко 40°C, а зими температура знатно опада и до -25°C. Годишње колебање температуре у Пешчари износи 65°C, а дневно и 20 °С. На ширем подручју температура ваздуха одговара пољопривредним активностима у вегетационом периоду (од априла до септембра), али и туристичким кретањима (Лазивић & Павић, 2003).

Графикон 1. Средње месечне температуре ваздуха у Јужнобанатској области за период од 1991.-2011. године

Извор: (Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 1992, 1993, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007а, 2008, 2009, 2010, 2011, 1994, 2012, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001)

Веома важан климатолошки елемент на посматраним географским ширинама јесте **ветар**, због климатских утицаја које доноси из удаљених подручја, а којима утиче на друге климатолошке елементе, као што су температура, влажност ваздуха, облачност и падавине. Главне ветрове покрећу неједнаки ваздушни притисци изнад Атланског океана, Средоземног мора и европског копна. Ветра је важан климатски елемент Јужнобанатске области, јер Вршац и Банатски Карловац имају највећу средњу годишњу брзину ветра (преко 5 m/s) и представљају са Великим Градиштем најветровитија насеља Србије. Најучесталији ветар у посматраном периоду на територији Јужнобанатске области дува из јужног правца (Табела 2 и Графикон 2). Следећи по учесталости је југоисточн ветар (кошава) који се јавља током целе године и углавном доноси хладно и суво време. Кошава дува два, три или више дана (понекад три недеље) и као карактеристичан ветар досиже највеће брзине, а најчешћа и најјача је на територији општине Вршац. Најјачи забележени удар ветра у Србији измерен је у Вршцу и износи 48 m/s. Током лета најчешћи су западни ветрови који доносе краткотрајне и обилне падавине, а током зиме северни ветар или северац који доноси суво и хладно време. Због дисконунитета у праћењу података о карактеристикама ветра у метеоролошкој станици Банатски Карловац, представљени су подаци само за метеоролошку станицу Вршац (Лазивић & Павић, 2003).

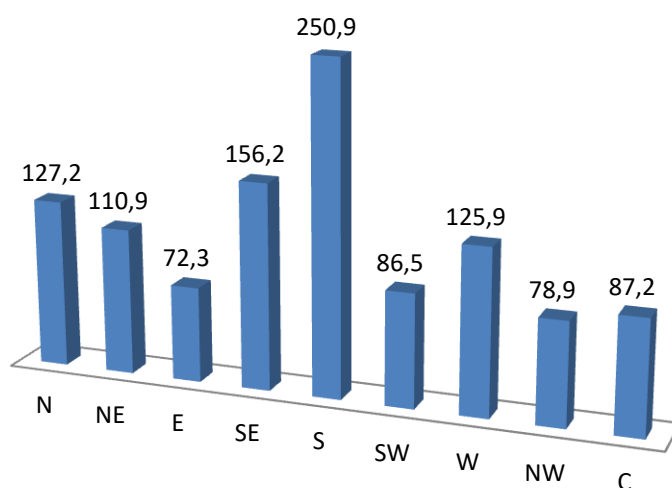
Табела 2. Средње годишње вредности честине праваца ветрова и тишине за метеоролошку станицу у Вршцу за периоду од 1991.-2011. године (у данима)

	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	С
Честина ветра (у данима)	127,2	110,9	72,3	156,2	250,9	86,5	125,9	78,9	87,2

Извор: (Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 1992, 1993, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007а, 2008, 2009, 2010, 2011, 1994, 2012, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001)

Ветар при постојању снежног покривача повремено ствара сметове што отежава саобраћај у овом делу Баната, а када дува изнад територије Делиблатске пешчаре подиже огромне количине песка и засипа насеља. Поред тога ветар утиче негативно на пољопривредну производњу кроз исушивање и ерозију земљишта. Са друге стране ветар представља значајан извор енергије. У свету, па и код нас постоји све већи тренд коришћења обновљивих извора енергије. На територији Јужнобанатске области дата је дозвола за изградњу више ветропакова и то у општини Алибунар, Вршац, Бела Црква, Пландиште и Ковин (Бугарски и остали, 1995; Томић, 1988; Ђурчић, 1996).

Графикон 2. Средње годишње вредности честине праваца ветрова и тишине за метеоролошку станицу Вршац у периоду од 1991.-2011. године

Извор: (Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 1992, 1993, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007а, 2008, 2009, 2010, 2011, 1994, 2012, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001)

Релативна влажност ваздуха представља однос између количине водене паре која је присутна у ваздуху и максималне количине водене паре коју ваздух може да прими при одређеној температури, односно степен засићености ваздуха воденом паром. Релативна влажност ваздуха је обрнуто пропорционална температури ваздуха и изражава се у процентима (Лазич & Павић, 2003).

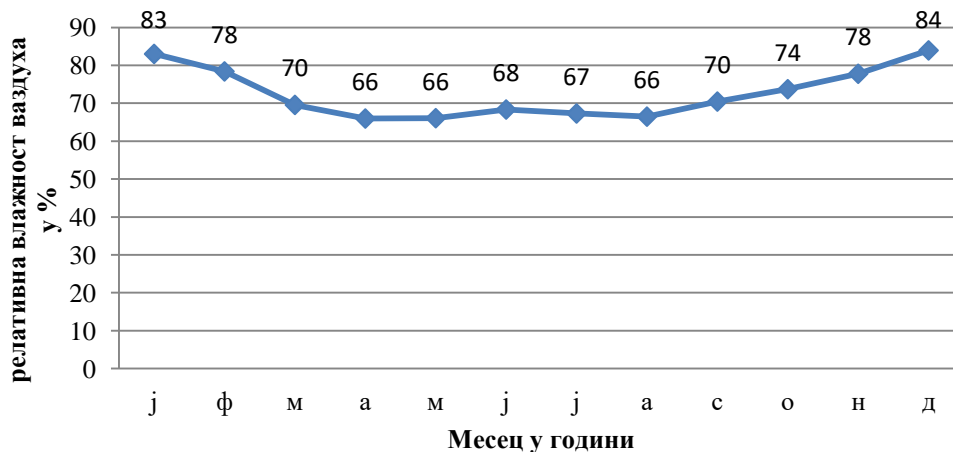
Табела 3. Средња месечна и годишња вредност релативне влажности ваздуха за метеоролошке станице у Банатском Карловцу и Вршцу за период од 1991.-2011. године (у %)

	ј	ф	м	а	м	ј	ј	а	с	о	н	д	год.
Банатски Карловац	85	80	71	68	67	69	69	69	72	76	81	86	74
Вршац	81	77	68	64	65	67	65	64	69	72	75	82	71
Јужни Банат	83	78	70	66	66	68	67	66	70	74	78	84	72

Извор: (Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 1992, 1993, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007а, 2008, 2009, 2010, 2011, 1994, 2012, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001)

Просечна годишња релативна влажност ваздуха је 72% (Табела 3). Највећа је у току зиме, а најмања лети. Зими је средња вредност релативне влажности ваздуха преко 81%, а лети око 67%. Графички је овај параметар приказан на графикону 3.

Графикон 3. Средња месечна релативна влажност ваздуха у Јужнобанатској области за период од 1991.-2011. године

Извор: (Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 1992, 1993, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007а, 2008, 2009, 2010, 2011, 1994, 2012, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001)

Влажност ваздуха утиче на кондензацију водене паре и излучивање падавина који даље утичу на пољопривредну производњу (обрнуто је пропорционалана транспирацији биљака чиме утиче на развој биљака) и радну способност људи (сув и топао ваздух смањује количину течности у организму чиме се смањује радна способност (Лазих & Павих, 2003).

Облачност је климатски елемент који зависи директно од влажности ваздуха и изражава се у десетинама или процентима. Облачним данима се сматрају они код којих је покривено облацима најмање 80% неба (Лазих & Павих, 2003).

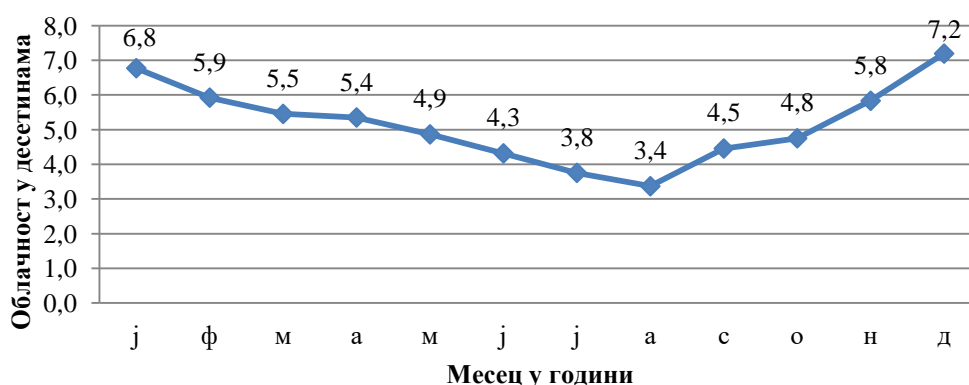
Табела 4. Средња месечна и укупна годишња облачност за метеоролошке станице у Банатском Карловцу и Вршацу за период од 1991.-2011. године (у десетинама)

	ј	ф	м	а	м	ј	ј	а	с	о	н	д	год.
Банатски Карловац	6,8	5,9	5,4	5,3	4,7	4,2	3,7	3,3	4,4	4,6	5,8	7,3	5,1
Вршац	6,7	6,0	5,5	5,4	5,0	4,4	3,8	3,5	4,5	4,9	5,9	7,1	5,2
Јужни Банат	6,8	5,9	5,5	5,4	4,9	4,3	3,8	3,4	4,5	4,8	5,8	7,2	5,2

Извор: (Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 1992, 1993, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007а, 2008, 2009, 2010, 2011, 1994, 2012, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001)

Просечна годишња облачност Јужнобанатске области приказана је у табели 4 и графикону 4, а износи 5,2 десетина. Висока облачност је од новембра до маја, а највиша у децембру и износи 7,2 десетина. Зима и јесен су најоблачнији због струјања ваздуха са запада, док је лето најведрије. Следи табеларни и графички приказ облачности посматраног подручја.

Графикон 4. Средња месечна облачност у Јужнобанатској области у периоду 1991.-2011. год

Извор: (Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 1992, 1993, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007а, 2008, 2009, 2010, 2011, 1994, 2012, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001)

На дужину трајања сунчевог сјаја утиче више чинилаца, међу којим су географска дужина, дужина обданице, степен облачности, надморска висина, рељеф и експозиција терена. **Инсолација** стоји у обрнутој пропорцији са степеном облачности и изражава се у часовима (Лазих & Павић, 2003). Укупна годишња инсолација је око 2.180 часова (Табела 5). Лето је најосунчаније, и то просечно месечно око 293 часова, док зима има најмању инсолацију са месечним просеком од око 76 часова.

Табела 5. Средња месечна и укупна годишња сума осунчавања за метеоролошке станице у Банатском Карловцу и Вршцу за период од 1991-2011. године (у сатима)

	ј	ф	м	а	м	ј	ј	а	с	о	н	д	год.
Банатски Карловац	68,5	101,5	158,8	196,6	257,6	282,8	301,9	292,0	206,2	161,1	97,1	56,1	2180,1
Вршац	69,1	105,1	156,7	195,0	252,0	283,4	306,1	290,5	200,9	164,6	101,8	54,9	2180,1
Јужни Банат	68,8	103,3	157,7	195,8	254,8	283,1	304,0	291,2	203,6	162,9	99,4	55,5	2180,1

Извор: (Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 1992, 1993, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007а, 2008, 2009, 2010, 2011, 1994, 2012, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001)

Падавине су важан климатски елеманата за живот биљака, човека и његово привређивање. Распоред излучивања падавина одговара вегетационом периоду биљака изузев у сушним годинама (Лазих & Павић, 2003).

Табела 6. Средње месечне и укупна годишња количина падавина за метеоролошке станице у Банатском Карловцу и Вршцу за период од 1991.-2011. године (у mm)

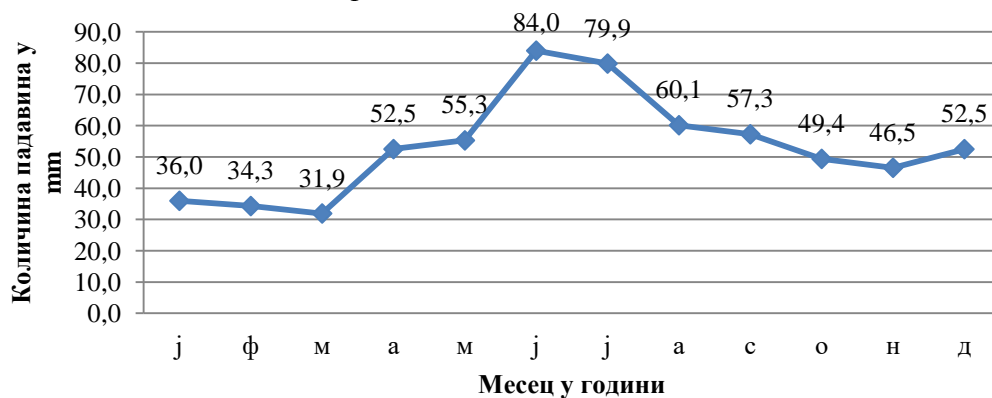
	ј	ф	м	а	м	ј	ј	а	с	о	н	д	год.
Банатски Карловац	34,5	31,8	32,0	49,4	53,3	84,0	79,5	53,8	55,3	50,9	46,2	51,3	622,0
Вршац	37,4	36,8	31,9	55,6	57,2	84,0	80,2	66,5	59,2	47,8	46,9	53,6	657,2
Јужни Банат	36,0	34,3	31,9	52,5	55,3	84,0	79,9	60,1	57,3	49,4	46,5	52,5	639,6

Извор: (Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 1992, 1993, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007а, 2008, 2009, 2010, 2011, 1994, 2012, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001)

Просечна годишња количина падавина приказана је у табели 6 и графикону 5 је око 639,6 mm и најчешће се излучује мало талоба (сипеће кише). Највише падавина има у јуну (обично пљускови). Тада се у току месеца излучи око 84 mm талоба. Месечни минимум је

у марту када је количина падавина око 32 mm. Највише падавина има лети, (краткотрајни пљускови) и оне не утичу значајније на туристичка кретања.

Графикон 5. Средња месечна количина падавина у Јужнобанатској области за период од 1991.-2011. године

Извор: (Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 1992, 1993, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007а, 2008, 2009, 2010, 2011, 1994, 2012, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001)

Током зиме јављају се падавине у виду снега. Снег пада од новембра до априла, а дебљина снежног покривача је мала. Просечни годишњи број дана са појавом снега у Јужнобанатској области је 22 (Табела 7). Месец са највише снега је јануар (просечно шест дана под снегом) и просечном дебљином снежног покривача до 15 cm.

Табела 7. Средњи месечни и годишњи број дана са снегом за метеоролошке станице у Банатском Карловцу и Вршцу за период од 1991-2011. године

	ј	ф	м	а	м	ј	ј	а	с	о	н	д	год.
Банатски Карловац	5,4	5,5	2,3	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	5,4	21,2
Вршац	7,0	6,0	2,3	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,1	5,5	23,2
Јужни Банат	6,2	5,7	2,3	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	5,5	22,2

Извор: (Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 1992, 1993, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007а, 2008, 2009, 2010, 2011, 1994, 2012, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001)

Повезаност приказаних климатских елемената и туристичких кретања може се посматрати појединачно. На пример, анализом годишњег кретања температуре ваздуха можемо закључити да температура од марта почиње осетније да расте, све до августа. У јулу и августу средња месечна температура је уједначена, а од септембра до јануара температура опада. Температура ваздуха на туристичка кретања у Јужнобанатској области може утицати двојачко. Позитиван утицај, претежно се јавља у топлијем делу године, када температуре ваздуха омогућавају боравак и активности на отвореном. Негативани утицаји температуре на туристичка кретања јављају се у зимском делу године, због ниских температура и у току лета за време тропских дана. Поменуте температуре онемогућавају нормално функционисање људског организма, те могу утицати на смањење туристичких кретања. Међутим, треба напоменути да екстремна стања појединих климатских елемената трају кратко. Посматрано уопштено, приказане климатске карактеристике одговарају туристичким кретањима, јер се она у масовнијем облику одвијају током зимских и летњих месеци. Туристичке активности се прилагођавају годишњим добима и њиховим својствима, тако да их ниједан климатски елемент значајно не угрожава. Посебна погодност посматраног подручја са аспекта туристичких кретања, јесу микроклиматске одлике својствене Делиблатској пешчари – нарочито локалитет Девојачки бунар (микроклима има карактеристике планинске и подудара се са

Златиборском климом) и Вршачким планинама које им дају карактер ваздушне бање. Ваздушне бање и климатска места представљају просторе на коме долази до сусретања различитих ваздушних струјања, који имају велику годишњу инсолацију, високу концентрацију јона и озона у ваздуху, мало падавина и магле, блага лета и зиме, а аерозагађивачи изостају. У Делиблатској пешчари ноћи су хладне са доста росе, а дани топли и суви са релативном влажношћу ваздуха од 26%. Ваздушни притисак се креће од 886-1028 mb. Такав ваздух има благотворан утицај на респираторни систем. Иако ваздушне бање у Јужнобанатској области имају велики туристички потенцијал, посебно у оквиру здравственог туризма, оне не представљају самостални туристички мотив.

5.3 ХИДРОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

У делу о хидрографским карактеристикама Јужнобанатске области анализирани су карактеристике подземних и површинских вода.

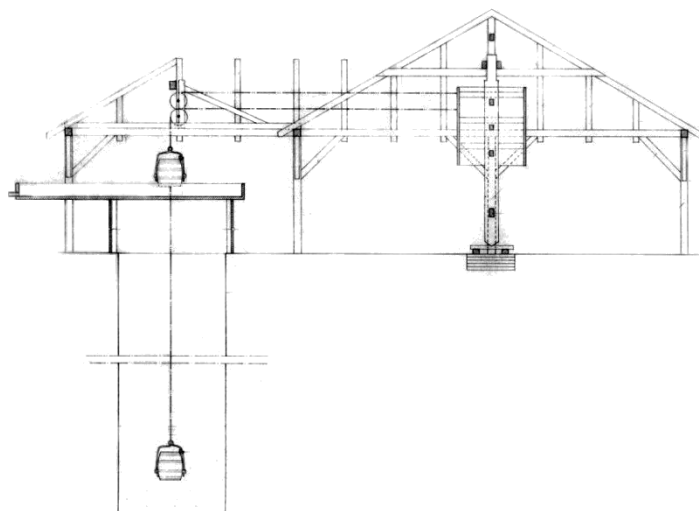
Подземне воде обухватају фреатску, површинску пукотинску, артешку, субартешку, дубинско термо-минералну и пукотинску издан формирану у магматским, метаморфним и седиментним стенама тријаске и палеозојске старости (Богдановић & Марковић, 2005).

Фреатске издани представљају воду која лежи у порозном земљишту до првог вододрживог слоја. Храни се инфилтрацијом атмосферских падавина, инфилтрацијом воде из канала, притицањем из виших лесних и пешчаних предела и притицањем подземних вода из суседних простора. У зависности од хидролошких радова, од надморске висине (што је већа надморска висина то је већа дубина издани), климатских прилика, водостаја површинских токова, фреатска издан се јавља на различитим дубинама. У општини Бела Црква налази се на дубинама од 0,5 m до 20 m, у општини Ковачица, од 10 m до 30 m, у алувијалним равнинама вршачких потока, од неколико десетина центиметара до 30 m у општини Вршац, од 0,2 m до један метар у општини Пландиште, од 0,83 m до шест метара у општини Опово, од једног до три метра у општини Ковин, од 0,7 m до 30 m у општини Панчево, у Делиблатској пешчари до 90 m. Горњи ниво фреатске издани је слободан и варира у зависности од добијања и губљења воде, а највећу апсолутну висину има у зони Делиблатске пешчаре. Фреатска издан има хидролошки (у близини снажнијих речних токова), климатски (лена зараван, пешчара), антропогени (на свим геоморфолошким целинама на којим су водени токови са реализованим хидротехничким радовима) или мешовити водни режим (алувилалне терасе и прелазне зоне геоморфолошких јединица). Фреатску издан на подручју јужног Баната одводњава Дунав. Велики део фреатске издани је загађен, што ограничава њихову употребу. Најбољи квалитет воде имају фреатске издани на сектору од Панчева до Банатске Паланке, а у Стратегији водоснабдевања и заштите вода у АП Војводини предлаже се формирање регионалних извора, међу којима се налазе зона приобаља Дунава, сектор Ковин-Дубовац и зона ширег подручја Потпорња. Фреатску издан за водоснабдевање насеља користе општине Панчево и Ковин (М. И. Бајић, 1988; Богдановић & Марковић, 2005; Бугарски и остали, 1996, 1995; Лазих, 1995; Томић, 1981, 1988; Ћурчић, 1996).

За поједине фреатске издани у Јужнобанатској области везује се израз жуте воде. Жута боја воде потиче од органских материја. Садржај органских материја у овим водама на територији Војводине, изражен кроз потрошњу калијум перманганта износи у просеку од 20-150 mg/l, а на појединим изворима и 200 mg/l. Пре појаве система за водоснабдевање, шездестих и седамдестих година 20. века, због лаке дотупности и веће хигијенске исправности од површинских вода, фреатска издан била је основни извор питке воде за становништво. Вода фреатске издани значајно је загађена током 20. века, услед употребе пестицида у пољопривреди и неадекватног збрињавања отпада у насељима

(Богдановић & Марковић, 2005; Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој, 2009).

Експлоатација фреатске издани вршена је преко бунара. О томе сведоче археолошки трагови пре више од 4.000 година. Трагови првих бунара на проучаваној територији пронађени су у оквиру неолитског археолошког налазишта код села Старчево. Интересантни су и трагови бунара из трећег века код Вршца на археолошком локалитету Црвенка. Поменути бунари добили су назив Сарматски по истоименим скитским племенима који су насељавали ово подручје. Интезивније копање бунара врши се након ослобођења земље од Турака, Од 20их година до половине 20. века скоро свака кућа имала је бунар. У почетку су бунари копани само у насељима, а онда у атарима и уз пут ради напајања стоке. Бунари су обично били озидани циглама како се не би стране одроњавале и ретко дубљи одубине до 10 m. Некада се вода црпила ручно, а затим преко чекрка и ђерма. Бунари са квалитетнијом водом користили су се за пиће, а бунари са лошијом водом за напајање стоке. У савремено доба, бунара готово и да нема. Често су затрпани и запуштени. Са туристичког аспекта, реконструкција бунара или стварање нових, како у домаћинствима тако и на отвореном ливадском подручју са одговарајућим непосредним оплемењивањем простора, значајно би улепшали војвођанске пејзаже и села. Они не захтевају велика улагања, а стварају пријатан микроамбијент и употпуњују слику војвођанске прошлости. Поједини бунари који се налазе ван функције уживају заштиту државе (више бунара у Владимировцу). Један од познатијих бунара, а који није под заштитом је Девојачки бунар који је настао ради напајања стоке 1774. године. Реконструкцијом бунара повећала би се атрактивност Пешчаре. Поред иницијативе и планова, бунари нису реконструисани до данас (Слика 5) (Богдановић & Марковић, 2005; Бугарски и остали, 1996; Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој, 2009).

Слика 5. Предлог реконструкције Девојачког бунара (Извор: Ковачевић-инжењеринг доо – интерна документација, 2014)

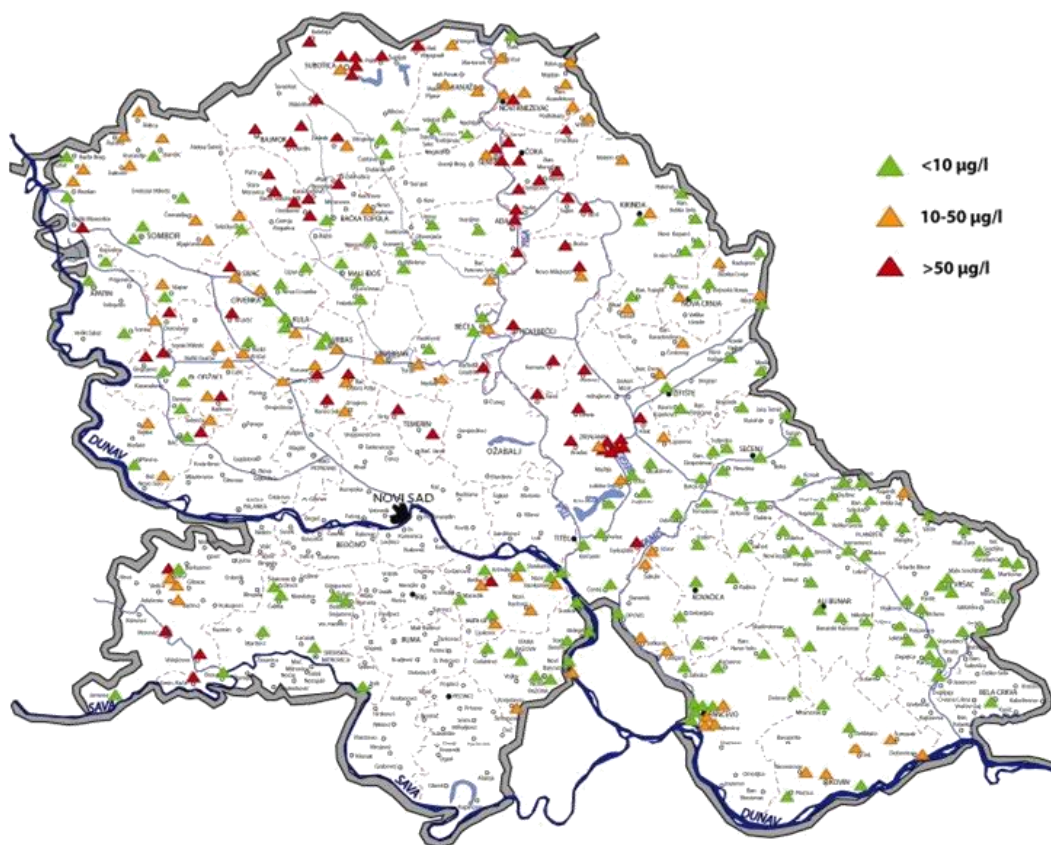
Површинско пукотинска издан јавља се у зони компактних стена, кристаласти шкриљаца, гранита, мермера и слично. На територији Јужнобанатске области јављају се на Вршачким планинама (Богдановић & Марковић, 2005).

Артешка и субартешка издан су укљештене између два вододржљива слоја, те се налазе под хидростатичким притиском. Артешка има позитиван, а субартешка негативан хидростатички притисак, тако да у првом случају вода након бушења избија на површину, док у другом се издиже на одређену висину испод топографске површине. Издани Баната

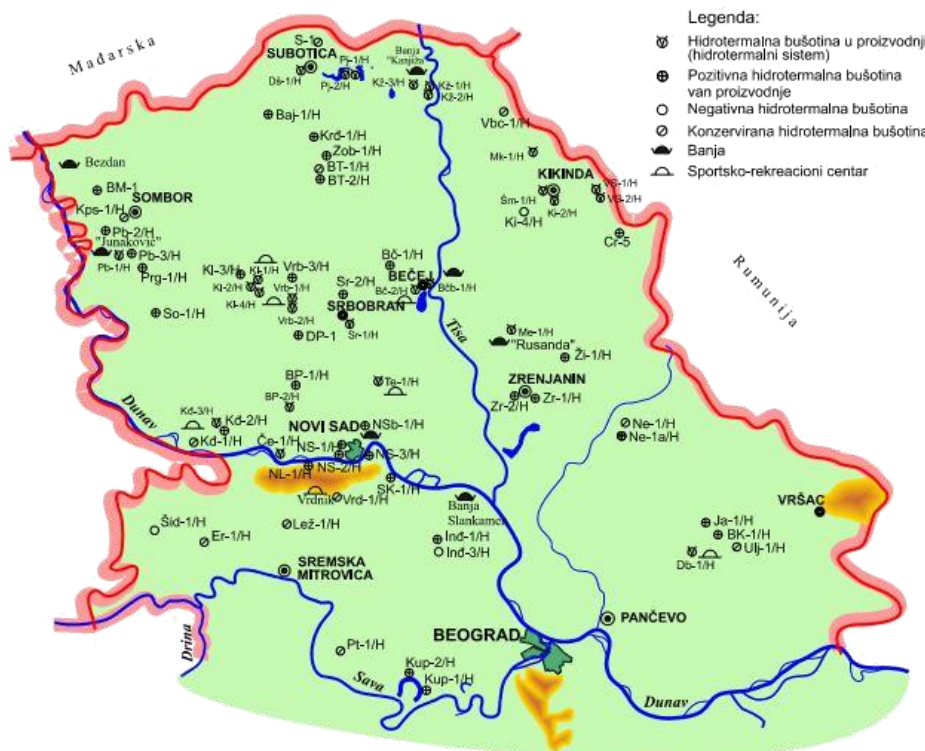
налазе се у оквиру јединствене хидрауличке целине која се у литератури назива Панонска издан. Артешке издани се јављају на различитим дубинама, на пример од 30 m до 140 m у општини Опово, око 60 m у општини Бела Црква, од 35 до 250 m у општини Ковин, од 15 до 110 m у општини Панчево. Насеља која се снабдевају водом из артешких издани су Ковачица, Качарево, Банатски Карловац, Вршац, Бела Црква и друга. Први артешки бунари бушени су средином 19. века у Банату и то у Павлишу 1848. године, Банатском Карловцу 1850. године, Алибунару 1852. године. Бунаре су ручно бушили приватни мајстори (бунарџије) на захтев жупанија, општина, ређе приватника. Због конкуренције хидрогеолошки подаци су чувани и занат се преносио са колена на колена. До 1895. године велики број насеља имао је јавне артешке бунаре. Воду са бунара разносили су водоноше на коњским колима и бурадима. Тренд убрзаног јављања нових артешких бунара трајао је све до 1914. године, а затим поново између два светска рата. После Другог светског рата бушењем бунара баве се државна предузећа, а већи број се јавља после 1950. године. Током 60их година 20. века почиње изградња јавних водовода у које се интегришу јавни бунари и локални водоводи. Посебно је интересантно да је на територији Јужнобанатске области постојао микро водовод много раније. Он датира из 16. и 17. века (доба Турака) и откривен је на подручју Вршца. Зна се да је вода допремана керамичким цевима на дужини од три километра (сличне су користили Римљани) природним падом од врела на Вршачком брегу до центра града (Богдановић & Марковић, 2005; Бугарски и остали, 1996, 1995; Лазих, 1995; Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој, 2009; Томић, 1981; Ћурчић, 1996).

Квалитет воде из артешких бунара је неуједначен, а на издашност издани значајно утиче ниво експлоатације воде за потребе водоснабдевања становништва. Квалитет подземних вода које се користе за водоснабдевање одликује низак садржај органских материја, ниска минерализација (од 310 mg/l до 600 mg/l), повећана тврдоћа (и до 18°dH) и садржај гвожђа око 0,5 mg/l. Према општим мерилима, сматра се да је на подручју Војводине, најбоља вода у југоисточном делу Баната и југозападном делу Срема. На територији Јужнобанатске области налазе се два постројења за припрему воде за пиће на извориштима јавног водоснабдевања (у Панчеву и Ковину). Велики проблем подземних вода поред местимично повећаног присуства органских материја је и повећано присуство арсена (Скица 1). Проблем са арсеном јавља се у општини Ковин, Опово (изнад 41 µg/l) и Панчево (изнад 31 µg/l). Према закону дозвољена количина арсена у пијаћој води је 10 µg/l (Богдановић & Марковић, 2005; Бугарски и остали, 1996, 1995; Лазих, 1995; Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој, 2009; Томић, 1981; Ћурчић, 1996).

Дубински термо-минерални издани изучаван су у оквиру истраживања лежишта нафте и гаса од 1969.-1996. године, јер се налазе на великим дубинама. Највећи број бушотина настало је током 80-их, око 45 (око 56% од укупног броја бушотина). Најдубља бушотина на територији Војводине је Врбица у Банату на 2.520 m (температура воде 82° C са дубине 1.749-1.854 m), а најплића у Новом Саду на 305,5 m (25°С) (Башић, Марић, Драгутиновић, & Петровић, 2005).

Скица 1. Садржај арсена у подземној води која се користи за водоснабдевање Војводине
(Извор: (Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој, 2009))

Скица 2. Територијални распоред хидротермалних бушотина у Војводини
(Извор: (Башић и остали, 2005))

На простору Јужнобанатске области постоји више гео-термалних бушотина, код Уљме, Банатског Карловца, Девојачког бунара и Јаношика (Скица 2). Бушења са позитивним налазом дубинских термо-минералних вода трајало је у периоду од 1978. до 1984. године. Прва издан поменуте врсте пронађена је код Девојачког бунара 1978. године. Издани се налазе на дубини од 509,7 m до 1.420 m, издашност издани креће се од 3,2 l/s до 15,7 l/s, а излазна температура је у распону од 25 °C до 68 °C (Табела 8). На најмањој дубини налази се издан код Банатског Карловца (509,7 m), која истовремено има и највећу издашност. Бушотина код Уљме има највећу излазну температуру воде од 68 °C, топлотну снагу од 0,571 MW и минерализација од 13,32 g/l. Воде чија је температура у распону од 10 °C до 50 °C могу се користити у агроиндустрији (за рибаке, грејање тла, стакленике, расаднике, пелетирање сточне хране), за грејање (топлотне пумпе, топла потрошна вода, радијатори, топлење снега и леда) и за базене и бањске терапије. Тренутно је само једна издан у упореби, две се налазе ван производње (Ја-1/Х, БК-1/Х) и једна је конзервирана (Уљ-1/Х). Једина дубинска термо-минерална вода која се користи на изучаваном подручју је вода издани код Девојачког бунара у Делиблатској пешчари. Ова издан је у употреби од 1986. године и користи се за пуњење отвореног рекреационог базена, а њоме газдује Туристичка организација општине Алибунар (Башић и остали, 2005; Богдановић & Марковић, 2005).

Табела 8. Хидролошке и физичко-хемијске карактеристике дубинских термо-минералних издана на подручју Јужнобанатске области

Назив бушотине	Година бушења	Дубина бушотине	Издашност (l/s)	Излазна темп. (°C)	Минерализација		Топлотна снага (MW)
					Укупно (g/l)	NaCl (g/l)	
Дб-1/Х (Девојачки бунар)	1978.	600	7,4	24	0,489	0,029	-
Уљ-1/Х (Уљма)	1980.	1.420,00	3,2	68	13,32	12,45	0,571
БК-1/Х (Банатски Карловац)	1984.	509,7	15,7	27	0,42	0,05	0,066
Ја-1/Х (Јаношик)	1984.	742	9,565	35	3,51	2,13	0,188

Извор: (Башић и остали, 2005; Богдановић & Марковић, 2005))

Код насеља Омољица, на локалитету Бања приликом бушења за потребе Нафтагаса откривен је 1964. године извор лековите воде. Вода је богата фосфором и температуре на извору око 30,5 °C (хипотермални извор) (ЈП „Дирекција за изградњу и уређење Панчева“, 2014).

У Србији се геотермалне воде претежно користе у балнеолошке и спортско-рекреативне сврхе. Коришћење геотермалне енергије за грејање је тек у почетној фази, иако се у Војводини ова енергија користи од 1981. године. Према подацима НИС Нафтагаса из 2005. године, на територији Војводине у енергетске сврхе користи се 15 бушотина од укупно 54, и то за производњу поврћа у стакленицима, за грејање фарми свиња и загревање просторија (бања Јунаковић код Апатина, бања у Кањижи) и индустрији. Економска анализа која уважава савремене еколошке захтеве указује да су бушотине са температуром воде изнад 40 °C и јаког излива, око 60 m³ рентабилне под условом да потрошач користи цео потенцијал бушотине, преко 6.000 h/a. То значи да је потребно енергију користити у грејној сезони (дању и ноћу) и прелазном периоду, што сужава број реалних потрошача. Студија је показала да су истражени ресурси са енергетског аспекта скромни, нарочито у погледу температуре воде на изливу. Сав потенцијал је испод 90 °C што је доња граница на општеприхваћеном Линдаловом дијаграму за примену у производњи механичке енергије коришћењем бинарних

постројења и испод 150°C за примену у класичним термоенергетским постројењима. Вода на територији Војводине, уједно и Јужнобанатској области, погодна је за потрошаче који користе нискотемпературску топлоту. Да би њена примена била рентабилна потребно је да раде пуним капацитетом и имају потрошњу 7.000 h/a. При употреби ове енергије проблем настаје због сезонског карактера потрошње (загревање само у зимском периоду са прекидима ноћу) и појаве малог броја веома хладних зимских дана који захтевају да се у оквиру система уграде вршна постројења која би радила само неколико дана у току године, а захтевала трошкове одржавања током целе године. У студији се закључује да на територији Војводине постоје геотермални потенцијали за мале и средње потрошаче, а не за изворе енергије од покрајинског значаја (Башић и остали, 2005).

Површинске воде јављају се у виду река, канала, језера, бара и мочвара. Најмањи токви налазе се на Вршачким планинама, док је највећи ток Дунав који на југу и југозападу гради природну границу Баната на дужини од 140 km. Већина токова у Јужнобанатској области долази из других земаља (Дунав, Караш, Нера), док су аутохтони токови (потоци Вршачких планина и Надела) кратки и малобројни због површине посматраног подручја. Природни водни режим Банатских токова знатно је измењен услед хидротехничких радова, односно изградњом канала Дунав-Тиса-Дунав, бране на Дунаву у Ђердапској клисури, увођења система наводњавања и слично. Водостај на рекама прати се свакодневно и актуелне информације налазе се на званичној интернет презентацији Републичког хидрометеоролошког завода Србије (<http://www.hidmet.gov.rs>) (Богдановић & Марковић, 2005).

Дунав је најважнији површински ток Јужнобанатске области. Име реке потиче од келтске речи Данув што значи река. Изворе у Немачкој, на источним падинама Шварцвалда, односно настаје од две речице, Брега и Бригаха. Од извора до ушћа у Црно море код насеља Сулине прелази пут од 2.850 km (за разлику од других река, дужина Дунава мери се од ушћа ка извору) што је чини другом реком по дужини у Европи (иза Волге чија дужина износи 3.692 km). Слив Дунава има површину од 816.947 km² на територији 18 земаља Европе. Речну мрежу Дунава чини око 300 водених токова различите величине. На Дунаву се јасно разликује горњи, средњи и доњи ток. Горњи ток обухвата подручје од изворишта до клисуре Девинска врата код Братиславе (32,5% дужине тока), средњи ток се наставља до Турн Северина (34,1% дужине тока), а доњи ток од Турн Северина до ушћа у Црно море (33,4% дужине тока). Најмању ширину ток Дунава има на сектору Улм – Регенсбург, око 100 m, а највећу у Ђердапској клисури, у Доњемилановачкој котлини, око 2.500 m. Најмање дубине реке забележене су у сектору Улм – Регенсбург, а највећа у Ђердапској клисури, односно у клисури Госпођин вир и износи 82 m. Доњи и средњи ток Дунава карактерише честа појава меандара, рукаваца и ада. Климатске и хидролошки фактори доминантно утичу на режим Дунава, тако што је у изворишној области присутан кишно-снежни режим, низводно до ушћа у Тису заступљен је леднички режим (највиши водостај лети, најнижи зими), да би под утицајем река Тисе и Саве поново задобио кишно-снежни режим (највиши водостај у пролеће, најнижи у јесен). Дунав је плован на 2.588 km, а за веће бродове на 2.379 km, до Регенсбурга. Пловност тока се повећала, повезивањем тока са Рајном и Мајном, до луке Ротердам чиме се остварује веза Северног и Црног мора (систем отворен 1992. године). Поред поменутог система, Дунав гради још и систем Дунав –Тиса –Дунав (664 km пловног пута) и канал Черна вода – Констанца (64 km). На Дунаву и притокама постоји 91 комерцијална речна лука, од тога 21 на Дунаву. Најпрометнија лука на Дунаву је Констанца где се годишње увезе преко 220.000.000 тона и извезе преко 860.000.000 тона робе. Годишње се реком превезе теретним бродовима преко 4,5 милијарди тона робе. Дунавом плови преко 5.000 бродова. Путнички бродови годишње превезу преко 6,5 милиона путника. Неке од речних путничких компанија чији бродови плове Дунавом и заустављају се у Србији су Гранд Сркл Круз Лајн (Grand Circle Cruise Line), Ароса (A-ROSA), Викинг Ривер Крузис (Viking

River Cruises), Лифтнер Крузис (Lueftner Cruises) и друге. У ток 2001. године на међународном путничком пристаништу у Београду регистровано је само 2 брода са 190 путника, а 17 година касније 587 пристајања и 81.344 путника. У односу на претходну годину број пристајања крузера на Дунаву повећан је за 15%, а број путника повећан је за петину. За 2019. годину планирано је отварање нових међународних пристаништа у Земуну и Раму. Задржавање туриста је краткотрајно и своди се на обилазак градских знаменитости. Овај потенцијал Дунава још увек није довољно развијен, иако је српски део Дунава у оквиру понуде иностраних организатора крстарења преко десет година (Агенција за управљање лукама, 2019; Богдановић & Марковић, 2005; Влада Републике Србије, 2014; „Пловидба и превоз“, 2012).

Кроз Републику Србију Дунав протиче дужином од 587,4 km. Дунав на триторију Баната улази на месту ушћа реке Тисе у Дунав, код Старог Сланкамена на 1.215 речном километру, а Јужнобанатску област код ушћа реке Тамиш на територији општине Опово, на 1.154 речном километру. На Дунав излазе општина Панчево, Ковин и Бела Црква. Из Баната река Дунав излази код ушћа реке Нере, на 1.075 речном километру Дунава. Од ушћа реке Тисе до ушћа реке Нере, на Дунаву се формирало неколико меандара, ада и спрудова, али већина не припада Банату. Први меандар је низводно од ушћа Тисе код села Белегиш (дужине 18 km), а други менадар је код Панчева (дужине 13 km). Од укупног броја ада (око 29), мање од половине припада Банату. Међу њима се истичу Смедеревска ада (дужине 6 km), ада код Банатске Паланке (дужине 4,2 km), ада код Ивановца (дужине 3,3 km), ада Старчево (2,5 km), а остале аде су мање од 1,5 km и уже од 500 m. Обале Дунава су нестабилне због сталног еродирања, што је захтевало стабилизацију кроз местимичну изградњу обалоутврда на левој или десној страни обале. Ширина Дунава на сектору Баната креће се од 390 m до 1.450 m. Најмања ширина је на улазу меандра код Белегиша, а највећа испред Панчевачког острва. Дубина Дунава креће се од 1,8 до 19 m. Највећа дубина од 19 m при средњем водостају, односно 25 m при високом водостају налази се код Ритопека. При средњем водостају брзина протицаја креће се од 0,9 m/s до 1,1 m/s. За време високог водостаја и поред одбрамбених насипа дешава се да Дунав плави околну подручје и наноси штете нарочито пољопривредним површинама. Термички режим воде Дунава сличан је температурама приобаља, уз присутна мања колебања и екстреме. Зими се температуре спуштају испод нуле што доводи до формирања слоја леда у површинском делу тока, док су лети температуре и преко 25 °C. Температура воде изнад 18 °C јавља се од јула до октобра, односно изнад 20 °C у јулу и августу, што значи да купалишна сезона може да траје четири месеца. У Србији Дунав је плован за све врсте бродова целом дужином од 588 km. На Дунаву постоји 8 лука од међународног значаја и то у Апатину, Богојеву, Бачкој Паланци, Новом Саду, Београду, Панчеву, Смедереву и Прахову. Луке имају знатан пројектовани капацитет, али већ застарео технолошки. Од укупног броја лука само луке у Панчеву и Београду поседују контејнерске терминале. Искоришћеност капацитета лука је око 30%. У унутрашњем саобраћају плове терентни бродови за суви и течни терет, док линијски путнички саобраћај повременим карактера (Дунав и Тиса), иако је у току 2017. године евидентирано два путничка брода укупног капацитета 50 путничка места. Флота је има неповољну старосну структуру и технолошки је застарела. На Дунаву у Србији у туристичке сврхе користи се неколико бродова (речни брод Сирона, Истар, Трајан, Стеванске ливаде, Данувије, Данка и други) који се могу изнајмити или се плови у оквиру програма у сезони (разгледање Београда, Београд ноћу, излет до Винче, Виминацијума, Зрењанина и слично). Дунав је важан европски коридор VII чији је развој дефинисан многим међународним документима. Дунаву се посебна пажња поклања у оквиру Стратегије развоја туризма Републике Србије. Од 14 урађених мастер планова, чак четири се односе на Дунав. Поред саобраћајног, економског и туристичког значаја, у Републици Србији вода Дунава користи се у пољопривреди за мелиорацију, рибарству и у производњи електричне енергије на сектору Ђердапске

клизуре. Будући развој Дунава и воденог саобраћаја у Србији уређен је Дунавском стратегијом и Стратегијо развоја водног саобраћаја Републике Србије од 2015. до 2025. године (Богдановић & Марковић, 2005; Бугарски и остали, 1996; Влада Републике Србије, 2014; Европска комисија, 2010; Републички завод за статистику, 2019а; РТД Наутика, без датума; Томић, 1981).

За ток Дунава везује се и проблем загађења воде. Већи градови кроз које пролази ова река, испуштају отпадне воде из домаћинства и индустрије, што је у прошлости доводило до местимичног присуства повишене количине фенола (изазива помор рибе), пене, нафтних мрља и радиоактивних материја из нуклеарних електрана. Квалитет воде због прихватања велике количине отпадних вода у највећем делу тока у 2010. години припадао је III класи. Вода која се класификује у трећу групу је вода која се може употребљавати за наводњавање, а после обраде у индустрији (са изузетком прехранбене). У току 2010. године забележена је повећана количина живе на току Дунава, на мерним станицама код Панчева и Банатске Паланке. Према извештају Агенције за заштиту животне средине у току 2016. године у зависности од анализираног параметра вода Дунава код Земуна припадала је II, III или IV класи (Влада Републике Србије, 2014; Министарство енергетике развоја и заштите животне средине Агенција за заштиту животне средине, 2012; Министарство заштите животне средине Агенција за заштиту животне средине, 2017; Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 2007b).

Тамиш у Банат улази из Румуније код насеља Јаша Томић, а на северу општине Ковачица у Јужнобанатску област. Укупна дужина реке износи 359 km, од тога је 118 km у Републици Србији (око 80 km у Јужнобанатској области). После реке Тисе, Тамиш је највећи ток Баната. Слив Тамиша у Банату има површину од 1.529 km². Река Тамиш код насеља Ботош укључује се канал Нови Бечеј – Банатска Паланка, да би 1,5 km низводно наставио самостално тећи ка југозападу до Опова, затим ка југоистоку до Панчева. Тамиш се улива у Дунав каналом Карашац на територији општине Опово, код Ченте, затим Визељом јужно од Борче и Сибницом код Панчева. Долина Тамиша често је плавлена због малог пада реке, великог броја меандара и високих бујичних вода што је захтевало изградњу насипа на већем делу тока и регулисање меандара током 18. и 19. века. Пресечено је 77 меандара чиме се дужина реке скратила за 140 km. Ипак, и поред насипа, за време високог водостаја река повремено плави околно подручје. Најугроженије деонице налазе се код Јаше Томић, Боке и Неузине. Река Тамиш има плувио-нивални режим са максималним водостајем у пролеће и минималним у јесен. Просечи годишњи водостај износи око 100 cm. При високом водостају ширина реке достиже 80 m (код Неузине), а дубина седам метара. Просечна дубина реке при средњем водостају износи око два метра. Термички режим Тамиша омогућава купалишну сезону од јуна до септембра, јер је температура воде изнад 20°C. У зимским месецима, просечно сваке друге године појављује се ледостај који у просеку траје 13 дана. Тамиш је плован за бродове носивости изнад 150 t на свега последња три километра до ушћа, где се налази важна лука (код Панчева) за промет робе. За бродове носивости до 150 t при нормалном водостају, Тамиш је плован 41km. Загађеност воде је изузетно велика, што Тамиш сврстава у IV класу, а неки узорци показују вредности ван класе. IV класи припада вода која се може користити за друге намене само после обраде. Највећи загађиваћи у Банату су сточарске фарме, индустријска предузећа и канализациони системи насеља (Богдановић & Марковић, 2005; Министарство енергетике развоја и заштите животне средине Агенција за заштиту животне средине, 2012).

Поред Тамиша, из Румуније у Јужнобанатску област долази још пет река, а то су Брзава, Моравица, Ројга, Караш и Нера.

Ток *Брзаве* (Слика 6) има укупну дужину од 180 km, од чега је у Банату 32,5 km. Изворе на планини Семеник у Румунији. Североисточно од Марковићева, Брзава улази у Србију, а улива се у Тамиш код Ботоша, односно последњих 15 km тока представља део

канала ДТД (улива код Банатске Дубице). Укупна површина слива реке износи 3.034 km^2 , од чега је око 1.105 km^2 у Банату. Дубина тока за време високог водостаја достиже седам метара. Због бујичног карактера тока околно подручје је често плављено, што је иницирало регулацију Брзаве током 18. века (од Денте до Конака дужином 20 km) и 19. века, односно каналисања на дужини од 40 km узводно од ушћа. Овај ток доноси доста наноса из румунских притока. Квалитет воде на мерној станици код Марковићева одговара III класи. Према извештају Агенције за заштиту животне средине за 2016. годину вода Брзаве у зависности од анализираних параметара креће се од I до V класе. Анализа метала показује повишену концентрацију гвожђа што је сврстава у V класу (Богдановић & Марковић, 2005; Лазих, 1995; Министарство заштите животне средине Агенција за заштиту животне средине, 2017; Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 2007b).

Слика 6. Река Брзава између насеља Стари Леџ и Конак (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Моравица настаје од четири потока у Румунији, а то су Лунка, Клоподиа, Семница и Криваја. Тече на дужини од 52 km . У Јужнобанатски област улази североисточно од Ватина и тече последњих $17,3 \text{ km}$ каналом до ушћа у канал Дунав – Тиса – Дунав код насеља Барице. Дубина тока износи између три и четири метра. Пре мелиорационих радова, односно каналисања Ројге и Шулховог канала, Моравица се разливала по Великом вршачком риту стварајући велике забарене површине. Моравица у Банату гради току у општини Вршац и Пландиште. На мерној станици код Ватина вода је 2006. године припадала III/IV класи, док је 2016. године у зависности од параметара припадала I, II, III или IV класи. Као и код Брзаве завележена је повећана концентрација гвожђа (V класа) (Богдановић & Марковић, 2005; Бугарски и остали, 1995; Лазих, 1995; Министарство заштите животне средине Агенција за заштиту животне средине, 2017; Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 2007b).

Ројга тече дужином од 19 km , од чега је у Јужнобанатској области 12 km . Извире у Румунији, јужно од Денте. У Банат улази код села Велики Гај, а код села Маргита улива се у Моравицу. Целим током у нашој земљи је каналисана и омеђена насипима. Ширина дна канала је од шест до девет метара, а дубина тока при високом водостају износи до три метра. Највећи водостај је у пролеће када се отапа снег са Карпата. У сушним периодима река остаје без воде, и тада у Румунији затварају уставе како би воду користили за наводнавање (Богдановић & Марковић, 2005; Лазих, 1995)

Караш настаје од три потока на северним падинама планине Семеник у Румунији. У Банат улази код села Куштиљ, прво тече између Вршачких планина и лесних површина,

затим између Банатског песка и Малог песка, да би на крају секао алувијалну раван Дунава. Од изворишта до ушћа у Дунав Караш гради ток дужине 74 km, од тога 24 km у Банату. Пре изградње канала ДТД, Караш је у Банату градио ток од 78 km до ушћа у Дунав код Старе Паланке. Након прокопавања Канала, део корита Караша искоришћен је за трасирање Канала, те је ушће Караша у Канал померено код села Дупљаје. Укупан пад Караша износи 687 m. У доњем току река има мали пад, те гради у средњем и доњем току већи број меандара. Највиши водостај, као и поплаве јављају се крајем зиме и почетком пролећа услед отапања снега у горњем току и пролећних киша. Највеће изливање Караша десило се у јулу 1975. године. На мерној станици код Добричева у току 2006. године вода реке припадала је III/IV класи. Према Извештају о стању животне средине 2011. године, 25.08.2011. код Добричева забележена је повећана концентрација живе. Анализирани параметри у току 2016. године сврставају воду Караша од I до V класе (Богдановић & Марковић, 2005; Бугарски и остали, 1995; Министарство енергетике развоја и заштите животне средине Агенција за заштиту животне средине, 2012; Министарство заштите животне средине Агенција за заштиту животне средине, 2017; Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 2007b; Томић, 1988).

Нера настаје од неколико изворишних кракова на јужној подгорини Семеника у Румунији и тече дужином од 125 km. Код села Кусић улази на територију Баната и тече 22 km до ушћа у Дунав као погранична река. Нера тече кроз две клисуре и две котлине, а у Републици Србији је равничарска река. Ова река изградила је Алмашко и Калуђеровачко проширење, а код Саске клисуру. Површина слива Нере износи 1.496 km², од тога је 5% у Републици Србији. Највиши водостај река има у априлу и мају. На мерној станици код Кусића вода је припадала III класи према извештају квалитета воде из 2006. године. Према извештају из 2017. године, вода претежно припада I и II класи. Једино је параметар рН вредност сврстава у IV класу. Корито Нере није регулисано, у равничарском делу има мали пад, што доводи до стварања меандара, интезивног таложења материјала, издизање корита, подземних и површинских вода, посебно у сектору Врачев Гај – Кусић. Наталожени материјал, односно шљунак експлоатише се у близини Беле Цркве. Једана од највећа поплава услед подизања нивоа тока Нере десила се 1978. године, када је готово цело село Кусић било поплављено. Да би се решио проблем полава, израђен је пројекат регулације тока. Предвиђена је изградња канала до Врачевог Гаја којим би се повећала пропусна моћ Нере и снизио ниво подземних вода. Код села Кусић од Нере одваја се каналисани водоток Јаруга, који тече паралелно са Нером до Врачевог Гаја где се поново улива у Неру. Након два километара низводно Јаруга се поново одваја од Нере и самостално тече хатаром Банатске Паланке. Јаруга је дуга седам километара, широка до 10 m, а дубока до два метра. На овом току некада су биле воденице, млинови и мале хидроцентрале. Између Нере и Караша, постоји још неколико потока, а то су Долина (14,5 km) Чешки (11,7 km), Крањи (6,6 km), Кусићки (5,6 km), Буканов (4,5 km) и Лесковачки (2,4 km). Сви потоци имају малу количину воде са малим колебањем, осим у време сипећих киша и периоду топљења снега (Богдановић & Марковић, 2005; Министарство заштите животне средине Агенција за заштиту животне средине, 2017; Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије, 2007b; Томић, 1988).

Надела настаје од неколико плићких удубљења код Црепаје и тече јужном банатском терасом до ушћа у рукавац Дунава код насеља Иваново. На својој дужини од 36 km тече широком долином у којој местимично меандрира (код Качарева, Јабуке, Панчева) и плави околно тло. Сматра се да Надела тече једним од напуштених корита Тамиша. Највећу дубину од 2,5 m Надела има код Старчева. Највиши водостај има у пролеће због киша и отапања снега, а најмањи крајем лета због испаравања. При високом водостају река плави алувијалну раван, док при ниском водостају у кориту има веома мало воде. Код Иванова, корито Наделе је преграђено земљаном браном ради спречавања уласка воде при високом водостају Дунава, а истовремено се обезбеђује довољна количина воде за

рибњаке који се налазе узводно. Друга устава која регулише протицај налази се на почетку тока, на месту где се Надела спаја са Јабучким каналом. Максимални водостаји су током пролећа и јесени услед топлеења снега и падавина, а минимални току лета када је интензивно испаравање. Природни режим се ремети једино када се вода Дунава упушта и испушта на брани код Иванова. Корито Наделе је почело да се каналише 1976. године, како би се спречиле поплаве, вршило наводњавање и одводњавање, снабдевање фабрика техничком водом. Седамдесетих година прошлог века, ова река била је сециште риболовац, а већ 90их обрасла је у шипражје. Ток Наделе је изузетно загађен, нарочито од Ковачице. Загађивачи су индустријска предузећа и канализација насеља дуж реке. У води су присутни арсен, жива, кадмијум, бакар, цинк и други тешки метали. Загађивачи нису санкционисани, те годинама не мењају однос према животној средини (Богдановић & Марковић, 2005; Бугарски и остали, 1996).

Водотоци Вршачких планина теку северном и јужном подгорином. На северној страни налази се Марковачки поток, Малосредиштански поток и Шемица, а на јужној Месићки поток, Куштиљски поток, Сочица и Гузајна. Поменути потоци извиру на апсолутним висинама већим од 160 m. Најгушћа концентрација извора је у средишњем делу Вршачких планина који се назива Чуке, односно у Подножју око Гудуричког врха, на простору Широког била и око превоја Превала. У околини Вршца налази још осам потока чија су изворишта на нижим висинама. То су Кевериш (16,8 km), Боруга (8,6 km), Велика бара (5,8 km), Корања (6,6 km), Загајички (4,0 km), Партански (2,4 km), Стражански (5,6 km) и Маложамски поток (9,2 km). Ови токови су кратки, са малим падом и коефицијентом развијености тока, а за време дужих суша извори готово пресуше. Поред поменутих сталних токова постоје и периодски (појављују за време главног максимума падавина у пределу Широког била) и повремени (након јаких летњих пљускова) мањи токови (Богдановић & Марковић, 2005; Бугарски и остали, 1995).

Марковачки поток тече дужином од 11 km и гради највећи слив од 51,1 km. Главни извор потока налази се на 176 m апсолутне висине. Главни ток прима притоке са обе стране. Укупан пад потока износи 76 m, а развијеност тока 1,15 (то значи да отиче приближно најкраћим путем). Долинске стране су благо нагнуте, а дно се према ушћу постепено шири. Марковачки поток плавио је повремено насеље Велико Средиште, што је довело до изградње земљане бране 1981. године, а низводно од бране поросечено је ново корито које се наставља на канал Вршац - Велико Средиште, односно каналима до канала ДТД. *Малосредиштански поток* је најкраћи, свега три километра дужине. Извире на 162 m, испод превоја Кулмеа. Укупан пад тока износи 62 m, а развијеност тока износи 1,14. Вода потока у подножју отиче каналом Мали рит. *Шемица* (3,2 km) већим делом своје дужине тече паралелно са румунском границом, а у Румунији се улива у Моравицу. Извор потока налази се на 180 m апсолутне висине. Укупан пад износи 46 m, а коефицијент развијености 1,08. Изворишна челенка *Месићког потока* налази се испод Гудуричког врха и гради ток дуг 11,4 km. Укупан пад тока износи 94 m, а коефицијент развијености 1,34. Овај поток дренира већину сливне површине јужне стране Вршачких планина. Због великог нагиба долинских страна и веће количине падавина у горњем делу тока, Месићки поток често је плавио долину у доњем делу тока и наносио штету на подручју Вршца. Три изворишна крака *Куштиљског потока* налазе се на потесу Думбрава, између 170 m и 185 m апсолутне висине. Ток дужине 5,8 km слабо меандрира, па је коефицијент развијености 1,09. Улива се код села Куштиљ у Караш. Изворишну челенку *Сочице или Физеш* чине два кратка потока испод преседлине Коркана која извиру на 200 m, односно 240 m, а спајају се на 150 m. Сочица тече дужином од девет километара, прво брежуљкастим тереном на Вршачким планинама, а затим равницом до ушћа у Караш градећи повремено меандре. За Сочицу је карактеристичан велики пад, чак 150 m. Најдужи поток Вршачких планина је *Гузајна* са 12,5 km која извире испод Гудуричког врха. Пад тока од извора до коте напуштања планинске области износи 96 m. Највећи укупан пад тока од 150 m има

Сочица, а најмањи од 46 m има Шемица. Флувијана ерозија је слабо изражена, већина сливова припада IV категорији што значи да се односи од 400 до 600 m³ еродираниг материјала са површине од једног километра квадратног. Густина речне мреже на Вршачким планинама неједнака је услед различитог броја извора и геолошког састава. Истраживања су показала да је густина речне мреже већа на јужној подгорини него на северној и на источној подгорини у односу на западну. Просечна густина речне мреже на Вршачким планинама је 0,584 km/km². Режим водотока је последица климатских прилика, односно падавина и температуре, што доводи до два максимума и минимума водостаја. Максимум водостаја настају услед веће количине падавина, и то примарни крајем пролећа и почетком лета, а секундарни новембру и децембру. Примарни минимум јавља се крајем лета и почетком јесени због високих температура, испаравања и малих количина падавина. Секундарни минимум јавља се током фебруара и марта (Богдановић & Марковић, 2005; Бугарски и остали, 1995; Давидовић и остали, 2003).

Токови Вршачких планина због бујичног карактера у прошлости често су плавили своје долине и околна насеља наносећи велике штете. Међу токовима која су плавили истичу се Месићки, Малосредиштански и Марковачки поток. Месићки поток често је плавио Вршац, Месић и Велико Средиште нарочито 40их и 50их година 20. века. Због тога је корито Месићког потока неколико пута продубљивано и проширено, а изграђено је и акумулационо језеро. Ток Марковачког и Малосредиштанског потока у доњем делу регулисано је Вршачким, односно Малоритским каналом који се уливају у канал ДТД. Сматра се да би изградња микроакумулација решило проблем поплава. Од пет пројектованих, за сада је изграђено две, и то Вршац I на Месићком потоку и Велико Средиште на Марковачком потоку. У плану су Вршац II на Месићком потоку, Гудурица на Марковачком потоку и Јабланка на Гузајни (Богдановић & Марковић, 2005; Бугарски и остали, 1995; Давидовић и остали, 2003).

Водотоци у општини Ковин су мали и многобројни. Међу њима се истичу Поњавица, Ђапица, Спасовина, Крива долина, Циганска долина, Марморачки до, Мајур-бара, Краљевац-бара, Мали и Велики Лап и друге. Сви они данас чине систем канала (Томић, 1981).

Канали у Јужнобанатској области граде се од 18. века. Први међу њима био је канал Брзаве и почетак Вршачког канала док се насипи почињу да граде почетком 19. века у циљу заштите приватног земљишта. Током 19. века регулише се ток Тамиша и Моравице, прокопан је Шуљхов канал и канал Вршац – Павлиш. Најзначајнија активност у току 20. века представља формирање Хидросистема Дунав - Тиса – Дунав који је у великој мери решио проблем изливања банатских токова, одводњавање, наводњавање, нових обрадивих површина и пловидбу. У току 1957. године израђен је идејни пројекат Хидросистема ДТД који је подразумевао каналисање постојећих токова и изградњу нових канала. Главна траса Канала ДТД почела је са градњом 1972. године. Основну каналску мрежу Хидросистема ДТД чини:

- *Канал Нови Бечеј – Клек – Ботош – Банатска Паланка* (150 km)- полази од Тисе код Новог Бечеја, северно од Кумана спаја се са Кикинским каналом, затим југоисточно иде кратко каналисаним Бегејом, потом пресеца Тамиш, да би од Ботоша наставио трасом канала Брзава, Моравица, Вршац – Павлиш до Караша и Дунава код Банатске Паланке (Слика 7),
- *Кикински канал са Златицом* и
- *канал Бегеј.*

Канал Нови Бечеј-Банатска Паланка представља магистрални пут Баната. На њему се налазе три преводнице, две вањске код Кајтасова и Новог Бечеја и једна унутрашња код Ботоша. Преводница код Кајтасова изграђена је 1979. године и повезује канал са Дунавом заједно са уставом. Преводница Ботош изграђена је 1971. године заједно са уставом као део хидроцвора Ботош. Она омогућава пловидбу између средњобанатског и

Јужнобанатског дела канала. Обе преводе бродове до 1000 тона носивости. Канал се рачва са Тамишом на 87.8 km, Бегејом на 109,1 km и Кикиндским каналом на 134,3 km. Окретања пловила могућа су и на ушћу Брзаве. Канал је целим током плован. Просечна дубина је око три метра, а код Кајтасова до шест метара (Богдановић & Марковић, 2005; Шогоров, 2010).

Слика 7. Канал ДТД између насеља Стража и Орешац (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Поред главних канала на целој територији Јужнобанатског областа постоји велики број мањих канала.

У Банату је на Основној каналској мрежи изграђено 26 устава са једним, два, три или четири отвора. Највећи отвори од 24,5 m имају устава на Тамишу код Томашевца, Опова и Панчева, Бегеју код Стајићева и на Тиси код Новог Бечеја. Устава код Панчева изграђена је 1973. године и саставни је део хидроћвора Панчево. Устава одржава диригован нижи водостај у Тамишу узводно од Опова. Устава Опово изграђена је 1971. године и користи се за диригован водостај Тамиша између устава Опово и Панчево. Од укупно 17 преводница, шест се налази у Банату. Преводнице пропуштају пловила до 1.000 t носивости, а у току дана могу да једносмерно преводе око 35 пловила, односно двосмерно око 55 пловила. Од четири црпне станице, у Банату је само једна и то код Панчева. Црпна станица је саставни део панчевачког хидроћвора. Оно што отежава пловидбу на целом току Хидросистема ДТД, па и Јужнобанатској области је застарелост, нефункционалност и мале димензије преводница, ограничене димензије канала, мостови мале висине и слично. Већина преводница захтева генерални ремонт (на пример преводница Кајтасово), а због велике количине наноса у кориту смањује се протицајни профил, што изискује чишћење пловним багером. У току 2012., 2013. и 2014. године, издвојена су финансијска средства за уређење канала у Војводини. На подручју Јужног Баната радови су обухватили сечење вегетације, вађење пањева, измуљење, израда пропуста и инспекционе стазе, санација мостова. Већина поменутих радова обављена је на појединим деловима канала за одвоњавање у општини Ковин, Ковачице, Опово, Бела Црква, Вршац и Панчево. Важност Хидросистема ДТД огледа се у његовој вишеструкој намени:

- пријем и спровођење вода које стижу из страних држава (око 3 милијарди m³ годишње),
- пријем и одвођење вода из система за одводњавање пољопривредног и другог земљишта са површине од око 1.085.000 ha,

- довођење воде за потребе система за наводњавање, рибњака, фарми, индустрије и насеља (око 270 милиона m^3 годишње),
- пријем и одвођење вода која долазе из индустрије, фарми и насеља (око 1 милијарду m^3 годишње),
- пловидбу (пловила до 1.000 t носивости),
- одбрану од поплава,
- рибарство и
- рекреацију и туризам (Богдановић & Марковић, 2005; Далмација, 2010; ЈВП Воде Војводине, 2017; Шогоров, 2010).

Језера, баре и мочваре Јужнобанатске области често су последица ниског терена и плитких изданских вода. Најбројнија су мала језера и баре вештачког карактера (настала копањем земљишта и шљунка за потребе грађевинарства) поред насеља и језера рибњаци. Поред поменутих, постоје и језера настала подизањем брана у долинама вршачких потока, као и трансформисани меандри. У Јужнобанатској области истичу се Белоцркванска језера, Вршачко језеро, микроакумулације на Вршачким планинама и језера рибњаци Вршачки ритови и Баранда (Богдановић & Марковић, 2005).

Белоцркванска језера састоје се од седам међусобно одвојених језера смештених у удубљенима која су настала експлоатацијом шљунка који је наталожила река Нера. Језера називају још и "бисери Баната", због провидности и зеленкасте боје воде. Најстарије и највеће језеро је *Градско* (Слика 8), смештено уз западни део насеља Бела Црква. Површина језера је 18 ha, а просечна дубина три метра (при највишем водостају 6,5 m). Језеро се храни водом из фреатске издани и падавинама, а губи испаравањем и подземним отицањем. Средња месечна температура воде изнад 18 °C јавља се у јуну, јулу и августу. Највиша је у августу када износи око 22 °C. Боја воде је претежно тамнозелена, док је провидност у јулским сунчаним данима на средини језера око два метра. Узорковање воде врши се четири пута годишње. Према подацима ДЈУП Белоцркванска језера, а на основу анализа Завода за јавно здравље Панчево, у августу 2017. године вода Градског језера припадала је II класи, иако је по већини анализираних параметара припадала првој класи. Резултат нарушавају азот и сулфати. Обала језера у дужини од 2.650 m образује неправилни квадрант са издуженим заливским делом. На северној страни језера обала је бетонска, а на југоистоку шљунковита (80 m). Поред језера подигнути су угоститељски објекти и викенд куће (ресторан, виле, бунгалови, ауто камп). Језеро има туристичку функцију. *Врачевгајско језеро* налази се 200 m од Градског језера, дуж пута Бела Црква – Ковин. Дужина језера износи 800 m, ширина од 50 до 100 m, а дубина до 3,5 m (у јужном делу). Providност је око један метар. Окружено је листопадном шумом. Већи део обале је замочварен, а део који се користи као плажа је шљунковит или прекривен травом. У југозападном делу језера налази се камп прве категорије, дечије игралиште, адреналин парк, ресторан, кафић. Језеро се користи за купање и риболов. Наспрам Врачевгајског језера, са супротне стране пута Бела црква – Ковин, налазе се два језера, *Мало језеро* и *Шаранско*, дужине око 150 m, ширине до 60 m и дубине до шест метара. Језера су тешко приступачна, запуштена и углавном се користе за спортски риболов, јер су богата рибом нарочито сомом, шараном, смуђем, кленом и белом рибом. *Шљункара* налази се поред предузећа које се бави експлоатацијом шљунка (Екоагри Србија). То је највеће језеро, површине око 18 ha, али се она повећава услед експлоатације шљунка. Дубина језера достиже и 20 m. На језеру постоји и острво. Широка шљунковита плажа опремљена је тушевицама и лежаљкама, а у позадини се налази угоститељски објекат са брзом храном (Богдановић & Марковић, 2005; Завод за јавно здравље Панчево, 2017; Министарство енергетике развоја и заштите животне средине Агенција за заштиту животне средине, 2012; Томић, 1988).

Слика 8. Градско језеро у Белој Цркви (Фото: Т. Дракулић, 2015)

Вршачко језеро налази се на западној периферији насеља у басену који је настао експлоатацијом глине и песка (Слика 9). Површина језера је 26.599 m^2 . Језеро се снабдева водом из два субартешка бунара. Хемијски састав воде указује на висок ниво минерализације (јод, сулфати, магнезијум, калцијум) и слична је води Сланкаменске бање. Температура воде је $25 \text{ }^\circ\text{C}$. Вода се редовно пречишћава, али због састава погодна је за развој микро флоре и фауне што доводи до стварања мутне и маслинастозелене воде. Предложено је да се вода из бунара искористи за дечије базене (пречника 7 m), чиме би се обезбедила рекреација за најмлађе и допринело чистоћи језера. Радови на уређењу језера почели 2012, асфалтирањем прилазног пута, постављањем расвете, асфалтирањем стазе око језера и постављањем лежаљки. Од 2012. године у току купалишне сезоне на језеру раде спасилачке екипе, обележен је простор за купаче који је под њиховим надзором, организује се школа пливања, спортска такмичења, дечије играонице, музички програм. У 2018. години отворен је базен. Језеро је тренутно локалног значаја и користи се у рекреативне сврхе ((Богдановић & Марковић, 2005; Град Вршац, 2016; Југословенски институт за урбанизам и становање ЈУГИНУС, 2015)

Слика 9. Вршачко језеро (Извор: (Туристичка организација Вршац, 2018b))

Микроаккумуляције *Вршац I* на Месићком потоку и *Велико Средиште* на Марковачком потоку настала су преграђивањем токова, ради заустављања поплавних таласа. Токм летњих месеци оба језера пресуше, што онемогућава коришћење у туристичке сврхе (Богдановић & Марковић, 2005; Бугарски и остали, 1995).

Језера *рибњака Вршачки ритови* настала су изградњом насипа на ниском земљишту у близини Вршца. Формирано је шест већих (највеће има површину од 225 ha) и 22 мања језера укупне површине 647,2 ha. За потребе *рибњака* користе се два канала: Вршачки доводни канал и одводни канал који се наставља у канал ДТД (Богдановић & Марковић, 2005; Бугарски и остали, 1995).

Језера *рибњака Баранда* налазе се између насеља Сакула, Баранда, Опово и Сефкерин. Настала су у мртвајама Тамиша и ниским мочварним површинама, са местимично коригованим обликом услед изградње насипа. Поједина језера имају и доводне и одводне канале. Укупно има 45 језера, од тога три велика (највеће има површину 368 ha), девет младичњака и 36 зимовника. Укупна површина језера је 918 ha, што их сврстава на друго место у Војводини (иза Ечанских језера). Око 900 ha језера користи се за узгајање рибе. (Богдановић & Марковић, 2005; Ћурчић, 1996).

Поред поменутих постоје мања језера *рибњаци* чији се број често мења. Међу њима су она која се налазе код Орловата, Планишта, Уздина, Ковина, Ченте, Панчева и Страже (Богдановић & Марковић, 2005).

Баре и мочваре су током регулације водотока Баната углавном исушене, а понеке су трансформисане у *рибњаке*. Преостали мали број бара и мочвара смештени су у напуштеним меандрима или између река и насипа (Тамиш). Када баре настају при високим водостајима представљају природна мрестилишта. У општини Ковачица, баре и ритови настали су у остацима старог тока Тамиша. Најчешће су полумесечастог облика, а неке имају карактер језера. У хатарима Идвора и Уздина налази се Крива Бара, Ракшин рит, Бара Калда, Бара Остру, Бара Ревеница и друге (М. И. Бајић, 1988; Богдановић & Марковић, 2005).

5.4 БИЉНИ И ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ

Биљни свет је знатно измењен у последњих неколико векова. Природна вегетација на целом подручју Јужнобанатске области највећим делом замењена је култивисаним биљем. У општини Ковачици и општини Планиште чак 90% територије претворено у обрадиве површине. Промене биљних врста довела је до промене еколошких услова и истовремено до насељавања нових животињских врста (М. И. Бајић, 1988; Ћурчић, 1996).

Типична самоникла вегетација често степских одлика задржала се поред путева, на слатинастим површинама, барама, мочварама, каналима, Делиблатској пешчари, Вршачким планинама и појединим деловима алувијалних равни банатских река, лесним терасама и лесним заравнима. Међу самониклом вегетацијом истичу се једић, чичак, коприва, буника, горушица, зубача, хајдучка трава, попенац, кантарион, боквица, гавез, жалфија, сач, паламида, маслчак и друго. Према подацима из 2017. године на подручју Јужнобанатске области шуме и шумско земљиште заузимају површину од 23.345,71 ha, што је око 17,76% од укупне површине под шумама на територији АП Војводине (Табела 9). Шуме претежно мешовитог карактера простиру се на Вршачким планинама, Делиблатској пешчари и долини Караша. Чисте шуме на Вршачким планинама су под багремом, храстом китњаком и липом. У Делиблатској пешчари су мешовите шуме *лишћара* (храст, багрем, топола, липа, јавор) и *четинара* (црни и бели бор), док су ритске шуме сачињене претежно од белог јасена, врбе, тополе и бреста. Шуме тополе и врбе заступљене су у алувијалној равни, око мртваја, бара, мочвара и канала. Око насеља су шуме тополе и багрема, местимично прошаране јасеном и јавором. Шуме су значајне као климатски модификатор, природни филтер ваздуха, станиште за дивљач, извор дрвне масе

за индустрију и огрев. Због неразвијености мреже ваншумског зеленила потребно је подизање ветрозаштитних и пољозаштитних појасева уз путеве, канале и на пољопривредном земљишту. Они имају важну улогу у смањењу удара ветра, побољшању микроклимата у зони насеља и смањењу одношења пољопривредних земљишта. Ограничење у подизању ваншумских појасева представља приватан статус пољопривредног земљишта и ширина земљишта уз путеве и канале, те је за шире појасеве потребно експроприсати део пољопривредног земљишта. Пожари и загађења шума настају услед елементарних непогода, бесправне сече, саобраћаја, неконтролисание туристичке и рекреативне активности (М. И. Бајић, 1988; ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2011b; Републички завод за статистику, 2018; Томић, 1981, 1988; Ђурчић, 1996).

Табела 9. Површина под шумама и шумским земљиштем у Јужнобанатској области по општинама у 2017. години

Општина	Површина шума и шумског земљишта у ha	Површина шума и шумског земљишта у %
Алибунар	2.376,04	10,18
Бела Црква	2.665,01	11,41
Вршац	5.730,91	24,55
Ковачица	396,56	1,70
Ковин	7.515,70	32,19
Опово	1.332,44	5,71
Панчево	3.329,05	14,26
Пландиште	-	-
УКУПНО	23.345,71	100,00

Извор: (Републички завод за статистику, 2018)

Хидрофилна вегетација заступљена је поред и унутар водених површина, а међу њима истичу се бели и жути локвањ, водени орашак, рузмаринолисна врба, трска, шевар, рогоз, дрезга.

Посебним богатством биљног света одликују се подручје Делиблатске пешчаре и Вршачких планина. У Делиблатској пешчари постоји преко 900 врста виших биљака, међу којима су многе реткости, реликти и ендеми чије је распрострањење ограничено на Панонску низију и њено окружење - панонски субендеми. Оне имају научни значај и многе су законом заштићене. Делиблатска пешчара је једино станиште у Србији банатском божуру (*Paeonia officinallis* subsp. *banatica* - локалитет Корн (Слика 10), степском божур (*Paeonia tenuifolia*), панчићевом пелену (*Artemisia pancicii*), шерпету, (*Rindera umbellata*), коцкавици (*Fritilaria degeniana*), овчијем руну (*Anemone silvestris*), орхидејама (20 врста, све на црвеној листи) и другим врстама. Популација већине ових биљака заједно са пешчарским смиљем (*Helichrysum arenarium*), сведена ја на границу опстанка према критеријумима Међународне асоцијације за заштиту природе (IUCN). Поред поменутих биљних врста специфичност Пешчаре је и једини самоникли четинар Панонске низије - клека (*Juniperus communis*) и пешчарско ковиље (*Stipa joanis*). На простору Делиблатске пешчаре мозаично су распоређене заједнице пешчарских, степских, шумо-степских и мочварних типова. Као таква представља један од најважнијих центара биодиверзитета Србије и Европе и особен научни полигон. Посебна одлика овог простора је јединствена заједница која се јавља на растреситом, полуvezаном песку са минималним количинама органских материја *Festucetum vaginatae deliblasticum*. Шуме овог подручја представљају прелаз између термофилних и мезофилних храстових шума, а посебан печат им даје пасдрен (*Rhamnus tinctoria* и *Rh.catarctica*) и виргилијански храст (*Quercus virgiliana*). Највећи део шума, чак 14.866,31 ha (87.4%) налази се у III степену заштите, док су највредније шуме са аспекта заштите природе у I и II степена заштите на 2.132,17 ha

(12,6%). Шуме су већим делом резултат пошумљавања последња два века. Прва фаза пошумљавања одвијала се од 1812. до 1872. године под вођством Ф. Бахофена, друга фаза између 1872. до 1912. године, а трећа фаза од 1912. године до данас. Самониклу шумску вегетацију чини топола, јова, храст лужњак, пољски басен, храст медунац, вирглијски храст и бела липа, док вештачку шуму чини претежно багрем, бели и црни бор. Пошумљавање је смањило утицај еолске ерозије, али је значајно изменило аутохтони еколошки изглед. Делиблатска пешчара позната је и по разноврсном самониклом лековитом биљу (162 врсте) међу којима се налази дан и ноћ, маслчак, јагорчевина, кантарион, хајдучка трава, врбена, бели слез, бршљан, срдачица, гавез, боквица и друге погодне за економску експлоатацију што је и предвиђено Просторним планом СРП ДП. На подручју Делиблатске пешчаре присутне су и ниже биљке, маховине, лишајеви и гљиве, које су важне за функционисање екосистема (Бугарски и остали, 1995; Покрајински секретаријат за архитектуру урбанизам и градитељство, 2006; Томић и остали, 2004).

Слика 10. Бантски божур у Делиблатској пешчари (Извор: ЈП Војводинашуме, 2012)

Због богатства биљног и животињског света већ 1912. године подручје Рошијане и Црног врха ставља се под заштиту као Природни споменици. Педесетак година касније, 1965. године проглашава се Специјани резерват Делиблатска пешчара. Уредбом Владе Републике Србије, 2002. године, уз уважавање међународне категоризације природне баштине, Делиблатска пешчара проглашена специјалним резерватом природе од националног значаја (I категорија) и ставља се под управу ЈП Војводинашуме, ШГ Банат са седиштем у Панчеву. Заштићено подручје је проширено на лесне површине, Думачу (због последњих преосталих шумско-степских шума из свезе *Aceri tatarico-Quercion* у Војводини) и Загајичка брда (због ретких угрожених биљних и животињских врста). Површина од 34.609,32 ха стављена је Уредбом под три степена заштите. У оквиру СРП Делиблатска пешчара издвојене су и подцеле посебне намене: ловиште Делиблатска пешчара са 28.942,00 ха, ловиште Драгићев хат са 2.142,00 ха, Туристички локалитет Девојачки бунар са 35,50 ха, Туристички локалитет Чардак са 17,50 ха и Зона кућа за одмор са 221,34 ха. У Резервату посебно се истиче локалитет Лабудово окно које обухвата 2.500 ха јединствених мочварних терена, обале, аде и реке Дунав и Караш. Обај простор је значајно сециште, гнездилиште и хранилиште ретких и угрожених врста птица и једно од најважнијих зимовалишта водених птица на Балкану. Овај простор се тренутно користи за риболов, лов, испашу говеда и оваца (међу њима и аутохтоних врста – подолско говече, виторога овца, цигаја), научно истраживачки рад и едукацију стидената географије и биологије, туризама - посматрање и фотографисање птица, експлоатацију шљунка

Међународна заштита почиње 1989. године, када је проглашена Значајним подручјем за птице, од 2001. године Резерватом биосфере (UNESCO-МАВ), 2004. године за Рамсар локацију (Лабудово окно), 2005. године за међународно значајно ботаничко подручје (РА) и листу потенцијалних Емералд подручја, а од 2002. године налази се на прелиминарној листи Унеска као подручје изузетних природних вредности („The Deliblato Sands Special Natural Reserve“, без датума; Покрајински завод за заштиту природе, без датума-с).

Такође, треба поменути да је на подручју Делиблатске пешчаре заступљено око 40 биљних и преко 200 животињских врста са статусом природних реткости, за чија су станишта прописани режими најстрожије заштите првог степена. Чак 50 врста биљака са подручја Пешчаре налази се на Црвеној листи (са 400 врста биљака) која представља део Црвене књиге флоре Србије (ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2006а; Томић и остали, 2004).

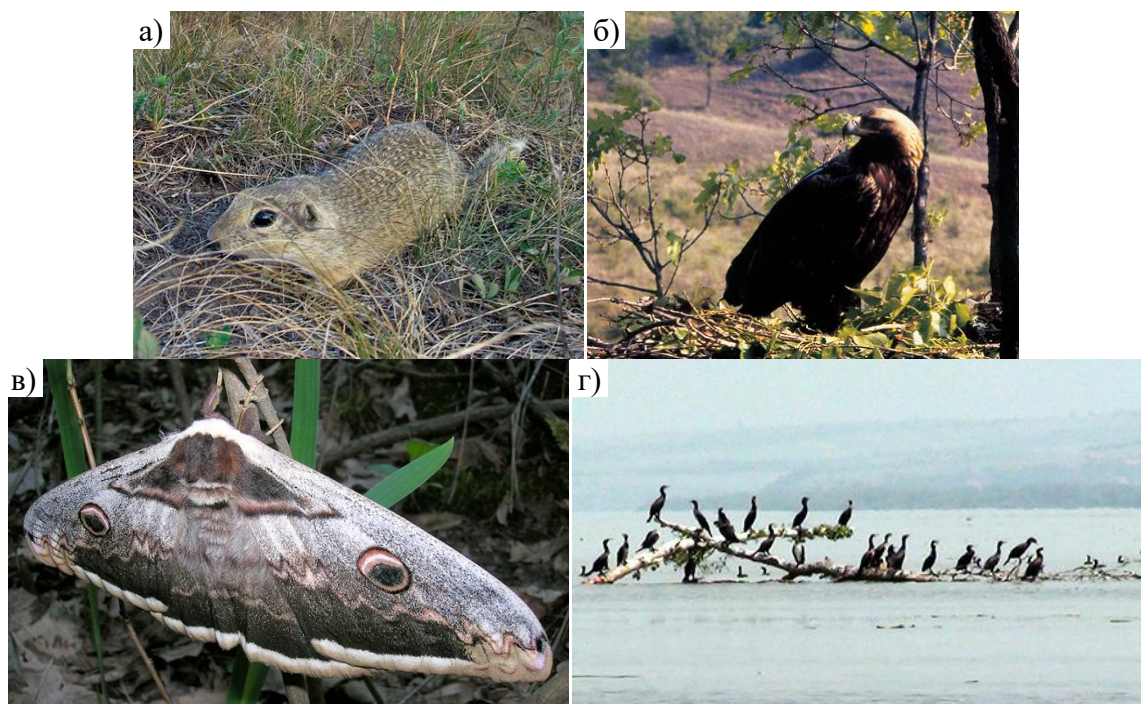
Подручје Вршачких планина такођер се одликује богатством биљног света. Биљни свет чине *лишајеви* (индикатори чистог ваздуха, изузетно осетљиви на радиоактивност, сумпорна једињења и амонијак), око 200 врста *гљива* (од тога 60 врста јестивих – царска печурка, бела, сива и сребрнаста преслица, велика сунчаница, шампињон, буковача, ђурђевача, пухаре), *маховине*, *папрати* (барска преслица, раставић, бујад, златна папрат, а од ретких навала, јеленски језик, чесљата папрат). Биљке *цветнице* су најзаступљеније и распоређене су у три слоја, приземном, слоју грмова и слоју дрвећа, укупно око 1.018 врста, од тога ретких и реликтних девет (жбунаста мишјакиња, пурпурни кукурек, мађарски вепровац, звончић који овде имају једино станиште у Војводини), ретких 32 (лазаркиња, шафран, главати различк, ситна перуника, козје грожђе, јаглика, црни гавез, влакнаста ружа), лековитих око 90 (мајчина душица, кантарион, кичица, бели слез, хајдучка трава). Аутохтоно *дрвеће* чине крупнолисна, ситнолисна и сребрна липа, храст, граб, брест, буква, јавор, оскоруша, врба, а од унетих ариш, хималајски кедар, вајмутски и бели бор, туја, гинко, америчка липа, платан, копривић, багрем, дуд. Биљне заједнице шума чине: биљна заједница храста (доминира храст китњак, затим сладун, медунац, лужњак и цер), биљна заједница храста и граба и биљна заједница букве. Од *грмоликих биљака* може се сусрести дрен, курика, једанаест врста ружа, купина, трњина, глог, леска, руј, пасдрен (Вујасиновић, Латић, Олђа, Пејаковић, & Велојиц, 2011; ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2018b; Сучевић, 2002).

Животињски свет Јужнобантске области условљен је просторним размештајем биљног света. По пољим, шумама и насељима могу се срести птице, глодари, сисари и гмизавци, као што су сврака (*Pica L.*), врана (*Coloeus monedula L.*), велика ушара (*Bubo bubo L.*), ћук (*Athene noctua Scop.*), ритска сова (*Asio flammeus pontopp.*), шумска ушара (*Asio otus L.*), конопљарке (*Fringila*), говедарке (*Motacilla alba et flava L.*), чворци (*Sturnus vulgaris L.*), дроздови (*Turdus*), жути кос (*Oriolus oriolus L.*), сенице (*Parus*), грмуше (*Sylvia*), врапци (*Passer et montanus*), јаребице, препелице, фазани, грлице, ластва, рода, царски орао (*Aquila Leliaca L.*), орао белорепан (*Haliaeetus albicilla*), орао кликташ (*Aquila clanga*), сиви соко (*Falco peregrinus Tunst.*), ветруша (*Falco tinnunculus L.*), банатски соко (*Falco cherrug L.*), јастреб (*Accipiter gentilis L.*), кобац (*Accipiter nisus L.*), еје (*Circus*), мишари (*Buteo*), зец (*Lepus europaeus Pall.*), миш (*Mus musculus L.*), пацов (*Mus rattus L.*), хрчак (*Cricetus cricetus L.*), текуница (*Citellus citellus L.*), дивља мачка (*Felix catus L.*), лисица (*Canis vulpes L.*), вук (*Canis lupus L.*), твор (*Mustela putorius L.*), јазавац (*Meles taxus L.*), дивља свиња (*Sus serofa L.*), срна (*Capreolus capreolus L.*) и друге. Поједине животињске врсте као што су зец, дивља свиња, јелен, срна, лисица, куна, ласица, фазан, патка, гуска, јаребица и препелица, представљају значајну ловну основу, док је једино вук у режиму трајне заштите на простору Војводине. У влажним стаништима, воденим срединама и непосредном окружењу живе рибе, ракови и шкољке, водоземци, гмизавци, птице, фитопланктони и зоопланктони, као што су шаран (*Cyprinus carpio L.*), штука (*Esox*

lucius L.), караш (Carasius L.), сом, смуђ, толстолобик, разне врсте жаба, гуштера, даждевњак (Salamandra), мрамољак (Triton), дивља патка (Anas), гњурица (Colymbus), галеб (Larus), црна чигра (Sterna), барска шљука (Gallinago gallinago), чапља (Ardea), бела и црна рода (Ciconia). Свет риба предмет је спортског и привредног риболова, нарочито шаран, сом и смуђ (Вујасиновић и остали, 2011; Томић и остали, 2004).

Посебно вредан и разнолики животињски свет може се наћи у Делиблатској пешчари и Вршачким планинама.

Делиблатска пешчара представља најзначајније и најбогатије орнитолошко подручје у Србији и бившој СФРЈ, због присуства 171 врсте гнездарица, од тога 55 врста птица мочварица (мала бела чапља, жута чапља, ибис, ластва брегуница (највећа колонија у средњој Европи), велики корморан (Слика 11г), мали корморан (једино овде има стабилно гнездилиште) и орла крсташа (Слика 11б) који је на светској Црвеној листи угрожености. Специфичност Пешчаре присуство је степског сокола, пчеларица, осичара, сокола ластавичара. Воде богате рибом важно су стедиште и зимовалиште птица водених станишта, због чега је Пешчара 1989. године проглашена за значајно станиште птица (ИВА). Поред тога, резерват представља Рамсарско подручје, налази се у Европском Зеленом појасу и будуће је подручје Натура 2000. За истраживаче и посетиоце интересантна је фауна инсеката (900 врста), међу којима је пустињски мрав и мрављи лав, као и фауна дневних лептира (Слика 11в). Забележено је присуство 88 врста дневних лептирова, што је највећа разноликост у Панонској области Србије. Специфичност Пешчаре је присуство скочимиша, степског вука (једино станиште у Панонској низији), риста (заштићен у целој Европи), текунице (Слика 11а), слепог кучета, степског твора, ретких врста слепих мишева са светске Црвене листе. Делиблатска пешчара богата је и ловном дивљачи нарочито фазаном, јеленом и дивљом свињом захваљујући постојању ограђеног ловно-узгојног центра у југоисточном делу Пешчаре на обали Дунава – Драгићев хат (ЈП Војводина шуме, без датума; Покрајински секретаријат за архитектуру урбанизам и градитељство, 2006; Томић и остали, 2004).

Слика 11. Животиње Делиблатске пешчаре а) текуница; б) орао крсташ; в) лептир велики пауновац; г) велики корморан (Извор: (ЈП Војводина шуме, 2013))

Вршачке планине представљају станиште за многобројне животиње, нарочито птице (130 врста, од тога 90 врста гнездарице), водоземце, гмизавце, глодаре и сисаре. Овде се могу видети шарке, даждевњаци, јежеви, кртице, дивље мачке, лисице, срне, зечеви, вукови, као и ретке барске корњаче и гуштери зелембаћи, краткопрсти кобци, орлови кликташи, орлови змијари и други. Посебно угрожене врсте Вршачких планина и околине су виноградарски пуж и поједине врсте жаба због сакупљања, тј. лова и употребе хемикалија на ораницама, воћњацима и виноградима, као и смук (неотрован) и гуштери блавори који подсећају на змије. Због ориентолошког богатства Вршачке планине су 1989. године проглашене ИВА подручјем, тј, значајним подручјем за птице, а због богатства биљних и животињских врста проглашен је 2005. године Пределом изузетних одлика и налази се под првим степеном заштите. Предео изузетних одлика просире се на површини од 4.408 ha. Од тога је под I степеном заштите 190 ha, II степеном 2.936 ha и III степеном 1.282 ha. Предмет заштите је биљни и животињски свет и станишта значајан за очување биодиверзитета, ловна дивљач и простори специфичних геоморфолошких и геолошких појава. Поред поменуте заштите на заштићеном подручју изводи се регулисање водног режима и заштита од ерозије, научно-истраживачки рад, васпитно-образовне, културне активности. Део простора намењен је туризму и рекреацији. Старатељ ПИО Вршачке планине је ЈП Варош из Вршца. Чување и надзор обавља се у сарадњи са лугарском службом ГЈ Вршачки брег ангажовањем чувара-ренцера. Посебна пажња због велике површине ловишта поклања се очувању популације природних реткости кроз разне активности: подизање хранилишта, кућица за птице, очување старих стабала за птице дупљарице и ситне сисаре, спречавање узнемиравање животиња у фази репродукције и одгоја младих, сузбијање криволава. У заштити активно се ангажује чланови ПД Геа, стручњаци из Завода за заштиту Србије, Покрајински секретаријат за заштиту животне средине и одрживи развој и други. Вршачке планине преложене су за листу Емералд мреже заједно са још 61 природним добром са територије Републике Србије (ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2018b; Сучевић, 2002; Томић и остали, 2004).

Поједине животињске врсте су на граници опстанка и према међународним нормама сврстане су у најугроженије врсте. Скоро сви сисари, птице, водоземци и гмизавци су под неким режимом заштите, као и велики број инсеката (посебно дневних лептирова).

5.5 ЗАШТИЋЕНА ПРИРОДНА ДОБРА - ПОДРУЧЈА

Заштићена природна добра у Републици Србији класификована су Законом о заштити природе објављен у Службеном гласнику РС бр. 36/2009, 88/2010, 91/2010, 14/2016, 95/2018. У члану 27. под заштићеним природним добрима подразумевају се:

- Заштићена подручја
  - Строги резерват природе,
  - Специјални резерват природе,
  - Национални парк,
  - Споменик природе,
  - Заштићено станиште,
  - Предео изузетних одлика,
  - Парк природе;
- Заштићене врсте
  - Строго заштићена дивља врста и
  - Заштићена дивља врста;
- Покретна заштићена природна документа

На заштићеном подручју може бити успостављен режими заштите:

- I степена,
- II степена и/или
- III степена (Влада Републике Србије, 2018).

Режим заштите I степена - строга заштита, спроводи се на заштићеном подручју са изворним или мало измењеним екосистемима изузетног научног и практичног значаја. Режимом I степена заштите забрањује се коришћење природних ресурса и изградњу објеката, ограничавају радови и активности на научна истраживања и праћење природних процеса, контролисану посету у образовне, рекреативне и општекултурне сврхе, као и спровођење заштитних, санационих и других неопходних мера у случају пожара, елементарних непогода, болести и пренамножавања штеточина, уз сагласност Министарства (Влада Републике Србије, 2018).

Режим заштите II степена - активна заштита, спроводи се на заштићеном подручју са делимично измењеним екосистемима великог научног и практичног значаја и посебно вредним пределима и објектима геонаслеђа. Режимом заштите II степена забрањује се изградња објеката за производњу, складиштење и продају тешке индустрије, ветрогенератора, лука, аеродрома, услужних складишта, викендица, експлоатацију минералних сировина, тресета и материјала речних корита и језера, преоравање природних травњака, привредни риболов, уношење инвазивних алохтоних врста, изградњу објеката за рециклажу и спаљивање отпада и депоне. У истом режиму ограничавају се хидротехнички радови, изградња електрана, туристичких објекта, туристичке, саобраћајне, енергетске, комуналне и друге инфраструктуре, стамбених и економских објеката пољопривредних газдинстава, традиционално коришћење камена, глине и другог материјала за локалне потребе, изградња рибњака, објеката за конвенционално гајење домаћих животиња и дивљачи, риболов, лов, сакупљање гљива, газдовање шумама, уношење страних биљних и животињских врста и примена хемијских средстава (Влада Републике Србије, 2018).

Режим заштите III степена – проактивна заштита обавља се на измењеним екосистемима. Трећестепена заштита допушта управљачке интервенције у циљу рестаурације, ревитализације и унапређења заштићеног подручја, развој села, сеоских домаћинстава, културно-историјских објеката, традиционалних делатности локалног становништва, селективно и ограничено коришћење природних ресурса. У истом режиму забрањује се тешка индустрија, уношење инвазивних алохтоних врста, стварање депонија, а ограничава се изградња других индустријских и енергетских објеката, експлоатација и

примарна прерада минералних сировина, изградња асфалтних база, туристичких објеката за смештај, викендица, насеља, инфраструктурних објеката, складишта, објеката за управљање отпадом, лов, риболов, формирање шумских и пољопривредних монокултура, примена хемијских (Влада Републике Србије, 2018).

Заштићена подручја, у зависности од вредности и значаја, сврставају се у категорије:

- I категорија - заштићено подручје међународног, националног или изузетног значаја;
- II категорија - заштићено подручје покрајинског, регионалног или великог значаја;
- III категорија - заштићено подручје локалног значаја (Влада Републике Србије, 2018).

У Србији има преко 460 заштићених природних добара. Просторним планом Републике Србије од 2010. до 2020. године предвиђа се повећање површине под заштитом до 12% територије Републике. У Војводини под заштитом је 135 природних добара, што је око 6,56 % површине Војводине. На територији Јужнобанатске области под заштитом се налази 26 природна добра:

- Споменици природе (16) - Два стабла белог јасена код Долова, Парк дворца Јагодић – Стари Лец, Парк дворца у Хајдучици, Стари парк у Великом Гају, Крупнолисна липа у Великом Средишту, Стари парк у Влајковцу, Стража (храстова шума), Дрворед дудова Загајица-Избиште, Дрворед дудова Избиште-Уљма, Вршачки парк (Споменик вртне архитектуре), Берначков хербар у Вршцу, Стабло црне тополе у Уљми, Ивановачка ада код Панчева, Кестен Турчина у Панчеву, Стабло црвенолисне букве у Омољици и парк у Алибунару,
- Строги резервата природе - Омољичка ада и Иваново,
- Специјални резервати природе - Делиблатска пешчара и Краљевац,
- Предела изузетних одлика – Вршачке планине и Караш-Нера,
- Парк природе – Поњавица,
- Меморијални споменик природе – Спомен шума у Куштиљу,
- Регионални парк Уздинске шуме,
- Заштићено станиште – Мали вршачки рит (Влада Републике Србије, 2010b; Покрајински завод за заштиту природе, без датума-е).

У наредном периоду планирано је да се под заштиту стави Панчевачке аде (заштићено станиште) слатине око Иланце, Добрице и Алибунара и слатине уз реку Моравицу од Ватина до Маргите) и Потамишје (ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2011b; Покрајински завод за заштиту природе, без датума-d, 2013).

У наредном делу рада биће описана поједина заштићена природна добра са изузетком Делиблатске пешчаре и Вршачких планина који су већ обрађени у претходном делу рада.

СП Два стабла белог јасена код Долова – Први пут под заштиту бели јасен (три стабла) у Долову, општина Панчево, стављен је 1978. године одлуком Скупштине општине Панчево на основу мишљења Покрајинског завода за заштиту природе у Новом Саду. Према IUCN категоризацији припада III категорији – Природни споменик. СП налази се на путу Панчево-Долово (Слика 12), на око 500 m од кућа и заузима површину од 3.078,1 m². Два стабла представљају остатке некадашње шуме, касније дрвореда. Треће стабло које је било под заштитом, природно је пропало од ударца грома. Необичан облик стабла и круне последица је сече грана због телефонских каблова и налета кошаве. Једно стабло је висине око 18 m са распоном круне 18x19 m, а друго стабло је високо око 22 m са распоном круне 20,20x31m. Старост стабла процењује се на 200 до 250 година. Стабла су историјски споменици (по старости и месту где се налазе), природни споменици

(по димензијама) и природна реткост (по облику дебла, димензијама, хабитусу и појављивању као солитерна стабла). Степен виталности оба стабла је висок, нема знакова физичке презрелости и доброг су здравственог стања. Стабла се налазе под режимом III степена заштите што омогућава селективно и ограничено коришћење, контролисане интервенције и активности у простору, ако су усклађене са функцијама заштићеног природног добра или су везене за традиционално обављање привредних делатности и становања, укључујући туристичку изградњу. Конкретно за СП забрањено је сећи, ломити гране, кидати лишће и радње којима би се изменио изглед и довео у питање њихов опстанак, одлагање отпада и ложење ватре, а дозвољене су све биолошко-техничке мере заштите стабла под условима које одреди Завод за заштиту природе Србије („Споменик природе Два стабла белог јасена“, без датума).

Слика 12. Два стабла белог јасена код Долова (Извор: (Боковић, 2018))

СП Парк дворца Јагодић у Јагодићеву стављен је под заштиту као природни споменик вртне архитетуре 1973. године. Од 2003. године, одлуком Скупштине општине Пландиште парк је проглашен за значајно природно добро (III категорија). Налази се на салашу Јагодићу – Стари Лец, у општини Пландиште са леве стране пута Вршац-Зрењанин. Парк заузима површину од 11,65 ha, иако је раније била много већа. На имању су била два уређена парка. Један испред дворца по узору на геометријски француски врт са руделама оивиченим шимширом и ружичњаком и један иза дворца, слободно пејзажни енглески парк који је прелазео у шуму. Терен на ком се налази Парк је равничарски са високим подземним водама, у близини реке Брзаве, прекривен ритском смоницом што је лимитирало број декоративног биља. Парк је био пројектован у мешовитом стилу. Прилазни део који води до зграде дворца био је уређен травњак који је завршавао цветним партером и ниским обликованим шимширом. Слично уређени партери са лавиринтом од шимшира, окруживали су дворац са свих страна. Већина партера у оригиналном облику, трасе стаза, одморишта и други објекти нису сачувани, већ се могу видети на старим фотографијама и разгледницама. Стари катастарски извори сведоче о постојању великог рибњака у парку западно од дворца. Иако изостаје нега парка, дендролошки састав је донекле очуван. Најстарија стабла, још из времена подизања парка, су примерци црног ораха непосредно иза дворца. У њиховом окружењу могу се видети стабла гледичије, црвенолисног јавора, пајавца, храста лужњака и јасена. У западном делу Парка доминира

амерички копривић са багремом и глогом, док подраст овог дрвећа заједно са зовом чини овај део непроходним. У северозападном делу парка засађени су у новије време четинари – смрча, јела, вирцинијска клека, туја и други. Од жбунастих врста, на остатку партера из дворца, присутни су престарели остаци шимшира, док су на некадашњем месту цветног партера уз зграду, у предњем делу парка и уз стазу која води од капије до зграде присутни примерци полегле клеке, бербериса, леске, суручице, белог бисерка, форзиције, јоргована, пајасмина, полегле дуњарице и пираканте. Травнате површине присутне су само испред дворца, док у деловима парка где подраст није прегуст, тло прекрива бршљан, винка и веприна. Године 2014. општина Пландиште конкурише на пројекту Село са разгледнице и добија бесповратна средства од Покрајинског секретаријата за привреду, запошљавање и равноправност полова у износу од 120.000 динара за уређење парка. Остатак средстава у износу од 200.000 динара обезбедила је општина. Пројекат обухвата пејзажно уређење, постављање клупа и инфо табли на улазу у парк и промоција на интернету (Ј. Кораћ, 2004; Национални центар за дигитализацију, 2007; Општинско веће општине Пландиште, 2016; Скупштина општине Пландиште, 2018)

СП Парк дворца у Хајдучици – налази се у општини Пландиште. Парк површине око 5,72 ха стављен је под заштиту 1973. године као природни споменик вртне архитектуре. Након ревизије заштићених природних добара, Скупштина општине пландиште, 2003. године сврстава га у природно добро од великог значаја (II категорија). Вредност парка огледа се у стилском обликовању, капиталним и ретким примерцима дендрофлоре и старости (настао у 19 веку). Парк је пројектован у мешовитом стилу (француски - класични и енглески - пејзажни). Део Парка око зграде, испред главног улаза и излаза из дворца у врт, био је уређен у класичном стилу са цветним партерима оивиченим ниско резаним шимширом и ризлом. Партери са леве и десне стране дворца били су украшени лавиринтима од шимшира са мање цветних елемената. Правци главних стаза које су полазиле од дворца били су наглашени кугласто резаним шимширом на једнаким растојањима који су правили благи прелаз са партера на остатак парка. Класично уређен део испре парка задржао је првобитну површину, шимшир је присутан, али је облик и дизајн партера измењен, а ни цветних елемената више нема. Партер са задње стране има нешто мању површину од првобитне. Већи део парка који је окруживао партере уређен је у енглеском пејзажном стилу и некада је заузимао већу површину. Раније је у саставу имао мали вештачки рибањак са дренажним каналом који је после II светског рата преуређен у базен. Смањењем парковске површине базен је остао на јужној граници, изван парка. Пејзажно уређен део парка имао је бројне стазе (око парка - пратиле су границу парка и попречне вијугаве стазе које су успостављале везу између објеката) и одморишта. Стазе су биле покривене ризлом, док су сада већином земљане, а оне у предњем делу од паркинга до зграде и главна попречна стаза између дворца и базена су бетонске. У централном делу парка налази се пространи травњак који је сада запуштен. Дендрофлора парка састоји се од 34 врсте и око 500 стабала. Са посебном пажњом је бирана и сађена, како би се показала раскош, што се може закључити по великом броју ретких и егзотичних стабала (гинко, црни бор, бели бор, вирцинијска клека, тиса, црни орах, мечија леска, маклура, црни јасен, бели дуд жалосне форме, софора, гледичија) и начину садње (солитерно, у мањим групама, по ободним деловима, код травњака и цветног партера, уз стазе за шетање) У парку се могу се видети лепо примерци храста лужњака, беле тополе, јавора, клена, сребрнасте липе и млеча. Ипак, најзаступљенија врста, готово половина стабла, је амерички копривић (Слике 13а). Ова врста је веома отпорна на временске неприлике и лако се размножава, те је временом остварила доминацију над сађеним парковским врстама. У оквиру парка налазе се две ледаре - узвишења (са југозападне и северне стране дворца) у којима су чуване намернице (Слике 13б) Сматра се да нису биле део првобитног пројектантског решења. Архивски подаци указују да је у

оквиру парка постојала велика стаклена башта у којој су чувене егзотичне биљке (палме, агруми, кактуси) у зимском периоду и неговао расад цветница (Ј. Кораћ, 2004).

Слике 13. Парк дворца у Хајдучици а) амерички копривић; б) ледара-узвишење у којима су чуване намернице (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2014)

СП Стари парк у Великом Гају – налази се у општини Пландиште, близу државне границе са Румунијом. Садашња површина Парка кога чини Велики и Мали парк, је преко 6,6 ха. Стављен је под заштиту 1973. године као природни споменик вртне архитектуре, а 2009. године одлуком Скупштине општине Пландиште сврстан је у значајна природна добра (III категорија). Парк је пројектован у мешовитом стилу и окруживао је дворца за који се претпоставља да је подигнут од стране темишварског племића Јосифа Маленица крајем 18. века. Сматра се да је парк настао преуређењем постојеће хрстове шуме. Део парка око дворца био је уређен у класичном стилу са наглашеном симетријом. На североисточној страни био је кружни цветни партер оивичен ниско резаним шимширом и палмама у саксијама. На партер настављао се већи део парка уређен у пејзажном стилу испресецан шетним стазама са одмориштима. Поједине трасе стаза су измењене, већином су земљане и на појединим местима обрасле бршљаном, коровом и подрастом дрвећа. Сада се уз обод Парка налази кружна стаза са дрвеним клупама. Дендрофлора била је богата о чему сведоче сачувани подаци. У парку су расла стабла гинка, смрче, Вајмутовог бора, црног бора, вирцинијске клеке, тисе, маклуре, копривића, црног ораха, гледичије и пауловније. Од великог броја врста остало је свега 20, највише високих лишћара и неколико стабала црног бора од високих четинара. Ниски лишћари и жбуње нестали су због велике засене, осим остатка шимшира на месту некадашњег цветног партера. Аутохтоне вртсе издвајају се по димензијама, старости и естетским вредностима што је и разлог стављања Парка под заштиту. Међу њима налазе се храст лужњак, вез, пољски јасен, клен, млеча, горски јавор, мечија леска, софора, стабло домаћег ораха и јаворолисног платана, дрворед сребрнасте липе и дрворед дивљег кестена. У парку се могу видети и стабла копривића, пајаваца, багрема, ценарике. Доња површина парка прекривена је бршљаном и винком, а травњака нема због велике густине дрвећа. У Парку се налазила још и ледара-узвишење, стакленик и рибњак. Рибњак је сада запуштен, са барском устајалом водом и на ивицама обрастао трском (Ј. Кораћ, 2004).

СП Стари парк у Влајковцу – налази се у општини Вршац уз магистрални пут Београд-Вршац. За споменик природе проглашен је 1973. године, а од 2007. године и као природно добро од великог значаја (II - категорија). Током 2017. рађена је ревизија

заштите. У студији се предлаже следећа заштита- заштићено подручје локалног значаја – III категорија. Простире се на површини око 4,72 ha, иако је према записима катастарским био за трећину већи (терен је претворен у грађевинско земљиште). Дворац и парк који га окружује подигао је Ђерђ Мочоњи 1859. године. Раскошни Парк пројектован је у мешовитом стилу. Део око зграде, и од зграде до канала био је уређен у класичном стилу, са раскошним цветним партером оивиченим ниско резаним шимширом. Централни мотив партера – фонтана и стазе, посуте ризлом које су водиле ка пејзажном делу парка, нису сачуване. Западно од дворца био је већи део парка уређен у пејзажном стилу са низом канала, којим се исушивао влажан терен, и дрвених мостова. У најнижем делу терена налази се језеро (некада рибњак) са острвом до којег води мост. Записи сведоче о постојању ледаре и стакленика који је служио за расаду и зимовање медитеранских биљака. Данас се поред језера налази ресторан у осмоугаоној дрвеној грађевини. Дендофлора је била богата и бројна. Доста врста се задржало до данас. При изради студије 2017. године евидентирано је 45 дрвенастих врста. Највише има високих лишћара, док су високи четинари присутни у мањем обиму у североисточном делу парка. Ниски лишћари и жбуње нису присутни услед велике засене и небриге о Парку нарочито после II светског рата. Од аутохтоних врста велике старости треба поменути белу топољу, храст лужњак, пољски јасен, вез, пољски брест, граб и крупнолисну липу. Од егзотичних врста одржали су се примерци таксодијума, црног ораха, гледичије, платана, каталпе, дивљег кестена и софоре. Некада су у Парку расла стабла гинка, црног бора, тиса мечија леска, клен, црвенолисни јавор, жалосна форма белог дуда, маклура и друге. Поменуте аутохтоне и егзотичне врсте дрвећа због старости, великих димензија и естетских особина чине вредност Парка. Тло парка прекривено је претежно бршљаном, а травом у источном делу. Градска управа Вршца, 2018. године израдила је пројектни задатак за обнову дела парка северно од канала са изузетком парцеле око дворца (Ј. Кораћ, 2004; Покрајински завод за заштиту природе, 2017).

СП Стража у Стражи - налази се у општини Вршац у близини регионалног пута Вршац-Бела Црква (Слика 14). Због природних вредности шума је стављена под заштиту 1973. године одлуком Скупштине општине Вршац, а 2006. године проглашава се за Споменик природе и сврстава у III категорију природних добара са ограниченим активностима. Простире се на површини од око 67 ha. Под режимом заштите II степена налази се 62,1812 ha (92% територије), а под режимом заштите III степена 5,4253 ha (8%). У режиму заштите II степена утврђује се ограничено и строго контролисано коришћење природних богатстава, док се активности у простору могу вршити у мери која омогућава унапређивање стања и презентацију природног добра без последица по његове основне вредности. На подручју режима заштите III степена утврђује се селективно и ограничено коришћење природних богатстава и контролисане интервенције и активности у простору уколико су усклађене са функцијама заштићеног природног добра или су везане за традиционални облик привредне делатности и туристичку изградњу. Трећи степен заштите обухвата млински комплекс са хортикултурним уређењем, прилазне путеве са пратећом инфраструктуром којом се обезбеђује функционисање млина. Основни циљ заштите природног добра је очување постојећих екосистема ради одржања биолошке разноврсности, аутохтоности подручја и очувања културно-историјских и амбијенталних вредности. Дозвољене су све активности који ће допринети остварења циљ међу којима су и популаризација природних и створених вредности, одрживи развој спортско-рекреативних активности, туризма, - контролисано кретање посетилаца, укључивање локалног становништва у планиране развојне активности. Забрањене су све активности које могу нарушити основна обележја заштићеног природног добра, угрожавање или уништавање заштићених биљних и животињских врста и њихових станишта, лов, осим санитарног лова, депоновање отпада изградња објеката и слично. У СП Стража постоје

могућности за развој научно-истраживачких, туристичких и спортско-рекреативних активности (Делић, 2007).

Слика 14. СП Стража (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Основну вредност СП представља очувана шума храста лужњака, пољског јасена и граба окружена остацима долинских ливада и степских пашњака унутар којих се налази стари млин. Шума је до део изворних природних низијских шума која је делимично уређивана као парк са геометријски уређеним стазама. Процењена старост стабала храста је 200 година. Флора и вегетација југоисточног Баната у долини реке Караш је специфична, јер се формирала на месту укрштања утицаја панонске, мезијске и дацијске вегетацијске зоне шумских заједница свеза *Aceri tatarico-Quercion* и *Quercion frainetto*. Специфична вегетација настала је под утицајем педолошких и микроклиматских услова, али и човека. Услови за развој шумских састојина су повољни, што се огледа у бујности и богатству врста у II и III спрату, и по подмлатку дрвенастих врста. Повољни услови за раст биљних врста настали су изврним физичким особинама земљишта, јер поплавне воде брзо пониру, а у сушним периодима се лако враћају капиларним пењањем, па је влажење уједначено. Међу биљкама посебну вредност има троцветни каранфил (*Dianthus trifasciculatus*) који се налази у националној Прелиминарној Црвеној листи флоре, као критично угрожена врста. Вегетација правих пашњака представљена је вијука (*Festuca pseudovina*), јежевице (*Dactylis glomerata*), млечике (*Euphorbia suparissias*) и других. Пашњачке површине око шуме уједно су богата станишта текунице (природна реткост и налази се у Црвеној књизи кичмењака Србије и Црвеној листи света) која је опстала у Војводини на неколико изолованих станишта. Разлог нестајања је трансформација степских станишта у обрадиве површине. У оквиру СП Стража, на десној обали реке Караш налази се млински комплекс, чији најстарији сачувани објекти датирају с краја 19. века, а већи део је изграђен након 1925. године. Сматра се да га је саградио Немац Лео Герд, 1886. године. У оквиру комплекса налази се хидроелектрана која је производила струју за становнике насеља Страже и Јасенов. Током 1926. године постављена је хидраулична турбина која и данас може да покреће цео систем при одговарајућем водостају Караша. То је била прва Хидроелектрана у Војводини. Посебно је интересантна брана дужине 50ак метара са водопадом која је била својевремено најатрактивније купалиште Баната. Познато је да су шумски комплекс и млин до 1945. године били у поседу Фрање Ленгауера из Страже, а онда је постао део вршачког предузећа Житобаната.

Караш је атрактиван за риболовце, па су воду искористили и власници млина да направе рибњак за узгајање шарана (Делић, 2007).

СП Градски парк у Вршцу – проглашен је 1973. године за споменик вртне архитектуре одлуком Скупштине општине Вршац на иницијативу Покрајинског завода за заштиту природе и припада II категорији као заштићено подручје од великог значаја. Представља најстарији јавни парк у Србији. Решењем су забрањени сви радови који могу утицати на изглед парка и његове садржаје или угрозити његову егзистенцију. Парк је значајан због својих садржаја и њиховој очуваности упркос старости, аутентичности, атрактивних пејзажних обележја, те има велики културно-историјски и научни значај, односно естетску, васпитно-образовну, еколошку и социјалну функцију. СП простире се на површини од 6,44 ha (јавни парк, њива и земљиште под објектом) и представља један од најстаријих јавних градских паркова у Србији (најстарији у Војводини). Ревизијом заштите СП предлаже се заштита 6,06 ha (мање него што је сада што је последица измена у катастру), али је укључена парцела са најстаријим функционалним стаклеником у Србији (III степен заштите) и парцела са високом вегетацијом. Историја парка почиње у 18.

веку када је био део приватног имања. Посед је био 1975. године у власништву породице Шерибел, па је башта поред кафане, у народу названа Шериблова башта. Од 1979. године, посед је у власништву вршачке општине, те званично мења назив у Мајур трговиште. Ипак, у народу се задржао стари назив све до Првог светског рата. Од 1817. године мења назив у Градски мајур, а од 1849. године у Градски врт. После Револуције градска власт ради на уређењу и трансформацији баште (која је почела као расадник) у парк. Почиње интензивна садња дрвећа и градња арене која се пре свега користила за културне манифестације. Педесетих година 19. века Парк је заузимао површину од 1,2 ha. Био је популарно шеталиште са клупама за одмор, посластичарницама и активним културним животом, нарочито извођењем представа. Крајем 1883. основано је Вршачко друштво љубитеља природе или Друштво за одржавање парка (различити извори) које се бавило уређењем и проширивањем Парка. Купљени су околни виногради, што је првобитно увећало површину парка на 7 јутара и 665 хвата, а касније до данашње површине. Већ 1885. године саграђен је стакленик за производњу цвећа, а до 1889. године постављена је ограда и главна улазна капија. У јулу 1888. године олуја је начинила велику штету Парку, те је уследила реконструкција, модернизација и увођење нових врста дрвећа, шибља и цвећа (међу њима и егзота). Крајем 19. века изграђена је фонтана (Слика 15), водоторањ, нова позорница, музички павиљон, постављене су нове клупе са наслонима за руже пузавице. Почетком 20. века подигнута су четири игралишта за тенис, фудбалско игралиште и клизалиште који су 1920. године уклоњени. Исте године израђен је нови план уређења парка, уведен је водовод и осветљење, постављене су скулптуре (скулпуре су се мењале и додавале све до савременог доба), обновљена је фонтана и музички павиљон.

Слика 15: Градски парк у Вршцу
(Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015.)

После II светског рата Парк је поново обновљен (додано је игралиште за децу), а 1973. године заштићен. Парк је уређен у мешовитом стилу. Основа је трапез са геометријским распоредом мањих парцела (троугластог или неправилног облика) које су настале изградњом стаза за шетање. На улазу налази се плато од кога полази зракасто шест стаза. Поред главних стаза, постоји велики број попречних тако да је једна трећина површина парка под стазама. Стазе су асфалтиране, земљане, камене или прекривене ризлом. На месту пресека стаза формирана су кружна проширења-одморишта са клупама. На ивичним деловима формиран су дрвореди, а у унутрашњости налазе се парцеле са високим дрвећем уређене у пејзажном стилу, и мањи број цветних парцела са шимширом уређених у класичном стилу. Највећи цветни партер налази се у источном делу парка. Дендрофлора Парка се током постојања мењала. Првобитно су гајење само аутохтоне лишћарске врсте и воће, а како су расли приходи Парка, тако је створена могућност за набавку висококвалитетних и егзотичних стабала. Егзоти су углавном сађени у центрима парцела, солитерно или у мањим групама. Сађени су тулиповци, више врста америчких храстова, софора, гледичија, багрем, каталпа и друге. Четинари су присутни у мањем броју (око 300 стабала), претежно у североисточном делу парка. Тренутно дендрофлору чини 57 врста и варијатета, са око 1100 стабала и шест жбунастих врста. По заступљености истиче се дивљи кестен (око 250 стабала лошег здравственог стања), затим сребрна липа (око 100 стабала), платан, јавор, млеч, софора, црни орах, келреутерија, гинко, смрча, Вајмутов бор, црни бор, јела. Од старих стабала високих естетских одлика треба поменути вирцинијску клеку, дуглазију, тису, пауловнију, питоми кестен, дивљу трешњу, пирамидални храст лужњак, брдски брест, граб, бели јасен, пољски јасен, амерички јасен и пирамидалну црну топола. Од жбунасти врста присутни су престарели примерци пајасмина, форзиције, белог бисерка, бербериса, јоргован, махонија, шимшир и жбунаста тиса. Цветњаци који су били некада заступљени у великом броју, тренутно могу се видети на три места, у предњем делу парка код улазног платоа, у близини ресторана на уздигнутој хумци и у геометријским ронделамакоје пресецају парк преко задње трећине. Цветњаке чини сезонско цвеће. Травњаци у правом смислу не постоје због велике засене (сем мале површине код дечијег игралишта), па уместо травнатих биљака тло покрива бршљан, местимично винка, веприна и мирисна љубичица (Ј. Кораћ, 2004; Мађеновић, 2011).

Споменик природе Ивановачка ада код Панчева –проглашен је 2009. године одлуком Скупштине града Панчева на предлог Завода за заштиту природе Србије. Ивановачка ада – ботанички парк стављена је у III категорију заштите као значајно природно добро. Према IUCN категоризацији налази се у категорији Природни споменик. СП налази се на северозападу речног острва Иванова ада (у географском смислу није право острво због таложења флувијалног наноса на узводном делу рукавца који је одвајао аду од копна) у близини насеља Иваново, око 20 km од насеља Панчево. Ивановачка ада је позната као излетнички и риболовни терен. Заузима дуг и узан појас на Ивановачкој ади ширине 2-7 km. Састоји се од две целине које су физички спојене: шумског дела и заштитне зоне који заузимају 6,07 ha површине. СП представља остатак природне ритске шумске вегетације ада на Дунаву, значајне за биодиверзитет влажних подручја. Шуму чине аутохтоне тополе и врбе високих еколошких и естетских вредности, пољски јасен, пенсилвански јасен, храст лужњак, црна топола, бела врба и други аутохтони лишћари. Поред дрвећа ту је субандемична и реликтна флора (жутеница - *Rorippa sylvestris*, дивља винова лоза - *vitalis vinifera L. subsp. sylvestris*) и заштићене врсте (жуњарица - *Eryisimum sheiranthoides L.*, једносемени бели глог - *Crataegus monogyna Jacq*, крушина - *Frangula alnus L.* и добричица - *Glechoma hederacea L.*). Шуме Ивановачке аде је преостало уточиште великог броја водоземаца (8 врста од 17 регистрованих у АП Војводини) и гмизаваца (4 врсте од 17 регистрованих у АП Војводини), а од тога је 60% заштићено као природне реткости. На ади је забележено и 71 врста птица (орао белорепан са активним

гнездом, зелена жуна, водомар,) од којих је већина националног или међународног значаја. На подручју СП установљен је режим заштите II степена којим се забрањује обнова шума, уношење алохтоних биљака и животиња, непланска сеча, уништавање аутохтоних биљака, камповање и ложење ватре и друго. Дозвољено је ограничено и строго контролисано коришћење ресурса и активности које доприносе унапређењу стања и презентацију природног добра без негативних последица. Корисник простора је ЈП Војводина шуме, а стараоц ДВД Тамиш-Дунав из Панчева (Скупштина града Панчева, 2011; „Споменик природе Ивановачка ада“, без датума)

Споменик природе Кестен Ћурчина у Панчеву – налази се у Панчеву, улици Петра Драпшина број 8, у дворишту породичне куће Ћурчина. Споменик природе проглашен је 2007. године од стране Скупштине општине Панчево на предлог Завода за заштиту природе Србије као значајно природно добро – III категорија. Према IUCN категоризацији налази се у категорији Споменик природе. Заштићена површина обухвата 2,14 ари са стаблом дивљег кестена висине око 21,5 m, обимом 2,85 m (на висини 1,3 m) и крошњом пречника око 16,50 m. Кестен је стављен под заштиту јер је репрезентативан примерак своје врсте, импозантних димензија, старости око 140 година, очуван и доброг здравственог стања, атрактивног изгледа те има посебну естетску вредност, као реликтна врста и ендемит јужног дела Балкана важан у очувању биодиверзитета и има амбијенталну и културолошку вредност, јер је поред Споменика културе породичне куће Ћурчина (књижевника Милана Ћурчина) и у оквиру заштићене целине Трга Слободе – Старог градског језгра Панчева. СП је под III степеном заштите чиме је омогућено селективно и ограничено коришћење, контролисане интервенције и активности у простору, ако су усклађене са функцијама заштићеног природног добра или су везене за традиционално обављање привредних делатности и становања, укључујући туристичку изградњу (Скупштина града Панчева, 2007).

Строги резервата природе Омољичка ада – налази се 20 km од Панчева, у близини насеља Иваново. Под заштитом се налази 582 ha. Код Омољичке аде налази се највеће природно мрестилиште рибе на српском делу тока Дунава. Резерват је богат разноврсним биљним и животињским светом, укључујући и ретке птице. Терен је познат међу риболовцима и један је од најпосећенијих у Србији (Саобраћајни институт ЦИП, 2005).

Специјални резерват природе Краљевац проглашен 2009. године уредбом коју је донела Влада Републике Србије. Има статус природног добра од изузетног значаја. Налази се у Делиблатској пешчари, на територији општине Ковин. Заузима површину од 264 ha и 30 a и обухвата три просторне целине: Обзовик – долина која је настала речном ерозијом, Спасовина – пашњак и део водотока Краљевац. Заштита је успостављена са циљем очувања природних вредности различитих екосистема, односно реликтних биљних заједница мочварне папрати и барске иве, природних реткости – слепо куче, текуница, затим, пливајућих острва водотока Краљевац, водених окна која представљају станиште риба и миграторних врста птица мочварица. На његовом подручју забрањују се радови који могу нарушити природне вредности, отварање позајмишта песка, нарушавање лесних одсека, преоравање и пошумљавање пашњака, свињарење, употреба хемијских средстава у пољопривреди, изградња објеката, постављање бачија и торова од различитог отпадног материјала, као и друге активности које могу нарушити основна обележја природног добра. (Завод за заштиту природе Србије, 2005; Петровић, 2015)

Парк природе Поњавица – налази се на левој обали реке Дунав, између Омољице и Банатског Брестовца, на територији општине Панчево. За Парк природе проглашено је одлуком Скупштине општине Панчево 1995. године. Припада III категорији заштићених природних добара као значајно природно добро. Парк природе заузима површину од 133,6384 ha, а површина заштићеног подручја је 194,4692 ha. Парк природе је под II степеном заштите. У ПП налази се очувани природни водоток Поњавице дужине 7,2 km

(10 km је под заштитом). У средњем делу тока није вршена регулација, па су претежно очуване природне особине равничарског водотока. Посебна одлика Парка је контраст између стрме леве и ниске десне обале тока Поњавице (лесни одсек наспрам зарављеног терена алувијалне равни Дунава). Вода тока је углавном бистра и релативно чиста, захваљујући изданима и припада II категорији по званичној класификацији. Воду карактерише и присуство хетерогене фитопланктонске заједнице. Биљни свет чине мочварни (претежно тршћак) и шумски екосистеми (бела врба у плавном подручју и америчка топола ван плавног подручја). У ПП Поњавица може се видети и Најас марин, реликтна врста (угрожена врста налази се у Црвеној књизи флоре Србије) која је биоиндикатор песковите подлоге водотока успореног тока. Ихтиофауну чини око половина врста која живи у водама Војводине. Присутно је 20 врста риба, од тога 12 аутохтоних (циприниде) и 7 алохтоних врста (порибљавање са толстолобиком, амуром, сребрни караш, шаран). Присуство економски цењених врста су основ за спортски риболов. Простор ПП насељава 10 врста гнездарица везаних за воду и 30 врста гнездарица везаних за шуму, шибље и жбуње, затим висока и ниска дивљач (трајно заштићена ласица) што је основа за развој ловства. Поњавица је проглашена за Парк природе због аутентичности (очуваност природних одлика водотока, присуство аутохтоне флоре и фауне – нарочито риба), репрезентативности (водени, мочварни и екосистем поплавних шума са ретким врстама, стрма лева обала тока), разноликости (биотопа и присуство вруља- разбијених издани дуж леве обале водотока које одржавају квалитет воде и спречавају делимично залеђивање), интегралности екосистема воде и копна, пејзажних вредности (контраст обала и водене површине, мозаични распоред биљних врста) и угрожености услед антропогеног утицаја (регулација Дунава, отпадне воде из сталних и викенд насеља, одлагање отпада дуж тока, наводњавање, напајање стоке, интензивна пољопривредна производња у окружењу са великом употребом хемијских средстава). ПП Поњавица има еколошки значај у функцији очувања станишта различити биљних и животињских врста, научно-истраживачку функцију (могућност праћења и проучавања еколошких односа у очуваној аутохтоној средини) и развојну функцију (средина са могућностима развоја строго контролисане, спортско-рекреативне и туристичке понуде). Пловидба у ПП забрањена је, што доприноси развоју риболовног туризма. Парк је популаран међу риболовцима и излетницима. Просторним планом припада туристичкој дестинацији Доње Подунавље (ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2018а; Покрајински завод за заштиту природе, 2012).

СП Берначков хербар у Вршцу налази се у власништву Народног музеја Вршца. Представља хербарску збирку Јене Ђерђ Берначког са почетка 20. века. Састоји се од 378 примерака биљака са подручја околине Вршца (Покрајински завод за заштиту природе, без датума-а).

На територији Јужнобанатске области поједина природна добра имају међународни значај и заштиту:

- Рамсарско подручје – влажна станишта од међународног значаја - Лабудово окно (2006. године),
- ИВА подручје, међународно значајно станиште птица - СРП Делиблатска пешчара (1989. године) Лабудово окно, Средње Потамишје, Вршачке планине, Мали рит, Маргита, Пландиште, Јасеново (2000. године),
- ИРА подручје, међународно значајно ботаничко подручје - СРП Делиблатска пешчара (2005. године), Вршачке планине, Средњи Банат II - Потамишје,
- РВА подручје, међународно значајно подручје за дневне лептире - СРП Делиблатска пешчара. (Влада Републике Србије, 2010с; Покрајински завод за заштиту природе, без датума-с)

СРП Делиблатска пешчара номинована је и за програм Светска природна баштина (Унеско) и Резерват биосфере – Човек и биосфера, а Средње Потамишје је у фази припреме за номинацију за Рамсарско подручје (Влада Републике Србије, 2010с; Покрајински завод за заштиту природе, без датума-с).

Управљање природним вредностима регулисано је Актом о стављању природног добра под заштиту Републике Србије, сем националних паркова који су посебна категорија. Примарни циљ заштите природних вредности је примена обавеза које су дефинисане законом и националном политиком за заштиту природних вредности и биодиверзитета. Управљање заштићеним природним добрима поверено је јавним предузећима, друштвеним предузећима, спортским удружењима и приватним предузећима. Појединим заштићеним природним добрима у Војводини управља Јавно предузеће Војводина шуме са седиштем у Петроварадину директно преко Шумских газдинства. На територији Јужнобанатске области газдује Шумско газдинство Банат са седиштем у Панчеву. ШГ Банат има 6 шумских упрва: Зрењанин, Вршац, Опово, Панчево, Банатски Карловац и Ковин. Од тога је четири надлежно на територији Јужнобанатске области. Шумско газдинство Банат управља СРП Делиблатском пешчаром и Спомеником природе Ивановачка ада. (Бранков, 2010; Влада Републике Србије, 2018; ЈП Војводинашуме, без датума-б).

Специјалним резерватом природе Краљевац управља Удружење спортских риболоваца Делиблатско језеро из Делиблата. Пределом изузетних одлика Вршачке планине управља Јавно предузеће за изградњу, развој и уређење града и подручја Општине Вршац Варош из Вршца, а Парком природе Поњавица Друштвено водопривредно предузеће Тамиш-Дунав из Панчева. Спомеником природе Стража управља Јавно предузеће за изградњу, развој и уређење града и подручја Општине Вршац Варош из Вршца, СП Стари парк у Влајковцу ресторан Језеро из Влајковца, СП Два стабла белог јасена код Долова ЈКП Долови из Долова, СП Кестен Ћурчина ЈКП Зеленило из Панчева, СП Парк дворца Јагодић ДП Трудбеник из Јагодића, СП Парк дворца у Хајдучици ПДП Хајдучица из Хајдучице, СП Парк у Великом Гају СТУР Гинко из Великог Гаја и СП Градски парк у Вршцу ДП Други октобар из Вршца (Ј. Кораћ, 2004; Петровић, 2015; Скупштина града Панчева, 2007; „Споменик природе Два стабла белог јасена“, без датума).

Поред државе, јавних и приватних предузећа за развој и очување природних добара важна су и еколошка удружења грађана. Удружења промовишу еколошки активизам, примере добре праксе и подижу еколошку свест. У Војводини постоји око 190 еколошких удружења, од тога око 60 са територије Баната. На територији Јужнобанатске области делују Природњачко друштво Геа из Вршца, Еколошко друштво Природа и здравље из Вршца, Еколошки центар Станиште из Вршца, Еколошко удружење Авалон из Вршца, Покрет горана Вршац, Еколошко друштво 23. април 1762-75 из Уздина, Покрет горана и центар волонтера Панчево, Удружење грађана за развој еколошке свести и заштиту животне средине Екопан из Панчева, Удружење грађана Аурора из Беле Цркве, Удружење грађана Делиблатски песак из Ковина и други (Мирковић, 2019).

У области заштите природе скоро три деценије актуелне су еколошке мреже. Мреже су настале на територији Европе како би помирили људску потребу за економским развојем и неопходност очувања биодиверзитета који је под утицајем човека значајно угрожен. Концепт се заснива на усаглашеном планирању и повезивању подручја значајних за еколошке процесе са подручјима којима се интезивно управља. Еколошке мреже треба да ублаже негативне последице фрагментације станишта, омогуће кретање врста и тако успоставе функционалну везу између заштићених добара. Еколошке мреже састоје се од централних подручја, коридора, заштитних појасева и подручја одрживог коришћења. Улога коридора је најважнија, јер они треба да превазиђу проблем дефрагментације станишта. Прва формална примена концепта еколошких мрежа у Европи била је Европске

еколошке мреже Натура 2000 формирана 1992. године. Паневропска еколошка мрежа (PEEN) формирале су 1995. године 53 европске земље. Иста мрежа уводи идеју да се централна подручја физички повежу мудрим управљањем, заштитом коридора или ревитализацијом појединих подручја. Европске државе ван Европске уније 1998. године образују еколошку мрежу Емералд којој се Србија прикључује пилот пројектом 2005. године. Са територије Јужнобанатске област за Емералд мрежу номиновани су Делиблатска пешчара и Вршачке планине (Влада Републике Србије, 2010с; Завод за заштиту природе, без датума; Међународна унија за заштиту природе. Програмска канцеларија за југоисточну Европу, 2007).

6 ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Антропогене вредности једног подручја представљају све елементе духовне и материјалне културе, које настају током историјске еволуције човека. Друштвено-географске карактеристике обухватају широк спектар људског живота и рада, од књижевности и уметности до стила живота, система вредности, традиције и веровања. Кроз културу човек се препознаје, изражава и егзистира као рационално биће. У Јужнобанатској области друштвене вредности имају различит значај и контрактивну зону, па као такве привлаче различит број туриста.

6.1 СТАНОВНИШТВО

Археолошка истраживања указују да су на територији Јужнобанатске области, између 50.000 и 20.000 године пре нове ере, дошли палеолитски ловаци са западних обронака Карпата. О томе сведоче налази оруђа од окресаног камена у близини Вршца и Ватина. Како су то једини налази из овог периода на територији Војводине, сматра се да је ово најстарије насељена област Војводине. У току мезолита (средње камено доба), између 8.000 и 6.000 године пре нове ере становништво околине данашњег Вршца прелази са ловачко-сакупљачке привреде на сточарско-аграрну. Из тог периода код Вршца откривено је неколико масивних кремених оруђа (Бугарски и остали, 1995; Лазих, 1995).

У млађем каменом добу, неолиту који је трајао између 6.000 и 3.500. године пре нове ере, настају земљорадничке заједнице, а најпознатије су старчевачка група (са почетка неолита) која је добила назив по насељу Старчево у близини археолошког локалитета и винчанска (пети миленијум пре нове ере) по насељу Винча код Београда. Значајна налазишта старчевачке културе налазе се код Старчева и Козлука (у близини Вршца), а винчанске код Потпорња, Месића и Вршац-Ат. Налазишта из неолита постоје и код Ковина, Гаја и Дубовца. Сточари, земљорадници, ловци и риболовци оснивају стална насеља на просторима поред река, мочвара, виших делова алувијалних равни и лесних тераса. Први земљорадници користили су оруђе и оружје од углачаног камена и кости. У домаћинству су користили посуде од печене земље, а јаме од печене земље биле су оставе за храну. Први становници су живели у земуницама и колибама од прућа које су биле облепљене блатом (М. И. Бајић, 1988; Бугарски и остали, 1995; Томић, 1981, 1988)

Почетак бакарног доба на територији јужног Баната карактерише такозвана салкуца култура чији су трагови пронађени код Великог Средишта. У току трећег миленијума из северног дела Панонске низије у јужни Банат долази баденска група која заједно са винчанском ствара костолачку културу, док из правца Славоније долази вучедолсак култура. Средином трећег миленијума формира се ватинска култура чији су трагови пронађени у Ватину, Вршцу и Орешцу (Жидовар). Бакарном добу дала је допринос и дубовачко-жутобрдска култура специфична по богато украшеним гробним урнама, а чији трагови су нађени у Вршцу, Гребенцу, Орешцу, Мараморку, Дупљаји, Великом Средишту, Малом Жаму и Стражи. Локалитети и трагови из бронзаног доба постоје код Великог Гаја, Хајдучице, Велике Грете, Пландишта, Мраморка, Ковина, Гаја и Дубовца. Гвоздено доба доноси ратне сукобе и миграције, а становништво Војводине значајно је умањено. Због немогућности да набаве сировине за израду гвоздених предмета изостаје културни препород у дужем временском периоду, сем у ретким оазама, као што је Жидовар код Орешца. Тек у трећем веку пре нове ере келтско племе, Скордисци доносе латенску културу са унапређеним оружјем, оруђем, грнчаријом и граде карактеристично келтско насеље – опидум на Жидовару код Орешца. Трагови латенске културе пронађени су код Беле Цркве, Банатске Паланке, Гребенца, Плочице, Ковина и Дубовца. Током првог

века пре нове ере Келти стварају прву државну форму на територији данашње Војводине (Бугарски и остали, 1995; Лазих, 1995; Томић, 1981, 1988).

У другој половини првог века у Банат продиру Римљани који бришу трагове праисторијског света код нас. Након покорвања Дачана, јужни Банат се прикључује Римском царству као део провинције Дакија. Римљани доносе препород, граде градове, утврђења, одбрамбене шанчеве, путеве, развијају трговину, занатство, пољопривреду (доносе винову лозу) и шире писменост. Вршац постаје утврђен војни логор повезан војним путем са Виминацијумом. Трагови римског присуства откривени су на територији општине Бела Црква, нарочито код Старе Паланке и реке Нере (трагови римског утврђења код ушћа Нере у Дунав) и територији општине Ковин, између Дунавца и Поњавице (трагови римског утврђења), код Баваништа, Гаја и Дубовца, римски шанчеви (између Алибунара и Локава). Након повлачења Римљана средином трећег века, па до насељавања Словена простор Јужнобанатске области насељавала су бројна племена, као што су Готи, Хуни (пети век), Гепиди, Сармати, Авари и други. На територији општине Бела Црква откривена је гепидска некропола са мањим бројем гробова. Јужни Словени на овај простор долазе у шестом веку у већем обиму у односу на остала племена, што је довело до њиховог очувања до данашњег дана, док су се припадници осталих племена иселили или асимилovali. Из овог периода пронађени су бројни предмети од сребра, бронзе и гвожђа који су настали под утицајем византијске културе. Крајем деветог века у Панонску низију продиру Мађари, протерују Бугаре и стварају своја упоришта у утврђеним градовима јужног Баната, односно у Панчеву и Вршцу. Период Угарске владавине карактерише развој трговине, саобраћаја и изградња нових градова (Банатска Паланка, Ковин). Током 12. века византијски цар Манојло Комин води рат против Угара и на простору Баната оставља праву пустош. У истом маниру током 13. века на простору Баната крећу се Татари. Повратком Мађара, мир на тлу Јужнобанатској области завладао је крајем 13. и почетком 14. века чиме је поново започео привредни развој и оснивање салаша и нових насеља као што су Падина, Дубовац, Гај, Мраморак и други (М. И. Бајић, 1988; Бугарски и остали, 1995; Томић, 1981, 1988).

Доласком Турака на Балкан, становништво средњовековне Србије прелази Дунав и насељава се на јужној граници Угарске. Придошло становништво формирало је граничарске одреде за одбрану од Турака. Око 1425. године Срби насељавају простор данашњег Вршца, а током истог века граде утврђење, кулу на Вршачким планинама. Након пада Темишвара 1552. године Турци успостављају власт над Банатом. Део становништва је убијено и исељено, а већина сеоских насеља је уништена. Током 16. века простор Баната насељава велики број Срба (кметова и војника), што је утицао на то да на старим картама јужни Банат носи име Рашка. Током 17. века у значајнијој мери насељава се румунско становништво. Турска влада Банатом до 1718. године до пораза од стране Аустрије – Пожаревачки мир. Од успостављања Аустријске власти, следи период планског или стихијског насељавања Немаца, Мађара, Румуна, Срба, Словака, Русина, Чеха, Италијана, Француза, Шпанаца и других народа чиме се значајно утиче на промену етничке структуре на подручју Јужнобанатске области. Све до краја Првог светског рата Јужнобанатска област припада Аустроугарској. Године 1918. Јужнобанатска област улази у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а касније Југославије и Србије. Миграције становништва између Првог и Другог светског рата и послератном периоду карактерише насељавање равничарских предела становницима из планинских подручја (Лика, Банија, Кордун, Босна и Херцеговина, Црна Гора) и исељавање несловенских етничких заједница у иностранство због отежаног економског положаја услед државних реформи које су имале национално и политичко обележје. Половином шездесетих година 20. века Банат и Војводину карактерише кретање становништва на привремени рад у иностранство. То су били претежно млади људи који су одлазили због економских разлога најчешће у

Аустрију, Немачку и Шведску (М. И. Бајић, 1988; Бугарски и остали, 1995; Лазих, 1995; Томић, 1981, 1988; Ћурчић, 1996).

6.1.1 Квантитативно кретање становника Јужнобанатске области

Подаци о броју становника на подручју Баната воде се још од времена аустријске владавине у 19. веку. Квантитативно кретање становника последица је политичког и економског окружења, ратова, ниске стопе наталитета и високе стопе морталитета, миграција у градове и иностранство. Савремени тренд депопулације и старења становништва присутан је у целој Војводини, а општине Јужнобанатске области не одступа од просека. (Кицошев, Бубало-Живковић, & Ивков, 2005). У Табела 10 представљено је кретање броја становника у периоду од 1961. до 2011. године.

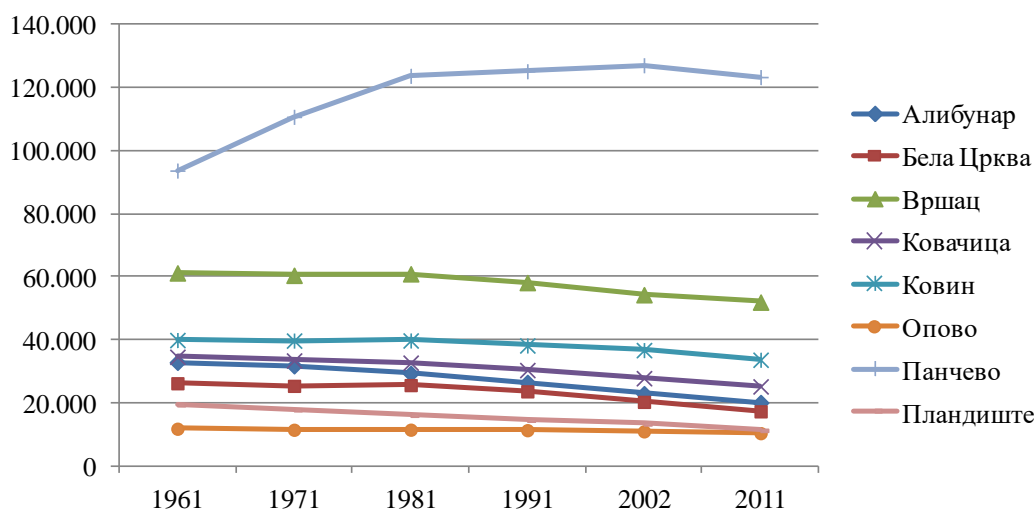
Табела 10. Број становника у Јужнобанатској области по општинама у периоду од 1961. до 2011. године

Општина	Број становника 1961. год.	Број становника 1971. год.	Број становника 1981. год.	Број становника 1991. год.	Број становника 2002. год.	Број становника 2011. год.
Алибунар	32.932	31.833	29.383	26.535	22.954	20.151
Бела Црква	26.276	25.450	25.690	23.707	20.367	17.367
Вршац	61.284	60.528	61.005	58.228	54.369	52.026
Ковачица	34.654	33.489	32.798	30.469	27.890	25.274
Ковин	39.994	39.808	39.843	38.263	36.802	33.722
Опово	11.848	11.515	11.541	11.384	11.016	10.440
Панчево	93.744	110.780	123.791	125.261	127.162	123.414
Пландиште	19.455	17.882	16.138	14.581	13.377	11.336
Јужнобанатска област	320.187	331.285	340.189	328.428	313.937	293.730

Извор: (Републички завод за статистику, 2018)

Према последњем попису из 2011. године на простору Јужнобанатске области живи 293.730 становника, од тога чак 40% у општини Панчево. На основу Графикон б уочава се континуирано опадања броја становника у општинама Алибунар, Бела Црква, Ковачица, Опово и Пландиште у посматраном периоду. Општина Панчево бележи значајан пораст броја становника током 20. века и на почетку 21. века. Највећа разлика броја становника у посматраном периоду уочава се у општини Алибунару (број становника смањено се за 39%) и општини Пландиште (смањење од 42%) Највећи број становника у Јужнобанатској области забележен је пописом из 1981. године када је посматрано подручје насељавало преко 340.000 људи. Повећан број становника био је последица пре свега миграција изазваним економским развојем општине Панчево, а у мањој мери позитивне стопе природног прираштаја. Ради прегледности података, на графикону линијски није представљено укупно кретање становништва Јужнобанатске области.

Графикон 6. Кретање броја становника општина Јужнобанатске области у периоду од 1961. до 2011. године

Извор: (Републички завод за статистику, 2018)

Ако се посматрају појединачно општине, уочава се да највећи број становника насељава општину Панчево (123.414), а најмањи општину Опово (11.336). Овакав распоред одговара привредној активности и територијалној величини општина. Све општине Јужнобанатске области, изузев Панчева, имају готово континуирано опадање броја становника што је последица миграторних кретања и негативног природног прираштаја. Негативни природни прираштај у појединим општинама (Алибунар и Пландиште) на подручју Јужнобанатске области присутан је од 70их година 20. века, а у општинам Бела Црква, Ковин, Опово и Панчево тек од последње деценије 20. века. (Кицошев и остали, 2005). Општа густина насељености према прорачунима за 2011. годину у Јужнобанатске области износи 69,2 становника по km^2 . Највећа општа густина насељености је у општини Панчево ($163 \text{ ст}/\text{km}^2$), а најмања у општини Пландиште ($29,6 \text{ ст}/\text{km}^2$).

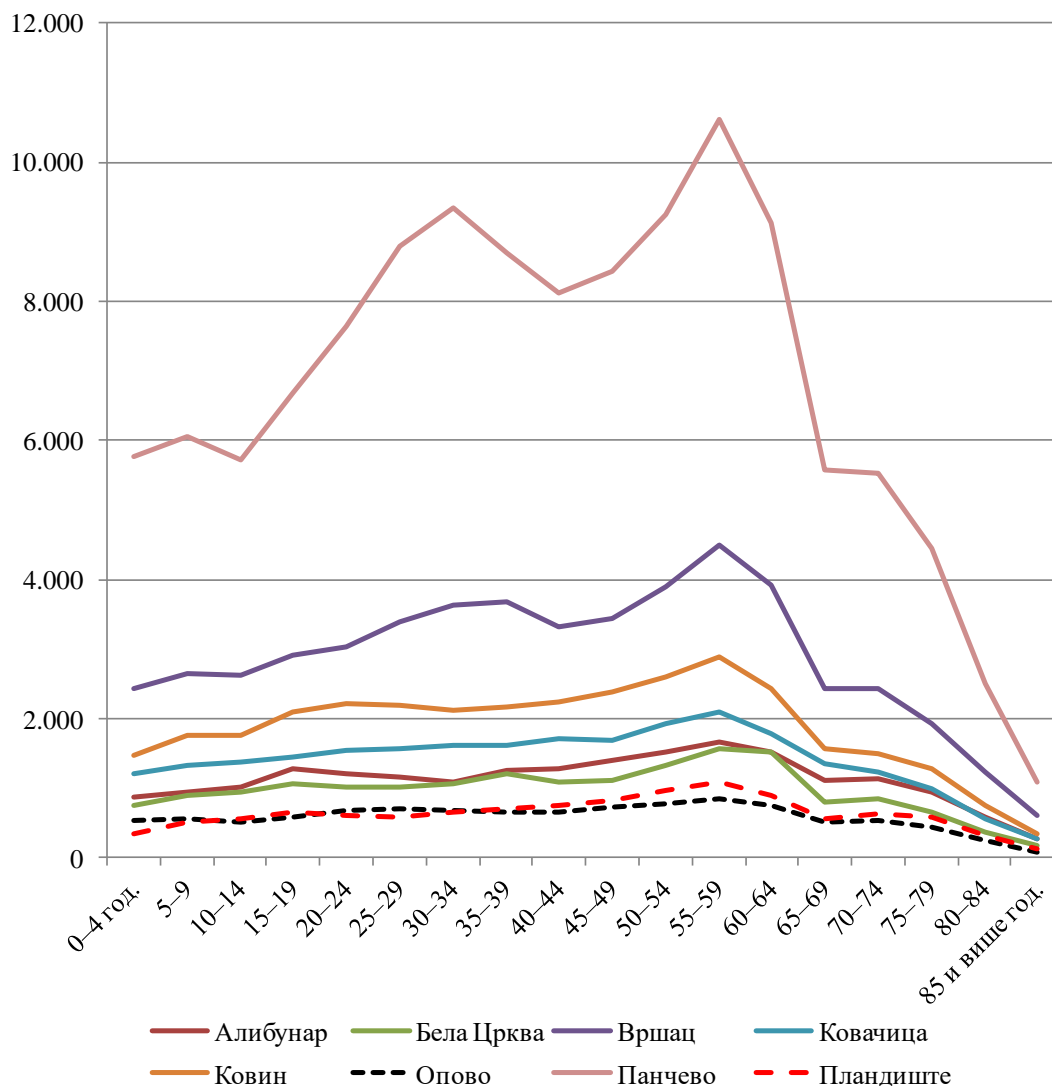
Старосна структура је веома битан елемент поучавања становништва. Она утиче на репродукцију, економски потенцијал и биолошку свежину. (Кицошев и остали, 2005) Ако се посматра старосна структура становништва према великим старосним групама онда се може уочити да највећи број становништва Јужнобанатске области припада категорији средњовечног становништва (од 20-59 година). Они чини више од половине популације, око 55,9% или 164.095 становника, затим следи старо становништва (више од 60 година) око 24%, или 70.398 становника, а младог становништва (од 0-19 година) око 20,1% или 59.237. Сличана размера важи за припадајуће општине. Удео младог становништва у општинама креће се од 18% у Пландишту до 21% у Белој Цркви, Ковачици и Ковину. Средњовечно становништво је заступљено од 52% у Алибунару до 57% у Панчеву, а старо од 23% у Панчеву до 27% у Пландишту и Алибунару.

На основу Графикон 7 може се уочити да у свим општинама Јужнобанатске области највећи број становника припада категорији од 55-59 година. Они учествују са 8,6% у укупном броју становништва Области, што значи да ниједна старосна група није заступљена са више од 10%.

Средња старост становништва по општинама креће се од 39,3 године у Ковину и Панчеву, до 42,3 у Пландишту. Према попису из 2011. године средња старост становништва за област износи 41,9 година, што је повећање у односу на 39,9 према попису из 2002. године. Ова вредност указује да на простору Јужнобанатске области траје процес старења становништва, јер је средња старост становништва већа од 30 година.

Узроцима повећања средње старости становништва је смањена стопа наталитета, продужење људског века и миграције.

Графикон 7. Старосна структура становништва у општинама Јужнобанатске области према доступним подацима за 2017. годину

Извор: (Републички завод за статистику, 2018)

Индекс старости представља однос између старог и младог становништва и за Јужнобанатски област износи 118,8, што значи да на једну стару особу долази једна млада.

Старосна структура са аспекта класификације УН-а, односно уделу становника старих више од 65 година, онда се може уочити да је популација Јужнобанатског областа припада категорији старог становништва, јер је удео поменуте групе у укупној популацији око 16%. На исто указује и Росетијева (Россет) класификација становништва према старосној структури, односно уделу особа старијих од 60 година. Удео старог становништва у Јужнобанатском областу (око 24%) сврстава посматрану популацију у четврту категорију, односно демографску старост.

Национална структура становништва Војводине је мешовита, што одговара слици Јужнобанатске области. На посматраном подручју живе све етничке групе које насељавају Војводину (Табела 11). Најбројније становништво према попису из 2011. године су Срби са 70,97%. Срби су у Банат дошли након велике сеобе народа и од тада овде непрекидно егзистирају. Број Срба током 20. века готово је у континуитету растао што је довело до

њихове двотрећинске доминације. Њихов се број нарочито повећао у последњој декади 20. века, пре свега као последица прилива избеглица из држава бивше СФРЈ и Косова и Метохије (Кицошев и остали, 2005). Процентуално учешће Срба у општинама Јужнобанатске области креће се од 33,26% у Ковачици и Планишту до 86,15% у Опову.

Табела 11. Етничка структура становништва Јужнобанатске области – 2011. год.

Старосна група	Општина								
	Алибунар	Бела Црква	Вршац	Ковачица	Ковин	Опово	Панчево	Планиште	Јужнобан. област
Срби	12.234	12.715	37.595	8.407	25.150	8.994	97.499	5.868	208.462
Албанци	7	11	73	59	19	8	68	5	250
Бошњаци	5	10	19	4	3	1	102	-	144
Бугари	12	13	79	10	121	5	501	16	757
Буњевци	2	1	3	1	2	-	13	8	30
Власи	13	1	6	3	90	-	10	-	123
Горанци	1	-	2	-	3	1	84	-	91
Југословени	47	52	302	62	84	29	586	16	1.178
Мађари	227	425	2.263	2.522	3.001	54	3.422	1.280	13.194
Македонци	115	97	472	74	128	62	4.558	1.042	6.548
Муслимани	17	23	41	10	69	5	414	7	586
Немци	17	59	95	14	47	18	196	26	472
Роми	833	791	1.368	806	1.516	312	2.118	281	8.025
Румуни	4.870	842	5.420	1.543	1.170	198	3.173	784	18.000
Руси	10	16	26	10	23	9	90	-	184
Русини	-	1	5	3	2	-	14	-	25
Словаци	965	16	147	10.577	14	31	1.411	616	13.777
Словенци	11,00	14,00	146,00	4,00	33,00	1,00	120,00	29,00	358,00
Украјинци	3	4	13	5	6	10	38	5	84
Хрвати	43	61	214	48	65	167	880	34	1512
Црногорци	37	66	139	34	92	12	529	12	921
Остали	23	666	242	28	160	21	450	25	1615
Нису се изјаснили	344	747	1438	854	951	152	4278	1027	9791
Регионална припадност	64	238	758	101	345	203	1185	83	2977
Непознато	251	498	1160	95	628	147	1675	172	4626
Укупно	20.151	17.367	52.026	25.274	33.722	10.440	123.414	11.336	293.730

Извор: (Републички завод за статистику, 2018)

Картографски етничка структура није приказана јер су Срби у свим општинама, изузев Ковачице, већинско становништво (преко 50%).

Само пет етничких мањина Јужнобанатске области заступљене су са више од 1% (Графикон 8). Према попису из 2011. године то су Румуни са 6,13%, Мађари са 4,49%, Словаци са 4,69%, Македонци са 2,23% и Роми са 2,73% .

Румуни су на посматрано подручје дошли средином 18. века. Са уделом од 6,13% они су најзаступљенија етничка мањина у области. Током 20. века број Румуна у континуитету се смањивао због миграција у матичну земљу, одласка на рад у иностранство и негативног природног прираштаја (Кицошев и остали, 2005). Румуни су

најзаступљенији у општини Алибунар (24,17%) и Вршац (10,42%), а најмањи их има у општини Опово (1,72%).

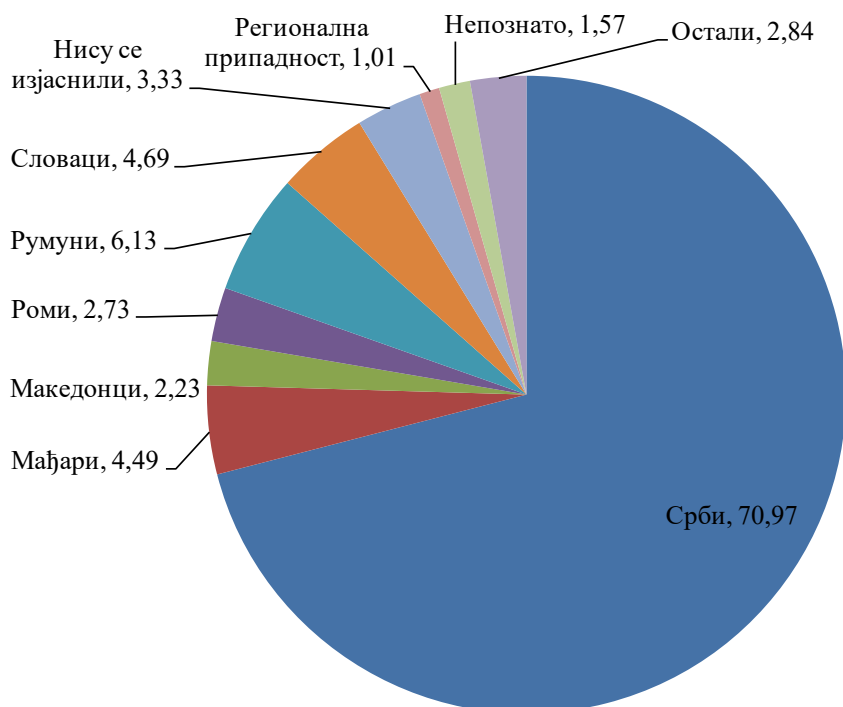
Следећа по бројности етничка мањина су Мађари који су у већем обиму на подручју Баната дошли средином 19. века. Највише Мађара насељава општину Планиште (11,29%), Ковачицу (9,98%) и Ковин (8,90%), а најмање општину Опово (0,52%).

На четвртном месту по бројности налази се етничка заједница Словака. Они су једина етничка мањина која чини већину у једној јужнобанатској општини. У општини Ковачица Словаци чине 41,85% становништва, док су Срби на другом месту са 33,26%.

У области живи још 17 етничких мањина које су заступљене са мање од 1%. Међу њима су најбројнији Хрвати (0,51%), а најмање има Буњеваца и Русина (0,01%).

Интересантно је поменути да у већем броју општина живи већина етничких група, а у општини Ковин и Панчево све етничке групе које насељавају Област. Ова етничка разноврсност ствара културно богатство простора и чини важан туристички потенцијал.

Графикон 8. Етничка структура становништва Јужнобанатске области према попису из 2011. године (етничке заједнице заступљене више од 1%)

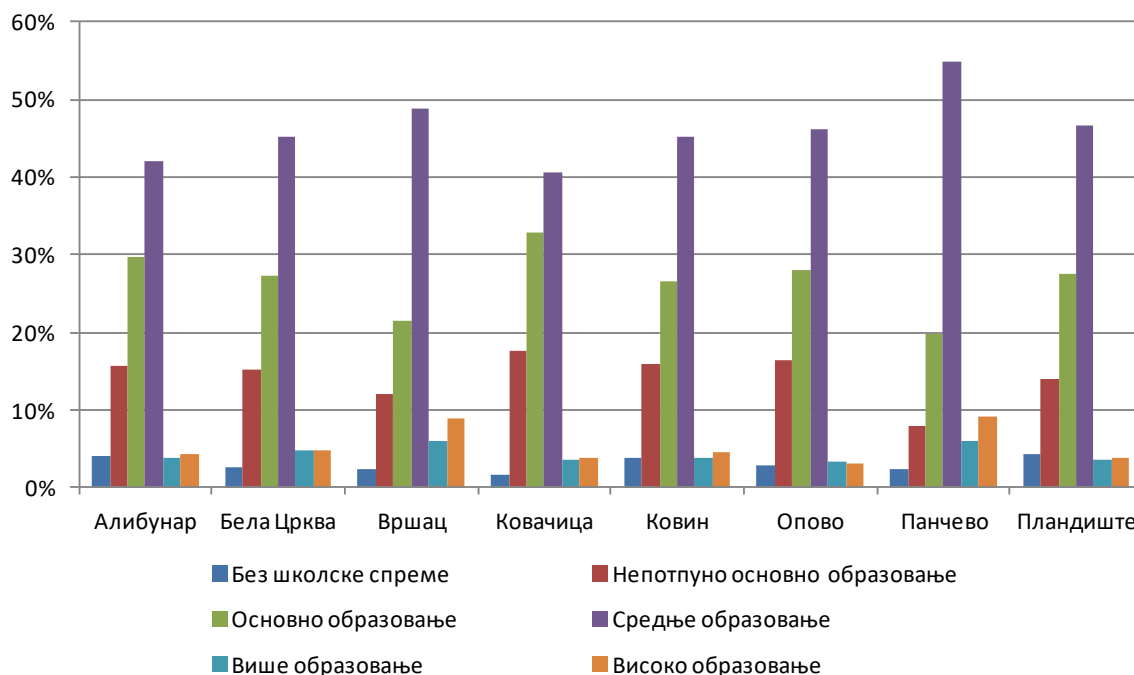
Извор: (Републички завод за статистику, 2018)

Према попису из 2011. године у Јужнобанатској области највећи број становника старијих од 15 година који су завршили школу имају средње образовање (49,34%), затим следе становници са основним образовањем (23,65%), вишим (5,05%) и високим (7,04%). Највећи број жена има завршену средњу школу, око 22,30%, а најмањи више образовање, око 2,81%. У односу на мушкарце, жене су заступљеније у свим образовним категоријама, сем средњошколском образовању (45,20%). Од укупног броја пунолетног становништва око 14,59% нема завршену основну школу, а од тога је чак 66,75% чине жене.

Образовна структура упоређујући међусобно општине, одговара стању на нивоу области (Графикон 9). Већина општина има највећи број становника са средњим образовањем од 40,60% у Ковачици до 54,75% у Панчеву. Учешће становништва са високим образовањем креће се од 3,12% у Опову до 8,88% у Вршцу и 9,06% у Панчеву, што одговара типу насеља и могућностима који се појављују у општини. Око 19% становника је без основног образовања у општинама Алибунар, Ковачица, Ковин, Опово и Планиште, а најмање у општини Панчево, око 10%. Образовна структура је у већини

општина неповољна, јер већину становника чине они који су без школске спреме и са завршеном основном школом, што директно утиче на избор занимања и економске ефекте рада. Ниво и структура образованости становништва важна је за целокупан друштвени и економски развој. Како је туризам радно интензивна делатност, образовна структура важна је за његово разумевање, прихватање и развој.

Графикон 9. Образовна структура становништва по општинама Јужнобанатске области према попису из 2011. године

Извор: (Републички завод за статистику, 2018)

Структура становништва према активности заснива се на две категорије: активно становништво и неактивно становништво (млађи од 15 година, пензионери, лица са приходима од имовине, ученици/студенти и лица која обављају кућне послове у свом домаћинству). Активно становништво чине лица које обављају неко занимање и обезбеђују средства за живот (запослени) и лица која привремено не обављају своје занимање (лица која су некада радила и која траже први посао).

Према попису становништва из 2011. године у Јужнобанатској области активно становништво (Табела 12) чини 39% од укупног броја становника. Посматрано појединачно општине, највећи удео активног становништва има Панчево (41%), а најмањи у Алибунару (33%).

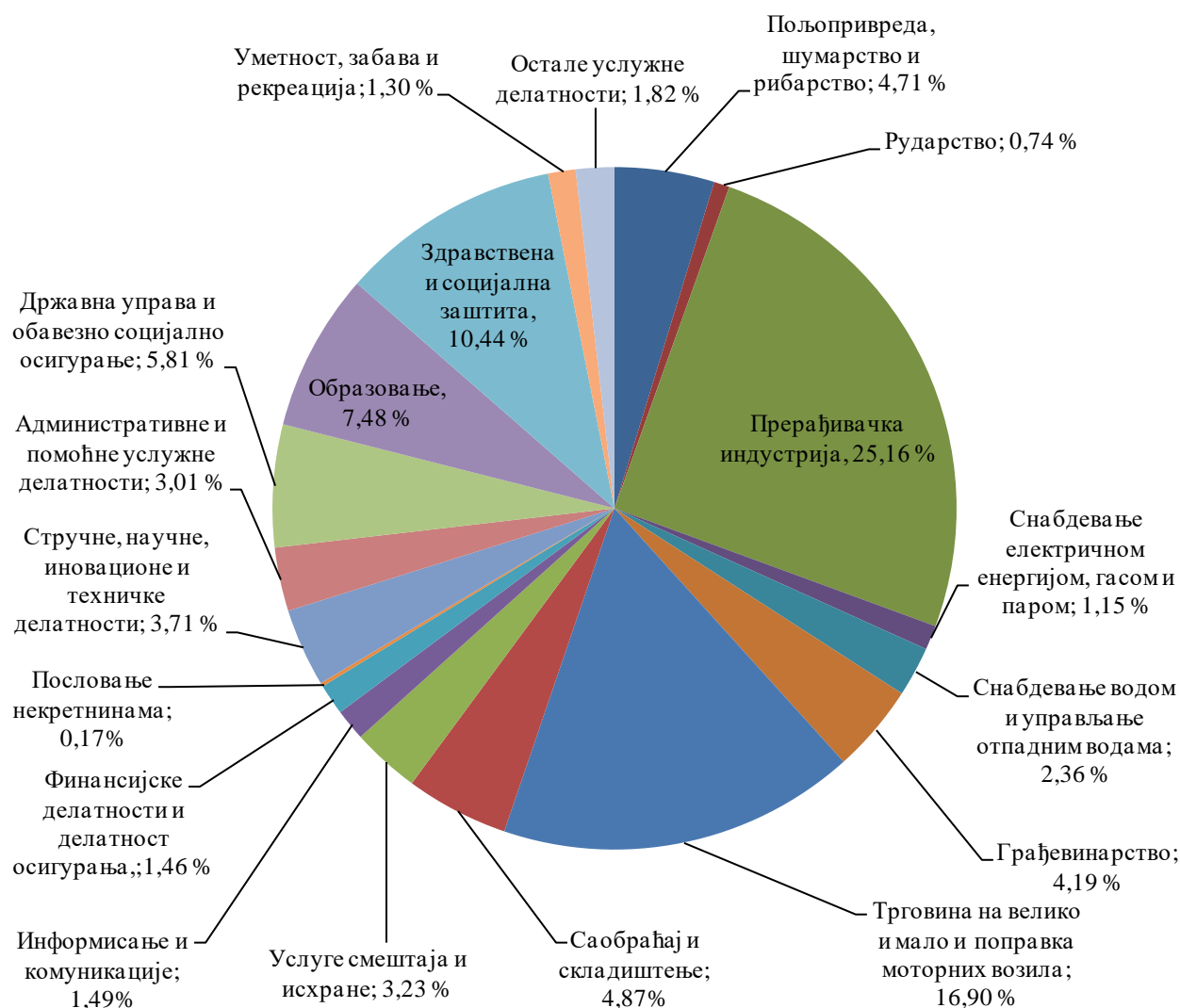
Табела 12. Структура становништва у Јужнобанатској области према активности према попису из 2011. године

	Општина								
	Алибунар	Бела Црква	Вршац	Ковачица	Ковин	Опово	Панчево	Пландиште	Јужнобан. област
Запослени	5.070	4.218	15.822	7.166	10.037	3.439	38.648	2.910	87.310
Незапослени	1.712	1.751	4.532	2.361	3.087	693	11.986	962	27.084
Деца млађа од 15 година	2.810	2.591	7.689	3.915	4.983	1.603	17.522	1.415	42.528
Пензионери	4.141	3.764	11.655	4.567	6.126	1.837	27.119	2.689	61.898
Лица са приходима од имовине	340	160	401	361	232	81	473	99	2.147
Ученици/студенти	1.377	1.178	3.859	1.360	2.329	580	9.503	735	20.921
Домаћице	3.221	2.553	4.761	4.255	4.846	1.509	11.748	1.342	34.235
Остало	1.480	1.152	3.307	1.289	2.082	698	6.415	1.184	17.607
Укупно	20.151	17.367	52.026	25.274	33.722	10.440	123.414	11.336	293.730

Извор: (Републички завод за статистику, 2018)

Захваљујући природним одликама Јужнобанатске области, односно плодној земљи, пољопривреда је дуго била доминантна привредна делатности и карактеристична је за сва рурална насеља. Истовремено пољопривреда даје јаку основу прерађивачкој индустрији, чиме се постиже висока запосленост унутар овог сектора у градским насељима. У односу на претходни попис становништва из 2002. године, проценат становника који се баве пољопривредом се умањио чак више од 50%. Удео пољопривредника је од 2,75% у Вршцу до 11,40% у Белој Цркви и Пландишту. Највећи број активног становништва области према попису из 2011. године укључен је у прерађивачку индустрију (25,16%) (Графикон 10). На другом месту налази се сектор трговина на велико и мало и поправка моторних возила 16,90%. У сектору услуге смештаја и исхране запослено је свега 3,22% (око 1,3% више него према претходном попису) активног становништва што је у складу са обимом туристичких кретања.

Графикон 10. Структура активног становништва које обавља занимање према делатности у Јужнобанатској области по попису из 2011.године

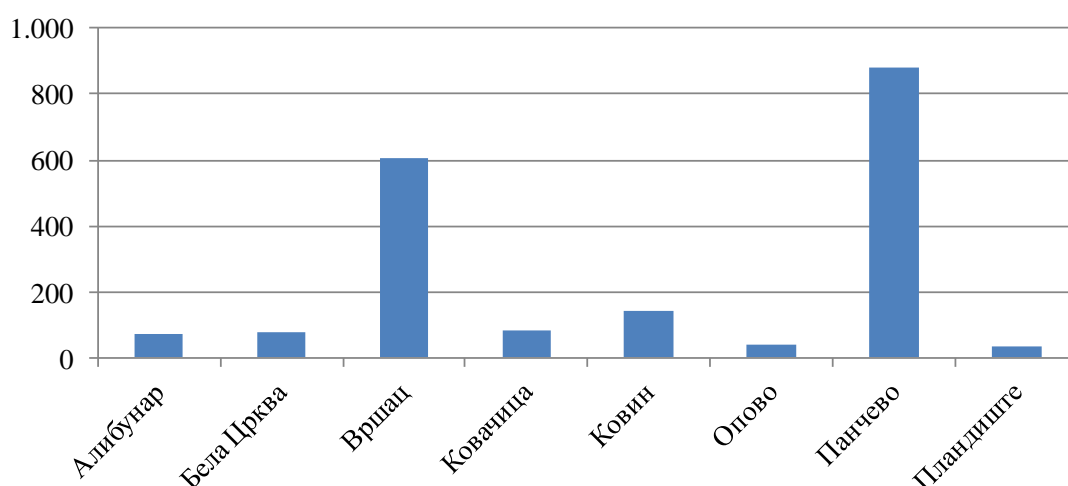

Извор: (Републички завод за статистику, 2018)

На графикону 11. представљено је учешће активног становништва у сектору услуге смештаја и исхране појединачно по општинама. Скоро половина активног становништва Јужнобанатске области која ради у хотелима и ресторанима упуслена је у општини Панчево која и обухвата највеће насеље урбаног типа.

Графикон 11. Учешиће активног становништва по општинама Јужнобанатске области у сектору услуге смештаја и исхране у 2017. години

Извор: (Републички завод за статистику, 2018)

Миграције указују на покретљивост становништва и обухватају и трајно пресељење и дневно кретање становништва. На простору Баната и Јужнобанатске области миграције су биле честе и јављале су се као последица економских или политичких разлога. Таква кретања су била принудна и добровољна, масовна и појединачна, планска и стихијска. Миграторна кретања из економских разлога могуће је ублажити јачањем привреде одређеног подручја. У последње време у општинским стратегијама развоја туризам се помиње као фактор ревитализације руралних, пограничних и привредно неразвијених подручја. (Кицошев и остали, 2005)

Анализирајући податке из Табела 13, уочава се да више од половине становника чине староседиоци (58%). Имиграционо становништво чине пре свега лица која потичу из друге области (16%), затим лица из бивших република СФРЈ (9,5%), насеља исте општине (7,6%) и других општина (7,14%). Најмањи број имиграната дошло је из других земаља, свега 1,6%.

Посматрано појединачно по општинама, староседеоци чине више од половине становништва и њихов проценат креће се од 53% у Панчеву до 74% у Ковачици. У свим општинама највише имиграната дошло је из друге области и њихов проценат се креће од 9,9% у Ковачици до 20,8% у Опову.

Табела 13. Становништво Јужнобанатске области према миграционим обележјима по попису из 2011. године

Општина	Староседеоци	Досељени у насеља са подручја						Укупно
		Из исте општине	Из друге општине исте области	Из друге области Р. Србије	Бивше републике СФРЈ	Осталих земаља	Непознато	
Алибунар	12.369	1.256	7.782	2.933	1.535	338	2	7.782
Бела Црква	10.880	1.942	6.487	2.019	873	443	1	6.487
Вршац	30.782	4.526	21.244	5.954	4.574	1.058	14	21.244
Ковачица	18.784	1.161	6.490	2.506	925	443	4	6.490
Ковин	20.090	2.572	13.632	6.795	1.962	515	5	13.632
Опово	6.183	649	4.257	2.175	637	134	2	4.257
Панчево	65.318	8.987	58.096	23.121	16.163	1.650	13	58.096
Планиште	6.032	1.435	5.304	1.477	1.307	205	1	5.304
Јужнобан. област	170.438	22.528	123.292	46.980	27.976	4.786	42	123.292

Извор: (Републички завод за статистику, 2013с)

Ако посматрамо миграцију са аспекта времена (Табела 14), онда се уочава да је највећи број имиграната дошао у Јужнобанатску област након грађанског рата у бившој републици СФРЈ и ратних збивања на простору Косова и Метохије. У периоду од 1991. године до 2000. године, досељено је 37% од укупног броја имиграната целокупног посматраног периода. Посматрано по општинама, у већини општина највећи број досељеника региструје се после 2006. године. Изузетак су Алибунар, Вршац и Панчево који имају највећи број досељеника у периоду од 1990. године до 1995.

Табела 14. Становништво Јужнобанатске области према миграционим обележјима по попису из 2011. године

Општина	Време досељења							Укупно
	1981-1985	1986-1990	1991-1995	1996-2000	2001-2005	2006. и касније	Непозната година	
Алибунар	470	461	980	536	425	774	642	7.782
Бела Црква	405	370	608	377	427	690	395	6.487
Вршац	1.155	1.150	2.595	1.732	1.535	2.067	1.191	21.244
Ковачица	409	394	609	711	531	835	302	6.490
Ковин	936	718	1.350	1.100	965	1.540	376	13.632
Опово	326	323	389	363	395	562	163	4.257
Панчево	3.269	3.046	6.949	4.491	4.035	5.457	1.893	58.096
Пландиште	356	331	675	468	425	718	278	5.304
Јужнобан. област	7.326	6.793	14.155	9.778	8.738	12.643	5.240	123.292

Извор: (Републички завод за статистику, 2013с)

6.2 ПРИВРЕДА

На територији Јужнобанатске области предњачи индустријска производња, затим следи пољопривредна, док је сектор услуга на трећем месту. У наставку рада детаљније су представљен појединачно сектори.

6.2.1 Примарни сектор

Примарни сектор привреде чини пољопривреда, шумарство, лов и риболов. Природно-географске карактеристике Јужнобанатске области пружају повољне услове за развој **пољопривреде**, односно земљорадње и сточарства. Ови природни услови су доминантно експлоатисани од почетка насељавања овог простора до 1970. године када се интензивира развој индустрије. Развој пољопривреде може се посматрати кроз два периода, један је од првобитног насељавања до Другог светског рата, а други се наставља на њега и траје до данас. Први период карактерише трансформација примитивног пољопривреде и сточарства у нешто напреднију обраду земље и стајско сточарство (М. И. Бајић, 1988). Након Другог светског рата спроводи се аграрна реформа којом се мења власничка структура имаоца пољопривредног земљишта (смањују се велики пољопривредни поседи, додељује се земља безземљашима), формирају се земљорадничке задруге, уводи се у употребу механизација, систем наводњавања, хемијска средства и нове високородне сорте семена чиме се повећава пољопривредна производња. У савременим условима пољопривредне производње настављена је модернизација механизације, увођење нових сорти које су отпорније на климатске прилике и штеточине, а остварују високи принос по хектару, увођење нових хемијских средстава и агротехничких мера (система за наводњавање (кап по кап, орошавање, покретни и стабилни) који смањују губитак приноса у сушним годинама, противградне мреже и слично). Канали који припадају систему Д-Т-Д претежно су запуштени, загађени индустријским отпадом или пресушени, те се најчешће не користе за наводњавање. Последњих година тренд у пољопривредној производњи је

подизање пластеника, односно производња поврћа, воћа и цвећа под заштићеним простором и органска производња хране. Овај тип производње доноси већи ниво прихода у односу на класичну пољопривредну производњу. За наведене пољопривредне активности сваке године држава обезбеђује субвенције како би стимулисала њихово ширење и подстакла самозапошљавање. Пољопривредни производи представљају значајну сировинску базу за индустрију, али се њихов обим производње мења у зависности од кретања тражње на тржишту. Да би пратили и смањили велике осцилације у пољопривредној производњи, држава је обезбедила аграрни буџет, односно бесповратна средства за регистрована пољопривредна газдинства. И поред тога, повремено се јављају кризе у производњи житарица, млека и меса. Пољопривреда и шумарство представљају велики потенцијал као обновљиви извори енергије. Тај потенцијал на нивоу Србије процењује се на 2,7 милиона тона еквивалентне нафте. Биомаса обухвата разградив део производа, остатака и отпада из ратарства, сточарства, воћарства, виноградарства, примарне прераде воћа, шумарства и дрвене индустрије. Биљке попут уљане репице, сунцокрета и кукуруза служе као сировина за производњу биодизела и биоетанола. Биоетанол се производи од меласе, док су алтернативне сировине сирак, јерусалимска артичока и кромпир. Биодизел се у Србији најчешће производи од сунцокрета, соје и уљане репице, а у веома малој количини и од отпадног јестивог уља. Од 2012. године законом је забрањено бацање отпадног јестивог уља из објеката који производе више од 20 obroка дневно (ресторани, хотели, рибарнице, болнице и други). Сировина се без накнаде предаје регистрованим оператерима на прераду. Остатак сточарске производње је течни стајњак који се може искористити за производњу биогаса. На нивоу Војводине, процењује се могућа производња од 40 GWh електричне енергије (довољно за потрошњу око 8.000 просечних домаћинстава). Дрвна биомаса се у енергетици користи у облику пелета, брикета и дрвног чипса. На територији Јужнобанатског области брикетирање / пелетирање раде фабрике Други октобар из Вршца и Ател из Ковина. Ратификацијом Уговора о оснивању енергетске заједнице (између ЕУ и земаља југоисточне Европе), 2006. године, Србија се обавезала на повећање коришћења обновљивих извора енергије, нарочито повећање производње електричне енергије из обновљивих извора енергије и коришћење биогорива и других врста горива овог типа у саобраћају (Бркић, Тешић, Фурман, Мартинов, & Јанић, 2007; Ђајић, без датума; Министарство енергетике развоја и заштите животне средине, 2013; Паровић, 2010; Томић, 2004)

Табела 15. Коришћена пољопривредна површина у Јужнобанатској области по општинама у 2012. години коју обрађују привредна друштва, задруге и пољопривредна газдинства (у ha)

Општина	Оранице и баште	Воћњаци	Виногради	Ливаде и пашњаци	Коришћено пољопривредно земљиште
Алибунар	42.161	191	148	8.815	51.450
Бела Црква	19.879	823	117	2.562	23.514
Вршац	48.782	220	1.433	4.366	54.960
Ковачица	42.491	61	6	722	43.388
Ковин	42.771	144	33	3.550	46.709
Опово	13.315	27	4	975	14.405
Панчево	52.034	477	41	330	53.187
Пландиште	30.636	256	1	954	31.982
Јужнобанатска област	292.069	2.198	1.783	22.273	319.595

Извор: (Републички завод за статистику, 2018)

Основу пољопривредне производње чини коришћено обрадиво земљиште површине од 319.595 ha, што је 75,2% од укупне територије Јужнобанатске области. У оквиру обрадивих површина оранице чине 91,39%, воћњаци 0,69 %, виногради 0,56%, ливаде и пашњаци 6,97% (Табела 15). Посматрано по општинама, највећу површину под ораницама има Панчево (52.034 ha) и општина Вршац (48.782 ha) што представља трећину површина под ораницама. Највише површина под воћњацима има општина Бела Црква (823 ha – 37,4%), док највећу површину под виноградима има општина Вршац (1.433 ha – 80%), а под ливадама и пашњацима општина Алибунар (8.815 ha – 39,58%).

Ратарство је примарна делатност у свим сеоским насељима. Структура биља на ораницама приказана је у Табела 16. На ораницама највише се гаје житарице чак 68% (кукуруз, пшеница, јечам, овас и раж). Житарице чине основу за индустрију сточне хране и прехранбenu индустрију. На другом месту је индустријско биље са 26% (сунцокрет, шећерна репа, соја, уљана репица) као основа прехранбене индустрије, а споредни производи користе у индустрији сточне хране. Крмно биље налази се на трећем месту са 1,96% (нарочито луцерка, детелина и кукуруз за силажу), а значајно је за развој интезивног сточарства. Ратарска производња тешко се развија због нестабилности цена или ниских цена производа, несигурног пласмана производа, несразмерног односа цена репроматеријала и цена ратарских производа (Марковић, 2013).

Табела 16. Структура биља на површинама под ораницама и баштама по општинама у Јужнобанатској области према попису у 2012. години (у ha)

Општина	Жито	Индустријско биље	Крмно биље	Повртно биље	Оранице и баште
Алибунар	28.930	11.961	721	40	42.161
Бела Црква	13.918	5.052	599	52	19.879
Вршац	31.541	15.289	716	36	48.782
Ковачица	29.318	9.620	378	357	42.491
Ковин	31.779	8.473	1.455	63	42.771
Опово	9.261	2.267	343	750	13.315
Панчево	36.853	12.293	1.190	196	52.034
Пландиште	17.595	12.687	318	9	30.636
Јужнобанатска област	199.195	77.642	5.720	1.503	292.069

Извор: (Марковић, 2013)

Производња поврћа према подацима из 2012. године одвија се на 1.503 ha. За производњу поврћа користе се пре свега баште и окућнице, а у мањој мери њиве. Највише се гаји кромпир, црни лук, пасуљ, грашак, купус, парадајз, паприка, шаргарепа (Марковић, 2013). Становници руралних подручја своје повртарске производе пласирају на тржницама већих насеља општина, Зрењанина или Београда. Воћњаци су на ширем простору Јужнобанатске области део винограда или саставни део површине око кућа за одмор и окућница са изузетком општине Беле Цркве. Последњих година повећава се површина опремљених воћњака са системом за наводњавање и противградним мрежама. За воћњаке и винограде најбоља су песковита земљишта са добрим водним и ваздушним одликама. У оквиру воћњака највише се гаје, јабуке, шљиве, вишње, брескве и лешници (Табела 17). Вишкови воћа претежно су намењени пијачној продаји.

Табела 17. Површина засада под јабуком, шљивом и вишњом по општинама у Јужнобанатској области у 2012. години по општинама (у ха)

Општина	Јабука	Шљива	Вишње
Алибунар	84	40	29
Бела Црква	437	155	20
Вршац	57	53	12
Ковачица	11	10	3
Ковин	27	37	8
Опово	13	6	1
Панчево	155	62	18
Пландиште	12	54	154
Јужнобанатске области	797	416	245

Извор: (Марковић, 2013)

Виноградарство на подручју Јужнобанатске области, нарочито у околини Вршца и Беле Цркве има дугу традицију. Сматра се да су виногради на овом простору постојали још у време Дачана и Римљана, али први писани трагови датирају из 15. века. Вршачко вино се први пут помиње у писаном документу из 15. века које сведочи о куповини бурета вина за двор мађарског краља Ладислава II за 10,5 дуката. Након ослобођења Баната од Турака, па све до 20. века виноградарство је бележило напредак са изузетком године економских криза, ратних дешавања и ширења болести лозе (филоксера). У 19. веку поједини чиновници, трговци и занатлије закупуљивали су винограде због рентабилности посла, односно угледа и потражње вршачких вина на европском тржишту. У истом веку швајцарски трговац Бернارد Штауб подиже подрум Хелвеција у Вршцу капацитета 10.000 hl као највећи и најмодернији подрум у Угарској. У 19. веку, међу познатијим светским винама налазио се белоцрквански црвени шилер. Седамдесетих година 19. века Вршац и околна села имали су 10.000 ha под виноградима, а према подацима РСЗ у 2012. години само 1.783 ha. У виноградима гаје се бројне сорте грожђа, али су најзаступљеније сорте белог грожђа. Од винских сорти за бела вина присутни су траминац, силванац, семијон, савињон, мускат отонел, фурминт, бувије, креаца и смедеревка, а од сорти за црна вина мерло, гаме, бургундац и прокупац. Стоне сорте вршачког краја су јулски мускат, краљица винограда, афусали, мускат хамбург, кардинал, шасла, перлета и друге. Прерада грожђа врши се у оквиру предузећа Вршачки виногради, више мањих регистрованих винарија и приватних нерегистрованих породичних подрума. Поред општине Вршац виногради су подигнути и у другим општинама, али на много мањој површини. Рејонизацијом виноградарских географских производних подручја Јужнобанатске области означено је као Јужнобанатски рејон са три виногорја: Вршачко, Белоцркванско и виногорје Делиблатске пешчаре (М. И. Бајић, 1988; Бугарски и остали, 1996, 1995; Јакшић, Иванишевић, Ђокић, & Брбклић Тепавац, 2015; Лазић, 1995; Привредна комора Србије, 2018; Републички завод за статистику, 2018; Томић, 1981, 1988; Ћурчић, 1996).

У оквиру пољопривреде треба поменути организовано сакупљање лековитог биља и шумских плодова засновано на принципу одрживости. Сакупљане је Просторним планом СРП Делиблатска пешчара из 2006. године утврђено као један од приоритетних циљева. Природни услови поред сакупљања пружају могућности за гајење лековитог биља и ретких биљних врста које би се могле пласирати за реинтродукцију на слична станишта. Сакупљање лековитог биља подстакло би малу привреду кроз отварање погона за прераду, занатство, домаћу радиност, личне услуге и слично. Лековито и ароматично биље су производи високе вредности, високо се котирају на листи извозних производа и ангажују бројну радну снагу (претежно сиромашне слојеве руралних подручја, нижег образовног нивоа). У децембру 2008. године општина Алибунар, односно Фонд за развој одлучио је

да природне потенцијале искористи за побољшање положаја угрожених група становништва. За сакупљање лековитог биља на територији СРП Делиблатска пешчара осмишљен је пројекат који је требао да ову активност доведе на ниво организованости и истовремено повећа економске ефекте. Пројекат је финансиран од стране Швајцарске канцеларије за сарадњу и развој (Swiss Cooperation and Development Office). У оквиру пројекта извршена је амбијентална и друштвена процена, економско мапирање, мапирање интересних група, информативна и промотивна кампања (веб презентација, информисање преко медија, штампани материјал) којом се информише и позива на сарадњу, регистрација и едукација сакупљача (радионице и едукација на терену), удруживање и организација сакупљача уз административну и техничку подршку за пословање, информисање, производњу и пласирање, израда визуелног идентитета Удружења сакупљача, успостављање и развој дистрибутивних канала. Амбијенталном проценом евидентирани су биљне врсте, њихова количина, места где расту, што је основа за израду мапе и брошуре. У току 2010. године уручене су првим професионалним берачима дозволе за сакупљање биља у природи које важе на територији целе Србије (са изузетком приватних поседа, зона националних паркова). Откуп биља врши СЗТР Камомила (СЗТР *Chamomilla*) из Банатског Карловца. Традиција сакупљања биља постоји у насељу Баваниште, општина Ковин. У насељу постоји погон за сушење и прераду лековитог и ароматичног биља који је у поседу приватног предузећа Херба. Херба доо из Београда постоји од 1991. године и бави се гајењем и откупом лековитог и ароматичног биља, производњом чајева и етарских уља („*chamomilla*“, без датума; „Пољопривреда општине Алибунар“, 2009; „Херба“, без датума; Покрајински секретаријат за архитектуру урбанизам и градитељство, 2006).

Шумарство се заснива на континуираним шумским површинама Вршачких планина и Делиблатске пешчаре, односно фрагментираним шумама на алувијалним равнинама и депресијама. Површине под шумама и шумским земљиштем према подацима из 2017. године, обухватају 23.345,71 ha, од тога највише има у општини Ковин (32%) и општини Вршац (24%). Током времена површине под шумама су смањиване због потребе за грађевинским материјалом, огревом и обрадивим површинама. Бригу о шумама у државној својини води ЈП Војводина шуме – односно Шумско газдинство Банат преко својих шумских управа – Панчево, Опово, Вршац, Банатски Карловац и Ковин („Организациона структура ЈП „Војводинашуме““, без датума; Републички завод за статистику, 2018).

После Другог светског рата у **сточарству** се прелази на интезивно сточарење у савременим објектима за узгој стоке, увозе се нове расе, врши се укрштање домаћих и страних раса и селектирање. Природни услови, односно површине под ливадама и пашњацима доприносе развоју сточарства, али откупне цене, услови које нуди кланична индустрија и нестабилно тржиште делују дестимулативно. У оквиру сточарства гаје се свиње, говеда, овце, живина (кокоши, гуске, патке, ћурке и морке), коњи, а у ширем смислу и пчеле, голубови, зечеве и егзотичне птице. На простору Јужнобанатске области стока се гаји у оквиру индивидуалних домаћинстава и фарми. Према попису у 2012. години највише је заступљено живинарство (22,73% од укупног броја кокошака у Војводини) и свињарство (Табела 18). Неке од фарма су: фарма кока носиља Тимкок у Банатском Новом Селу, фарма кока носиља Агрожив у Владимировцу и Добрици, Фарма живине Јубекс (Yubex) у Панчеву, Фарма живине у Хајдучици, фарма живине у Пландишту, Великој Греди и Вршцу у власништву Винидије доо, фарма свиња у Кусићу, фарма свиња Страи Тамиш и Качарево у општини Панчево у власништву Алмекса, фарма свиња Нико-аграр (Nisso-agrar) у Панчеву, фарма свиња Пигфарм у Банатској Суботици, фарма свиња у Омољици и друге. Свињарство је у условима стабилне производње и прераде представљао значајан извор прихода за приватна газдинства, нарочито након преласка са расе мангулице на висококвалитетне меснате расе (јоркшир, ландрас).

Коњарство је изгубило на значају након увођења механизације у пољопривреду, што је довело до континуираног опадања броја коња. Пчеларство иако има добре основе на подручјима богатим багремовим, липовим шумама, ароматичним и медоносним биљем, сунцокретом и дивљим воћем, није развијено у довољној мери и углавном представља допунско занимање (М. И. Бајић, 1988; Бугарски и остали, 1995; Привредна комора Србије, 2018; Републички завод за статистику, 2018; Томић, 1981, 1988).

Табела 18. Попис говеда, свиња, оваца и живине у 2012. години

Општина	Говеда	Свиње	Овце	Живина
Алибунар	3.940	18.538	6.337	332.017
Бела Црква	2.656	17.383	8.914	72.969
Вршац	3.280	12.716	11.660	161.951
Ковачица	3.114	11.236	4.833	76.836
Ковин	5.376	17.479	6.825	186.039
Опово	1.569	6.337	3.347	37.148
Панчево	5.504	42.917	4.774	340.195
Планиште	1.582	7.135	1.340	1.468.404
Јужнобанатски област	27.021	133.741	48.030	2.675.559

Извор: (Републички завод за статистику, 2018)

Рибарство има изузетан потенцијал због природне основе коју чине реке (Тамиш, Караш, Дунав), канали, језера и баре. Сматра се да су природни услови за развој рибарства повољни, али да се они умањују због повећања загађености хидрографских објекта. У рекама и каналима могу се уловити следеће врсте рибе: шаран, сом, смуђ, штука, лињак, греч, црвенперка и ситна бела риба. За потребе привредног риболова користе се рибњаци у којима се претежно гаји шаран, сом, смуђ, толстобик, амур, караш и штука. Риба се лови у рибњаку код Уздина, рибњацима код Вршачких ритова, рибњацима на Тамишу и његовим мртвајама (у општини Опово), Дебељачким језерима, језеру Краљевац, Белоцркванским језерима, Дубовачком ритом на Дунаву (М. И. Бајић, 1988; Бугарски и остали, 1995; Томић, 1981; Ћурчић, 1996).

6.2.2 Секундарни сектор

Секундарни сектор привреде чини индустрија, рударство, грађевинарство и производно занатство.

Зачеци **индустрије** на посматраном подручју везују се за почетак 18. века, производњу пива у Панчеву (1722. година) и свиларску мануфактуру, односно текстилну индустрију на територији општине Вршац (фабрика свиле у Вршцу из 1773. године) и Беле Цркве. Током 18. века јавља се и производња жестоких пића, сирћета, прерада меса, милинска индустрија и производња чоколаде. Почеци производње цигле, кућне столарије и намештаја, хемијских препарата, пољопривредних машина, прераде коже, ливење гвожђа и месинга везују се за 19. век. Развој индустрије се интензивира 70их година 20. века након изградње нових саобраћајница. На територији Јужнобанатске области индустрија је доминантна привредна делатност у свим градским насељима. Присутна је прехранбена, хемијско-фармацеутска, текстилна, дрвна, металска, грађевинског материјала, штампарско-графичка индустрија, прерада нафте и нафтних деривата. *Прехрамбена индустрија* доминантно је заснована на производњи житарица, грожђа и сточарству, а обухвата млинско-пекарску индустрију, индустрију вина и жестоких пића, индустрију пива и безалкохолних пића, прераду шећера, индустрију кондиторских производа, прераду воћа и поврћа, прераду меса, прерада млека, производњу сточне хране, производњу скроба. Зачетак прехранбене индустрије представља отварање пивара

у Панчеву 1722. године и у Вршцу 1742. године, а нешто касније фабрике салама и сухомеснатих производа. Пивару у Панчеву основао је Абрахам Кепиш, али је постала чувена тек када је прешла у власништво породице Вајферт 1841. године. Пиваре у Панчеву и Вршцу више не послују. Млинско-пекарска индустрија обухвата млевење и љуштење житарица и производњу хлеба и пецива. За млевење житарица користе се млинови у Вршцу, Уљми, Стражи, Опову, Панчеву и другим насељима. Производња хлеба и пецива врши се у претежно у великом броју малих приватних пекара и неколико великих пекара (Пекара 1. мај ад из Вршца, Пекарска индустрија АД и Бакерман из Панчева), прерада млека у Млекари доо и Фимилк у Панчеву, Дабомлек у Локвама. Производња шећера одвија се у шећерани Суноко у Ковачици, док је шећерана у Ковину престала са радом након неуспешних покушаја приватизације. Индустрија пића има дугу традицију, нарочито производња вина која се одвија у оквиру Вршачких винограда АД – које прате проблеми и афере приватизација, док је позната Вршачка пивара ад у току 2013. године банкротирала. Са друге стране, успешно послују Фабрика за флаширање природне негазиране воде – Моја вода и Мултивита из Вршца позната по производњи сакова у гранулама и витаминима у облику шумећих таблета. Кондиторска индустрија има корене у производњи шећера и посластичарству. Прву фабрику слаткиша Кандитен – Фабрик оснива трговац Самуел Шварц 1894. године у Вршцу. Браћа Ифко преузимају фабрику 1927. године, а после Другог светског рата фабрика мења назив у Банат. Почетком педесетих година 20. века Банат се оријентисао на извоз на америчко тржиште и тржиште Европе – чувени Ифкови Божих Бате, зечеви и друге фигурице. У току 1955. године почиње се са производњом ликере и престаје са извозом. Шездесетих година 20. века фабрика је била на првом месту по квалитеу производа у бившој Југославији. Током 20. века фабрика је мењала власника и структуру да би до 1989. године настала индустрија чоколада и бомбона „Банат“ и фабрика за производњу кекса, вафла и чоколаде „ВИК“. Фабрика Банат се 2006. године спојила са фабриком Бамби из Пожаревца и наставља успешно пословање. Поред Баната, кондиктосрској индустрији припада и Фабрика Свислајон-Таково из Вршца која има више производних погона у земљи и иностранству. Прерада меса одвија се у неколико предузећа, као што су Агрожив и Бурјан у Панчеву, Индусрија меса и конзерви Банат из Банатског Карловца са смањеним капацитетом (основан 1873. године), Месопромет из Панчева, Папак из Баранде, индустрија меса и конзерви Банат из Банатског Карловца (приватизована 2013. године), Пап из Скореновца. *Петрохемијска и хемијско-фармацеутска индустрија* на овим просторима развила се крајем 19. века из мануфактурне производње сапуна, штирка, соде и слично. Почети фармацеутске индустрије везују се за апотеке у којима се одвијала ручна производња једноставних фармацеутских производа. Носиоци фармацеутске индустрије су Хемофарм у Вршцу који је основан 1960. године, а приватизован 2006. године од стране немачке компаније Штада (STADA). Хемофарм је знатно утицао на развој вршачке општине и друштвени живот (Отварање Интернет кафеа за младе, отварање спортско-пословног центра Миленијум). Представници петрохемијске хемијске индустрије су Рафинерија нафте Панчево (прерада нафте), Азотара у Панчеву (производња вештачких ђубрива и азотних једињења), ХИП Петрохемија, Месер Техногас (производња гасова), Кемобрикс Оил из Вршца, Хемијска индустрија Панонија у Панчеву (производња средстава за личну хигијену и хигијену домаћинства), Бриксол кућна хемија доо из Вршца (Фабрика хемијских, дезинфекционих и козметичких производа), Настанак *текстилне индустрије* везује се за 18. век и производњу свиле због подстицајних мере за гајење свилених буба. Савремену текстилну индустрију Јужнобанатске области чини Даап доо из Јерменоваца (производња рубља), Знак из Панчева (производња радних униформи) и Зонети доо из Пладишта (производња рубља). Производња ципела се одвија у фабрици ципела светског брэнда Алтоест ТГЛ у Алибунару (отворена априла 2014. године) и предузећу Сербита шуз (Serbita Shoes) из Павлиша. *Дрвна индустрија* која је прерасла из занатства настала је

солидној сировинској основи током 19. века. Ова индустрија се базира на предузећима за израду дрвене грађе и намештаја као што су ТМБ Дајмонд (ТМВ Diamond) из Панчева (производња фурнира и плоча од дрвета, Б&Н Дизајн из Панчева, Медијадрвоо из Омољице, Зрачак доо, Намештај Игњатовић из Вршца (производња намештаја) и други мањи произвођачи намештаја. Предузећа из *металне и металнопрерађивачке индустрије* су Агро-кула из Вршца, Алкон Панчево, Алубонд из Банатског Карловца, Бимакс и Палфингер из Панчева, Утва Силоси из Ковина (производња металних конструкција, процесне опреме, машина) и други (Агенција за привредне регистре, 2011; Бајић, 1988; Бугарски et al., 1995, 1996; Лазић, 1995; П. Томић, 1981, 1988; Ћурчић, 1996).

Индустрија се значајније развијала у период од Другог светског рата до ратних сукоба на подручју Југославије. Деведесетих година (1995. године) Јужнобанатска област је имала највећи друштвени доходак по становнику у Србији. Најзначајнији индустријски погони налазе се у Панчеву и Вршцу. Предузећа из сектора индустрије у условима савременог пословања сусрећу се са проблемима у виду лоше приватизације, дугог рока наплате (од четири месеца до преко годину дана) и несолвентност, блокираним рачунима, мањком капитала, задужености (неповољни краткорочни и дугорочни кредити) и неликвидности. Ипак, индустријска производња бележи раст из године у годину. Према подацима Регионалне привредне коморе у Панчеву евидентиран је раст индустријске производње у 2017. години од 7,8%, у односу на претходну годину. Посматрано по секторима индустрије, рударство је остварило пораст од 2,2%, а прерађивачка индустрија од 7,8%. У оквиру прерађивачке индустрије највећи пораст је остварен у области производње пића (65,9%), производа од неметалних минерала (34,0%), текстила (26,9%), машина и опреме (18,7%) (Привредна комора Србије, 2018).

Рударство се односи на експлоатацију руда, нафте и гаса. Гасна поља код Велике Греде (прво рентабилно лежиште гаса у Војводини откривено 13.07.1949. године), Пландишта, Јаношика, Банатског Новог Села, Николинаца и нафтна поља код Јерменовац (прво у Војводини откривено 17.11.1952. године - активно) и Јаношика имају скромне капацитете. Једини рудник на подручју Јужнобанатске области и Војводине налази се у Ковину. Рудник Ковин ад бави се експлоатацијом угља и шљунка на потезу Ковин-Баваниште-Дубовац тј. на две локације Ковин поље А и Ковин поље Б јединственом подводном методом у кориту реке Дунав. Овај рудник је ради од 1995. године у оквиру Електропривреде Србије, а од 2005. као самостално привредно друштво. У току 2013. године у Руднику произведено је 182.210 тона угља - лигнит и 323.369 тона шљунка. На основу истраживања закључена је потенцијална величина ресурса од 170.000.000 тона. Поред Рудника, експлоатацијом тресета на две локације бави се предузеће Ател доо из Ковина (Агенција за привредне регистре, 2011; М. И. Бајић, 1988; Бугарски и остали, 1996, 1995; Лазић, 1995; Привредна комора Србије, 2018; „Рудник Ковин почетна“, 2019; Томић, 1981, 1988; Ћурчић, 1996)

Енергетика – ова индустрија заснивала се на производњи електричних сијалица у фабрици Тесла у Панчеву која више није активна. Са друге стране Јужнобанатска област располаже са 84% укупног ветроенергетског потенцијала Србије, што је био разлог за изградњу ветропаркова. Тренутно постоје ветропаркови у околини Вршца (Ла Пиколина у Загајици), Алибунара (ВЕ Алибунар), Ковина (Чибук у Мраморку) и Ковачице (Ветропарк Ковачица), а 2015. године дата је дозвола за изградњу ветрењача код Пландишта (Пландиште 1) (Министарство рударства и енергетике, 2017).

Грађевинарство на подручју Јужнобанатске области развија се од 18. века увођењем у употребу цигле и креча. У савременој привреди грађевинарство се базира на предузећима за експлоатацију и израду грађевинског материјала и изградњу грађевинских објеката. У области грађевинарства послују Рудник Ковин (шљунак), Шљункара Екоагри Србија ад у Белој Цркви, циглане у Дебелачи, Јасенову, Панчеву. Циглана у Ковину са уметничко-занатском радионицом (основана 1876. године) била је специфична је по томе

што је производила опеку различитих формата за наше културно-историјске споменике попут Царичиног града код Лебана и Феликс Ромулијану код Зајечара, Медијани код Ниша и Хиландару. Циглана је прогласила банкрот крајем 2017. године. Према евиденцији у 2017. години вредност грађевинских радова у Јужнобанатској области је била 20.713.477.000 динара (М. И. Бајић, 1988; Бугарски и остали, 1995; Републички завод за статистику, 2018; Томић, 1988).

6.2.3 Терцијарни сектор

Терцијарни сектор чини саобраћај, трговина, туризам, угоститељство, занатство, банкарство и комунална привреда.

Саобраћај Јужнобанатске области одвија се на укупно 919.898 km путева, од тога је 778.058 km савремен коловоз. У саобраћајном сектору у 2016. години пословало је 138 привредних друштава, од тога 75 је обављало делатност друмског превоза терета, 22 остале пратеће делатности у саобраћају, 16 школа за обуку возача, седам превоз путника у копненом саобраћају, седам такси превозника, пет услужне делатности у копненом саобраћају, три манипулација терета, два складиштење и једно за превоз терета у унутрашњем пловном путу. Превоз путника у друмском саобраћају обављају: ЈКП Аутотранспорт Панчево, СТУП Вршац, Југопревоз Ковин, Небригић из Омољице (међународни саобраћај) и неколико такси превозника – Макси, Фокус, Премиер у Вршцу, Лагуна, Голуб, Панледи, Макси и други у Панчеву. Такође постоји више нерегистрованих линијских и градских таксиста у већини општина што представља највећи проблем за регистроване превознике (Привредна комора Србије, 2018; Републички завод за статистику, 2018).

Трговина се у писаним документима помиње од 18. века и везује се за недељне и годишње вашаре. Најважнија роба били су пољопривредни производи. Трговина се базира на препродаји пољопривредних и индустријских производа, као и на малопродајним трговинским радњама намењеним снабдевању становништва.

Угоститељство има дугу традицију, а подстакнуто је производњом локалних производа, пре свега вина и пива. На територији Јужнобанатске области постоји више хотелских објеката и бројни ресторатерски објекти који ће детаљније бити приказани у оквиру материјалне базе туризма. Туристичка инфраструктура се сматра по квалитету и квантитету неадекватна, али је последњих година забележен напредак. У току 2017. године инвестиције у нова основна средства у сектору услуге смештаја и исхране остварене су у општинама Панчево, Вршац и Опово и износи укупно 9.101.000 динара. Упослени људски ресурси нису едуковани у складу са добром праксом модерног туризма, а мотивација је ниска због ниских примања. У сектору услуге смештаја и исхране запослено је 1.935. радника, највише у општини Панчево (881) (Републички завод за статистику, 2018).

Занатство је до увођења механизације у пољопривреди било значајна привредна делатност. Привилегован положај и подстицајне мере подстакле су развој бројних заната. Међу занатлијама најбројнији били су колари, ковачи, бачвари, казанције, крзнари, чизмари и кројачи. Након укидања еснафа, механизације пољопривреде и индустријализације занатство значајно мења структуру, стагнира и на крају опада. Поједини занати изумиру, али и настају нови као одговор на развој индустрије. После Другог светског рата занатство подлеже друштвено-економској трансформацији, редукује се на услужну делатност, док је производну функцију преузела индустрија. Занатског сектора обухвата бројне занате као што су аутомеханичари, лимари, вулканизери, зидари, водоинсталатери, електричари, керамичари, молери, каменоресци, столари, фотографи, часовничари, обућари, фризерски козметичари и друго.

У току 2017. године БДВ Војводине био је 1.046.693.000.000 динара што је 26,6% у укупном БДВ Србије. У складу са регулативом Евростата, за ниво области исказује се

брutto додата вредност. Разлика између бруто додате вредности (БДВ) и бруто домаћег производа (БДП) је у нето порезима на производњу. Јужнобанатска област учествује са 3,5 % у укупном БДВ Србије (5. место), односно са 13% у БДВ Војводине (иза Јужнобачког са 41% и Сремског са 15%). Највеће учешће има сектор рударство, прерађивачка индустрија, снабдевање електричном енергијом, гасом и паром, снабдевање водом и управљање отпадним водама, а најмањи информисање и комуникације (Табела 19). Према износу БДВ-а сектор трговина на велико и мало и поправка моторних возила, саобраћај и складиштење, услуге смештаја и исхране налази се на трћем месту са 19.051.000.000 динара (Републички завод за статистику, 2019с).

Табела 19. Регионални БДВ по делатностима у 2017. години (мил. РСД)

Назив делатности	Војводина	Јужнобанатска област	Учешће у Војводини (%)
Пољопривреда, шумарство и рибарство	137.999	20.454	14,82
Рударство; Прерађивачка индустрија; Снабдевање електричном енергијом, гасом и паром; Снабдевање водом и управљање отпадним водама	346.355	58.446	16,87
Грађевинарство	34.237	3.764	10,99
Трговина на велико и мало и поправка моторних возила; Саобраћај и складиштење; Услуге смештаја и исхране	186.217	19.051	10,23
Информисање и комуникације	33.391	1.686	5,05
Финансијске делатности и делатност осигурања	21.850	1.684	7,71
Пословање некретнинама (са импутираном рентом)	83.789	11.024	13,16
Стручне, научне, иновационе и техничке делатности; Административне и помоћне услужне делатности	58.641	5.656	9,65
Државна управа и обавезно социјално осигурање; Образовање; Здравствена и социјална заштита	116.044	14.998	12,92
Уметност, забава и рекреација; Остале услужне делатности; Делатност домаћинства као послодаваца; Делатност екстериторијалних организација и тела	28.172	3.215	11,41
У К У П Н О	1.046.693	139.977	13,37

Извор: Републички завод за статистику, 2019б

6.3 КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ

Културно-историјско наслеђе представља материјалне и нематеријалне трагове народа који су насељавали одређен простор. Оно се манифестује кроз грађевине, споменике, обичаје, фолклор, старе занате, гастрономију и слично. На простору Јужнобанатске области под заштитом државе налази се 107 непокретних културних добара подељених у четири типа: споменици културе, археолошка налазишта, знаменита места и просторно културно-историјске целине. Од изузетног значаја су пет споменика културе, два археолошка налазишта и једно знаменито место („Списак непокретних културних добара у АП Војводине“, 2018).

У наредном делу рада културно-историјско наслеђе (непокретна културна добра и манифестације) обрађено је по азбучном редоследу општина. Етнографске вредности и чувари традиције представљени су за целу територију Јужнобанатске области у последњем одељку ове целине.

6.3.1 Општина Алибунар

Материјално културно-историјско наслеђе општине обухвата сакралне објекте, спомен плоче, фигуре и бисте. Сакрале објекти постоје у свим насељима Општине. Две цркве се налазе под заштитом државе као споменици културе од великог значаја. То су две српске православне цркве, светог Николе у Иланци и Преображења у Добрици.

Најзначајнији објекат је *Српска православна црква светог Николе у Иланци* из 18. века (Слика 16б). Подигнута је у близини првобитне цркве на чијем месту се сада налази капела са иконама светог Николе, светог Стевана, светог Јована и свете Тројице. Црква је била оштећена у мађарској буни 1848. године, а обновљена је од 1852.–54. године. Грађевина је једнобродна црква са полукружном апсидом и звоником на западној страни, испред кога је трем са четири стуба који држе архитравну греду за забатом. Фасаде су декорисане упареним пиластрима са капителом између прозора. Сокл је низак и назначен у висини стопе полустубова. Иконостас је рад Новака Радонића и Аксентије Мародића из 1874. године. Радонић је насликао архијерејски трон, слике у олтару и наосу, а Мародић Богородичин трон. У олтару и наосу зидне слике је радио Новак Радоњић. Обојица су значајни српски сликари романтизма и познатији су по историјским композицијама. У поседу цркве је књига Јеванђеље из 1730. године, Путир из 1766. године, Страсно Јеванђеље из 1791. године и Октојих из 1849. године. Црква је под заштитом државе од 1950. године (Национални центар за дигитализацију, 2007а_q; Општина Алибунар, без датума-а; Српска Православна Епархија банатска, 2014_е).

Српска православна црква Преображење у Добрици је споменик културе од великог значаја (Слика 16а). Преображењска црква је једнобродна грађевина са звоником на западној страни, складним архитектонским облицима и богатим плиткорелефним класицистичким мотивима. Иконе на иконостасу и две над певницама сликао је Константин Данил од 1852. до 1855. године. Целивајуће иконе радили су Данилови ученици Лазар Николић и Марко Завишић. Олтарски простор је 1807. године украшен зидним сликама Ненада Ђуркина. У храму се чувају старе царске двери, слаб зографски рад друге половине 18. века. Црква је под заштитом државе од 1950. године (Национални центар за дигитализацију, 2007а_о; Српска Православна Епархија банатска, без датума).

Слика 16 а). Црква Преображења у Добрици; б) Црква Св. Николе у Иланци
(Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Бунари у Владимировцу под заштитом као споменици културе од великог значаја налазе се од 1990. године (Слика 17). Изграђени су у 19. веку под надзором граничарских инжењера. Најстарији је из 1807. године, а наредне године ископано је још шест. Распоређени су најчешће на раскрсницама улица. Бунари су део планског система водоснабдевања, настали у току формирања насеља у Војној граници. До данас је очувано осам бунара, али су јако лошем стању. Само на два бунара у главној улици пре 40 година вршени су конзерваторски радови. Великих су дубина (50-90 m) и пресека, са механизмом који је покретала коњска снага. Преко два чекрка истовремено је извлачена пуна и спуштана празна посуда за хватање воде. Наткривени су кровном конструкцијом пирамидалног и правоугаоног облика, првобитно покривеном шиндром. Као пример зачетка модерно организованог снабдевања водом насеља, бунари у Владимировцу представљају сведочанство инфраструктурног развоја и пример техничке културе велике вредности (Национални центар за дигитализацију, 2007а).

Слика 17. Бунар у Владимировцу
(Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

У општини могу се видети споменици профане архитектуре, Војно-граничарска зграда у Добрици, старије историје и НОБ-а. Велики број спомен плоча, фигура и бисти (Општина Алибунар, 2008).

Манифестације у општини Алибунар распоређени су током целе године. Година започиње манифестацијом Хајка на Банатску лисицу у Владимировцу (друга половина

јануара), следе Пилићијада у Николинцима (април), Позоришни дани Румуна у Алибунару (априли/мај), Првوماјски уранак у Делиблатској пешчари (1.05.), Сабор пчелара на Девојачком бунару (последњи викенд у јуну), Дани вишње у Јаношику (крај јуна), Филмска колонија Делиблатски песак (прва половина јула), Летње ноте на Девојачком бунару (август), Дани Рома у Девојачком бунару (друга половина августа), Дани рибара Јаношик-Јерменовци (Златна удица) у Јаношику (задњи викенд у септембру), Дани Милоша Црњанског у Иланци (октобар), (Општина Алибунар, без датума-б; Томић, 1981; Туристичка организација Војводине, без датума-б; Туристичка организација Србије, без датума).

6.3.2 Општина Бела Црква

У општини Бела Црква постоји богато културно-историјско наслеђе од праисторије па до новије историје. Евидентирано је 34 археолошка налазишта, највише остаци насеобина. Од тога су два проглашена за непокретно културно добро – Шљункара у Белој Цркви и Град у Дупљаји. Налазишта су распоређена у долини реке Караш, реке Нере и њиховом међупростору. Заштићена културна добра од великог значаја у општини Бела Црква су: Дупљаја – праисторијски град, румунска православна црква Вазнесења Господњег у Гребенцу, српска православна црква светог Петра и Павла у Белој Цркви, Ватрогасни дом у Белој Цркви и воденица поточара у Кусићу („Списак непокретних културних добара у АП Војводине“, 2018).

Дупљаја – праисторијски град је археолошки локалитет који сведочи о дугој насељености овог простора, а налази се 1,5 km југозападно од села Дупљаје код Беле Цркве. Откривена је 60–их година 19. века од стране кустоса Националног музеја у Мађарској. Мања сондажна ископавања локалитета вршена су 1972. године, а од 2001. године систематска истраживања. Под заштитом локалитет се налази од 1950. године. Налазиште је узвишена лесна тераса у облику троугла на висини од 30 m, површине седам хектара. Град представља вишеслојно насеље, од касног бронзаног доба до позног средњег века. Најпознатији предмет за који се сматра да потиче са локалитета су пар колица од печене земље (теракоте) са примитивно приказаним божанством на њима. Поменути обредни предмети припадају жутобрдској култури средњег бронзаног доба, и претпоставља се да су стара 3.500 година. Једна колица имају два точка (због поломљене руде) и људске фигуре са птичјим кљуном. Фигуре су представљене звонастом сукњом и накитом (огрлице и појас) и представљају мушко божанство. Двоколица и божанство су украшени урезаним концентричним круговима, паралелним линијама испуњеним инкрустацијом и на четири места соларним симболом, кукастим крстом. Друга колица са три точка и поклопцем имају упрегнуте патке или лабудове. Две птице се налазе на крајевима двоструке руде, а трећа на предњој огради кола. Постоји и сумња у њихову аутентичност. Леонард Бем, колекционар из Беле Цркве реконструисао је колица тако да се не може тачно утврдити који је део аутентичан, а који је додат. Његов син Карл продао је 1929. године оба примерка, већи Народном музеју у Београду, а мањи у Вршачком музеју (Слика 18 а и б) (Национални центар за дигитализацију, 2007g).

Слика 18 а) Дупљајска колица (Извор: (Народни музеј у Београду, 2018));
 б) Дупљајска колица (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2014)

Римском добу припада траг једног зида, ишчупаног из темеља, док античка грнчарија нађена на површини налазишта датира из 3. и 4. века.

На истом локалитету у средњем веку налазио се град Караш, седиште Мађарске током 12. века. Град са црквом (локација цркве утврђена је 2006. године) био је опасан бредом од леса и дрвета (висине и преко шест метара) и сувим ровом дубоким пет метара. Имао је на истоку подграђе са неколико некропола из периода од 11.–12. до 18. века. Пронађена је велика остава са мађарским, ирским и енглеским новцем (око 1000 комада) са почетка 12. века. На основу истраживања закључено је да је новац закопан након најезде Монгола 1241. године. Локалитет је веома оштећен. Трагови још једне цркве пронађени су у оквиру локалитета на делу Велики Прокоп. Резултати досадашњих истраживања, величина налазишта и постојање цркава указују на то да локалитет Град може бити највеће археолошко налазиште 11. и 12. века у Банату (Национални центар за дигитализацију, 2007g)

Српска православна црква светог Петра и Павла у Белој Цркви је барокна црква настала на темељима старе дрвене цркве (из 1751. године). Грађена је у периоду од 1774. до 1780. године на захтев Илирско-банатског граничног пука јер је стара била мала због сталног повећања броја становника. Од 1980. до 1794. године обављани су унутрашњи радови. Ова једнобродна грађевина има тролисну апсиду, плитке певничке испаде и звоник над западном травејом цркве. Дрвену конструкцију иконостаса урадио је Аксентије Максимовић 1793. године, а Павел Ђурковић и Арсеније Јанковић осликали су иконе. Симеон Јакшић осликао је зидове и сводове цркве 1810. године. Ђока Путник и син Иван обновили су са позлатом иконе на иконостасу и зидовима 1898. године. Црква чува плаштаницу, везена у Бечу, из 1769. године, која је припадала старом храму Под заштитом је од 1962. године као историјски споменик због барокног стила градње, фесака, икона и слика. („Зелена агенда Бела Црква“, 2009; Национални центар за дигитализацију, 2007az; Српска Православна Епархија банатска, 2014a).

Румунска православна црква Вазнесења Господњег у Гребенцу датира из прве половине 18. века. Под заштитом државе налази се од 1975. године. Храм је правоугаона грађевина са плитким певницама, полуобличастим сводом и плитким отвореним тремом на западној страни, изнад ког је барокни забат са звоником. Упркос мењању изгледа црква је задржала ретке архаичне особине војвођанских цркава као што је ниски дрвени малтерисани свод. Иконостас датира са почетка 19. века. Резбарија иконостаса и тренова

је урађена у барокно-класицистичком стилу. Аутор икона на иконостасу није познат и све су пресликане 1936. године. Сачуване су три значајне иконе из 18. века: Св. Тројице (зографска), Богородичина (барокна) и св. арханђела Гаврила (барокна) (Национални центар за дигитализацију, 2007аg).

Ватрогасни дом у Белој Цркви је зграда из 1739. године у улици Првог октобра број 10. Један је од најстаријих објеката у Белој Цркви, а под заштитом државе је од 1991. године. Пре Ватрогасног дома, у згради је била гостионица Златни јелен, затим приватна трговачка и стамбена зграда. То је једносратни објекат, правоугаоне основе, са масивним зидовима, широким сводовима, снажним стубовима, стрмим кровом и доксом дуж јужне и западне фасаде. Испод већег дела куће налази се укопан велики подрум. Конструкција и декорација припада барокном стилу карактеристичном за област Војне границе са краја 18. века. Једна је од ретких сачуваних кућа из тог времена. Конзерваторски радови изведени су од 2001. до 2003. године („Зелена агенда Бела Црква“, 2009; Национални центар за дигитализацију, 2007b).

Воденица поточара у Кусићу је једна од некада бројних воденица реке Нере. Под заштитом се налази од 1975. године. Налазила се пет километара од села Кусића и представљала је значајно сведочанство народног техничког знања. Воденица је срушена („Зелена агенда Бела Црква“, 2009; Национални центар за дигитализацију, 2007d).

Поред споменика културе од великог значаја, у општини Бела Црква постоје и друга културна добра као што су: споменици културе Историјски архив и Музеј у Белој Цркви, Железнички комплекс у Јасенову, родна кућа народног хероја из Другог светског рата, Саве Мунђана у Крушчици, 34 археолошка налазишта у долини реке Караш, реке Нере и њиховом међупростору, објекти индустријског наслеђа, народног градитељства и руралне просторне целине за које треба предузети даља истраживања (ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2008).

Историјски архив смештена у улици 1. октобра 40 у Белој Цркви. Основан је 1946. године, а спомеником културе проглашен је 1991. године решењем Општинског суда. Архив има регионалан и опште друштвени значаја са територијалном надлежношћу на општинама Бела Црква, Вршац и Пландиште. Делатност установе је заштита, обрада и презентовање архивске грађе која се налази у 17 депоа. Архив располаже са око 650 архивских фондова, личних и породичних фондова из периода од 1723.-2006. године. Фондови од изузетног значаја су у поступку дигитализације. („Зелена агенда Бела Црква“, 2009; Општина Бела Црква, без датума).

Зграду музејске јединице (Народни музеј) у Белој Цркви основала је група грађана (Немаца и Мађара) 1877. године као Градски музеј. То је био најстарији регистровани музеј у Војводини са историјским, нумизматичким и археолошким предметима на челу са чувеним учитељем Феликс Милекером. Премештен је на данашњу адресу 1954. године у једну од најстаријих зграда са почетка 19. века. Зграда је проглашена спомеником културе 1989. године. Народни музеј је завичајног и комплексног типа са више поставки: археолошка са 500 експоната, историјска са 532, етнолошка са 300, уметничка са 80, природњачка са 10 и нумизматичка са 467. У току 2014. године изведено је реновирање објекта, а 2018. године заштитни радови („Зелена агенда Бела Црква“, 2009; Општина Бела Црква, без датума).

Железнички комплекс у Јасенову је део прве железничке пруге у Југославији и једна од главних станица. Цео комплекс налази се под заштитом од 1980. године. Пруга је спајала од 1854. године Оравицу, Јасеново, Белу Цркву и Базијаш. Прво је била пруга са коњском вучом за превоз руде из молдавских рудника, а две године од изградње прошла је права локомотива. Временом Оравица и Базијаш постају део друге државе, а Јасеново део пруге Бела Црква-Вршац-Зрењанин. Редовне линије на овој прузи нема годинама, сем повремено туристички воз у летњој сезони. У оквиру комплекса је железничка станица изграђена 1856. У оквиру станице била је просторија за шефа станице, отправнике возова,

билетарница, чекаонице првог и другог разреда, чекаоница за мајке са децом, ресторан, кафе сала и магацин, станови за раднике станице и собе за путнике. Поред станице изграђена је ложионица, радионица, водоторњеви за пуњење парних локомотива, угљарница и окретница. На сто метара од станице налазила се окретница из 1868. године. То је сложен систем зупчаника којим су окретане парњаче за 180 степени уз помоћ чекрка и два радника (Живан, 2007).

Сакрални објекти постоје у свим насељима. Само насеље Бела Црква има чак пет: српску православну посвећену апостолима Петру и Павлу, руску православну из 1931. године посвећену светом Јовану Богослову, румунску православну из 19. века, римокатоличку са почетка 19. века посвећену светој Ани и евангелистичку из 1878. године. На територији општине Бела Црква могу се видети и *споменици народним херојима, партизанима и ослободиоцима* (украјинској бригади) („Зелена агенда Бела Црква“, 2009; ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2008; Томић, 1988).

Специфичност Беле Цркве је спомен соба Руска соба посвећена руским кадетима и имигрантима који су се населили у Белој Цркви после октобарске револуције 1917. године. У Руској соби могу се видети фотографије, слике, књиге (најстарија из 1886. године), ордење, бодеж кинжал из 1900. године и друго. Посебно је интересантна књига Зверијада у којој су руски кадети описивали догоровштине из школе, хвалили и критиковали профсоре, а након матуре предавали у тајности следећој генерацији (Маринковић, 2009)

Од установа културе за Белу Цркву важан је Центар за културу (информисање, изложбе, позоришне представе, филмске пројекције, књижевне вечери), Народна библиотека, Градска читаоница и Аматерско позориште Жарко Васиљевић (Општина Бела Црква, без датума)

На простору општине Беле Цркве постоје следеће манифестације: Фашанке у Гребенцу (март), Карневал цвећа у Белој Цркви (јун), Мото сусрети у Белој Цркви (јул), Лов на Бесија – излов сома капиталца у Белој Цркви (средина августа), Паприкашијада у Чешком селу (август), Гулашијада у Калуђерову (почетак септембра), Црвеначко опасуљивање у Црвеној Цркви (септембар), Буразијада у Кусићу (септембар), Бела Црква у јабукама (почетком октобра), Ракијада у Белој Цркви (октобар) и друге (Туристичка организација Бела Црква, без датума; Туристичка организација Војводине, без датума-в; Туристичка организација Србије, без датума)

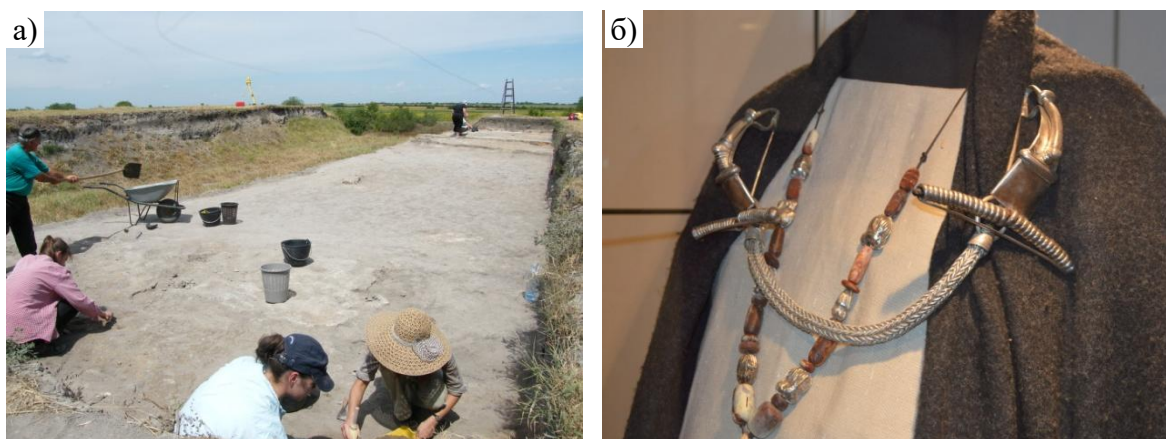
6.3.3 Општина Вршац

У општини Вршац постоји око 30 непокретних културних добара, а од тога два културна добра од изузетног значаја и 19 од великог значаја.

Културна добра од изузетног значаја су археолошко налазиште Жидовар код Орешца и Владичански двор у Вршцу.

Археолошко налазиште Жидовар познат је као келтски опидум и сврстава у најзначајнија налазишта бронзаног и гвозденог доба на подручју српског дела Подунавља (Слика 19а). Под заштитом државе налази се од 1978. године, а за културно добро од изузетног значаја проглашено је 1990. године. Смештен је на око један километар југозападно од села Орешац, на издвојеном лесном платоу лесне терасе (на површини око 5.000 m²). Сматра се да име вероватно потиче од румунске речи *jidov* што значи џин и мађарске речи *vár* што значи град или земљано утврђење. Жидовар се појављује као старо утврђење у рушевинама на топографској карти која је рађена за принца Еугена Савојског из 1717. године. У периоду до Првог светског рата прикупљен је велики број предмета са локалнети захваљујући кустосу вршачког музеја, Феликсу Милекеру. Предмети пронађени у том периоду, највећим делом налазе се у Градском музеју у Вршцу као део збирке Одсека за праисторију Археолошког одељења. После Другог светског рата, 1948. године, поново започињу ископавања археолога под вођством професора Гавеле са циљем да

Жидовар буде локалитет за обуку и летњу праксу студената археологије Филозофског факултета у Београду. Ископавања су трајала у периоду од 1948-1977. године са прекидима. Поново су обновљена 1996. године и трају до данас. Истраживања од 1996. до 2006. године, вршили су наставници и научни сарадници са Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду. Резултати истраживања представљени су у монографији Жидоварско благо на српском и енглеском језику. Истраживање на локалитету врше се у летњем периоду, а када се заврше ископано подручје се поново покрива земљом. Пронађени материјални трагови са локалитета, сведоче да је овај простор био насељен у периоду бронзаног и гвозденог доба (2. и 1. миленијум пре нове ере), све док насеље није уништено од стране римске војске у I веку, и у неолиту -периоду земљорадничких култура. Зна се да су овде живели носиоци латена, Келти који су се спојили са домородачким становништвом и тако је настала популација коју анитчки писци називају Скордисци. Они су имали масовну производњу оружја (мачеви, копља, бодежи), оруђа (секире, тестере, српови), финих керамичких посуда (доста крчага, лонаца, шоља) и новца. На самом локалитету налазе се скромни остаци архитектуре фортификације и подграђа, кућа за становање и пратећих објеката као што су хлебне пећи, отпадне јаме, радионице за топљење и ливење метала. Најзначајније откриће јесте из 2001. године, пронађено благо поред оставе у јужном делу насеља, са преко 200 украсних предмета од сребра и ћилибара (наруквице, прстење, перле, игле, привесци у облику голуба, врапца, лица људи и друго, фибуле)(Слика 19б). Благо је основа за проучавање накита аутохтоног стила које се израђивало у провинцијама на Балкану у прва три века римског владања (Јевтић, Лазичић, & Сладић, 2006; Д. Јовановић & Јевтић, 2006).

Слика 19. а) Истраживање на арх. налазишту Жидовар (Фото:Н. Дракулић Ковачевић, 2011); б) Жидоварско благо (Фото:Н. Дракулић Ковачевић, 2014)

Владичански двор налази се у Дворској улици број 20, у Вршцу (Слика 20). Грађен је у периоду од 1750. до 1757. године као резиденција за вршачке, касније банатске епископе. Ово је једини двор ове намене из периода барока и најстарији владичански двор Српске православне цркве. Под заштитом државе као културно добро од изузетног значаја налази се од 1990. године. Захваљујући владици Јовану Ђорђевићу (Георгијевића) изграђен је репрезентативни спратни објекат у барокном стилу са централним и бочним ризалитима, плитким пиластрима, израженим венцима и двоструко заломљеним пирамидалним крововима над ризалитима. Радикалне преправке ентеријера и екстеријера изведене су 1904. године, за време владике Гаврила Змејановића. Додати су бројни пластични украси необарокног и неоренесансног стила у улазном делу, нови прозори и реконструисан је кров са разнобојним црепом и три куполе. Барокни елементи могу се видети на репрезентативној гвозденој огради која окружује двор. У склопу резиденције, на горњем спрату налазе се салони, кабинет, библиотека, велика трепезарија и гостински

апартмани. У приземљу налази се канцеларије и капела Св. арханђела Михаила и Гаврила. Највећа вредност објекта представља иконостас капеле и збирка уметничких слика из 18. и 19. века. Барокни иконостас украшен је штуко-пластиком, флоралним оквирима око икона. Никола Нешковић осликао је иконостас у периоду од 1761. до 1765. године у барокном стилу. Иконе на иконостасу распоређене су полукружно око централне композиције Рођења Христовог. Најпознатија икона у капели је чудотворна икона Пресвете Богородице Винчанске – Бездинске, заштитнице Епархије банатске. Икона је поклон руских монаха манастиру Винчи, а од 1931. године налази се у Вршцу. Поред збирке икона (око 300) које обухватају период од три века, у двору налазе се портрети најзначајнијих владика вршачке епархије и велика библиотека. Конзерваторски радови на објекту рађени су у периоду 2003.–2004. године, а у периоду 2007. -2008. године комплетно је реновирано двориште. Дворац је и даље седиште банатске епархије и није отворен за посетиоце, али су посете могуће уз посебне писмене молбе и најаве (Национални центар за дигитализацију, 2007с; Српска Православна Епархија банатска, 2014f).

Слика 20. Владичански двор у Вршцу (Фото:Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

На територији општине Вршац налази се следећа непокретна културна добра од великог значаја:

Градска кућа у Вршцу (и Зграда бившег ГНО) налази се на Тргу победе број 1 (Слика 21). Састоји се од три зграде грађене у три века: Најстаријег дела из 18. века на углу Дворске и Доситејеве улице, централне зграде са балконом и главним улазом из 19. века на Тргу победе и зграде из 20. века (грађена 60их година) са улазом у улици Анђе Ранковић. Под заштитом државе налази се од 1970. године. За културно добро од великог значаја проглашена је 1991. године. Најстарија зграда саграђена је као репрезентативна грађевина, са стамбеним просторијама на спрату и локалима у приземљу. Откупљена је за потребе Вршачке муниципије, односно Магистрата, 1807. године. Претпоставља се да је у првој половини 19. века фасада претрпела знатне измене. Декоративна обрада спратног дела задржала је делимично првобитан изглед. Класицистичког је стила, складних линија, украшених прозора са плитким оквирима на спрату и угаоним еркером са кровом на конзолама. Еркер је служио за извиђање долазака из правца Београда, Беле Цркве и Темишвара. Хоризонтална подела фасаде изведена је помоћу плитко профилисаног венца. Конзерваторски радови на објекту рађени су 1987., 1988., 1995. и 2005. године (Национални центар за дигитализацију, 2007h).

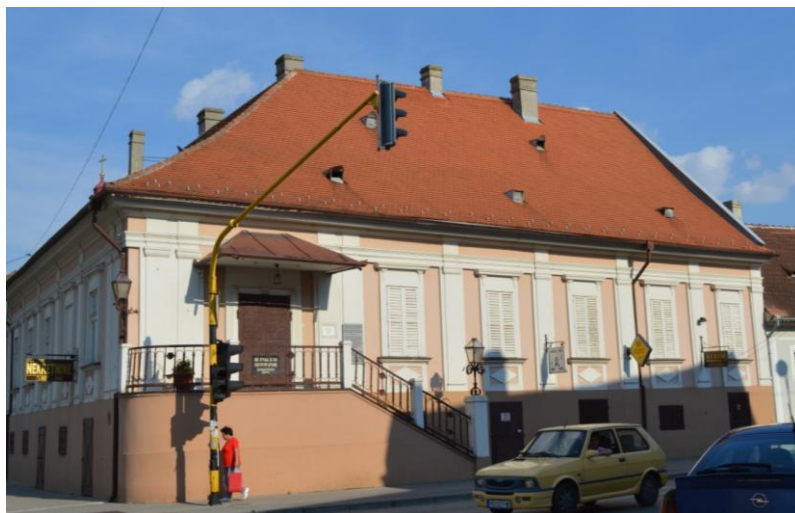
Централна зграда позната је у народу под називом Готско здање. Изграђена је 1860. године за администрацију градског Магистрата у стилу неоготике. Изнад средишњег дела налази се готски забат са грбом града у кружном пољу. Повела и споменица на латинском, немачком и српском језику потписана од стране најугледнијих становника Вршца и узидана је у темељ зграде. У унутрашњости објекта чува се сликана декорација са краја 19. века, а на степеништу налазе се кипови девојака које представљају четири годишња доба. Последњи део зграде саграђен је 1962. године. Конзерваторски радови рађени су крајем XX и почетком XXI века. У њој је данас смештена Скупштина општине Вршац и Туристичка организација општине Вршац (Национални центар за дигитализацију, 2007h).

Слика 21. Градска кућа у Вршцу (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Стара апотека у Вршцу или Апотека на степеницама налази се на углу улица Стевана Немање и Кумановске (Слика 22). Објекат је саграђен половином 18. века, као приземни објекат са основом у облику ћириличног слова „Г“, високим партером и високим кровом у барокном стилу. Према дворишту се налазе трем, а испод целе зграде подрум. На таванима сушено је лековито биље, а подрум је било трговачко складиште. У другој половини 19. века добила је фасаду у класицистичком стилу. Са уличне стране, на улазу у апотеку налазе се зидане степенице које су накнадно додате. Пре степеништа, улаз је био са друге стране улице. Конзерваторски радови на згради рађени су 1976. године, у периоду од 1988.–1989. године, 1998. године и у периоду од 2005.–2006. године. У овом објекту је 1784. године прву вршачку апотеку, Код Спаситеља, или Код Салвадора отворио Пелеван. Све до 1971. године у објекту налазила се апотека и стан апотекара. Последњи власник је био Александар Јовановић, полубрат познатог Паје Јовановића. Јовановић је апотеку поклонио држави 1949. године, а стан продао граду уз услов да једна соба буде посвећена Паји Јовановићу. Народном музеју у Вршцу уступљена је 1965. године. Данас се у згради налазе две сталне поставке: „Историја здравствене културе Вршца“ у апотекарском делу и „Сећање на Пају Јовановића“ у стамбеном. Аутентичност апотеке задржана је кроз звоно на улазу, касу, вагу, стојнице у којима су се чувале хемикалије и друго. Комплетан инвентар је из друге половине 18 века: пресе за прављење лекова, вентузе за извлачење крви, стетоскопи, апотекарски авани, разна помагала и слике старих вршачких апотека. У делу апотеке посвећеном Паји Јовановићу смештене су лични предмети, слике које је поклонио граду, студије и нацрти. Међу њима су нацрт за Вршачки триптихон на ком је приказана пијаца на градском тргу, берба грожђа и жетва,

студија за слике Кићење невесте и Борба петлова, портрети краља Александра, Уроша Цинић, Лазе Дунђерског, Рудолфа Свободе, Аутопортрет и друге. У осталом делу музеја смештена је археолошка поставка са оруђима за рад, грнчаријом, накитом, костимом, разни трагови народа који су насељавали подручје данашњег Вршца и околине народа (Дачани, Хуни, Гепиди, Римљани, Сармати, Келти) и природњачка збирка. Објекат је значајан за историју апотекарске делатности, историју ликовне културе и градитељство 18. века. Због тога је стављена под заштиту 1970. године, а 1991. године проглашено је за клутурно добро од великог значаја (Куручев и остали, 2011; Национални центар за дигитализацију, 2007ав).

Слика 22. Апотека на степеницама у Вршцу (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Зграда Конкордија у Вршцу, налази се у улици Жарка Зрењанина број 20 (Слика 23). Саграђена је као хотел са позоришном салом - Конкордија 1847. Име потиче од Конкордије, римске богиње споразума, разумевања и слоге. Зграду је 1852. године откупио Магистрат за смештај Ниже гимназије, а од 1987. године је Музеј. Измењена је 1884. године у спратну грађевину, са фронтом према улици, бочним и дворишним крилом у класицистичком стилу. Улична фасада је компонована око централног дела са два нижа бочна крила. Конзерваторски радови на згради рађени су 1988., 1994., 2011. и 2012. године. Кроз прекограничну сарадња са Румунијом, Музејом Банат из Темишвара, и финансирањем из ИПА фонда са 850.000 еура зграда је у потпуности реконструисана. У згради је смештено седиште Градског музеја, смештајни и радни простор, сале за тематске изложбе и Регионални центар за културну баштину Баната – Конкордија. Објекат је под заштитом од 1970. године, а културно добро од великог значаја од 1991. године (Градски музеј Вршац, 2015б; Национални центар за дигитализацију, 2007р).

Слика 23. Конкордија у Вршцу (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Родна кућа Јована Стерије Поповића у Вршцу налази се на Тргу Светог Теодора Вршачког број 11 (Слика 24). То је објекат из 1868. године на месту Стеријине родне куће из 18. века. Објекат има приземље са локалом, спрат са стамбеним просторијама и дворишни део, који је касније саграђен. Конзерваторски радови на згради изведени су 1981., 2005. и 2011. године. Кућу је 1871. године Стеријин брат, Ђорђе Поповић, наменио младим књижевницима и у њој су се одржавале књижевне вечери, промоције и изложбе. У мају, 2012. године након реконструкције, отворен је музеј Стеријина кућа са салоном – спомен собом и изложбеним простором. У музеју се налази оригинални намештај и стална поставка фотографија, слика, документарног материјала, оригиналних рукописа и предмета који су власништву Градског музеја у Вршцу, Академије наука и Матице Српске. Од 1977. године зграда се налази по заштитом, а од 1991. године представља културно добро од великог значаја (Национални центар за дигитализацију, 2007ае; Општина Вршац Туристичка организација општине Вршац & Банатски туристички кластер, 2015)

Слика 24. Родна кућа Јована Стерије Поповића (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Кућа звана *Код два пиштоља у Вршцу* налази се на Тргу Светог Теодора Вршачког број 15. Изграђена је као једносратна грађевина са основом у облику ћириличног слова „Г“ крајем 18. века и служила је као свратиште. У спратном делу налази се пет прозора, а у приземљу колски пролаз и локал са две просторије. Зграда има историјску вредност јер је у њој 1813. боравио Карађорђе са пратњом на путовању за Русију, након угушеног српског устанка. Карађорђе је боравак платио са своја два пиштоља која су постала заштитни знак ове гостионице. Зграда је под заштитом од 1948. године, а 1991. године проглашена је за културно добро од великог значаја (Национални центар за дигитализацију, 2007z).

Зграду на Тргу победе број 5 у Вршцу саградио је Еберхард Антал, стаклорезац, произвођач рамова за слике, продавац стакла и порцелана око 1870. године. То је једносратна угаона грађевина у стилу романтизма и сецесије. У приземљу је била радионица и продавница, а на спрату стан. На фасади истиче се угаона кула са пирамидалном капом и пирамидалним кулицама, балкон са каменом масивном оградом и еркер трапезасте основе, украшеним керамичким плочицама и порцуланским глазираним рељефима. Конзерваторски радови на објекту рађени су 1970., 1990., 1999. и 2005. године. Објекат је под заштитом од 1970. године, а за културно добро од великог значаја проглашено је 1991. године (Национални центар за дигитализацију, 2007s).

Зграда дечијег вртића Анђа Ранковић у Вршцу налази се на Пашићевом тргу бр. 2. Саградио ју је 80их година 19. века Светозар Пеша, вршачки адвокат и магистратски фишкар као приземни објекат са основом у облику ћириличног слова „Г“ у стилу романтизма. Главна фасада је симетрично компонована, са централним ризалитом и два нижа бочна поља. У току 2005. године обављени су конзерваторски радови. Објекат је током времена мењао намену. У згради је била прва вршачка пошта, кућа адвоката Мартина Филипона, средњошколски интернат, Државни историјски архив, и на крају дечији вртић Анђа Ранковић. Објекат се налази под заштитом од 1970. године, а 1991. године проглашен је за културно добро од великог значаја (Национални центар за дигитализацију, 2007o).

Зграду у улици Жарка Зрењанина број 21 у Вршцу саградио је трговац Фриш око 1870. године. То је приземни стамбени објекат са основом у облику ћириличног слова „Г“. Почетком 20. века добија обележја сецесије. Улична фасада издељена је плитким лизенама на седам делова. На левој страни налази се широка улазна капија, а са десне прозори. Са дворишне стране поред ајнфорта налази се двосратна кула са лименим кровом. У току 2005. године вршени су конзерваторски радови. Под заштитом државе је од 1970. године, а за културно добро од великог значаја проглашено је 1991. године (Национални центар за дигитализацију, 2007v).

Вршачка кула, тврђава или замак на Вршачким планинама, налази се источно од Вршаца, на 399 m надморске висине на врху Кула (Слика 25). Вршачки замак проглашен је за Споменик културе од великог значаја 1987. године. У литератури се налази да је утврђење изграђено за деспота Ђурађа Бранковића након пада Смедерева 1439. године или деспота Стефана Лазаревића. Утврђење су први пут кратко заузеле Османлије 1456. године, а други пут од 1552. до 1716. године кад је заједно са градом ушло у састав Аустријског царства. Утврђење губи стратешки значај и почиње да пропада. Постојеће утврђење имало је издужен облик дужине око 46 m и ширине 18 m. Утврђење има сличности са Смедеревским утврђењем и утврђењем око манастира Манасија. Најбоље се очувала Донжон кула (13,80 m x 11 m) висине око 20 m са приземљем и три спрата у источном делу платоа. Претпоставља се да је трећи спрат у ком су пронађени остаци пећи са два ложишта и оцака служио за становање. Зидови су грађени од ломљеног камена у кречном малтеру. Истраживања локалитета вршена су 1983. и у периоду од 1997. до 2002. године. Експонати пронађени током истраживања налазе се у Градском музеју у Вршцу. Истраживања су доказала да се ради о дворцу који је саграђен у првој половини 15 века.

Откривени су и трагови тунела. Један води до Владичанског двора, а други до Апотеке. Постоји прича да је Ђурађ Бранковић наложио изградњу два тунела, један за спуштање до града, а други за повратак у Кулу. Утврђење је претрпело оштећења за време НАТО ваздушних напада 1999. године на телекомуникациони предајник који је смештен у непосредној близини. Рестаурација и конзервација на кули изведена је 1894., 1933., 1965., 1966., 1970., 1984. 1993, 2007 и од 2010. до 2015. године. При последњој реконструкцији здање је променило име у Вршачки замак. Средства за реконструкцију обезбедила је Фондација Хемофарм и Покрајински секретаријат за културу. Након завршетка радова на Кули, предвиђено је премештање предајника. Кула је оспособљена за прихват туриста, а са видиковац за време ведрих дана пружа се поглед до Дунава. За Кулу се везује и легенда према којој је у темеље Куле зазидана девојка којој није било дозвољено да се уда за вољеног младића, па се претворила у змију. Према култу змије, ради се о змији чуваркући која чува Кулу од урушавања (Национални центар за дигитализацију, 2007е; Покрајински завод за заштиту споменика културе, 2014).

Слика 25. Реновирање Вршачке куле (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2014)

Манастир Месић налази се на Вршачким планинама, у насељу Месич Према предању потиче из 15. века, али се у списима помиње тек средином 17. века. Под заштитом државе налази се 1949. године, а за културно добро од великог значаја проглашено је 1990. године. Црква посвећена Рођењу Јована Претече више пута је рушена и обнављана, а данашњи изглед има од краја 18. века. Црква има облик слободног крста, куполу, дозидани ексонартекс и барокни звоник. У класицистичком стилу изграђени су конаци средином 19. века. Иконе су насликане на традиционалан средњовековни начин са примесам барока и очуване су скоро у целини. У манастиру се чува значајна збирка портрета архимандрита и игумана, рукописа и штампаних књига. Последњих 60 година у манастиру вршена је конзервација и рестаурација (Рацков, 2002).

Дворци Лазаревића у Великом Средишту налазе се под заштитом државе од 1962. године. За споменике културе од великог значаја проглашени су 1991. године. Дворце као приземне грађевине изградила је породица Лазаревић након добијања племићке титуле 1841. године. У власништву породице Лазаревић били су до 1895. године, када је продат због коцкарских дугова младог наследника богатим Немцима. Породица Фриш је купила стари дворац и палату у Вршцу, а нови дворац Хаузер Карољ. Земљу која је припадала породици Лазаревић купили су Клиер Карољ и Ронаи Ђерђ. Старији дворац у класицистичком стилу изграђен је шездесетих година 19. века, а млађи дворац у

еклектичном стилу са неоготским елементима око 1900. године. На старијем дворцу изведени су конзерваторски радови у периоду од 1986.–1987. године. Оба дворца окружује велики парк са примерцима ретког дрвећа. У великом дворцу налази се основна школа Бранко Радичевић, а мали дворац је напуштен и нема намену. За мали дворац, општина Вршац и Завод за заштиту споменика културе из Новог Сада, припремили су документацију и пројекат санације дворца како би се зауставило његово пропадање. Намера је била да се дворац дају у закуп како би се спречило њихово даље пропадање. За Мали дворац у фебруару 2013. године расписан је конкурс за давање у закуп на дужи временски период, али без успеха Тренутно дворци нису уређени за посету туриста. (Информациони центар за развој Потиског региона, 2017d; Максимовић & Кнежевић, 2013; Национални центар за дигитализацију, 2007i).

За дворце Лазаревића везује се легенда. Према предању дворци су били због своје лепоте нестварни у сиромашном крају Великог Средишта. Браћи Лазаревић није био довољан луксуз у ком су живел већ су стално хтели још. Браћа су посебно волела зиму и санкање. Да би дочарали зиму у сред лета из Панчева наручивали су стакло по коме су се клизали. Једног дана, жена једног од браће, пропала је кроз стаклену стазу и скоро погинула. То их није спречило да даље наставе са клизањем по стаклу. Последњег лета пре напуштања дворца поручено је специјално мат стакло. У тренутку када су се спустили санкама по стаклу, нагло је захладило и стакло је пукло на безброј делића. Браћа су тада оболела од стаклене болести, па им се стакло привиђало свуда. Убрзо након тога напустили су замак (Белегишанин, 2008).

Дворац барона Јовановића у Сочици изграђен је почетком 19. века. У власништву породице Јовановић био је до 1832. године, а након тога смењују се власници. Тренутно се у дворцу налази месна администрација. Овај приземни објект правоугаоне основе грађен је у класицистичком стилу. Дворишна фасада је скромнија и претпоставља се да је трем касније дограђен. На прозорима налазе се декоративне заштитне решетке од кованог гвожђа и гирланде. Под заштитом државе налази се од 1981. године, а спомеником културе од великог значаја проглашен је 1991. године. Није отворен за посетиоце (Национални центар за дигитализацију, 2007k).

Дворац или капител у Влајковцу налази се у Вршачкој улици број 58-60, на магистралном путу Београд- Вршац (Слика 26). Саградио га је гроф Ђерђ Фоени Мочоњи на свом имању 1859. године, као пољски дворац, слободног типа окруженог парком. Грофица Георгина Мочоњи 1888. године, удајом имање и дворац доноси у мираз аустроугарској племићкој породици Бисинген. Дворац је био у власништву поменуте породице до II светског рата, односно до закона о национализацији којим је одузет. Пре национализације, породици Бисинген одузето је пола имања првом аграрном реформом, 1919. године. Последња власница дворца била је Розеина Бисинген-Нипенбург. Током Другог светског рата у дворцу је била смештена немачка војна команда, а после војно ваздухопловство. После рата дворац је био Дом за ратну сирочад, све до 1953. године. Потом га преузима Пољопривредно добро Оглед који га користи за канцеларије и станове радника. У том периоду почиње нагло пропадање дворца. Од 1992. године дорцем почиње да управља Месна заједница (Информациони центар за развој Потиског региона, 2017a; Национални центар за дигитализацију, 2007j).

Дворац је спратни објект класицистичког стила, правоугаоне основе и симетричним унутрашњим распоредом. Имао је богату декорацију, нарочито од кованог и ливеног гвожђа. Фасаде карактерише симетрија и класицистички улаз. Монументалнија фасада окренута је ка парку. На спрату улазног трема налазила се свечана сала изнад које је кровни венац и ниша у којој је био грб породице Бисинген-Нипенбург Главна фасада је једноставнија. На улазу су четири дорска стуба са бочним нишама у којима су се налазиле скулптуре. Ентеријер дворца састоји се од узаних и високих ходника и просторија средње величине. На спрат воде степенице ограђене оградом од кованог гвожђа. Спрат зграде је

услед обрушавања таванице неупотребљив. У оквиру некада ограђеног комплекса са капијама од кованог гвожђа налазила се бирошка кућа (реконструкцијом је изгубила аутентичност), породична гробница и капела породица Бисинген, дрвени објекат, пројектовани парк са ретким и егзотичним врстама (као што је мочварна туја из САД-а) француског и енглеског типа уређења (заштићен као споменик природе 1973. године), стакленик, вештачко језеро са острвима, фонтаном и скулптуром у средини, дренажни канали, поток и мостићи. Језерски басен бетониран је 2002. године, а мост је измењене конструкције. Дрвени објекат је реконструисан и у њему се налази ресторан. Према подацима, почетком 20 века власница дворца имала је библиотеку са неколико хиљада томова књига, стари комадни намештај, дела примењене уметности, вредан порцелан и колекција филигранских предмета. Посебну вредност објекта са архитектонског аспекта је доследно спроведена класицистичка стилска шема, симетрија и пропорционалност главних маса и примењена декорација. По томе се дворец истиче у односу на остале објекте из средине 19 века. Објекат се налази под заштитом од 1989. године, а представља културно добро од великог значаја 1991. године. Објекат је веома руиниран и није отворен за посетиоце. На основу закона о реституцији, грог Франц Фон Бисинген је 2006. године затражио повраћај имовине, а 2010. године дворец су локалне власти дали у закуп на 40 година италијанском конзорцијуму Вега Интернешнал да га реновира и претвори у хотел са чим се слажио и гроф Фон Бисинген. Према плановима у приземљу требао је да се смести мали ресторан, на спрату осам луксузних соба, а у поткровљу велика сала за свечаности. Међутим, до почетка 2012. године од радова изведено је једино чишћење шута из објекта и порушени су поједини преградни зидови да би се ентеријер приближио првобитном изгледу. У међувремену уговор је раскинут (Информациони центар за развој Потиског региона, 2017а; Ј. Јовановић, 2016; Национални центар за дигитализацију, 2007ј).

Слика 26. Дворец у Влајковцу (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Румунска православна црква светог Николе у Ритишеву помиње се први пут 1763. године, рушена је 1788. године у Аустро-турском рату, а обновљена у периоду од 1796 до 1797. године. Грађевина је типична банатска црква из доба турске владавине, са дрвеним сводом, ефектним барокним западним прочељем и торњем. Претпоставља се да је иконостас осликао Симеон Јакшић из Беле Цркве крајем 18. века, а да су престоне иконе настале у другој половини 18. века. Царске двери из 1763. године дело су зографа Георгија Ђаконовића. У цркви постоје слике и иконе са почетак 19. века. Храм се налази под

заштитом од 1958. године, а од 1991. године је споменик културе од великог значаја (Национални центар за дигитализацију, 2007ah).

Румунска православна црква светог Теодора Тирона у Куштиљу грађена је од 1927 до 1936. године. Црква припада српском националном архитектонском стилу. Објекат представља монументалну једнобродну грађевину са полукружним олтарским простором, масивном куполом, бочним трансептима и звоницима на западној страни. Иконостас са ранобарокним иконама пренет је из старије срушене цркве. На престоним иконама позадина је премазана тамноплавом бојом, а словенски натписи замењени су латиничним румунским. Црква се налази под заштитом од 1970. године, а представља споменик културе од великог значаја од 1991. године (Национални центар за дигитализацију, 2007ai).

Српска православна црква Вазнесења Христовог у Потпорњу изграђена је 1766. године. Обнављана је крајем 19. века и 1934. године. Сматра се за једну од најстаријих цркава у Војводини, после насељавања Срба северно од Саве и Дунава. Првобитна црква била је од дрвета, а постојећој руски градитељи дали су специфичан изглед. Изграђена је као мала једнобродна црква са несразмерно великом полукружном олтарском апсидом на истоку и звоником на западу. Једини украс на фасади је профилисан кровни венац. Из времена градње цркве потиче иконостас и црквени мобилија, док је дашчани свод осликан почетком 20. века. У току 2011. године замењена је кровна конструкција, постављена је шиндра и тако јој враћен првобитан изглед. Црква је под заштитом државе од 1983. године, а представља културно добро од великог значаја од 1991. године (Национални центар за дигитализацију, 2007ak; Српска Православна Епархија банатска, 2014m).

Родна кућа Жарка Зрењанина у Избишту је приземна кућа панонског типа у улици Жарка Зрењанина број 38. Изграђена од тврдог грађевинског материјала, а кров на две воде покривен је бибер црепом. У собама је земљани под. На кућу је 1956. године постављена бела мермерна спомен плоча. Под заштитом државе налази се од 1970. године, а 1991. године проглашена је за културно добро од великог значаја (Национални центар за дигитализацију, 2007ad)

Поред наведених споменика културе од изузетног и великог значаја, у општини Вршац постоји следећи споменици културе под заштитом:

- *Кућа у улици Жарка Зрењанина број 27а у Павлишу,*
- *Зграда на тргу Светог Теодора Вршачког број 33 у Вршцу,*
- *Три бурета за вино – Трг ЈНА број 11 у Вршцу,*
- *Кућа са окућницом у улици В. Докне број 38 у Ритишеву и*
- *Кућа у Задржној улици број 66 у Куштиљу и*
- *Римокатоличка црква св Герхарда у Вршцу („Списак непокретних културних добара у АП Војводине“, 2018)*

У насељу Вршац постоји више верских објеката. То су:

Српска православна Саборна црква посвећена светом Николи налази се на Тргу Светог Теодора Вршачког број 11 и истовремено излази на Дворску улицу, наспрам Владичиног двора (Слика 27). Храм је грађен од 1783. до 1785. године на месту старијег у неокласицистичком и барокном стилу. То је једнобродна грађевина са високим двоспратним звоником на западу и специфичним торњем са уском терасом. Након неуспеле електрификације, црква губи своја строга класицистичка обележја. У унутрашњости храма налази се иконостас који је осликао Павел Ђурковић, 10 целивајућих икона Николе Нешковића, два дела Паје Јовановића – Свети Никола спасава осуђенике и Света Ангелина, зидне слике Симеона Јакшића и Михајла Поповића. У криптама цркве сахрањено је седам владика, међу којима је Јосиф Јовановић Шакабента (Српска Православна Епархија банатска, 2014b; Туристичка организација Вршац, 2017).

Слика 27. Саборна црква у Вршцу (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Српска православна црква – Успенска црква посвећена Богородици налази се на крају Дворске улице. Позната је под именом Мала или Алексина црква јер је зидана новцем трговца Алексе Николића. Грађена је од 1761. до 1768. године. Торањ је дограђен 1786. године, а 1814. добија метални кров. Иконоста из 1809. године осликао је Арса Теодоровић уз помоћ Јосифа Рајкова и Аксентија Поповића. У ризници храма чувају се два Јеванђеља из 18. века (Српска Православна Епархија банатска, 2014b).

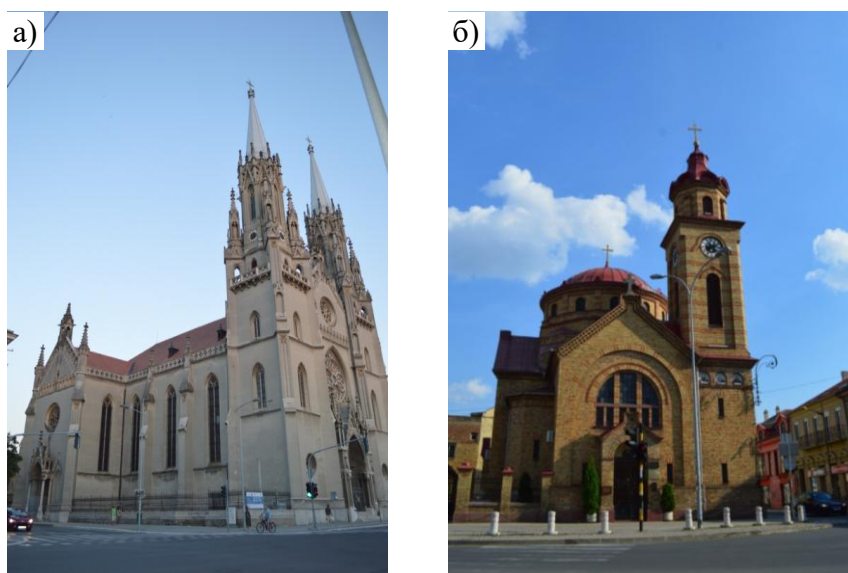
Православни храм Светог Теодора Вршачког посвећен је владици Теодору Несторовићу који је за време буне против Турака 1594. године стао на страну устаника због чега му је када је ухваћен живом одрана кожа са тела. Владика је канонизован 1994. године, а храм је изграђен и освештан 2003. године. Ктитор цркве је Родољуб Драшковић (Српска Православна Епархија банатска, 2014b).

Црквица на брду Миса или капела светог Крижа је најстарија католички црква у Банату, грађена од 1720. до 1728. године. Саграђена је од добровољних прилога немачких колониста. Капела је више пута тешко оштећена, тако да је делимично очуван првобитан изглед. Зводник са западне стране подигнут је почетком 19. века (Општина Вршац, 2012).

Капела светог Рока налази се на Омладинском тргу и је једна од најстарији грађевина. Настала је 1739. године у барокном стилу у знак захвалности након престанка епидемије куге (Општина Вршац, 2012).

Римокатоличка црква светог Герхарда саграђена је између 1860. и 1863. године на месту старије (Слика 28а). Неоготска тробродна грађевина са два торња и шилјатим кровом на западној страни представља највиши објекат у Вршцу. У унутрашњости цркве постоје три олтара у три брода цркве. Ентеријер је испуњен бројним резбареним намештајем, зидним и олтарским сликама, витражима и скулптурама. Катедрала је позната по двомануелним оргуљама из 1913. године. У цркви се одржавају концерти оргуљаша, хорске музике и оперских певача (Град Вршац, 2016; Општина Вршац, 2012);

Румунска православна црква Светог Спаса налази се Доситејевој улици број 13 (Слика 28б). Грађена је од 1911. до 1913. године захваљујући проти Трајану Опри и др Петру Цепењагу. Архитектура припада византијском стилу, има препознатљиву смену жуте и црвене клинкер опеке у фасади, тестерасте кровне венце и слепе аркаде (Општина Вршац Туристичка организација општине Вршац & Банатски туристички кластер, 2015).

Слика 28. а) Римокатоличка катедрала; б) Румунска православна црква у Вршцу
(Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Манастир Средиште налази се у Малом Средишту. Првобитно је постојао манастир из 15. века који је основао деспот Јован Бранковић, а био је посвећен светим архангелима Михајлу и Гаврилу. Турци су га спалили 1788. године, а обновљан је у периоду од 1995. до 2003. године. Данас је то мушки манастир посвећен Богородици Тројеручици. У њему се налази извор чија се вода у народу сматра лековитом (Општина Вршац, 2012; Општина Вршац Туристичка организација општине Вршац & Банатски туристички кластер, 2015; Српска Православна Епархија банатска, 2014к).

У Вршцу постоји и више *споменика истакнутим и знаменитим личностима* као што су споменици у Руском парку на Светосавском тргу подигнути Јовану Стерији Поповићу, Жарку Зрењанину, Бори Костићу и Јаши Томићу, у Градском парку Светозару Милетићу, Живи Јовановићу, Анђи Ранковић и Славку Мунђану, испред Здравственог центра Гаврилу Пекаровићу, на тргу Светог Теодора Вршачког Страхини Стефановићу (Град Вршац, без датума).

Важније установа културе у општини Вршац су: Градски музеј у Вршцу, Народно позориште Стерија у Вршцу и Музеј Роберта Хамерштила у Гудурици.

Градски музеј основан је 1882. године на предлог Јулијуса Фриша и представља један од најстаријих и најбогатијих музеја у Србији, одмах иза Народног музеја у Београду и Музеја Војводине у Новом Саду. Повод за оснивање музеја било је откриће велике оставе римског новца цара Константина из четвртог века у Великом риту поред Вршца. Музеј се отвара у згради Конкордија, а Феликс Милекер постаје управник. Године 1905. Музеј се сели у зграду немачког забавишта и остаје ту све до 2015. године када се седиште враћа у зграду Конкордија. Милекер је знатно увећао музејску збирку кроз теренска истраживања и откупа од колекционара. Прво је формирана археолошка, нумизматичка и историјска збирка, а 1909. и 1910. године додају се етнолошка, природњачка и уметничка збирка. Већ 1910. године музејски фонд броји 30.931 предмета, а десет године касније 101.590. На почетку 21. века, музејски фонд увећао се на 260.000 предмета. Градски музеј представља завичајни музеју комплексног типа са шест одељења и конзерваторском радионицом за керамику, фреске и слике. Музеј поседује једну од највећих збирки праисторијских и египатских предмета у Србији. Веома значајна је збирка предмета палеолита (збирка кремених налаза једна је од најбогатијих у Европи) старчевачке и винчанске културе, бакарног доба (масивне секире и длета), бронзаног доба (Дупљајска колица, Вршачки идол), збирка металног новца (око 13.000) и банкнота (3.000) од антике

до данас, збирке печата, докумената, оружја, карата, технике од 13 века до данас, збирке ликовне и примењене уметности од 17 века до данас са око 1.500 предмета, етнолошка збирка са преко 4.000 предмета од 18 века, геолошка, ботаничка (Берначков хербаријум) и зоолошка збирка. Данас Градски музеј има поставке у четири објекта: зграда Конкордија са тематским изложбама, смештајним и радним простором, згради Апотека на степеницама има сталне поставке Историја здравствене културе и Сећање на Пају Јовановића, Музеј Роберта Хамерштила у Гудурици од 2010. године (са сталном поставком од око 80 слика и графика које је сликар поклатио Гудурици) и Вршачки замак од 2015. године (Градски музеј Вршац, 2015а; Општина Вршац, 2012).

Народно позориште Стерија (Слика 29) - Позоришни живот Вршца има дугу историју. Прва представа одиграна је 1773. године, а у згради Магистрата извођене су представе више од 100 година. На основу закључка Министарства просвете, на чијем челу је био Бранислав Нушић, 1920. године предлаже се оснивање професионалног позоришта у Вршцу. На седници савета града донета је одлука о оснивању Покрајинског банатског позоришта Стерија, а за првог управника поставља се Михајло Хаџи Димић. Позориште је радило до Другог светског рата. Јануара 1945. године градски народни одбор оснива Народно позориште Стерија. Исте године, на Великој сцени премијерно изводи се Стеријин Кир Јања. Поводом обележавања 200 година од извођења позоришне представе на српском језику, СО Вршац оснива фестивал Вршачка позоришна јесен која се традиционално одржава до данас. Фебруара месеца 2002. године у позоришту отворена је мала сцена Томислава Пејчића, а 2003. године сцена за позоришне представе на румунском језику (Општина Вршац Туристичка организација општине Вршац & Банатски туристички кластер, 2015).

Слика 29. Стеријино позориште у Вршцу (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Од манифестација у општини Вршац истичу се ловачко вече у Шушари (фебруар), Винофест у Вршцу (март), Вршачки венац (јул), Златна јесен Гудурице (последња недеља августа или прва недеља септембра), Грожђебал у Вршцу (трећи викенд септембра), Вршачка позоришна јесен (октобар), Октобарска ликовна колонија (октобар), Празничне ђаконије у Вршцу (друга субота у децембру) (В. Бајић, 2010; Општина Вршац, 2012; Општина Вршац Туристичка организација општине Вршац & Банатски туристички кластер, 2015).

6.3.4 Општина Ковачица

У општини Ковачица постоји четири непокретна културна добра под заштитом државе. То су:

Румунска православна црква у Уздину представља споменик културе о изузетног значаја од 1990. године. Под заштитом налази се од 1971. године. Црква је посвећена светом Георгију. Ова једнобродна црква у барокном стилу изграђена је почетком 19. века. Грађевина има правоугаону основу са полукружном олтарском апсидом на истоку и звоником на западу. Фасада је декорисана класицистичком архитектонском пластиком. У цркви се налази иконостас са 69 икона које је осликао Константин Данил у периоду од 1833. до 1836. године, што чини највећу галерију Данилових слика (Национални центар за дигитализацију, 2007af).

Меморијални комплекс Михајла Пупина у Идвору представља знаменито место од изузетног значаја од 1990. године, а под заштитом је од 1977. године. Комплекс се састоји од родне куће Михајла Пупина, Основне школе и Задужбине (Народног дома) Михајла Пупина. Родна кућа једног од најуспешнијих Срба је типична банатска кућа са забатом саграђена половином 19. века. У унутрашњост је смештена стална поставка која осликава свакодневни живот у време када је Михајло Пупин живео у њој. Основна школа је саграђена 1843. године и у њој је смештена музејска поставка која показује пут научника од детињства до научних достигнућа. Један део објекта намењен је етно поставци. Народни дом саграђен је 1935. године у стилу еклектике и неокласицизма са великим салама и службеним просторијама. Задужбина је требала да постане народни универзитет, али је уместо тога постао Дом културе. Сви објекти су почетком 21. века санирани или реконструисани. Музеј се може посетити сваког дана уз претходну најаву. Постоји водичка стручна служба са програмима прилагођеним узрасту посетилаца. У комплексу постоји паркинг за возила, али нема других пратећих садржаја, као ни могућност куповине сувенира. Годишње комплекс посети око 8.000 посетилаца (Национални центар за дигитализацију, 2007ab; Општина Ковачица, 2018b; Туристичка организација општине Ковачица, 2019g)

Српска Православна црква светог Николе у Самошу представља споменик културе од великог значаја од 1991. године. Под заштитом државе налази се од 1966. године. Црква представља прецизну копију цркве из села Сакуле и једна је од већих и раскошнијих у Банату. Грађена је у периоду од 1840. до 1847. године. Специфичност цркве су олтарске преграде које су пренете приликом исељавања српског становништва из Чавоша (Румунија) и Сечња. Посебну вредност представља иконостас рађен у два периода. Старији део иконостаса осликан је у другој половини 18. века, а млађи део крајем 18. и почетком 19. века. Богородичин и архијерејски трон осликао је 1924. године Урош Предић. У поседу цркве је већа збирка старих књига из 18. века (Национални центар за дигитализацију, 2007at; Српска Православна Епархија банатска, 2014n; Туристичка организација општине Ковачица, 2019p).

Српска Православна црква Успења Богородице у Црепаји представља споменик културе од великог значаја од 1991. године, а под заштитом државе је од 1950. године. Настала је на месту старе цркве 1822. године по узору на Саборну цркву у Темишвару, према плану темишварских градитеља и од материјала из Темишвара. Грађена је у класицистичком стилу, правоугаоног облика са звоником и четири звона, апсидом под куполом и троје врата. Највећи део иконостаса и икона осликао је Јован Поповић 1858. и 1859. године (Национални центар за дигитализацију, 2007au; Српска Православна Епархија банатска, 2014o; Туристичка организација општине Ковачица, 2019t).

У општини Ковачица постоји још пет споменика културе, а то су:

- *Словачка евангелистичка црква у Ковачици* (у цркви се налази једна од највећих олтарних слика Константина Данила - Исус у гетсеманској башти

са анђелом која представља изузетно уметничко дело под заштитом државе. У храму постоји могућност организовања концерата класичне музике на оргуљама за туристе).

- *Водица Воздвиженија часног крста у атару Уздина,*
- *Водица Силаска светог Духа - Тројица у Самошу,*
- *Водица Усековања главе светог Јована Крститеља у Црепаји и*

Водица светог Врача у Црепаји („Списак непокретних културних добара у АП Војводине“, 2018; Туристичка организација општине Ковачица, 2019i).

Општина Ковачица је препознатљива код нас и у свету по наивној уметности која се може видети у галеријама и приватним атељеима сликара. У општини постоје следеће галерије:

Галерија наивне уметности у Ковачици основана је 1955. године при Дому културе као прва сеоска галерија у Југославији и од тада представља најзначајније културно средиште насеља (Слика 30). Сваке године сликари поклањају по једну своју слику галерији, тако да се створила значајна збирка слика наиве са преко 821 примерака. У галерији се излажу дела словачких наивних сликара, а најзначајнији су Зузана Халупова и Мартин Јонаш. Захваљујући њиховим сликама, ликовна уметност словака из Војводине постала је позната широм света. На сликама се приказује сеоска реалност, призори из детињства, младости, рада, одмора, навике, обичаји, природа. Ређе се приказују портрети и мртва природа. У оквиру галерије организују се бијенала сликара наиваца и други културни догађаји. Најзначајнија манифестација је Ковачички октобар. Галерију посећује око 10.000 туриста годишње, од тога око 4.000 страних. Домаћи туристи су претежно учесници ђачких екскурзија, а страни део дунавских крстарења. Недостатаком галерије сматра се непостојање организоване продаје сувенира ценовног распона од 5 до 20 еура, као и виша цена слика у галерији у односу на приватне атеље (Општина Ковачица, 2018b; Туристичка организација општине Ковачица, 2019c).

Слика 30. Галерија наивне уметности у Ковачици
(Извор: (Туристичка организација општине Ковачица, 2019c))

Галерију Бабка у Ковачици основао је Павел Бабка и представља једину приватну галерију у општини. Настала је 1991. године са циљем афирмације младе генерације сликара и усмеравање пажње на друге облике уметничких заната. Галерија делује по УНЕСЦО-вом принципу Ливинг хјумн трежр (Living human treasure) што подразумева бесплатно генерацијско преношења знања и вештина у изради уметничких предмета и сувенира. УНЕСЦО је 2001. године прогласио галерију за светски центар издавачке

делатности о наивном сликарству (Општина Ковачица, 2018b; Туристичка организација општине Ковачица, 2019a),

Галерија наивне уметности у Падини налази се у Дому културе Михал Бабинка. Изложбени простор отворен је седамдесетих година прошлог века. Овде излажу сликари који нису чланови Галерије наивне уметности у Ковачици (Туристичка организација општине Ковачица, 2019b),

Галерија наивне уметности Румуна у Уздину настала је 1963. године захваљујући Адаму Доклеану и Петру Димч који су одлучили да сва вредна дела уздинских сликара изложе на једном месту. Садашња галерија отворена је са Домом културе 1990. године и у њој је изложено око 100 дела (Туристичка организација општине Ковачица, 2019d)

Галерија Владимир Фијат у Самошу представља легат Владимира М. Фијата рођеног у Самошу. Фијат је био трговачки путник и колекционар уметничких дела. Учествовао је у Солунском фронту са ког је донео значајну фото документацију и аквареле. Своју збирку уметничких дела поклања Самошу 1959. године. У галерији се поред слика наиве могу видети и други стилови (Туристичка организација општине Ковачица, 2019k).

Галерија Ксеније Илијевић у Црепаји јесте заоставштина академске сликарке, чланице Групе 5. Сликара је позната по акварелима са мотивима реке Тамиш и околним пејзажем. Галерија је смештена у Дому културе Мита Живков Лала (Туристичка организација општине Ковачица, 2019e).

Према Стратегији економског развоја општине Ковачице уочено је да већина галерија послују у домовима културе, а директори запостављају галерије, јер су усмерени на културно-уметничка друштва. Такође, постоји некомпетентно особље и лоша координација и сарадња међу галеријама. Због тога се у општинском плану развоја предлаже централизација управљања културним центрима, успостављање везе са осталом туристичком понудом, израда интернет презентација и продаја слика преко интернета, успостављање партнерске сарадње између галерија и сликара, инвестирање у екстеријер и ентеријер галерија (Општина Ковачица, 2018b).

У општини Ковачица постоје и три етно куће. То су:

Етно музеј у Дебељачи – смештен је у згради бивше банке из 1907. године. Основан је 1977. године залагањем Сецењи Јолан, наставнице ликовног васпитања У четири собе распоређено је преко 1.000 конзервираних експоната – алата, намештаја и предмета из свакодневног живота Мађара. Најинтересантнији експонати сведоче о дебељачком вашару и старој апотеци (експонати стари више од 100 година). Етномузеј нема стручног водича и постоји потреба за његовом санацијом. Обилазак музеја могућ је уз претходну најаву (Општина Ковачица, 2014, 2018b).

Етно кућа у Падини – је преуређена кућа црквењака са експонатима који сведоче о животу Словака у 19. веку. Основан је 2006. године у част дестогодишњице постојања насеља. Поред обиласка куће, у понуди је за најављене групе туриста традиционални словачки доручак. Кућа се користи као изложбени простор, за мање прославе и састанке Удружења жена (Туристичка организација општине Ковачица, 2019f).

Етно кућа у Уздину или Румунска кућа – основана је маја 2005. године посредством румунског конзула Радуа Баженаруа. То је први објекат такве врсте ван граница Румуније. У објекту се налазе тематски уређене просторије: библиотека са 4.000 књига, галерија Торна, тераса песника, соба музеј Спорт у Уздину кроз векове, колекција предмета за домаћинство и народних ношњи и традиционална уздинска соба. У Румунској кући организују се културне манифестације као што су конкурс рецитатора Благовети, међународни симпозијум Угледни људи Баната, литерарни колоквијум Требало би да носе једно име, међународни фестивал поезије Путеви класја, сусрети писача банатског говора и друге (Општина Ковачица, 2014).

Специфичност Ковачице је радионица градитеља виолина Јана Немчека у улици Николе Тесле 40а. Посетиоци радионице могу да се упознају са техником ручног прављења гудачких инструмената, виолина и гитара (Туристичка организација општине Ковачица, 2019h).

У сваком насељу Општине постоји Удружење жена које негују традиционалну ношњу, национални вез, гастрономију и слично. Једино удружење жена у Ковачици има стални изложбени простор, пропагандни материјал и стручног водича. Остала удружења излажу периодично у школама, месним заједницама и слично. Удружења организују манифестације (тортијаде, колачијаде, штрудлијаде) које се често датумски преплићу и локалног су карактера, па су недовољно туристички експлоатисани. Стратешким планом развоја Општине предлаже се успостављање сарадње са Туристичком организацијом, креирање програма са пратњом професионалног водича, улагање у инфраструктуру, комерцијализација и повезивање са етно (Општина Ковачица, 2010).

Значајније манифестације у општини Ковачица су: Лисици у походе у Уздину (фебруар), Путеви класја у Уздину (март), Црепајачки фијакер (април), Гулашијада у Дебељачи (мај), Мото Рок Парти у Дебељачи (Moto Rock Party – јун), Фестивал румунске музике и фолклора из Војводине у Уздину (август), Виве у Дебељачи (септембар), Дан рођења Михајла Пупина у Идвору (4.10), Ковачички октобар и други (Општина Ковачица, 2018b).

6.3.5 Општина Ковин

У општини Ковин налази се три споменика културе од великог значаја. Ту су:

Остаци Тврђаве града Ковина у Ковину налазе се под заштитом од 1948. године, а за културно добро од великог значаја проглашено је 1991. године. Средњовековни град Ковин подигнут је на десној обали Дунава, на узвишењу. Ковин је био значајан за одбрану јужне границе Угарске, што је допринело развоју градског насеља. Око ковинског утврђења водили су се сукоби између Угара, Византинаца и Турака, све до Београдског мира 1739. године. Према Марсиљијевом цртежу из 18. века утврђење се састојало од два дела раздвојена одбрамбеним јарком. Очувани су једино темељи зидова куле са пиластрима и мањи део бедема од јужног дела (Национални центар за дигитализацију, 2007ас).

Српска Православна црква Св. Арханђела Михајла и Гаврила у Ковину под заштитом је од 1969. године, а спомеником културе од великог значаја проглашен је 1991. године. Градња цркве започета је 1777. године. Претпоставља се да је иконостас из 1780. године дело радионице Марковић из Новог Сада, док су иконе непознатих аутора настале између 1780. и 1805. године (Национални центар за дигитализацију, 2007ар; Српска Православна Епархија банатска, 2014g).

Српска Православна црква преношење моштију Светог Николе у Делиблату налази се под заштитом државе од 1963. године, а за споменик културе од великог значаја проглашена је 1991. године. Подигнута је 1778. године у близини старе. Обновљена је 1861. године у барокном стилу са торњем на западу. Иконостас из 1778. године осликао је Јаков Орфелин који је, уз Теодора Крачуна, наш најзначајнији представник барока (Национални центар за дигитализацију, 2007ап; Српска Православна Епархија банатска, 2014с).

У општини постоји још три споменика културе:

- *Румунска православна црква светог пророка Илије у Ковину,*
- *Римокатоличка црква свете Терезије Авилске у Ковин и*
- *Три надгробна споменика у порти српске православне цркве у Делиблату („Списак непокретних културних добара у АП Војводине“, 2018).*

Важан сакрални објекат у општини је српски православни манастир *Баваниште* посвећен рођењу Пресвете Богородице (Слика 31). Манастир је настао крајем 16. века и

опстао је до 1716. године када га је спалила турска војска. Манастир није дуго обновљен, делимично и због забране царице Марије Терезије о изградњи и обнови манастира по Србији. Данашња црква изграђена је 1790. године, а 1856. године капела на Водици. Од 1997. године манастир поново почиње да буде активан. Досељавају се два монаха који обнављају цркву и граде конак. Приликом реконструкције пронађена је плоча са текстом о градњи капеле. Током обнове урађени су живописи и иконостас, промењена је дрвена конструкција крова, постављен је бакарни кров, мермерни под и подно грејање, озидана је часна трпеза, звонара, велика и мала капија са оградним зидом, избушен је бунар, изграђена фонтана. У конаку је смештена трпезарија за пријем гостију, кухиња, радионица и монашке келије. У народу манастир је познат по чудотворној води, извору испод капеле. Један од записа исцељена у Баваништу налази се у књизи Николаја Жичког Велимировића (Српска Православна Епархија банатска, 2014h).

Слика 31. Манастир Баваниште

(Извор: (Туристичка организација општине Ковин, без датума-а))

У општини Ковин одржавају током године бројне манифестације међу њима су: Пихтијада у Делиблату (јануар), Дани вина у Делиблату (последњи викенд у фебруару):, Дани ћирилице у Баваништу (мај), Дани Дунава у Ковину (јун), Ковинско културно лето (јул и август), Плочичка и Ковинска фијакеријада (јул), Скореновачке вечери (крај августа), Берба грожђа у Делиблату (последњи викенд септембра), Дани мађарске кухиње у Скореновцу (други викенд октобра) и друге (Туристичка организација општине Ковин, 2019с).

6.3.6 Општина Опово

У општини Опово постоји два споменика културе од великог значаја. То су две православне цркве посвећене светом Николи.

Српска Православна црква светог Николе у Опову налази се под заштитом од 1971. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године. То је једнобродна грађевина из 19. века у неоренесансном стилу, са полукружном апсидом на истоку и звоником на западу. Иконостас компликованог архитектонског склопа осликао је 1885. године Стеван Тодоровић. У цркви се чувају иконе из 17. и 18. века (св. архиепископи Арсеније и Сава Српски, Нерукотворени образ) и целивајуће иконе од краја 18. до друге половине 19. века. (Национални центар за дигитализацију, 2007аг).

Српска Православна црква светог Николе у Сакулама налази се под заштитом од 1966. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године. То је

једнобродна грађевина класицистичког стила из 1844. године. Ентеријер је јединственог стила, а иконопис је дело Константина Пантелића из 1856. и 1857. године. У цркви се чувају иконе из 18. и 19. века и оковано јеванђеље из Русије (из 1760. године) (Национални центар за дигитализацију, 2007as).

Поред поменутих сакралних објеката културно-историјско наслеђе чине: *Престоно јеванђеље* из 1690. године које чува српска православна црква у Баранди (под заштитом државе); више *археолошких локалитета*, али се у Народном музеју у Панчеву чувају само предмети са следећих локалитета: Селиште (пољска циглана), Угар, Бели брег, Шулцов брег, Козја леђа, Момчилова хумка и Влашки рит (локалитети се налазе око Опова) и локалитета Хумка код Гвозденог крста, Сарматска некропола код места званог Под бару и Пошина или Гаврина греда (око Сефкерина). Локалитети нису уређени за посету туриста. Локалитети сведоче претежно о старчевачкој и винчанској култури, али постоје трагови и из металног доба, римског доба и периода сеобе народа. Најзначајнији локалитети су Бели брег и Угар-Бајбук у Опову, Трновачка греда у Баранди и Трунтаљ у Сакулама; *галерија Јован Поповић* из 1970. године са поставком ликовних дела, фотографија и етнографије. У галерији се одржавају промоције књига, књижевне вечери, представе, концерти, грађанска венчања и традиционална међународна ликовна колонија. Просторним планом Општине основни стратешки циљ у области заштите културних добара јесте валоризација, заштита и презентација јавности (ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2011a; Општина Опово, 2007; Ћурчић, 1996).

Посебна атракција Општине је филмски студио у Баранди у ком су снимане домаће серије Вратиће се роде, Сенке над Балканом и филм Монтевидео, Бог те видео. Историја филма у Опову дуга је 110. година када се одвила прва биоскопска пројекција у кафани Код Гроса, док су шездесетих и осамдесети овде снимани домаћи и страни филмови као што су Римске девице, Сулејман Величанствени и Сибирска леди Магбет („Изложба филма у оповачкој галерији: Век и деценија филма у Опову“, 2018; „Председник општине посетио Баранда филм студио: Сенке над Балканом - културни догађај и велики општински бренд“, 2018).

У општини Опову одвијају се следеће манифестације: Овчарски дани (последњи викенд марта), Међународна ликовна колонија у Опову (друге недеље маја), на дан општине Опово, 22. маја организују се Риболовачки дани на Тамишу, Фијакеријада у Опову, и Гулашијада у Баранди, а у новембру Изложба са сусрета акварелиста Србије у Опову (Општина Опово, без датума)

6.3.7 Општина Панчево

У општини Панчево постоји преко 40 културних добара која се налазе под заштитом државе. Културна добра од изузетног значаја на територији општине су:

Град-Старчево код насеља Старчево представља археолошки локалитет културе старијег неолита и један је од три најзначајнија у Србији (поред Лепенског Вира и Винче). Стављен је под заштиту 1957. године, а од 1990. године води се као добро од изузетног значаја. Налази се северозападно од села Старчева, а откривен је радом пољске циглане 1912. године. Због изузетног значаја откривених налаза култура старијег неолита на простору централног Балкана добила је име старчевачка култура. Сматра се да је старчевачка култура настала мешањем мезолитских култура са подручја Ђердапа и медитеранских култура, а егзистирала је у периоду од 5.300 до 4.500 године пре нове. Археолошка истраживања указују да су живели у земуницама укопаним у лес, имали су развијену земљорадњу, сточарство, производњу керамике, обраду камена, метала, примитивне облике занатства и трговине. Пронађен је велики број каменог и коштаног оруђа и оружја и препознатљива керамика сликана белом и црном бојом на црвеној подлози. Прва систематска ископавања локалитета Град изводио је Народни музеј у Београду су 1928. године, а сондажна истраживања 1931. и 1932. године у сарадњи

београдског Народног музеја и Харвардског универзитета. У сарадњи Народног музеја из Београда и Сити Универзитета из Њујорка, вршена су ревизиона ископавања 1969. године. Од 2003. године до данас, са мањим прекидима, Завод за заштиту споменика културе у Панчеву врши сондажна и заштитна истраживања Града са околином. У току 2012. године представљен је пројекат Археолошко-туристички парк Неолитско Старчево. Пројекат је подржан од стране локалне самоуправе, невладиног сектора, града Панчева и Покрајинског секретаријата за културу из Новог Сада. Предвиђено је да се Парк од 38 ha смести на улазу у Старчево из правца Панчева, а обухватао би музеј, реплику неолитског насеља, камп, бунгалове, паркинг и хелиодром уз пратеће садржаје (Слика 32). Музеј је замишљен као полуукопана земуница на 1.000 m² са травнатим кровом која осликава градитељство неолита. Објекат је пројектован у складу са принципима еколошке и енергетске независности. У оквиру Парка предвиђене су зоне са оздрављеном вегетацијом, примерима биоцена кроз векове у облику геометријских шара. До сада су само изграђене реплике неолитских колиба, полуукопане куће од дрвеног материјала прекривене трском. Први станари реплике неолитског насеља требало је да буде Удружење овчара Црно јагње. Уз најаву Удружењу Неолитско Старчево организовани су обиласци локалитет уз пратњу водича и програм. Археолошки парк би допринео развоју културног туризма, подизању свести о значају локалитета, његовој заштити и унапређењу. Старчево је заједно са Лепенским виром и Винчом 2011. године потписало повељу о братимљењу неолитских насеља. Тиме је направљен неолитски троугао који ће се заједнички презентовати јавности. У међувремену, реплика насеља је оштећена у пожару, чиме се пројекат враћа на почетак (Јанковић, 2017b; Месна заједница Старчево, без датума; Национални центар за дигитализацију, 2007f; Туристичка организација Панчево, 2014a; Удружење неолитско Старчево, 2014).

Слика 32. Пројекат Неолитско Старчево
(Извор: (Удружење неолитско Старчево, 2012))

Манастир Војловица, односно црква светих архангела Михајла и Гаврила у Војловици налази се под заштитом државе од 1952. године, а од 1990. године представља споменик од изузетног значаја. Оно што је специфичност манастира јесте то што се налази у кругу рафинерије, окружен жицом и цевима. Претпоставља се да је манастир подигнут 1383. године и сматра се да је задужбина деспота Стефана Лазаревића. Према другом

предању, манастир су подигли монаси који су се доселили из српских крајева 1405. године, а према трећем да су га основале избеглице са Николом Скобаљићем, кад су прешле Дунав, после битке код Лебана крајем 14. века. У манастиру постоји запис из 1799. године који наводи да је деспот Стефан Лазаревић обновио манастир 1405. године. Турци су манастир спалили 1738. године и на месту остатака подиже се нови храм 1791. године. То је једнобродна грађевина са полукружном олтарском апсидом, правоугаоним певничким просторима, осмостраним кубетом над наосом, слепим кубетом над припратом и дозиданом припратом у стилу рашке школе. Барокни звоник са делом нове припрате изграђен је 1836. године. Почетком 20. века поред манастира подигнути су коначи, осликани су унутрашњи зидови храма и израђен је барокни иконостас са око 30 икона чији је аутор молер Аксентије из Панчева. У 19 веку начињена је часна трпеза од мермера, звоник и припрата, конач на западној страни и капела над воденицом. Интересантно је поменути да се поред цркве налази гроб са темпларским крстом. У периоду од 1914.-1916. године манастир је био неактиван због рата, а после Другог светског рата кратко време је био сиротиште и дом за слепе. Манастир је поново био неактиван од 1964. до 1987. године због рада Рафинерије нафте, чак је кориштен као магацински простор, док је у коначу била смештена администрација Рафинерије. Обновом и реконструкцијом од 1987. до 1991. године, поново постаје активан (Национални центар за дигитализацију, 2007аа; Српска Православна Епархија банатска, 2014i).

Православна црква светог Преображења у Панчеву налази се под заштитом државе од 1948. године, а од 1990. године представља споменик од изузетног значаја. Изграђена је на месту ранијих цркви између 1873. и 1878. године према плану архитекте Светозара Ивачковића. То је једнобродна грађевина у неовизантијском стилу са примесама романског, готског и моравског стила. Има крстообразну основу са монументалном куполом, док је високи звоник издвојен. Лантерна на куполи од седам метара и позлаћеним крстом јединствена је међу православним храмовима. Иконе и мобилијар из старе цркве испуњавао је унутрашњост до 1906. године када Урош Предић почиње осликавање иконостаса са 37 икона у духу академског реализма. Зидне слике са доминантним историјским композицијама насликао је Стеван Алексић. При храму постоји библиотека са 15.000 књига (Национални центар за дигитализацију, 2007ба; Српска Православна Епархија банатска, 2014i).

Културна добра Општине од великог значаја су представљена у наредном делу рада.

Успенска црква или црква с два торња у Панчеву налази се под заштитом државе од 1948. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године. Подигнута је између 1807. и 1810. године, прилозима народа, међу којима је био и Карађорђе Петровић (дао је дрвену грађу). То је једнобродна грађевина са полукружном апсидом и два висока издужена звоника са позлатом на западу у стилу барока са елементима класицизма. Посебна пажња је посвећена обради кровног венца и коринтским капителима. Иконостас из 1832. године и неколико икона осликао је Константин Данила у класицистичко бидермајерском стилу. Фреске из 1928. године, насликао је Живорад Настасијевић, док су репрезентативне класицистичке резбарије у дрвету извела браћа Јанић из Арада. После пожара, 1996. године урађени су конзерваторско рестаураторски радови на архитектури, зидном сликарству, иконостасу и мобилијару (Национални центар за дигитализацију, 2007ау; Српска Православна Епархија банатска, 2014i).

Старо градско језгро Панчева налази се под заштитом државе од 1973. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године. Старо градско језгро започело је формирање у другој половини 18. века и обухвата историјско језгро око тргова Краља Петра I и Трга слободе, са улицама које воде до централног простора. Објекти се налазе на простору богатом траговима материјалне културе од времена Рима ка савременом добу. Највреднији простор језгра, са јавним и репрезентативним грађевинама,

настао је почетком 19. века и везује се за регулационе планове из 1830. и 1909. године. Градски тргови, Велика пијаца (Трг Краља Петра I), Житна пијаца (Трг слободе) и Трг испред католичке цркве формирају се на прелазу векова. Око тргова развијао се управни, просветни и црквени живот града у згради Магистрата, Штапској згради, Графовој кући, комплексу Миноритског самостана, Православној цркви са зградом Црквене општине и парку. Обнављање фасада изведено је у периоду од 2003 до 2006. године, а замена водоводне мреже, канализационе мрежа, саобраћајне сигнализације, расвете и партера од гранитних коцки у периоду од 2011. до 2013. године. Циљ реконструкције је оживљавање јавног простора и туристичко промовисање старог града заједно са реком Тамиш, што је дефинисано Планом детаљне регулације Центра Панчева (ЈП Урбанизам Панчево, без датума; Национални центар за дигитализацију, 2007aw).

Зграда Магистрата на тргу Краља Петра I број 7 у Панчеву налази се под заштитом државе од 1948. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године. То је имресивна грађевина у духу неокласицизма грађена од 1833. до 1838. године као упавно-административна зграда. Објекат има основу у облику обрнутог ћириличног слова П, централни део окренут ка Тргу и касније дозидана бочна крила. Приземље и спрат подељени су кордонским венцем. На уличној фасади је централни ризалит са порталима, стубови, балкон, балустрада и тимпанон у чијој ниши су крилате нимфе и сат. У унутрашњости објекта истиче се Свечана дворана коју је декорисао 1838. године Јулије Сајдл. Конзерваторски радови на уличној фасади изведени су 1995. и 1996. године, а објекта у периоду од 2003. до 2006. године. Током више од једног века у њој је била смештена управа града - Магистрат, а после Другог светског рата до 1964. године Градски Народни одбор. Градска управа сели у своју зграду у центру града, а у зграду Магистрата смешта се Народни музеј, Државни архив и Народна библиотека. Тренутно је у њој само Народни музеј (Национални центар за дигитализацију, 2007t).

Зграда на Тргу краља Петра I (Б. Кидрича) број 8 – 10 у Панчеву налази се под заштитом државе од 1973. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године. Саграђена је око 1830. године и позната је у народу под називом Штапска зграда. Служила је у војне сврхе док није продана Римокатоличкој црквеној општини 1892. године. Две године касније извршена је адаптација објекта у Гранд хотел Хунгарија (после Другог светског рата добија назив Београд). Хотел је био познат по забавном програму, кабареу, плесним курсевима, мађионичарима, пројекцији филмова. После Другог светског рата, објекат је национализован и у њега су смештене разне установе, друштвене организације, политичке партије, адвокатске канцеларије, продавнице, ресторан Парк и галерија Центра за културу. Објекат је изграђен у облику ћириличног слова „П“. Главни део грађевине, према тргу, има три куполе у облику зарубљене пирамиде. Једноставна и строга фасада декорисана је неоренесансним елементима 1894. године. У северном крилу осликани су сводови приземља и таваница изнад степеништа сликама из 1896. године. Последње реновирање започето је 2012. године и трајало је до 2018. године када се у објекту отвара хотел Гранд Хедонист (Национални центар за дигитализацију, 2007g; Хотел Гранд Хедонист, 2019).

Зграда на Тргу краља Петра I (Б. Кидрича) број 11 или Графова кућа у Панчеву налази се под заштитом државе од 1973. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године. Зграду је 1830. подигао Вартоломеј Граф као објекат пословно стамбене намене. У њој је требао да буде смештен Магистрат, али је 1834. године Граф у њој отворио апотеку Код Салватора. Грађена је у духу класицизма као спратни објекат са основом у облику латиничног слова L. Главна фасада је симетрична, са улазом и балконом у централном делу. Кордонски венац дели фасаду на приземље и спрат, док је поткровни венац украшен розетама и конзолама. Прозори на спрату украшени су штуко декорацијом и медаљонима са мушким главама (Национални центар за дигитализацију, 2007q).

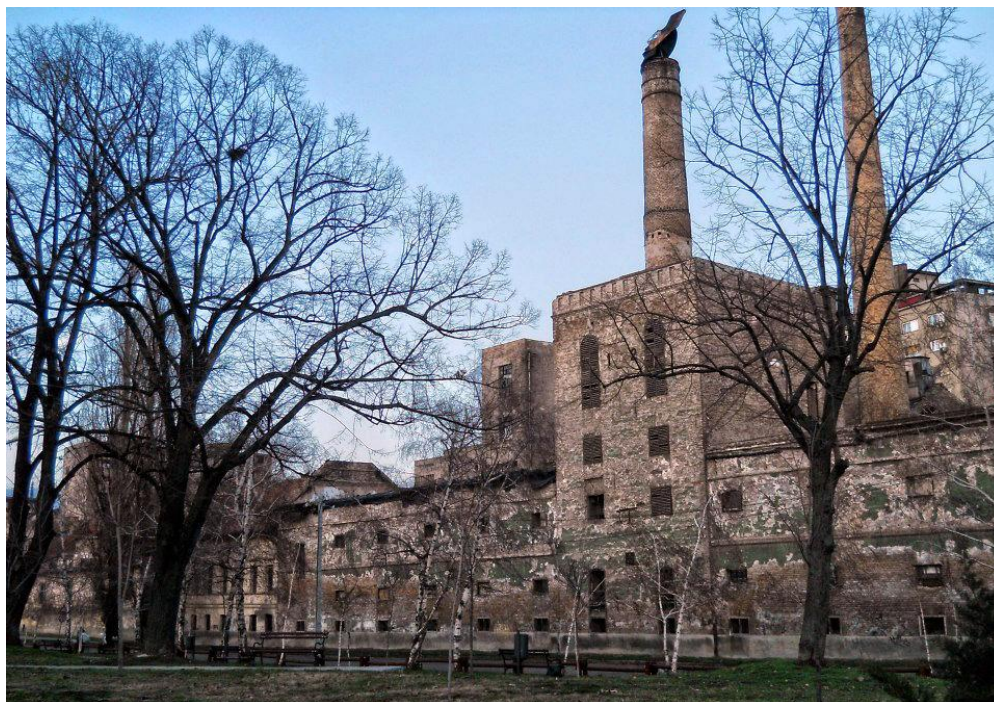
Зграда у улици Николе Тесле број 3 у Панчеву налази се под заштитом државе од 1970. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године. Саграђена је 1792. године за седиште Банатске војне границе, за време генерала Миховила Михаљевића. У народу овај објекат зову Михаљевићева кућа, Кућа са сунчаним сатом, Бригадиров стан и Ћурчинова кућа. То је једносратни угаони објекат са основом у облику ћириличног слова П архитектуре 18. века са елементима бидермајерског класицизма. Фасада је једноставна са кордонским венцем који одваја приземље од спрата, једноставним поткровним венацем, парапетним плочама испод прозора и квадерица на углу објекта. На јужној фасади смештен је сунчани сат, а на таваници улаза у зграду медаљон са насликаним портретом генерала Михаљевића (Национални центар за дигитализацију, 2007у).

Зграда у улици ЈНА број 2 или Граничарска кућа у Панчеву налази се под заштитом државе од 1973. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године. Изграђена је крајем 18. века у барокном стилу и један је од најстаријих сачуваних градских објеката у Панчеву. То је спратна пословно-стамбена грађевина са основом у облику латиничног слова L једноставне фасаде без украса. Спратни део сачувао је првобитни изглед, док је приземље измењено отварањем излога. Спрта и приземље одвојени су плитким кордонским венцем (Национални центар за дигитализацију, 2007х).

Зграда у Улици Димитрије Туцовића број 2 у Панчеву, налази се под заштитом државе од 1973. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године. Српска Црквена општина подиже ову зграду 1885. године, а следеће године поред ње Светосавски дом. Користили су јетрговци, Црквено певачко друштво и библиотека, а једно време била је Студентски дом. Зграда је изграђена на један спрат у облику латиничног слова L са богато украшеном фасадом. На угаоном делу зграде налази се еркер (Национални центар за дигитализацију, 2007w).

Зграда Народне пиваре у Панчеву налази се под заштитом државе од 1948. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године (Слика 33). Народна пивара представља комплекс од више објеката грађених од 1722. године до почетка 20. века. Улична зграда са централним делом у облику високог торња саграђена је 1722. године и представља најстарији индустријски објекат на територији Војводине. У улици Николе Тесле налази се једносратни пословно-стамбени објекат из прве половине 19. века. Угоститељски објекат са баштом и сењаком изграђен је почетком 20. века. Поред њега је спратни објекат са настрешницом од кованог У лунети изнад капије налази се рељеф светог Ђорђа, а на углу објекта ниша са статуом светог Јана Непомука. Прву пивару отворио је Абрахам Кепиш 1722. године, а 1781. године откупљује је Себастијан Крацајзен. Вајфертови купују пивару 40их година 19. века. Најзначајнији из породице Вајферт био је Ђорђе – индустријалац и пионир модерног рударства Србије, гувернер Народне банке Кнежевине Србије и Краљевине СХС. У власништву породице Вајферт пивара остаје нешто више од 100 година. Поред привредном, пивара је имала и културни значај. У просторијама Пиваре одржаване су добротворне приредбе, концерти, позоришне представе и разни скупови. Новембра 2014. године расписан је конкурс за урбанистичко-архитектонско решење реконструкције и ревитализације пиваре, а 2015. године изабрано је идејно решење којим се предвиђа културни центар, музички и филмски студио, дечији културни центар, улица старих заната, централни део пиварства са Вајфертовом собом, мануфактуром пива и пиварском академијом и угоститељским садржајима. Пројекат није реализован (Живковић, 2014; Национални центар за дигитализацију, 2007и; Панчево, 2015).

Слика 33. Вајфертова пивара у Панчеву (Фото: Д. Исаков, 2014)

Светионици на ушћу Тамиша у Дунав код Панчева налазе се под заштитом државе од 1972. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године (Слика 34). Када је прокопан канал и скраћен ток Тамиша насукани бродови били су чест приказ. Ради безбедности воденог саобраћаја саграђени су у пару куле светиљке 1909. године. Једна се налази на десној страни на Форланду, а друга на левој у Малом риту и представљају јединствен пар светионика на целом току Дунава. Налазе се на 1.154. km леве обале Дунава, на ушћу Тамиша. Сазидани су од жуте опеке на кружној подлози, у три појаса који су подељени венцем од црвене опеке. На врху налази се наткривена тераса у којима су биле јаке лампе. Куле и данас стоје у оригиналном облику. Светионици су временом пропадали због природних фактора и људског немара. Одношене су гранитне плоче што је скоро довело до урушавања, и за цртање графита. Санација светионика започета је 2006. године и трајала је до 2017. године када је завршена обалоутврда на десном светионику. Светионици су дати на управљање Туристичкој организацији Панчева, и стављени су у туристичку функцију. За сада приступ кулама могућ је само воденим путем, а у плану је израда и копненог прилаза до светионика (Национални центар за дигитализацију, 2007ај; Радио-телевизија Војводине, 2018).

Слика 34. Светионик на Тамишу – Панчево (Извор:(Град Панчево, 2016b))

Старо језгро Банатског Новог Села налази се под заштитом државе од 1973. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године. Старо језгро налази се у центру планско уређеног насеља. На раскршћу главних улица налазе се јавни објекти: румунска и српска православна црква, седиште месних пароха, месна канцеларија, стара и нова школа, свратиште са магацинским простором и два споменика – палим борцима у I светском рату из 1923. године и палим борцима у II светском рату из 1954. године. Румунска црква изграђена је у барокном стилу са богатом пластиком и високим торњем. Српска православна црква изграђена је 1877. године у класицистичком стилу. Типичан амбијент села јужног Баната огледају се у односу објеката, архитектонској вредности, локацији и уједначеност историјских и стилских обележја (Национални центар за дигитализацију, 2007ах)

Српска Православна црква пренос моштију светог Николе или Мала горња у Долову налази се под заштитом државе од 1950. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године. Изграђена је 1888. године на узвишењу изнад центра Долова, због чега носи назива Горња. Објекат је мања неокласицистичка грађевина са звоником сазидана на месту старије цркве из 1765. године. Декорацију фасаде чине слепе нише, аркаде на конзолама и барокно-рокајна линија кровног венца. Иконостас је 1901. године осликао Паја Јовановић и представља једну од ретких религиозних целина аутора. (Национални центар за дигитализацију, 2007ам; Српска Православна Епархија банатска, 2014d).

Српска Православна црква пренос моштију светог Николе или Велика доња у Долову налази се под заштитом државе од 1950. године, а спомеником културе од великог значаја проглашена је 1991. године. То је издужена барокна црква са звоником изграђена је 1811. године у центру Долова. Фасада има наглашену вертикалну поделу и најбогатија је на западној страни. Иконостас у класицистичко-бидермајрском духу осликао је 1850. године Јован Поповић и један је од најлепших религиозних целина из прве половине 19. века. (Национални центар за дигитализацију, 2007ал; Српска Православна Епархија банатска, 2014d)

Од осталих споменика на територији Општине могу се поменути следећи:

Црвени магацин у Панчеву налази се у улици Иве Лоле Рибара број 2, у близини Тамиша (Слика 35). Саграђен је 1785. или 1787. године као житни магацин. То је масиван правоугаони објекат са приземљем, три спрата са међуспратном дрвеном конструкцијом, димњаком и високим кровом. Монументалност и масивност објекта наглашавају

контрафори, по четири са северне и јужне стране, 12 на западној и 10 на источној. Прозори су правоугаони са решеткама, а врата масивна и без украса. Архитектонска и документарно-историјска вредност проистиче из намене, старости, елемената индустријске и војне архитектуре. Објекат нема сталну намену, повремено се користи за изложбе и стрелачка такмичења. Ауторски ателе Спајић у току 2014. и 2015. године израдио је пројекат реконструкције којим је предвиђено да се у згради смести ресторан, сајамски простор, еко центар, научни центар, дечији научни центар и друго (Ауторски ателе Спајић, без датума; Влада Републике Србије, 1997b)

Слика 35. Црвени магацин у Панчеву (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2019)

Железничка станица Тамиси у Панчеву налази се на Тргу Мученика број 1. Саграђена је крајем 19. века према типском пројекту. То је спратни објекат од опеке са правоугаоном основом и избаченим улазним делом и двоводним кровом. Улична фасада подељена је кордонским венцем, изнад отвора су декоративни лукови, док су бочне фасаде без декорације. Објекат има своју архитектонску, амбијенталну и историјску вредност (Влада Републике Србије, 1997a).

Од установа културе треба поменути Народни музеј и Културни центар.

Народни музеј у Панчеву налази се на Тргу Краља Петра I. Градски музеј настао је 1923. године захваљујући др Бориславу Јанкулову (научни и културно-просветни радник) од приватних збирки и један је од најстаријих у земљи. Назив Народни музеј добија после Другог светског рата. Смештен је од 1965. године у згради некадашњег Магистрата на 2.600 m² (Слика 36). Данас музеј има одељена за етнологију (око 2.740 предмета), археологију (око 8.000 предмета), историју (око 2.080 предмета), историју уметности, галерије, центар за документацију и научно-истраживачки рад, библиотеку, фото и препараторску лабораторију, депое. Највреднији експонати су слика Сеоба Срба Паје Јовановића, слике Константина Данила, Уроша Предића и Јована Поповића, заставе Српског Војводства из 1848. године, предмети старчевачке културе и уникатна веш машина из 19. века. Музејски предмети набављају се куповином, сакупљањем на терену или донацијама. Данас Музеј броји преко 17.500 предмета. Музеј својим радом покрива територију општине Панчево, Ковачица, Ковин и Опово, што је укупно 32 насељена места. Један је од ретких музеја у Србији који експонате представља публици кроз виртуелнију туру (<http://www.virtuelnimuzejpancevo.rs>) (Народни музеј Панчево, без датума).

Слика 36. Народни музеј у Панчеву (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2019)

У општини Панчево постоје бројне манифестације као што су Сланинијада у Качареву (фебруар), Шунка Фест у Омољици (март), Међународни фестивал подводног филма (март), Интернационални карневал у Панчеву (јун), Панчевачке летње вечери (јул-август), Жетелачи дани у Војловици (јул), Ликовна колонија Делиблатски песак (јул), Жисел у Омољици (август), Паприкијада у Банатском Брестовцу (август), Штрудлијада у Долову (септембар), Старчевачка тамбурица (октобар), Панчевачки џез фестивал (новембар) и друге (Град Панчево, 2013)

6.3.8 Општина Пландиште

У општини Пландиште постоји пет културних добара под заштитом државе. То су дворци у Хајдучици, Старом Лецу и на салашу Јагодић - Боки.

Дворац Капетаново (некада дворац Емили) у Старом Лецу налази се под заштитом државе од 1985. године, а спомеником културе од великог значаја проглашен је 1991. године (Слика 37). Пољски дворац жупана Ботке Беле налази се изван насеља Стари Лец, на путу Зрењанин–Вршац. Дворац окружен пространим парком и фонтаном настао је 1904. године. Продан је 1938. године, на лицитацији, богатом трговцу Францу Мају. Дворац је био део мираза Францове ћерке која га удајом доноси у породицу Капетанов по коме дворац данас носи име. Дворац је национализован после Другог светског рата и коришћен као месно пољопривредно добро или станове радника. Овај спратни објекат изграђен је у стилу романтичарског историзма, комбинацијом елемената романике и готике. На дужним странама налазе се високи степенести забати који истичу централни ризалит и улазни трем. На источном забату смештен је грб породице Ботка – лав који држи звезду. У стилу средњовековних двораца, на бочној страни налази се висока двоспратна кула квадратне основе са наzubљеним завршецима. У приземљу прозори су залучени, а на спрату имају оштри готски лук. У приземљу су били хол, салон, библиотека, трпезарија, кухиња, а на спрату спаваће собе. Дворац је од 2006. године у приватном власништву др Радмиле Јовановић и у потпуности је обновљен, док фонтана и парк у енглеском стилу више не постоји (Информациони центар за развој Потиског региона, 2017с; Национални центар за дигитализацију, 2007м).

За дворац се везује легенда. Прича се да власник Бела није ни слутио да ће 1938. године, када изгуби замак због банкротства (изгубио је дворац на коцки), изгубити и жену. Према предању, на дан светог Илије, Бела Ботка је шетајући око замка срео старца који је

брао биљке. Старац је замолио Ботку да ништа не говори жени, али га он није послушао. Емили није могла да поднесе губитак замка, исте ноћи попела се у највишу кулу замка, полила се бензином и запалила. Кажу да од ње није остало ништа, само неколико праменова плаве косе који су дуго облетали око замка. Те године, целог августа ноћу су шарале звезде репатице. Наредних година сваког 2. августа у једној од соба замка, појављује се сенка жене са дугом плавом косом која гледа у равницу. Предање каже да косци који косе траву око замка налазе на косама и грабљама праменове плаве косе (Белегишанин, 2008).

Слика 37. Дворац Капетаново- Стари Лец (Фото: Л. Ковачевић, 2015)

Дворац Јагодић на селашу Јагодић, поред реке Брзаве налази се под заштитом државе од 1989. године, а спомеником културе од великог значаја проглашен је 1991. године. Саграђен је 1835. године на ивици шуме за племића Петра Јагодића или га је откупио од породице Данијел. До Другог светског рата био је у власништву породице Јагодић. Објекат има своју стилску и историску вредност због власника који су значајни за културну историју српског народа. Овај пољски дворац је приземна грађевина правоугаоне основе са декорацијом у класицистичком стилу и строгом симетријом унутрашњег и спољашњег распореда (као основни естетски принцип). На угловима спратни ризалити квадратне основе асоцирају на куле. На главном улазу, у средишњем делу налази се истурен трем са четири канелирана стуба, за улаз колима у зграду. Са дворишне стране налази се трем са четири стуба украшени коринтским капителима. Правоугаони прозори постављени су на једнаким размацима и богато су декорисани. На имању су била два уређена и пројектована парка: испред дворца француски врт, а иза слободно-пејзажни енглески парк који прелази у шуму копривића. Мањи дворац у близини служио је као гостинска кућа. После Другог светског рата дворац је постао административно-пословна зграда пољопривредног добра Трудбеник што је довело до промена ентеријера. Дворац је приватизован 2007. године и адаптиран је у луксузни туристички објекат са 15 соба (30 лежаја) и салом у којој се могу организовати састанци, конференције и венчања. Дворац тренутно није у функцији (Национални центар за дигитализацију, 2007)

Дворац Дамаскин или Каител у Хајдучици налази се под заштитом државе од 1984. године, а спомеником културе од великог значаја проглашен је 1991. године (Слика 38).

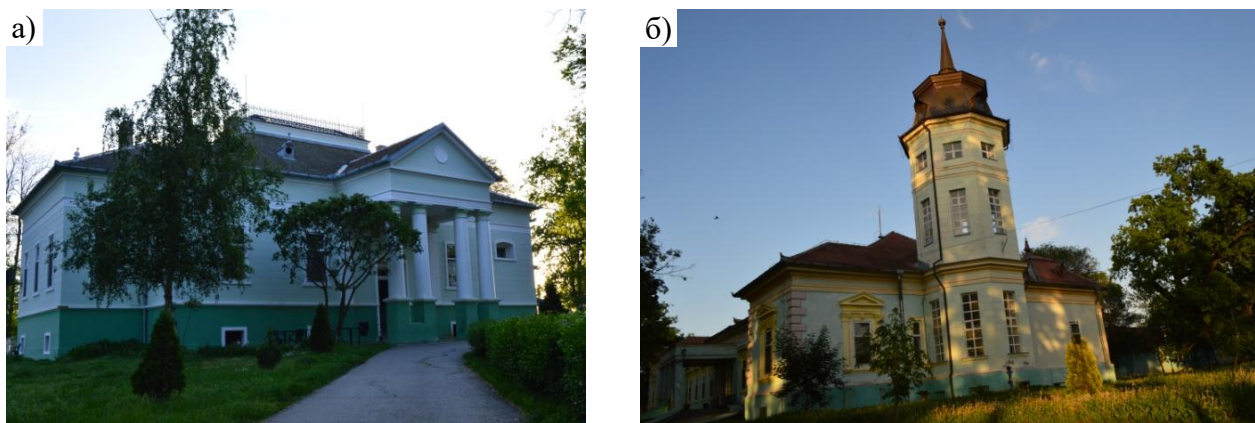
Подигнут је почетком 20. века за Лазара Дунђерског по узору на дворец у Челареву. Дунђерски дворец поклања у мираз својој ћерки Олги. Првобитни дворец, оранице, шуме, воћњаке и винограде продао је оснивач села Иштван Дамаскин, 1890. године, породици Дунђерски. Након национализације имање је дато на упарвљање пољопривредном добру у саставу Агробаната. У објекту је тренутно администрација Пољопривредно предузеће Хајдучица. Објекат је велики приземан спахијски дворец окружен пројектованим парком са ретким и егзотичним стаблима чија се старост процењује на више од 200 година. У оквиру парка налазило се језеро Рибњак које се преиначило у базен. Истурени класицистички улазни трем главне фасаде има четири дорска стуба, тимпанон без украса и кружни отвор за вентилацију. Са дворишне стране трем има шест дорских стубова и тимпанон без украса. Фасада је украшена ризалитима, а кровни венац богато је профилисан. Симетрично распоређени прозори украшени су дорским пиластрима. Унутрашњи распоред просторија је симетрично распоређен дуж ходника. Улазни трема води у хол и пространу свечану салу. Испод целог објекта налази се подрум. Радова на објекти изведени су 1980. године. Унутрашњост дворца може се посетити уз претходну најаву (Информациони центар за развој Потиског региона, 2017b; Национални центар за дигитализацију, 2007n; Општина Пландиште, 2016e).

За дворец Дамаскин везује легенда. Власник дворца позвао је руског сликара Јатана да наслика неколико слика за салон. Сликара се шетао парком, поред храстова и печурке Лудаје чији хлад узима снове, купао се у језеру. Међутим, ни након три године сликар није могао да почне да слика јер би му сваки пут када узме четкицу рука отежала, а на очи се навлачила мрена. Једне ноћи сањао је да шета поред језера на имању. Изненада је чуо глас из језера који говори да треба да умочи четкицу у језеро и тада ће насликати најдивније призоре, али да за узврат мора да поклонити све оно што ће сањати од идуће ноћи до краја живота, као и две генерације његових наследника. Сликара је пристао. Када се пробудио кренуо је ка језеру, прошао је кроз хлад печурке, умочио је кист у језеро и магија је почела. Сликао је нестварне слике у пратњи мириса и звука. Исти дана остао је без снова. У почетку му то није сметало, али онда је помислио да ако не сања док спава да тада и не живи. Сликара је нагло остарио и побегао из Хајдучице. Остало је језеро које узбуркано или равно попут стакла ствара чудесне слике из снова три генерације. У унутрашњости замка у соби са огледалима налази се један кревет у ком је Јатан за време боравка у Хајдучици спавао. Кревет би био сасвим обичан да нема уместо јастука циновску печурку (Белегишанин, 2008).

Слика 38. Дворац Дамаскин- Хајдучица (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Два дворца породице Данијел у Старом Лецу представљају споменик културе и под заштитом су државе. Оба дворца саградила је јерменска велепоседничка породица Данијел. Налазе се у центру села, један наспрам другог. Велики дворца саграђен је 1890. године за грофа Пала Данијела (велики жупан Тамишке жупаније), а други 1894. године за Јаноша Данијела. Оба дворца су приземни објекти у класицистичком стилу. Велики дворца има основу правоугаоника са бочним ризалитима и кулом осматрачницом на западној страни (Слика 39б). Поред дворца постојали су тениски терени са шест игралишта. Мали дворца има приближно квадратну основу (Слика 39а). На главној фасади налази се улазни трем са четири кружна стуба. На супротној страни налази се трем са степеништем и тимпаноном на којем је грб власника. Четвероводни кров завршава се терасом. Објекте користи Дом за душевно оболела лица 1. октобар (РИМ, без датума).

Слика 39. а) Мали дворца породице Данијел; б) Велики дворца породице Данијел
(Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Поред дворца, на територији општине Пландиште под заштитом државе су зграда Скупштине општине у Пландишту из 1888. године и зграда Општинског суда у Пландишту из 1908. године. Посебну архитектонску вредност представља српска православна црква у Великом Гају из 1850. године. У цркви се налази 13 икона и Царске двери, које су под заштитом државе од 1965. године. Тринаест икона чине Богородица са Христом (1773. година), Свети Никола (1816. година), Исус Христос (1774. година), Јован Крститељ, Царске двери са барокном резбаријом, Икона са житијем светог Николе (вероватно друга половина 18. века), Распеће Христово, Апостоли Петар и Павле, Арханђели Михајло и Гаврило (из 1804. године), Рођење Богородице (1805. година), Рођење Христово (1804. година), Исус Христос и Богородица са Христом (за обе се претпоставља да су из друге половине 18. века). У цркви постоји и Октоих (књига са песмама за литургију), штампан 1644. године у Лавову и једна Хорологија (часослов), штампана у Лавову 1692. године (Општина Пландиште, 2016b, 2016c).

У Хајдучини налази се манастир Хајдучица са црквом светих архангела Михаила и Гаврила. Црква је саграђена 1939. године, као задужбина Олге Јовановић, ћерке Лазара Дунђерског. Конак и парохијски дом саграђени су 1988. године и дуго су били запуштени. У току 2004. године завршена је обнова цркве. Саграђен је мањи конак и постављена нова ограда (Јеремић, 2001; Српска Православна Епархија банатска, 2014j).

У општини Пландиште има више споменика борцима из Првог и Другог светског рата, а од 2008. године споменик чувеном реге певачу Бобу Марлију у Банатском Соколцу (Општина Пландиште, 2016a)

У општини Пландиште одржавају се следеће манифестације: Хајка на лисицу у Маргити (крајем јануара или почетком фебруара), Савезна изложба паса у Великој Греди (крајем јуна), Рок Вилиц у Банатском Соколцу (Rock Village – задња недеља августа),

Дани рибара на каналу ДТД између Јаношика и Јерменоваца у сарадњи са општином Алибунар (прве недеље септембра), Све од шљиве у Хајдучици (септембар), Крајишки бисери у Пландишту (октобар) и Нај пита у Пландишту (децембар) (Општина Пландиште, 2016d).

6.3.9 Народна ношња

Народна ношња носи се у ретким приликама (свадбе или наступи културно-уметничких друштава) и претежно представљају музејски експонат. Из свакодневне употребе, ношња је почела да излази крајем 19 века, и то прво код Срба. Разноврсност и богатство ношњи проистиче из чињенице да на простору Јужнобанатске области живи преко 20 етничких заједница. У наредном делу рада биће представљена ношња најбројних народа.

Народна ношња Срба тана је од лана, памука, кудеље и вуне. Одећа од грубљег платна ношена је свакодневно, а у свечаним приликама одећа од финијег материјала, украшена везовима златне и сребрне боје, чипком и дугмадима од сребра и злата. Основу банатске ношње чине кошуља и гаће (чакшире), односно сукња (Ивков, Ромелић, Лазић, Драгин, & Ивановић, 2007).

Женска српска ношња има следеће делове: кошуља (оплећак), прслук, доња сукња (скути), горња сукња, реклија, кожух, пршњак, ћурак, марама, цега, убрађај (на глави), папуче, опанци, клонпе и чарапе. Млађе девојке имале су оплећак са чипком на рукавима и око врата и везеним цветом на уметку. Празнични оплећци били од финијег материјала, често украшени на рукавима са златом, сребром или белим везом. Преко оплећка носила се рекла (од свиле или броката) или прслуци (од свиле или плиша украшени златовезом). Доња сукња је била са или без чипке на доњем порубу, док је горња сукња била украшена црвеним петловима или цветовима и широком чипком чипком на порубу. Сукње су биле широке, набране око појаса и дугачке до чланака. Од горе се облачила широка и дугачка цвилех сукња црвене боје. Празницима би цвилех сукња била краћа како би се показала чипка, а око врата су се носиле црне сомотске траке. Преко цвилех сукње носила се кецеља од сукна украшена цветовима у доњем делу. Свечане кецеље често су биле од тамнијег броката, украшена златовезом уз рубове. Зими се носио кожух од беле јагњеће коже, пршњак од јагњеће коже без рукава или ћурак (имућније жене) од fine црне чоје, плиша или сомота. На глави ношене су мараме или цеге од плиша, сатена, броката или памука. Имале су облик троугла или засеченог ромба и када се повежу на глави праве специфичан облик. Носиле су их жене у првој години брака, до рођења детета и у најсвечанијим приликама. На ногама су жене носиле опанке и обојке. За празнике обувале су се чарапе са црвеним и црним пругама и ниска ципела са цугом или дубока ципела са ниском петом. Најлепшом обућом сматра се папуча израђена од свиле, кадифе или плиша, украшена зрнима и везом од свиле (Ивков и остали, 2007).

Мушка српска ношња састојала се од кошуље, гаћа, чакшира, кошуљца, рекле, прслука, кожуха, опаклије, сурдума, шешира, шубаре, папуча, опанка и чизама. Свакодневна кошуља била је од грубог ланеног платна, а свечана од финог танког. На грудима са обе стране отвора била је украшена биљним мотивима. Око појаса, преко кошуље омотавала се тканина два до три пута. Гаће у биле дугачке и широке, а празничне у доњем делу украшене везом и чипком. Прслук се правио од сомота, плиша или свиле и напред се закопчавао дугмадима. Био је украшен златним или сребрним везом или сребрним дугмадима. Рекле (данашњи капути) и чакшире имали су само имућни. Рекли су имал цепове, крагну и позади шлиц. Кабанице и сурдуми израђивани су од дебелог белог сукна. Зими се носио кошуљац - хаљетак од вуне, шарене свиле или броката. Опаклије (пелерине) су прављене од овчије или јагњеће коже са крзном постављеним на унутрашњој страни. Богатији су носили богато украшену опаклију дугу до земље. На

ногама су носили плетене чарапе, а на глави се носио црни шешир од филца (Ивков и остали, 2007).

Народна ношња Румуна препознатљива је по колориту и богатству орнамената. Основна женска ношња састоји се од оплећка дугих рукава и скуте од белог памучног или кудељиног платна. Оплећак је био украшаван цветним, касније геометријским везом. Скуте су биле украшене код старијих жена тамним везом, код средњовечних белим везом, а код младих везом у боји. Преко сукње са предње и задње стране ставља се танка кецеља и опасује се вуненим танким појасом. Преко оплећка носи се прслук, блуза или крзнени грудњак. Зими су се носиле вунене мараме које покривају главу и горњи део тела. У свечаним приликама жене су зими носиле минђију, црни или тамноплави хаљетак од чоје. На ногама носиле су се обојци и опанци са каишима. Девојчице, младе жене и удате жене после две или три године брака, међусобно су се разликовале по начину чешљања. Удата жена до краја живота носила је конђу – обруч овалног или правоугаоног облика, обавијен крпама (Ивков и остали, 2007).

Мушка народна ношња Румуна састоји се кошуље, гаћа, чакшира, прслука, кецеље, појаса, свитњака, капута, кабанице, кожуха, бундаша, шубаре, шешира, опанака. Летња гардероба је израђена од памука, а зимска од сукна и крзна. Кошуље се украшаване златовезом или везом у боји. Чакшире од сукна имали су само имућнији. Старији људи су уз чакшире носили богато украшене грудњаке и кожухе. Кецељом се покривао предњи део тела од струка до половине листова, а носили су их дечасти када се замомче. Израђиване су од памука, кудеље или вуне и украшаване су везом (Ивков и остали, 2007).

Народна ношња Словака је слојевита. Основна одећа жена је сукња набрана у струку и блуза са наборима око врата и рукава. Преко тога облачило се више хаљетака, сукње, блузе дугих рукава, прслук и марама повезана унакрст на грудима. На глави је ношена марама везана испод браде. Свакодневно се преко основне одеће облачило две или три сукње, набрана кецеља, горња блуза и марама (од свиле, кашмира или вуне). Удате жене носиле су на глави капицу. Преко капице или троугаоне мараме повезивана је горња марама или ручник. У свечаним приликама девојке су уместо мараме носиле свилене врпце у коси које су се наслеђивале у кругу породице. Женска обућа и чарапе су до Другог светског рата били вунени. Касније су радним данима ношени опанци од коже, а потом опанци са кожним ременима (Ивков и остали, 2007).

Мушка основна одећа састоји се од кошуље и широких гаћа набраних у струку. У свечаним приликама се преко кошуље носио црни сукнени или сатенски прслук, а преко гаћа кецеља. На ногама су ношене беле вунене чарапе до пола листова и црне кожне папуче или опанци од говеђе коже, а имућнији црне кожне ципеле или чизме. На глави је ношен црни филцани шешир или зими капа од крзна. Посебни украси у ношњи била су сребрна филигранска дугмад на прслуку, украсна марама у џепу капута или панталона и плетене наруквице од вуне и стаклених перли (Ивков и остали, 2007).

Народна ношња Мађара задржала се до краја Првог светског рата. Женска народна ношња имала је по три подсукње које би се после удаје додавале наредне четири године док се не достигне седам. Свака је била са шлингама, набрана и уштиркана. Горња сукња била је до чланака, од броката или кашмира украшена мотивима ружа. Преко сукње носила се бела кецеља опшивена чипком и џепом са чипканом марамицом. Блуза је била украшена на крагни и рукавима везом са шлингом и црвеним тракама. Преко блузе носио се прслук од црвеног сомота. У зимским данима, жене су се огртале великом марамом, а имућније су облачиле кожух. На глави девојке су носиле венац од цвећа и трака, а удате жене капу преко које је долазила велика штрикана или хеклана марама. Имућније жене имале су мараме са златним везом. Девојке су на ногама носиле беле штрикане чарапе и лаковане ципеле или шарене зепе са гомбицама од вуне (Ивков и остали, 2007).

Мушка мађарска ношња састојала се од широких гаћа до чланака, кошуље са шлингама на рукавима и прслука са сребрним дугмадима и везом (од конца или свиле).

Зими се носио кожух, а имућнији opakлију (плашт без рукава дужине до чланака). Свечана opakлија је између два светска рата вредела колико првокласан коњ, а сељачка колико и једна крава. Повремено су ношене кабанице са капуљачом. На глави је ношена шубара, а касније црни шешир украшен цвећем или траком. На ногама ношене су кожане папуче или опанци, а зими дрвене клонпе. У свечанијим приликама имућнији мушкарци носили су црне чизме (Ивков и остали, 2007).

6.3.10 Обичаји

Обичаји представљају норме које су настале дуготрајним понављањем неке појаве у одређеној групи. Деле се на друштвене, привредне и верске. Друштвени обичаји служили су за усклађивање односа између појединаца или група и односе се на рођење, склапање брака, смрт, куповину, решавање сукоба, кажњавање криминала и слично. Привредни обичаји везују се рад, а верски за понашање којим се настоји доћи у додир са вишим силама или којим се тражи помоћ. Данас су најраспрострањенији верски обичаји и то у зимском периоду (Ивков и остали, 2007).

Обичаји код Срба су нарочито богати за време божићних празника. Већ крајем новембра прослављају се покладе које најављују дуг и строг пост. Зато се на покладе спремају обилна јела. Две недеље пре Божића (субота) славе се Материце када деца певају наменске песме и везују мајкама и удатим женама ноге, а оне их даривају поклонима, слаткишима, воћем или новцем. Исти обичај важи за Очеве који се славе недељу дана касније. Бадњи дан слави се 6. јануара. На овај дан не сме се ништа дати из куће, нарочито со и ватра. Домаћице на овај дан купује нешто ново за кућу. На Бадње вече пали се Бадњак, дрво или пањ који припрема домаћин или његов син. На Бадње вече служио се непаран број јела и то обично пасуљ, купус, риба, пиринач, резанци са маком или орасима, печена бундева, воћни компоти, јабуке (за здравље), мед, ораси и суве шљиве. Пило се вино или ракија. Орасима се крстила соба, односно бацали су се у сваки угао собе ради заштите укућана и стоке. Деца коринђаши на Бадње вече иду од куће до куће и певају божићне песме, честитају Божић, а за узврат добијају слаткише, воће или новац. На Божић служи се свечани ручак. Пре ручка домаћица кади тамјаном трпезу, јело и собе у кући. Домаћин пали свећу и изговара молитву, затим следи ломљење божићног колача (хлеб украшен тестом, босиљком или са три власти пшенице). Колач се ломи, полива вином уз изговарање молитве и целива. Поред Колача прави се чесница у коју се ставља новчић. Онај ко нађе новчић имаће према веровању среће у току године. Чесница се ломи и дели укућанима, а једно парче се оставља полагенику, односно првом госту куће. Ручак се састојао од говеђе супе, куваног меса, кромпира и соса, печенице (прасе, јагње, ћурка, гуска или патка). Печеница се често пунила јабуком, шљивом и орасима. На Бадњи дан и Божић остаје се код куће, а у посету се иде другог и трећег дана Божића. Приликом посете куму и ћерки или сестри носи се колач у знак поштовања. На Мали Божић или Нову годину која се слави 14. јануара меси се василица или васиљница. То је погача која се одозго премазује медом и шећером, а пече се у округлој тепсији. Меси се онолико погача колико има укућана и још за оне чланове који су изашли из куће, па им се носи (Ивков и остали, 2007).

За Лазареву суботу или Врбицу која се слави недељу дана пре Ускрса деца су са свештеником доносила врбове гранчице у цркву да се освете (дан раније). Суботом, верници долазе на литургију, шетају око цркве, деца звоне звончићима и узимају врбове гранчице које чувају до године на икони или огледалу. На Лазареву суботу по сеоским улицама пале се ватре, лазарице које су прескакала деца, а жене су пекле кокице. Велики петак је најзначајнији дан пре Ускрса. На тај дан забрањен је било какав посао. Жене фарбају јаја, при чему се једно јаје црвене боје оставља у кући као чуваркућа. Раније су јаја бојена луковином и шарана воском. На Ускрс који се празнује три дана, туцају се јаја. Онај чије јаје се не разбије, према веровању, биће успешан у пословима целе године. На

други дан Ускрса носи се колач куму и удатој ћерки. Недељу дана касније, на Мали Ускрс поново се боје јаја и спремају боља јела (Ивков и остали, 2007).

Оно што је специфично за Србе јесте породична слава када сви укућани иду у цркву да се помоле, носе славски колач, кољиво, црно вино и списак укућана. Ако се благосиља у кући, онда на столу стоји још воштана свећа, кадионица, тамјан и нож за сечење колача. Прво се служи кољиво, а затим се даје део колача сваком госту. У Војводини родбина и пријатељи се на славу позивају руменом јабуком (Ивков и остали, 2007).

На дан 31. децембра дочекивала се Нова година са низом обичаја. Укућани, рођаци, суседи окупљали су се да уз храну, пиће и песму испрате стару и дочекају нову годину. Јела се штрудла, која би се пекла поподне или би се ставила на печење пре поноћи како би се печена извадила у новој години. У поноћ су се гасиле лампе, а домаћин би расипао ситан новац или сочиво да би година била плодна. Првог дана Нове године устајало се рано и умивало напољу да би целе године били здрави. Затим би се честитао празник рођацима и комшијама уз наздрављање са ракијом (Ивков и остали, 2007).

За рођење дете везује се обичај везања црвеног конца око руке, против урока. Посете беби и мајци су забрањене шест недеља од рођења (сем најближих). Прва вода у којој се беба купа баца се тамо где нико не газе. Име се беби давало одмах по рођењу, обично по црквеном празнику. Обичај је био да се дете крсти неколико дана после рођења, а име детету давао би кум (Ивков и остали, 2007).

Свадбени обичај је да се девојка проси црвеном јабуком са новчићем. Момак би пришао одабраној девојци у колу и пружио јабуку. Ако је девојка прихвати, он би долазио у њену кућу да је проси. Зато се чин просидбе звао јабука. Разликовала се мала јабука када би у просидбу ишли родитељи, један или оба, а ако би девојка пристала следила би велика јабука, односно свечана веридба. Ако би момак био из другог села, онда би девојчини родитељи одлазили да виде кућу момка. Ако би били задовољни, онда би улазили у кућу, а ако нису, онда би бацали добијену јабуку преко капије. Свадбе су се одржавале обично недељом, а у сватове би позивао младожењин брат са украшеном чутуром ракије или вина у друшву једног или два момка, две до три недеље раније. Позвани гости вежу на каиш чутуре пешкир. Последње вече пре свадбе момци су проводили код куће са својим друштвом – момачко вече, а девојке у својој кући са друштвом – девојачко вече. На дан свадбе младожења руши високо подигнуту јабуку и онда улази по младу. Тај обичај се често среће у савременим свадбама. Ручни девер (младожењин брат) купује на шалвив начин младу од девера (младин брат), а често се извод лажну младу (маскираног мушкарца или старију жену). После даривања креће се на венчање. У току венчања, онај ко би први нагазио партнера, био би газда у кући. После венчања, по изласку из цркве или општине, деца вичу кец куме, изгоре ти кеса, а кум баца новчиће. Према веровању, девојка која ухвати новчић и стави га под јастук, те вечери ће сањати момка који јој је суђен. Млада после венчања, окренута леђима, баца бидермајер неударним девојкама. Према веровању, она која га ухвати је следећа млада. После венчања свадбена поворка враћа се кући другим путем. Пре уласка у кућу, сватови су прескакали корито са водом и остављали новац. Млада би бацала жито унакрст, а сито на кров куће. Онда би младожења пренео младу преко прага. Око поноћи на весеље долазе погачари (део сватова са младине стране) и доносе погачу коју шаље млада мајка. Млад сече погачу, дели је сватовима и за то добија новац или ситне дарове (Ивков и остали, 2007).

Један од предсвадених обичаја је и лупање старих лонаца испред куће момка. То се радило, ако је момак пре венчања довео девојку у своју кућу. Била је честа крађа девојака, уз њен пристанак, а без знања њених родитеља. Кад би момак довео девојку у своју кућу, те вечери би његови родитељи са најближом родбином и комшијама организовали мало славље. Док се унутра славило, момци би доносили старе лонце и металне предмете, сламу, плеву и огрезину испред куће. На дрвеће и кућу качили би металне предмете,

потом би упалили ватру и лупали како би целом селу јавили да се у тој кући проширила породица. Да би утишали момке, укућани су им доносили вино, а затим би изашли момак и девојка са хармоникашем како би се сви заједно повеселили (Ивков и остали, 2007).

Најбројнији *обичаји код Мађара* везани су за верске празнике. За време Божићних празника јавља се обичај коринђања када деца од 6 до 14 година иду од куће до куће, певају песму Поруку анђела, а за узврат добијају јабуке, орасе или слаткише. Након коринђања деца се одводе код старијих људи без деце да код њих украсе јелку. На дан 24. децембра, на сто се ставља нов столњак којим се касније прекрива умешен хлеб како би увек нарастао. Износи се хлеб или колач како би га било целе године у изобиљу, а испод стола просипају се семенке и сено како би био богат род и домаће животиње здраве. Понекад се испод стола ставе алати, како би било успеха у раду. Да би обезбедили здравље за целу породицу, укућани се хране одређеним редоследом: орах, јабуке, мед, бели лук, пасуљ, грашак, насуво са маком. Први дан Божића се иде само у цркву и ништа се не ради, чак ни смеће не износе како не би изнели срећу из куће (Ивков и остали, 2007).

За време Ускрса, пости се строго само на петак, раније је то било период од 40 дана пре Ускрса. У цветној недељи која претходи Ускрсу, носи се врба у цркву да се освети, а онда ставља на врата капије или шталу. Момци и девојке са врбовим гранама пролазили су насељем да најаве пролеће. Четвртком се спрема неко зелено јело, често шпанаћ, па се зове и Зелени четвртак. Петком се купало, фарбала јаја, није се месио хлеб, јело месо, ни палила ватра. Недељом се није кувало, чистило ни шило. Јела би се шунка, јаја, колач и пило вино, све освештано у цркви. Остатци хране давани су кокошкама као би носиле више јаја. За Ускрс жене су се раније поливања водом, а сада парфемом (Ивков и остали, 2007).

Дан светог Мартина слави се 11. новембра уз богату трпезу како би хране било у изобиљу целе године. Јела се гуска и пило ново вино. Четири недеље које претходе Божићу обележава се Адвент. Почиње 1. децембра и сваки дан је посвећен одређеном светцу. Света Борбала, заштитник рудара и артиљераца, слави се 4. децембра. На тај дан се не сме шити, ткати, чистити и позајмљивати. У воду се стављала грана воћке и ако би озеленела до Божића, онда би значило да ће бити добар род. Свети Миклош, заштитник грађанства слави се 6. децембра и на тај дан остављају се поклони деци у ципелама. Луца дан је 13. децембра и тада се према веровању треба чувати вештица и злих чини. Од зла се брани тако што се белим луком црта крст на вратима стаје или маже глава животиње белим луком, просипа пепео испред стаје, а пре спавања јео се бели лук. Онај ко је хтео да види вештице, носио би Луцину столицу (мала, трножна округла столица од 12 врста дрвећа направљена без ексера) на поноћну мису. Столица би се спалила одмах накод мисе. На овај дан су се пекле погачице са чварцима у које би чланови породице стављали перо. Кома перо у току печења загори, тај ће имати лошу годину, биће болестан или ће умрети. Девојке су на 12 папирића уписивале мушка имена, и онда би сваки дан спалиле по један. Задњи папирић би био са именом будућег мужа. На Иштван дан који се слави 26. децембра, примају се гости и богато госте, а на Јанош дан, 27. децембра, свети се вино који се сипа у бурад са вином или се користи за лечење. На 28. децембар славе се Ситни свеци. На тај дан момци благо ударају гранама девојке, што је симболика јер су на тај дан убијена само мушка деца, па сад и девојке треба да испаштају. Силвестре се слави 31. децембра. На тај дан бучно се испраћа стара и дочекује нова година. Нова година слави се 1. јануара. Сматра се да оно што човек ради тог дана, често ће радити у току године. Једе се свињско месо, јер свиња носем гура срећу напред, цео хлеб како би би целе године било хлеба и сочиво, пасуљ или пиринач, јер ситније предсказује више новца. Традиционално се служе пихтије и пита самаком, вишњама или бундевама. Обичај је да на Нову годину први посетилац куће буде мушкарац, ништа се не износило из куће, не би се спавало у току дана како не би били болесни, а ујутро се умивало и прало поред бунара. Веровало се да ако првог јануара почне топити снег, биће пуно вина (Ивков и остали, 2007).

Обичаји везани за свадбу, после просидбе и веридбе, почињу позивањем кумства. Венчани кум је крсни кум. Припреме за свадбу започињу недељу дана раније, када се позивају гости који доносе кокошку. На дан венчања најближа родбина после ручка иде са музичарима по кума. Фифери поздрављају госте, а деверуше ките сватове рузмарином. Младине деверуше су у розим хаљинама, а младожењине у плавим. Деверуше стављају цвеће у косу. Обично има по 4 фифера и 4 деверуше са обе стране. На венчање млада и младожења долазе одвојено, а младожења стиже први. Млада не баца букет после венчања, већ га чува. Након венчања сватови одлазе у младину кућу где се фиферима постављају питалице. Када погоде, добијају младу и са младожењиним гостима одлазе у његову кућу, а младини гости остају.. На улазу младожењине куће чека кифла и мед. Кифла се вуче и онај ко откине већи комад, биће глава куће. Кифла се умаче у мед и разбија се тањир. Уз новчану надокнаду млада игра са гостима уз чардаш. Кад гости престану да играју са младом, младожења отима младу и она се пресвлади у црвену хаљину са кецељом и обува папуче. Затим се младенци враћају гостима, нуде их колачима, бомбонима и ракијом. Потом, одлазе у младину кућу, где се поново одвија игра са младом. Код Мађара постоји и обичај да млада до поноћи остаје са својим сватовима, а да младожења са својом пратњом долази по младу. Они траже младу, плаћају за њу, а она преко стола бежи. Тада се сви гости прелазе код младожење на славље. На свадби постоји обичај крађе младине ципеле. После крађе, долази старији гости преобучен у обућара, са џаком ципела. Онда кум тражи праву ципелу (Ивков и остали, 2007).

Божихни *обичаји код Словака* почињу 6. децембра, када се обележава свети Микулаш. Вече раније деца стављају чизме или ципеле у прозор, а ујутро када се пробуде чекају их поклони. Исто се понавља 13. децембра када се обележава Луција. На Бадње вече породично се украшава се јелка и певају божићне песме. За вечеру се служи подварак са месом и кобасицом, резанци са маком и медом. Затим се одлази код родбине, комшија и другова да испред куће певају божићне песме, а домаћин их позива на вечеру и пиће. У јутро 25. децембра деца обилазе комшије, рецитују божићне песме и добијају поклоне и новац (Ивков и остали, 2007).

Обичаји за Ускрс су слични обичајима код Мађара. Постоји пост, Цветна недеља, Зелени четвртак, Велики петак, Бела субота и Ускрс у недељу, храна која се служи на празнике, као и обичај поливања девојака (Ивков и остали, 2007)..

Свадба код Словака раније је била уторком и четвртом, а данас суботом. Припреме за свадбу почињу када младожења затражи дозволу од младиних родитеља. Потом следи веридба и свадба. Четвртом другови младенаца разносед позивнице за вечаре, а другарице украшавају простор где ће се свадба одржати. Потом следи вечера и музика. Свадба се прави одвојено за госте младенаца. Петком се прави вечера за ближу родбину. Суботом се окупљају сватови код младожење на ручку и они иду по младу. Млада се опрашта од родитеља, обавља се венчање прво у општини, затим у цркви. Из цркве младини сватови одлазе у њену кућу, а остали у младожењину на вечеру и славље. После вечере млада се пресвлади у народну ношњу. После поноћи, веселу се придружује млада свадба и следи плаћање за плес са младом. Недељом, пре подне, поново се окупља свадба. Млада продаје ракију, а затим следи заједнички ручак (Ивков и остали, 2007).

Словаци имају и обичај који називају Лупачки – Лупање пасуља. Некада је то била забава за младе, коју су организовале породице са ћеркама. Домаћини би изнели клупе, лампе и пасуљ испред куће, а млада девојка би позвала другарице са мајкама. Девојке су седеле на клупи и остављале празно место за момка. Момци су долазили касније са музиком да помогну у лупању пасуља. На забави се служило вино, колачи и кувани кукуруз, играло се и певало. Сутрадан би девојка покупила пасуљ и спремила све испред куће. Слични обичаји постојали су за спремање гушчјег перја и конопље (Ивков и остали, 2007).

Обичаји код свих етничких заједница су изгубили своју аутентичност (облик или намену), али обележевање појединих никада није престало. Претежно су нестали привредни обичаји, а највише су очувани верски. У савременом друштву чувари обичаја, народних ношњи, песме, музике и игара су културно-уметничка друштва, удружења грађана и невладине организације. На простору Јужнобанатске области постоје српска, словачка, румунска, чешка, мађарска, бугарска, македонска и ромска удружења и организације као чувари народне баштине. Најстарији КУД је Абрашевић из Панчева основани 1937. године. Чак трећина КУД-ова са овог простора основано је у 21 веку. Већина КУД-ова за своје програме не наплаћује улазнице и организују или учествују на манифестацијама током целе године. Најчешћи проблем са којима се сусрећу друштва су недостатак финансијских средстава или простора (Културно-уметничко друштво Абрашевић Панчево, 2017; Лазаревић, 2011).

Културно историјско наслеђе уз одговарајућу ревитализацију може се укључити у туристичке програме агенција у комбинацији са ширим географским подручјем јер имају евидентну историјску и културну вредност. Програми обилазака двораца, објеката индустријског наслеђа и упознавање са етнографским вредностима скромног су обима и слабо медијски заступљени. За бољу туристичку експлоатацију културно-историјског наслеђа потребна су значајна материјална улагања нарочито код археолошких локалитета и двораца, прилагођавање туристичким потребама, боља и обимнија промотивна кампања, креативнији програми и боља сарадња између приватног и јавног сектора.

6.3.11 Гастрономија

Гастрономија баната је мешавина јела и пића више народа, а највећи утицај оставили су Немци, Мађари, Румуни и Словаци. На простору Баната традиционално се конзумира доста кромпира, пасуља, меса и месних прерађевина (чварци, сланина, шунка, паштета од чварака или цигерице, кобасице), козјег, овчијег и крављег сира, хлеба, јела од пшеничног и кукурузног брашна, колача од киселог и слатког теста. Дан би почињао доручком или фруштуком, затим би следио ручак и на крају вечера. Током лета постојале су и ужине, често хлеб намазан машћу и присут млевеном паприком или јабуке у шлафроку. Доручак је био обилан и састављен од сланине, сира, јаја са луком, паленте, а понекад попара од старог хлеба и сира. Недељни ручак чинила је неизоставна супа са домаћим резанцима, ринфлајш (кувано говеђе месо са кромпиром и сосом), печено месо са поврћем (ћушпајз) и на крају штрудле са маком или лење пите са маком, вишњама, бундевом или јабукама. Поред поменутих јела у Банату се често једе гулаш, паприкаш, сосеви (од парадајза, белог лука, мирођије, рена, вишања), пихтије, бела чорба, рибља чорба, кнедле са шљивама, насуво са сиром, гризом или маком, ташци. Хлеб је неизоставна намерница и често има улогу у верским обредима: славски колач, божићни колач, младенци, ускршњи хлеб, посна погача за умрлог, поскурице за задушнице и слично. Колачи су неизоставни део трпезе недељом и празницима. Најчешће су се правиле штрудле и пите са маком, пекмезом, орасима, сиром, вишњама, крофне, палачинке, уштипци, китникез (желе од дуња). Узимајући у обзир значај гастрономије у туризму, ТО Вршац издала је кувар Банатске ђаконије са рецептима који на модеран начин промовише специфичности банатске кухиње. Маскота Кувара је Вршачки идол са кецељом (Калењук, 2011, 2013; Туристичка организација општине Вршац, 2012).

Од пића дугу традицију има конзумирање вина, ракије и пива. Управо вина Јужнобанатске области су самостални туристички мотив и доводи највећи број туриста, како на манифестације посвећене вину тако и кроз винске туристичке туре у режији винских удружења, агенција или индивидуалних путовања. Некада популарне аутохтоне сорте, Ркацител, Фурминт, Креаца, Тамјаника, Франковка и Португизер потиснуте су од стране италијанског и рајнског ризлинга, совињона белог и црвеног. Док је производња популарног вино Отело законом забрањено због ослобађања метил алкохола при

ферментацији у недозвољеним количинама. Ово вино може се пробати у једном регистрованом подруму – Крстов и код појединих нерегистрованих малих произвођача вина. У већини винских подрума могуће је конзумирати локална вина и локалну храну у чему предњачи подрум Крстов. међу ресторанима са аутохтоном кухињом истиче се Етно кућа Динар из Вршца .

Такође треба поменути да су на територији Баната географским пореклом од 1998. године били заштићени вршачко пиво Шампион и Банатски ризлинг Вршачких винограда, а од 2014. године Вршачка шунка (Слика 40) (Завод за интелектуалну својину, 1998b, 1998a, 2014).

Слика 40. Вршачка шунка (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2012)

О значају гастрономије у идентитету Банаћана, говори и бројност манифестација које су посвећене храни и пићу. Најбројније су манифестације посвећене вину, где се посебно истиче Вршачка берба грожђа са традицијом скоро 60 година. Најпопуларнија манифестација посвећена храни јесте Сланинијада у Качареву. Већина гастрономских манифестација које се одржавају у Области описане су у поглављу Манифестациони туризам.

7 МАТЕРИЈАЛНА БАЗА

Материјалну базу за развој туризма чини саобраћајна средства и саобраћајнице, угоститељски објекти за пружане услуге смештаја и исхране, инфраструктура и супраструктура. У наредном делу рада представљени су саобраћајни и угоститељски капацитети.

7.1 САОБРАЋАЈ

Према карактеру саобраћајне мреже и саобраћајних средстава, саобраћај се дели на ваздушни, друмски, железнички, речни, каналски и ПТТ саобраћај. Комуникативн фактор важан је за отварање места, региона и земље за туристичка кретања.

У домену ваздушног саобраћаја за туристе од значаја је једино међународни аеродром Никола Теста у Београду. На територији Јужнобанатске области постоји неколико аеродрома за слетање мањих авиона и других летелица, а то су: Вршац (међународни), Бела Црква и Панчево (домаћи) и Ковин (војни).

Аеродром у Вршцу налази се на четири километара од центра града и представља четврти по величини аеродром у Србији (Слика 41). На 84 m надморске висине налазе се три писте: асфалтирана од 1.000 m, травнате од 800 m и 600 m. Травнате писте се користе у раној фази обуке пилота. Званично аеродром је отворен 1925. године када је основан аероклуб Наша крила, док се првим летом на падинама Вршачких планина сматра лет пилот инжењера Аурела Влаика из 1912. године. Због климатских услова, односно ветра који овде дува више од 200 дана годишње, постоје услови за развој једриликарства. То је допринело развоју аеродрома, изградњи хангара (1934. године) и школе једриликарства (летели су једрилицама које су сами дизајнирали). Педесет година од оснивања, аеро центар постаје део Југословенског аеротранспорта и специјализује се за школовање професионалних пилота за управљање највећим путничким авионима. До сада је обуку завршило преко 2.000 пилота из земаља бивше СФРЈ и света. Од 2010. године академија постаје део Контроле летења Србије и Црне Горе SMATSA доо и добија назив SMATSA ваздухопловна академија. Од 2010. године уложу се значајна средства у унапређење флоте и инфраструктуре. Новим пилотима на располагању је 20 авиона: Цесна 172С (осам нових авиона), Цесна 172Н (10 авиона) и Цесна 310Т (два авиона) и 1.700 km² ваздушног простора који се користи искључиво за обуку пилота. Аеродром располаже модерним контролним торњем, управном зградом, метеоролошком станицом, сигнализацијом за ноћно слетање, ватрогасним, фолов ми (follow me) возилом и возилом хитне помоћи. Одлуком Владе 2006. године, аеродром је проглашен међународним, и означен као гранични прелаз. Није отворен за међународне комерцијалне летове, само за мање уз претходну најаву. Аеродром се припрема за слетање малих путничких авиона до 70 седишта што захтева пре свега проширење стазе за пет метара и продужење стазе за 400 m. Поводом значајних јубилеја на аеродрому организује се аеромитинг који је веома посећен (SMATSA, без датума, 2014; Ј Баљак, 2017).

Слика 41. Аеродором Вршац (Извор: (SMATSA, без датума))

Аеродроми у Белој Цркви и Панчеву немају значај за туристичка кретања, али су потенцијал авантуристичког туризма. Аеродром Бела Црква налази се уз северну ивицу насеља Црвена Црква, на 128 m надморске висине. Пилотима је на располагању само дању травната стаза дужине 700 m и ширине 30 m. Користи се за спортској тренажно летење мањих авиона, једрилица и падобранске скокове. Обавезна је пријава летења аеродорому у Вршцу. Аеродором у Панчеву налази се северозападно од Панчева, у близини фабрике авиона Утва. Налази се на 77 m надморске висине. Пилотима је на располагању травната писта дужине 1.000 m и ширине 60 m само дању. Аеродром се користи за спортско и тенажно летење авиона и једрилица (Модли, 1996).

Друмски саобраћај: У односу на северну и западну Војводину, јужни Банат има периферан положај. До Првог Светског рата Јужнобанатска област била је у гравитационој сфери Будимпеште и Темишвара, а након рата у гравитационој сфери Београда. Због лоше повезаности са остатком Србије било је неопходно градити нове саобраћајнице посебно током 20. века. Током 18. века. настао је велики број колских путева који су у 19. и почетком 20. века добили макадамску подлогу. У првој половини 20. века, државним путевима проглашени су Београд-Панчево-Вршац-румунска граница и Ковин-Бела Црква-Вршац. У другој половини 20. века врши се модернизација већине друмских путева Саобраћајна повезаности побољшана је изградњом мостова на Дунаву између Београда и Панчева (1935. године), Ковина и Смедерева (1976. године) и Земуна и Борче (2014. године) (Бугарски и остали, 1996; „Отворен Пупинов мост“, 2014; Томић, 1988).

Према доступним статистичким подацима за 2017. годину на територији Јужнобанатске области евидентирано је 919,9 km путева, од тога 778,1 km савременог коловоза (Табела 20). Највише путева има у површински највећој општини Вршац, 172,7 km, а најмање у општини Опово, 44,8 km. Општине без државних путева првог реда су Опово и Ковачица, што је последица географског положаја. Највећа дужина путева првог реда (63,1 km) налази се у општини Вршац, другог реда у општини Ковачица (68,1 km), а општинских путева у општини Планиште (120km) (Републички завод за статистику, 2018).

Табела 20. Дужина путева у Јужнобанатској области према доступним подацима за 2017. годину (km)

	Укупно	Савремени коловоз	Државни пут I реда		Државни пут II реда		Општински путеви	
			свега	савремен	свега	савремен	свега	савремен
<i>Алибунар</i>	102,4	88,4	24,3	24,3	67,9	53,8	10,3	10,3
<i>Бела Црква</i>	86,3	82,4	26,3	26,3	20,5	20,5	39,4	35,5
<i>Вршац</i>	172,7	169,4	63,1	63,1	15,9	15,9	93,7	90,4
<i>Ковачица</i>	81,3	74,8	-	-	68,1	61,7	13,1	13,1
<i>Ковин</i>	128,2	107,1	24,6	24,6	61,2	40,1	42,5	42,5
<i>Опово</i>	44,8	35,8	-	-	16,8	16,8	28,0	19,0
<i>Панчево</i>	140,8	140,8	38,3	38,3	35,7	35,7	66,8	66,8
<i>Пландиште</i>	163,4	79,4	32,4	32,4	10,9	10,9	120,0	36,0
Јужнобанатска област	919,9	778,1	209,0	209,0	297,1	255,5	413,9	313,6

Извор: (Републички завод за статистику, 2018)

Новом категоризацијом путева из 2015. године на простору Јужнобанатске области налазе се следеће важне саобраћајнице:

Државни пут првог Б реда:

- 10: Београд – Панчево – Вршац – државна граница са Румунијом (гранични прелаз Ватин)
- 14: Панчево – Ковин – Раља – веза са државним путем 33;
- 18: Зрењанин – Сечањ – Пландиште – Вршац – Стража – Бела Црква – државна граница са Румунијом (гранични прелаз Калуђерово);

Државни пут другог А реда:

- 129: Каћ – Шајкаш – Тител – Перлез – Ковачица – Сечањ – државна граница са Румунијом (гранични прелаз Јаша Томић);
- 130: Ечка – Ковачица – Јабука – Панчево;
- 131: Чента – Опово – Јабука;
- 132: Пландиште – Алибунар;
- 133: Уљма – Стража;
- 134: Ковин – Врачев Гај – Бела Црква;

Државни путеви другог Б реда:

- 310 Самош – Добрица – Селеуш – Алибунар – Банатски Карловац-Делиблато – веза са државним путем 134;
- 311: Падина – Селеуш;
- 312: Врачев Гај – Банатска Паланка – Дунав.

Најважнија саобраћајница је пут број 10. У плану је да се исти прошири, односно да прерасте у ауто – пут, настави на коридор 11 и тако оствари повезаност Темишвар, Вршца, Београда, Чачка, Пожеге, Подгорице и Бара, а затим морским путем да Барија (Италија) (Влада Републике Србије, 2015)

На подручју Јужнобанатске области послује три значајнија аутотранспортна предузећа: АД СТУП Вршац, ЈКП Аутотранспорт – Панчево и ДОО Коста Тодоровић из Беле Цркве.

Аутотранспортно предузеће СТУП Вршац основано је 1975. године у Вршцу. Делатност предузећа је линијски и ванлинијски превоз путника у међународном, међуградском и градском саобраћају, изнајмљивање туристичких аутобуса, организација летовања преко два огранка (туристичка агенција у Вршцу и Београду), технички преглед

возила и продаја осигурања, услуге одржавања комерцијалних возила, услуге везане за тахографе и услуге поштанског шалтера. Међународни превоз чини редовна линија ка Бечу и сезонска ка Црној Гори. Линијски превоз се одвија од Вршца ка Белој Цркви, Београду, преко Зрењанина ка Новом Саду, преко Београда и Ужица ка Прибоју, а у сезони преко Краљева ка Врњачкој бањи. У току 2016. године превезли су око 2,2 милиона путника (СТУП Врашац, 2015; СТУП Вршац, без датума, 2015).

ЈКП Аутотранспорт – Панчево основано је 1948. године у Панчеву. Предузеће обавља услуге превоза путника у градском и међуградском саобраћају, технички преглед возила, изнајмљују аутобусе, паркинг место за теретна возила и аутобусе, полигон за обуку возача и рекламна места – билборде. У току сезоне успоставља се међународна линија Панчево – Будва –Херцег Нови. Панчево је међумесним аутобуским линијама повезано са Београдом, Оповом, Самошем, Девојачким бунаром, Мраморком, Банатским Брестовцем и Ивановом (ЈКП АТП ПАНчево, без датума-б, без датума-а, 2019).

Предузеће ДОО Коста Тодоровић из Беле Цркве основано је 1990. године. Превоз путника обавља се на линијском и ванлинијском домаћем и међународном саобраћају. Успостављена је свакодневна линија Бела Црква – Београд, док је линија Бела Црква – Вршац – Панчево – Зрењанин – Беч активна три пута у току недеље(Доо Коста Тодоровић, без датума-а, без датума-б).

Железнички саобраћај током историје имао је важну улогу, посебно за привреду. Прва пруга на територији Јужнобанатске области и југоисточне Европе грађена је у периоду од 1847. до 1854. године. Пруга је спајала Оравицу преко Беле Цркве и Јасенова са Базјашом на Дунаву. Главна станица у Јасенову имала је ложионицу, радионицу, водоторњеве за пуњење парних локомотива, угљарницу и окретницу. Овом трасом превозио се угљ из карпатских рудника и пољопривредни производи ка дунавском пристаништу. Под притиском вршачких винара, 1858. године, гради се крак према Вршцу и Темишвару, чиме се наведени градови укључују у магистралну пругу Беч – Будимпешта – Велика Кикинда – Темишвар – Вршац – Бела Црква – Базјаш. Панчево са Зрењанином (Велики Бечкерек) повезало се 1894. године, а са Вршцем и Темишваром 1896. године. Крајем 19. века граде се пруге Вршац – Маргита, Вршац – Алибунар – Ковин и Вршац – Велико Средиште. Тек у 20. веку Јужнобанатска област повезује се са Београдом стварајући међународне железничке везе Београд – Панчево – Вршац – Темишвар – Букурешт – Костанца (Црно море) и Београд – Панчево – Вршац – Темишвар – Букурешт – Одеса (Богдановић & Марковић, 2005; Бугарски и остали, 1996, 1995; Томић, 1981, 1988).

Према уредби о категоризацији железничких пруга из 2017. године на територији Јужнобанатске области налазе се:

- Магистрална пруга: Е66 Београд – Панчево – Вршац – државна граница – (Stamora Moravita);
- регионалне пруге Панчево Главна станица – Зрењанин – Кикинда – државна граница – (Jimbolia) и Панчево Варош – Распутница 2а – Јабука,
- локалне пруге Зрењанин Фабрика – Вршац – Бела Црква, Панчево Варош – Панчево Војловица, (Уљма) – Распутница А – Распутница Б – (Јасеново) и
- манипулативне пруге (од значаја за привредне субјекте): Вршац – Вршац Вашариште; Алибунар – Селеуш Владимировац – Ковин (Влада Републике Србије, 2017).

Редовни путнички саобраћај одвија се на магистралној прузи Е66 на линији Вршац – Београд. Воз пролази кроз следећа насеља: Вршац, Влајковац, Уљма, Николинци, Банатски Карловац, Алибунар, Владимировац, Банатско Ново Село и Панчево (Србија Воз ад, 2019)

Слика 42 а) Зграда железничке станице у Вршцу из 1900. године; б) ентеријер железничке станице (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2018)

У посебним приликама пругама Јужнобанатске области саобраћају туристички возови. Воз Романтика повремено довози туристе из Београда у Вршац за време манифестације Грожђебал или на излете у Вршац и Белу Цркву, а у летњој сезони повремено се уводи туристички воз на релацији Вршац – Стража – Бела Црква („Воз Романтика сутра превози путнике на Грожђебал“, 2011; Вукчевић, 2006; ЕВршац, 2015).

Водени саобраћај: Пловидба на простору Јужнобанатске области присутна од када и становништво, ипак савремени речни саобраћај датира од средине 19. века, односно 1850. године када је отворена прва пловидбена линија између Панчева и Земуна. Речни саобраћај био је нарочито развијен у међуратном периоду када је превозено око 700.000 путника и 150.000 тона робе годишње. Након изградње моста на Дунаву између Београда и Панчева путнички речни саобраћај нагло губи значај, што је утицало на смањење промета за 90%. У савременим условима речни саобраћај се одвија једино на Дунаву и теретног је карактера. Најважније пристаниште и зимовник налази се у Панчеву (једна од три најважније у земљи), на ушћу реке Тамиш у Дунав (Слика 43). Дужина пристаништа је око 2,5 km, а ширина до 30 m. Лука Дунав у Панчеву има традицију дугу преко 70 година и обавља претежно послове претовара и складиштења (Бугарски и остали, 1996).

Стратегијом развоја водног саобраћаја за период од 2015-2025. године предвиђено је ускалђивање политике и законодавства са трендовима у Европској унији, модернизација националне флоте, развој привредних потенцијала лука и пристаништа, развој путничких пристаништа и терминала, развој унутрашњих пловних путева и развој речних информационих система. За подручје Војводине написана је Студија мреже marina на Дунаву којом се предвиђа ширење мреже marina, малих marina и пристана за рекреативна пловила. У току 2019. године представљена је Студија развоја микролокација marina на територији АП Војводине као основ за експанзију наутичког туризма. Студијом је предвиђена изградња 11 marina на Дунаву, Тиси, Сави, Бегеју и каналу ДТД, од тога две у Јужнобанатској области – у Ковину и Старој Паланци (Влада Републике Србије, 2014; Радио-телевизија Војводине, 2019).

Иако Дунав као Коридор 7 доприноси саобраћајном положају Јужнобанатске области и повезује га са европским метрополама, савским воденим путем и каналском мрежом у Војводини, он се не користи за линијски путнички саобраћај. Обнова међународних крстарења на овом сектору Дунава пружа могућност укључивања Панчева

и непосредног окружења преко једнодневних излета у међународне туристичке токове. Процењује се да око 600 луксузних међународних путничких бродова са преко 80.000 туриста (са тенденцијом раста) сваке године пристане у Београд. Овај потенцијал општине са територије Јужнобанатске области нису у довољној мери искористиле (Агенција за управљање лукама, 2019).

Слика 43. Лука Дунав у Панчеву (Извор:(Агенција за управљање лукама, без датума))

Поред луке Панчево на Дунаву постоје:

- пристаниште Панчево - на 3,5 km реке Тамиш привез уз обе обале са дужином у зони пристајања од нула до седам метара, није заклоњено од пловног пута и ветра, има чуварску службу од 0-24 h и снабдевање водом, горивом и мазивом;
- привезиште Тамиш-Панчево - на 3,2 km реке Тамиш привез уз леву обалу са дужином у зони пристајања до 10 m, није заклоњено од пловног пута и ветра, има чуварску службу од 0-24 h и доставу воде, горива и мазива и
- привезиште Ковински Дунавац - привез уз понтоне и леву обалу са дужином у зони пристајања од један до пет метара, заклоњено од пловног пута и ветра, има доставу воде, горива и мазива, али нема чуварску службу (еКапија, 2005).

Од 2010. године постоји бесплатан ГПС водич Марине и привезишта на Дунаву који садржи детаљан опис, слике и позицију за 53 привезишта и марина на српском и енглеском језику (еКапија, 2010).

Превоз преко Дунава, између леве и десне обале могућ је скелама и то код Иванова и Старе Паланке. Са насипа код Иванова саобраћа скела до Ритопека (Винче). Превоз се обавља на свака два часа од 6 ч до 17 ч током године са изузетком зимских месеци. Скела код Старе Паланке саобраћа до Рама. У периоду од маја до септембра скела саобраћа пет пута у току дана, на свака три часа, а од новембра до марта три пута дневно (Дунав-Транс, без датума; Транспло, 2019).

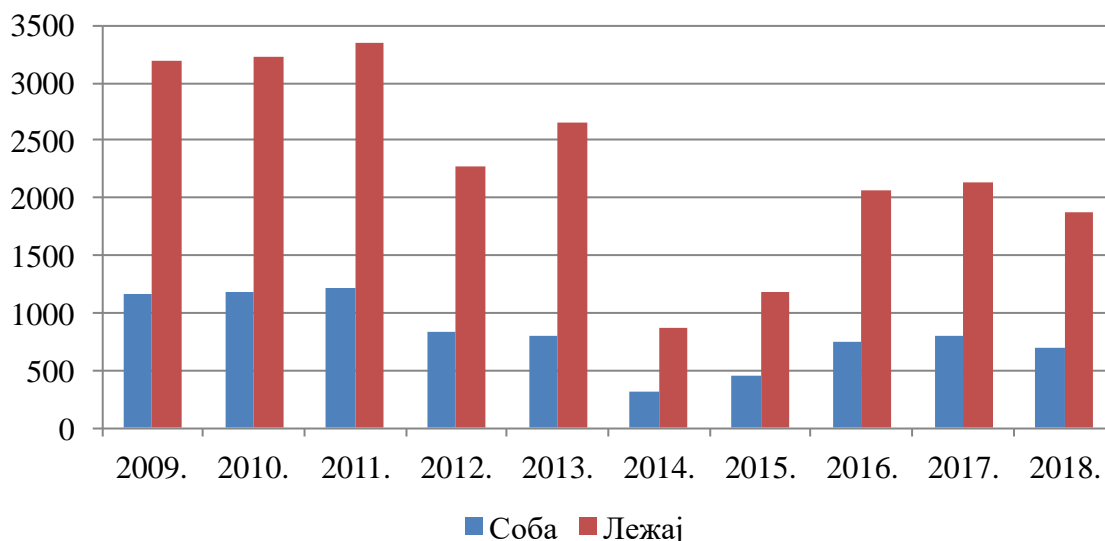
Каналски саобраћај ограничен је малом дужином канала, стањем преводница и присуством велике количине сочивице и трске нарочито у кишним годинама. Канали у Банату су пловни на 308,7 км, а од тога 181,9 км за бродове до 1.000 т носивости (канал Бегеј и Нови Бечеј – Банатска Паланка). Претежно се користе за пловидбу мањих чамаца у рекреативне сврхе (Богдановић & Марковић, 2005).

7.2 УГОСТИТЕЉСКИ КАПАЦИТЕТИ

Угоститељство представља самосталну привредну делатност у оквиру сектора услуга, која се бави пружањем услуга смештаја, припремом и продајом јела и пића, односно задовољавају потребе људи које претежно проистичу из путовања и боравка ван места сталног боравка. Према Закону о угоститељству, угоститељска делатност подразумева пружање услуга смештаја, припремање и услуживање хране, пића и напитака, као и припремање и достављање хране корисницима за потрошњу на другом месту. Према врсти угоститељских услуга угоститељски објекти се деле на угоститељске објекте засмештај и угоститељске објекте за исхрану, пиће и напитеке. Степен развијености сектора услуга, па и угоститељства указује на степен привредне развијености земље (Влада Републике Србије, 2019b; Вукићевић, 1992; Нејков, 1977).

У осам општина Јужнобанатске области према подацима Републичког завода за статистику у току 2018. године регистровано је 22 смештајних објеката са 693 соба и 1.876 лежаја. На основу Графикон 12 уочава се да у посматраном периоду од десет година, највећи број соба и лежаја остварен је 2011. године, док је миниму достигнут 2014. године. У односу на почетну годину посматраног периода број соба се смањио за 40%, а број лежаја за 42%.

Графикон 12. Квантитативно кретање смештајних капацитета Јужнобанатске области у периоду од 2009 до 2018. године

Извор: (Републички завод за статистику, 2019b)

Смањење пословних јединица најчешће је последица затварања смештајних објеката. Такође, треба поменути да званична статистика сакупља податке о угоститељству на основу извештаја правних лица и анкетних упитника предузетника. Извештај подносе угоститељска привредна друштва, предузетници, угоститељске пословне јединице неугоститељских привредних друштава, организације за радничка одмаралишта, оснивачи дечијих и омладинских одмаралишта, организације које се баве здравствено – рекреативним туризмом, организације које воде бригу о планинарским домовима, војне угоститељске и војне туристичке организације, предузећа Кола за спавање и ручавање, организације речног саобраћаја и ЈАТ. Званична статистика не обухвата смештајне објекте који нису категорисани и који послују ван законских оквира, што као последицу има одступање статистике у односу на праксу, нарочито у домену приватног смештаја – соба .

Табела 21. Смештајни објекти у Јужнобанатској области у периоду од 2009. до 2018. године (пословне јединице, собе, лежајеви и домаћинства)

Година	Смештајни објекат	Хотели	Пансион	Мотели	Апартманска насеља	Туристички апартмани	Туристичка насеља	Преноћишта/Коначишта	Гостионица са преноћиштем	Планинарски дом/кућа	Радничко одмаралиште	Деције и омладинско одмаралиште	Хостели	Кампови	Кампиралиште	Приватне собе	Приватне куће / станови	Сеоска туристичка домаћинства	Остало	УКУПНО	
2009.	ПЈ	10	2	5	0	0	0	0	1	1	1	1	0	3	0	0	0	0	0	1	25
	С	374	55	75	0	0	0	0	7	15	21	112	0	478	0	10	0	0	10	1.157	
	Л	710	98	189	0	0	0	0	17	42	96	553	0	1.432	0	30	0	0	19	3.186	
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	
2010.	ПЈ	10	2	5	2	0	0	0	1	1	1	1	0	1	0	0	0	0	0	1	25
	С	388	59	75	128	0	0	0	7	15	21	112	0	350	0	10	0	0	10	1.175	
	Л	748	99	189	432	0	0	0	17	42	96	553	0	1.000	0	30	0	0	19	3.225	
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	
2011.	ПЈ	10	2	6	0	0	0	1	2	1	1	1	0	3	0	0	0	0	0	1	28
	С	389	55	101	0	0	0	4	13	15	21	112	0	478	0	10	0	0	10	1.208	
	Л	767	98	277	0	0	0	8	34	42	96	553	0	1.432	0	30	0	0	19	3.356	
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	2	
2012.	ПЈ	4	0	1	0	0	1	12	2	1	1	1	0	2	0	0	0	0	0	0	26
	С	194	0	31	0	0	48	251	13	15	21	112	0	128	0	10	0	0	0	831	
	Л	351	0	80	0	0	110	518	35	42	96	553	0	432	0	30	0	0	0	2.269	
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	2	
2013.	ПЈ	3	0	1	0	0	1	4	2	0	1	1	1	2	1	0	0	0	0	0	17
	С	145	0	31	0	0	48	39	13	0	20	112	4	128	250	0	0	0	0	790	
	Л	253	0	80	0	0	110	85	34	0	91	553	10	432	1.000	0	0	0	0	2.648	
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
2014.	ПЈ	3	0	1	0	0	1	3	3	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	14
	С	135	0	31	0	0	48	26	21	0	20	32	4	0	0	0	0	0	0	0	317
	Л	334	0	80	0	0	110	55	51	0	91	136	10	0	0	0	0	0	0	867	
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
2015.	ПЈ	3	0	1	0	0	1	4	4	0	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	17
	С	145	0	31	0	0	48	31	29	0	20	28	5	70	0	36	0	9	0	452	
	Л	253	0	80	0	0	110	71	88	0	91	128	15	210	0	101	0	25	0	1.172	
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	0	1	0	13	
2016.	ПЈ	3	0	1	0	1	1	4	4	1	1	1	1	2	0	0	0	0	0	0	20
	С	145	0	31	0	7	48	52	29	13	20	32	7	223	0	111	8	24	0	750	
	Л	251	0	80	0	17	110	152	81	57	110	130	19	672	0	306	17	66	0	2.068	
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	30	2	7	0	39	
2017.	ПЈ	4	0	1	0	2	1	4	4	1	0	2	0	1	1	0	0	0	0	0	21
	С	161	0	31	0	57	48	52	29	13	0	52	0	153	70	90	17	24	0	797	
	Л	270	0	80	0	172	110	152	81	57	0	233	0	462	210	203	39	69	0	2.138	
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	22	5	7	0	34	
2018.	ПЈ	4	0	1	0	4	1	4	2	1	1	2	0	0	2	0	0	0	0	0	22
	С	161	0	31	0	62	48	51	13	15	13	59	0	0	160	46	10	24	0	693	
	Л	273	0	80	0	193	111	146	37	54	39	250	0	0	480	118	26	69	0	1.876	
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	5	7	0	24	

Извор: (Републички завод за статистику, 2019б)

У укупном броју регистрованих пословних јединица до 2012. године доминирали су хотели са око 40%, у 2012. години преноћишта (коначишта) са 46%, а од 2013. до 2018. године преноћишта, гостионице са преноћиштем и хотели равномерно су заступљени (Табела 21). У односу на почетну годину посматрања, структура пословних јединица до 2018. године значајно је измењена:

- број хотела је умањен за 60%, број хотела за 80% и број кампова за 33%;
- број радничких одмаралишта и планинарских домова остао је непромењен;
- број гостионица са преноћиштем и дечијих и омладинских одмаралишта порастао је за 50%;
- регистроване су нове пословне јединице: туристички апартмани, туристичко насеље, преноћишта, приватне собе, приватне куће и станови и сеоска туристичка домаћинства.

Смештајни капацитети кампова у појединим годинама учествовали су од 30% до 40%. Од 2012. године на основу броја расположивих соба доминирају хотели са оствареним максимумом у 2014. години од 40%. Са изузетком кампова, у 2018. години највећим бројем лежајева располажу хотели (14,5%), дечија и омладинска одмаралишта (13,3%) и туристички апартмани (10,3%). Приватне собе, куће, станови и сеоска туристичка домаћинства у 2018. години учествују са 11,5% у укупном броју расположивих соба и са 11,3% у укупном броју лежајева.

У општини Алибунар статистика бележи један смештајни објекат, преноћиште са 31 собом и 100 лежаја (Табела 22).

Према подацима Туристичке организације општине Алибунар у току 2019. године послују два објекта која пружају услугу смештаја. То су ресторани са преноћиштем Плава Дама у Девојачком Бунару и Гранд у Алибунару (Туристичка организација општине Алибунар, 2019).

Ресторан са преноћиштем Плава дама смештен је у излетишту Девојачки бунар, Банатски Карловац (Слика 44). категорисан је са Располаже са 31 соба (двокреветних и трокреветних) и 100 лежаја. Ресторан отвореног типа има 450 места у објекту и 80 места у отвореној башти. У објекту налази се конференцијска сала, а гостима је на располагању паркинг, мањи базен, фудбалски терен, сто за стони тенис и билијар. У непосредном окружењу налази се већи број стаза погодних за кондиционе припреме и базен којим управља Туристичка организација Алибунар (Моја Делатност, без датума).

Слика 44. Ресторан са преноћиштем Плава дама (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Ресторан са преноћиштем Гранд у Алибунару налази се у центру насеља. Располаже са једнокреветним, двокреветним, трокреветним, четворокреветним и петокреветним собама, укупно девет соба и 22 лежаја. Собе имају купатило, телефон, бежични интернет и клима уређаје. Ресторан са ентеријером у етно стилу нуди јела националне кухиње. Гостима је на располагању башта и приватан паркинг (Booking.com, без датума; ehotelsreviews.com, без датума).

Смештајни потенцијал представљају Горански дом, викенд куће и простор некадашњег ауто кампа у близини Горанског дома.

Табела 22. Квантивно кретање смештајних објеката у општини Алибунар од 2009. до 2018. године

Година	Смештајни објекат	Хотели који још нису категорисани	Мотели - укупно	Мотел са 4 звезде	Мотел са 3 звезде	Мотел са 2 звезде	Преноћишта/Коначишта	Остали угоститељски смештајни капацитети	УКУПНО	Година	Смештајни објекат	Хотели који још нису категорисани	Мотели - укупно	Мотел са 4 звезде	Мотел са 3 звезде	Мотел са 2 звезде	Преноћишта/Коначишта	Остали угоститељски смештајни капацитети	УКУПНО
2009.	ПЈ	1	2	0	1	1	0	1	4	2014.	ПЈ	0	0	0	0	0	1	0	1
	С	27	23	0	13	10	0	10	60		С	0	0	0	0	0	10	0	10
	Л	54	75	0	30	45	0	19	148		Л	0	0	0	0	0	19	0	19
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	0	0	0
2010.	ПЈ	1	2	0	1	1	0	1	4	2015.	ПЈ	0	0	0	0	0	1	0	1
	С	27	23	0	13	10	0	10	60		С	0	0	0	0	0	10	0	10
	Л	54	75	0	30	45	0	19	148		Л	0	0	0	0	0	19	0	19
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	0	0	0
2011.	ПЈ	1	3	1	1	1	0	1	5	2016.	ПЈ	0	0	0	0	0	1	0	1
	С	27	43	20	13	10	0	10	80		С	0	0	0	0	0	31	0	31
	Л	54	139	64	30	45	0	19	212		Л	0	0	0	0	0	100	0	100
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	0	0	0
2012.	ПЈ	0	0	0	0	0	3	0	3	2017.	ПЈ	0	0	0	0	0	1	0	1
	С	0	0	0	0	0	60	0	60		С	0	0	0	0	0	31	0	31
	Л	0	0	0	0	0	143	0	143		Л	0	0	0	0	0	100	0	100
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	0	0	0
2013.	ПЈ	0	0	0	0	0	2	0	2	2018.	ПЈ	0	0	0	0	0	1	0	1
	С	0	0	0	0	0	23	0	23		С	0	0	0	0	0	31	0	31
	Л	0	0	0	0	0	49	0	49		Л	0	0	0	0	0	100	0	100
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	0	0	0

Извор: (Републички завод за статистику, 2019b)

У општини Бела Црква налазе се велики број смештајних објеката, међутим званична статистика обухвата само мањи део расположивог капацитета. У посматраном периоду најмање пословних јединица забележено је 2014. године, само једна гостионица са преноћиштем, иако је понуда смештаја била знатно већа (Табела 23). Према расположивим статистичким подацима забележена је значајна промене у погледу броја и врсте пословних јединица у посматраном периоду од 10 година.

Табела 23. Квантивно кретање смештајних објеката у општини Бела Црква од 2009. до 2018. године

Година	Смештајни објекат	Хотел са 1 звездом	Пансион са 3 звезде	Апартманско насеље са 2 звезде	Апартманско насеље са 1 звездом	Туристички апартмани са 3 звезде	Кампинг одморшгга	Камп са 2 звезде	Камп са 1 звездом	Преноћшта (Коначишта)	Гостионица са преноћштеном	Приватне собе са 3 звезде	Приватне собе са 2 звезде	Приватне собе са 1 звездом	Приватне куће / станови са 3 звезде	Приватне куће / станови са 1 звездом	Туристички апартмани са 5 звезде	УКУПНО
2009.	ПЈ	1	1	0	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	5
	С	42	8	0	0	0	0	70	58	0	7	10	0	0	0	0	0	195
	Л	96	20	0	0	0	0	210	222	0	17	30	0	0	0	0	0	595
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1
2010.	ПЈ	1	1	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	5
	С	56	8	70	58	0	0	0	0	0	7	10	0	0	0	0	0	209
	Л	134	20	210	222	0	0	0	0	0	17	30	0	0	0	0	0	633
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1
2011.	ПЈ	1	1	0	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	5
	С	57	8	0	0	0	0	70	58	0	8	0	0	10	0	0	0	211
	Л	142	20	0	0	0	0	210	222	0	21	0	0	30	0	0	0	645
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	2
2012.	ПЈ	1	0	0	0	0	0	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	5
	С	42	0	0	0	0	0	70	58	8	8	0	0	10	0	0	0	196
	Л	96	0	0	0	0	0	210	222	20	21	0	0	30	0	0	0	599
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	2
2013.	ПЈ	0	0	0	0	0	0	1	1	0	1	0	0	0	0	0	0	3
	С	0	0	0	0	0	0	70	58	0	8	0	0	0	0	0	0	136
	Л	0	0	0	0	0	0	210	222	0	21	0	0	0	0	0	0	453
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2014.	ПЈ	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
	С	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8	0	0	0	0	0	0	8
	Л	0	0	0	0	0	0	0	0	0	21	0	0	0	0	0	0	21
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2015.	ПЈ	0	0	0	0	0	0	1	0	0	2	0	0	0	0	0	0	3
	С	0	0	0	0	0	0	70	0	0	16	0	0	36	0	0	0	122
	Л	0	0	0	0	0	0	210	0	0	56	0	0	101	0	0	0	367
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	12	0	0	0	12
2016.	ПЈ	0	0	0	0	0	0	1	1	0	2	0	0	0	0	0	0	4
	С	0	0	0	0	0	0	70	153	0	16	0	0	107	0	0	0	346
	Л	0	0	0	0	0	0	210	462	0	46	0	0	298	0	0	0	1.016
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	27	0	0	0	27
2017.	ПЈ	0	0	0	0	0	1	0	1	0	2	0	0	0	0	0	1	5
	С	0	0	0	0	0	70	0	153	0	16	16	53	0	7	0	50	365
	Л	0	0	0	0	0	210	0	462	0	46	19	132	0	17	0	155	1.041
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	11	0	3	0	0	20
2018.	ПЈ		0	0	0	1	2	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1	5
	С		0	0	0	22	160	0	0	0	8	16	9	0	2	1	10	228
	Л		0	0	0	89	480	0	0	0	23	42	24	0	5	4	31	698
	Д		0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	1	0	1	1	0	9

Извор: (Републички завод за статистику, 2019б)

У односу на почетну годину посматрања дошло је до следећих промена:

- раније регистровани кампови воде се у статистици као кампинг одморишта и број кампинг места је повећан;
- раније регистрован хотел и пансион са три звездице су затворени;
- број гостионица са преноћиштем остао је непромењен;
- регистрован је један туристички апартман са пет звездица и један са три звездице, девет приватних соба са две звездице, две приватне куће/стана са три звездице и једна приватна кућа/стан са једном звездицом;
- повећан је број приватних соба са три звездице за 60%.

Ако се изузму кампинг одморишта, објект са највећим бројем соба је туристички апартман са три звездице – 22 собе и 89 лежаја. Број регистрованих приватних соба и лежајева повећао се 2,5 пута.

На основу теренског истраживања утврђена је велика понуда смештајних капацитета, а поједини смештајни објекти издвојени су у наредном делу рада:

Туристички комплекс Рафаело (Raffaello) у Белој Цркви са четири звездице (Слика 45) налази се на Градском језеру, око 15 m од обале. У саставу комплекса налазе се виле и главна зграда. У оквиру вила налази се девет апартмана типа студио са дневним боравком, кухињом и купатилом или типа дуплекс са дневним боравком, кухињом, два купатила, две спаваће собе и терасом. У средишњем делу комплекса налази се базен у чијем склопу се налазе два дечија (Рафаело апартмани, 2015).

Слика 45. Туристички комплекс Рафаело
(Извор: (Туристичка организација Општине Бела Црква, без датума))

Вила Љиљана у Белој Цркви налази се на обали Градског језера. Категорисана је са три звездице. Смештај се нуди у двокреветним и трокреветним апартманима типа студио са укупно 12 лежајева (Туристичка организација Бела Црква, 2018).

УТР Вила Марија у Белој Цркви налази се у Језерској бб, између Градског и Врачевгајског језера. Категорисана је са три звездице. Смештај се нуди у 17 соба (докреветне, трокреветне и четворокреветне) са балконом и тип услуге ноћење са доручком. У оквиру виле налази се сала капацитета 80 места, кафић КремКафе (CremCaffe), паркинг и летњиковац. У вили је могуће изнајмити бицикли и одабрати излет

до Вршца, тврђаве Рам, Виминацијума и слично (Вила Марија, без датума; Туристичка организација Бела Црква, 2018).

Вила Беси у Белој Цркви налази се на обали Градског језера и категорисан је са четири звездице. Нуди смештај у три апартмана, укупно девет лежаја. Апартмани у свом саставу имају мини кухињу, купатило и терасу, а гостима је на располагању бежични интернет и кабловска телевизија. У оквиру виле налази се приватан паркинг и плажа, а специфичност виле Беси је то што домаћини организују пријатна изненађења за своје госте (Вила Беси, 2019).

Ресторан са преноћиштем Лагуна у Белој Цркви налази се у Језерској бб, између Градског и Врачевгајског језера. Располаже са осам соба са купатилом (двокреветне, трокреветне и четворокреветне), опремљене ТВ-ом, телефоном, бежичним интернетом и климом. Поједине собе имају балкон. У склопу објекта налази се ресторан, бар, летња тераса и затворен паркинг (Booking.com, 2019b; Туристичка организација Бела Црква, 2018)

Кампинг одмориште Оаза налази се на Врачевгајском језеру. Корисницима кампа на располагању су место у кампу, камп приколице, шатори, паркинг, уређена плажа, терен за мали фудбал, дечије игралиште, летњи биоскоп, услужни роштиљ, услужна кухиња и посуђе, фрижидер, кану, чамци, едукативне играчке, столови, клупе, бежични интернет (Слика 46) (Кампинг Оаза, 2019a, 2019b)

Слика 46. Врачевгајско језеро (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2016)

Шумска кућа – кућа за одмор Бубамара налази се у Кајтасову. Категорисана је са три звездице и располаже са дневним боравком, кухињом, две спаваће собе, терасом и двориштем. Гостима се нуди низ додатних услуга као што је превоз, достава намерница, изнајмљивање аутомобила и слично. Према рецензијама гостију на сајту Букинг, објекат има оцену 9,8 (Изузетан) (Booking.com, 2019a; Туристичка организација Бела Црква, 2018)

Зелени двор код Кајтасова, на ободу Делиблатске пешчаре је право место за робинзонске љубитеље природе. До салаша се може доћи из правца Беле Цркве када се крене ка Ковину На скривеном салашу путника увек има, а другог викенда у јулу домаћини позивају све заљубљенике у природу. Од петка до недеље салаш је отворен за кампере. Гостима су на располагању штапови за пецање и кану за пловидбу по Карашу. Принцип салашарења јесте да се никоме ништа не наплаћује, али постоји неписано правило да гости понесу нешто јела и пића и других потрештина. Суштина је да госте боравак не кошта више од останка код куће (Зелени Двор, 2005).

На веб-страни Туристичке организације Беле Цркве препоручују се још и следећи смештајни објекти:

- апартмани: вила Гоца, вила Андреа, вила Журж, вила Идила, вила Мир, вила Сидро, вила Теду, вила Ружа, вила Лола, апартмани Ивице Вељковића, апартмани Лили, апартмани Банди и апартмани Делукс;
- смештај са рестораном вила Језеро;
- куће за одмор Силвер фиш и Бели брес
- собе у вили Фортуна, вили Оаза, вили Марија, код Фурмос Зденке и Аљоше Поповића.

У општини Вршац налазе се смештајни објекти највише категорије што одговара структури туристичких кретања. У посматраном периоду не постоји значајна промена врсте и броја смештајних објеката (Табела 24).

Табела 24. Смештајни објекти у општини Вршац у периоду од 2009. до 2018. године (пословне јединице, собе и лежајеви)

Година	Смештајни објекат	Хотел са 5 звездица	Хотели са 4 звездице	Хотел са 3 звездице	Пансион са 4 звездице	Мотел са 3 звездице	Мотел са 2 звездице	Преноћишта (Коначишта)	Планинарски дом или кућа	Радничко одмаралиште	Дечја и омладинска одмаралишта	УКУПНО	Година	Смештајни објекат	Хотел са 5 звездица	Хотели са 4 звездице	Хотел са 3 звездице	Пансион са 4 звездице	Мотел са 3 звездице	Мотел са 2 звездице	Преноћишта (Коначишта)	Планинарски дом или кућа	Радничко одмаралиште	Дечја и омладинска одмаралишта	УКУПНО
2009.	ПЈ	1	0	1	1	0	1	0	1	1	0	6	2014.	ПЈ	0	1	1	0	0	1	0	0	1	0	4
	С	48	0	85	47	0	25	0	15	21	0	241		С	0	48	78	0	0	31	0	0	20	0	177
	Л	65	0	156	78	0	51	0	42	96	0	488		Л	0	65	152	0	0	80	0	0	91	0	388
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2010.	ПЈ	1	0	1	1	1	0	0	1	1	0	6	2015.	ПЈ	0	1	1	0	0	1	0	0	1	0	4
	С	48	0	85	51	25	0	0	15	21	0	245		С	0	48	78	0	0	31	0	0	20	0	177
	Л	65	0	156	79	51	0	0	42	96	0	489		Л	0	65	152	0	0	80	0	0	91	0	388
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2011.	ПЈ	1	0	1	1	0	1	0	1	1	0	6	2016.	ПЈ	0	1	1	0	0	1	0	1	1	0	5
	С	48	0	85	47	0	31	0	15	21	0	247		С	0	48	78	0	0	31	0	13	20	0	190
	Л	65	0	156	78	0	75	0	42	96	0	512		Л	0	65	152	0	0	80	0	57	110	0	464
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2012.	ПЈ	1	0	1	0	0	1	1	1	1	0	6	2017.	ПЈ	0	1	1	0	0	1	0	1	0	1	5
	С	48	0	85	0	0	31	47	15	21	0	247		С	0	48	78	0	0	31	0	13	0	20	190
	Л	65	0	156	0	0	80	78	42	96	0	517		Л	0	75	118	0	0	80	0	57	0	103	433
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2013.	ПЈ	1	0	1	0	0	1	0	0	1	0	4	2018.	ПЈ	0	1	1	0	0	1	0	1	0	1	5
	С	48	0	78	0	0	31	0	0	20	0	177		С	0	48	78	0	0	31	0	15	0	21	193
	Л	65	0	152	0	0	80	0	0	91	0	388		Л	0	75	118	0	0	80	0	54	0	110	437
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Извор: (Републички завод за статистику, 2019б)

До 2018. године понуда је умањена за један пансион са четири звездице, док је хотел са пет звездица од 2014. године категорисан са четири звездице, а радничко одмаралиште је означено као дечије и омладинско одмаралиште од 2017. године. Званична статистика за 2018. годину бележи 5 смештајних објекта са 193 соба и 437 лежаја.

На основу теренског истраживања одабрани су следећи смештајни објекти у општини Вршац:

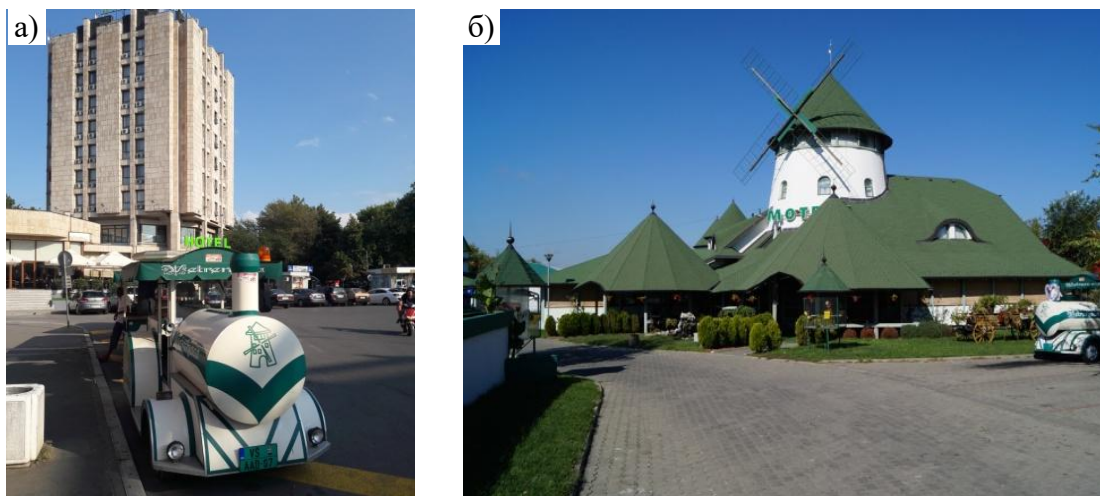
Хотел Вила Брег у Вршцу налази се на падинама Вршачких планина, у Горанској улици бб (Слика 47). Хотел је до 2013. године имао пет звездица, а онда одлуком менаџмента у новој категоризацији прелази на четири звездице. Ова одлука је резултат тржишног прилагођавања, јер многе компаније у својој пословној политици ограничавају смештај запослених у објекте који су категорисани до четири звездице. Променом категорије није дошло до пада квалитета услуга. Хотел обухвата 7.200m² корисног простора окруженог са 4.000m² аранжираних вртова. Располаже са четири апартмана (председнички, јуниор и два студија) и 44 собе (трокреветне, четворокреветне и породичне). Осам соба излази на приватне вртове. У оквиру хотела налази се ресторан *Еол* интернационалне и домаће кухиње са понудом намерница органског порекла (300 места), салон бар са камином и видиковцем (35 места), тераса, велика конгресна сала (140 места) опремљена видео техником и опремом за симултано превођење, банкет сала (до 70 места), банкет сала II (до 100 места), Спа центар са отвореним и затвореним базеном, хидромасажним кадама, финском сауном, парним купатилом собама за масажу и релаксацију, теретаном, столовима за стони тенис, дечијом играоницом, услугом козметичара. Поред објекта налази се мултифункционални спортски терен за тенис, одбојку, кошарку, мали и велики фудбал. Ванхотелска понуда обухвата коришћење трим стазе, пешачење, тим билдинг, фри клајмбинг, бициклизам, лов, риболов, параглајдинг, стрељану, рафтинг реком Караш, шетњу у природи, сакупљање лековитог биља (Вила Брег, без датума-е, без датума-г, без датума-ф, без датума-б, без датума-д, без датума-а).

Слика 47. Хотел Вила брег (Извор: (Вила Брег, без датума-с))

Хотел Србија у Вршцу налази се у центру града, на Светосавском тргу број 12 и категорисан је са три звездице (Слика 48а). Хотел постоји од 1983. године, а 2008. године је приватизован и налази се у власништву шпанске компаније ЕИХ Хотелс са Мајорке. Располаже са 78 соба (једнокреветне и двокреветне) од којих су 8 апартмани. Собе су опремљене ТВ-ом, телефоном, клима уређајем, мини баром и бежичним интернетом. Купатила апартмана имају хидромасажне каде. Апартмани на другом и трећем спрату могу се трансформисати у резиденцију. Гостима хотела на располагању је услужно прање и пеглање веша, бежични интернет у објекту, пословни кутак у лобију хотела, кафе, паркинг, ауто перионица, бицикле, фитнес сала, козметички салон. У оквиру објекта налази се ресторан Алкудиа отвореног типа, националне и интернационалне кухиње (110 места) Поред ресторана налази се ВИП соба од 40m² са капацитетом од 30 места, погодна

за конференције и презентације. Банкет сала *Лаготел* на 400m² има капацитет 300 места и банкет сала *Алзинар Мар* на 220m² има 120 места погодне су за организацију свечаности или конгреса (*Хотел Србија Вршац*, без датума-б, без датума-а, без датума-с).

Слика 48 а) Хотел Србија; б) Мотел Ветрењача (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2018)

Мотел Ветрењача у Вршцу налази се на магистралном путу Београд-Темишвар, на Београдском путу бб (Слика 48б). Објекат је категорисан са две звездице. Располаже са 37 собе (три једнокреветне, 19 двокреветних и 15 трокреветних). Собе су имају централно грејање, клима уређаје, ТВ, мини бар и телефон. За госте је обезбеђен велики паркинг погодан и за теретна возила. У оквиру објекта налази се ресторан домаће и интернационалне кухиње са две одвојене сале капацитета 140 места, отворена тераса са 50 места, вински подрум капацитета 50 места, у коме се могу дегустирати вина уз звуке тамбурашке музике. Поред објекта налази се базен из два дела различитих дубина (до 1,4 m и до 1,7 m) и дечији базен до 0,5 m. У склопу Мотела налазе се балон хала за мали фудбал са вештачком травом и сала за прославе која може да прими 450 људи (*Мотел Ветрењача*, без датума-с, без датума-а, без датума-б).

Одмаралиште Дом Црвеног Крста на Вршачком брегу налази се на Топовском путу бб, десетак километара од Вршца, на висини од 357m. Дом је изграђен 1936. године донацијама краљице Марије Карађорђевић и угледних грађана. Дом је 2001. и 2002. године адаптиран и реконструисан донацијом Црвеног крста Шпаније, а 2003. и 2004. године опремљен донацијом Црвеног крста Горње Аустрије. У оквиру Дома налази се 21 соба са 110 лежаја, климатизован ресторан, рецепција са фоајеом, амбуланта, конференцијска сала са аудио и видео опремом, учионица, ТВ кутак, отворена тераса. Поред објекта постоје терени за кошарку, фудбал, одбојку и рукомет, дечије игралиште, мањеж са коњима и стазе за шетњу. Дом је намењен пре свега за децу слабијег здравља (ваздушна бања са ружом 17 вртса ветрова), хуманитарне и социјалне активности, рекреативну наставу, али и спортске активности, семинаре, едукације и слично (*Црвени крст одмаралиште*, без датума).

Планинарски дом на Вршачком брегу налази се на Широком билу. Дом је у власништву Планинарско-смучарског друштва Вршачка кула. Отворен је од 1950. године. Смештај се нуди у седам двокреветних и једној трокреветној соби, пет двокреветних бунгалова, две собе са 11 и 16 лежаја и поткровљу са девет душека. Купатило је заједничко. Бунгалови се не греју, док објекат Дома има централно грејање. У оквиру Дома налази се велика сала са десетак столова, ТВ-ом, радио пријемником и друштвеним играма. Кухиња служи разноврсна јела и пића. Дом има две велике летње терасе које могу примити око сто особа. Дом је отворен скоро целе године, али је пожељна претходна најва гостију (*Планинарско-смучарско друштво Вршачка кула*, без датума)

Приватни смештај у општини Вршац последњих година значајно је порастао. Туристичка организација општине Вршац препоручује следећи приватан смештај:

- пансион Зона оптимизма са четири звезде;
- собе и апартмани: НБ Голд (NB Gold - четири звезде) и Апартмани Марко (три звезде);
- апартмани са четири звезде: Фајн Ливинг (Fine Living) и Наташа;
- апартмани са три звезде: Марко, 135, Репац, Зарић и Данијела;
- апартмани са две звезде: Стевановић, Олга и Аврамовић (Туристичка организација Вршац, без датума-б).

У посматраном периоду у Општини Ковачица значајно је измењена понуда смештајних капацитета (Табела 25). Према статистичким подацима у току 2018. године располагала је са две пословне јединице и 13 домаћинстава са 89 соба и 220 лежаја.

Табела 25. Смештајни објекти у општини Ковачици у периоду од 2009. до 2018. године (пословне јединице, собе и лежајеви)

Година	Смештајни објекат	Година										УКУПНО												
		Хотели који још нису категорисани	Туристички апартмани са 4 звезде	Туристичка насеља са 3 звезде	Туристичка насеља са 2 звезде	Преноћишта (Коначишта)	Приватне собе са 2 звезде	Приватне куће / станови са 3 звезде	Сеоска туристичка домаћинства за 3 звезде	Сеоска туристичка домаћинства за 2 звезде	УКУПНО													
2009.	ПЈ	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2014.	ПЈ	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1
	С	60	0	0	0	0	0	0	0	0	0	60		С	0	0	0	48	0	0	0	0	0	48
	Л	120	0	0	0	0	0	0	0	0	0	120		Л	0	0	0	110	0	0	0	0	0	110
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2010.	ПЈ	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2015.	ПЈ	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1
	С	60	0	0	0	0	0	0	0	0	0	60		С	0	0	0	48	0	0	0	0	9	57
	Л	120	0	0	0	0	0	0	0	0	0	120		Л	0	0	0	110	0	0	0	0	25	135
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
2011.	ПЈ	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	2016.	ПЈ	0	1	0	1	0	0	0	0	0	2
	С	60	0	0	0	0	0	0	0	0	0	60		С	0	7	0	48	0	4	8	0	24	91
	Л	131	0	0	0	0	0	0	0	0	0	131		Л	0	17	0	110	0	8	17	0	66	218
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	3	2	0	7	12
2012.	ПЈ	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	2	2017.	ПЈ	0	1	1	0	0	0	0	0	0	2
	С	0	0	0	48	12	0	0	0	0	0	60		С	0	7	48	0	0	4	10	24	0	93
	Л	0	0	0	110	21	0	0	0	0	0	131		Л	0	17	110	0	0	8	22	69	0	226
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	3	2	7	0	12
2013.	ПЈ	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	2018.	ПЈ	0	1	1	0	0	0	0	0	0	2
	С	0	0	0	48	0	0	0	0	0	0	48		С	0	6	48	0	0	4	7	24	0	89
	Л	0	0	0	110	0	0	0	0	0	0	110		Л	0	15	111	0	0	8	17	69	0	220
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0	3	3	7	0	13

Извор: (Републички завод за статистику, 2019б)

У односу на почетну годину дошло је до следећих промена:

- Затворен је хотел Банат;
- Пословни објекат Релакс категорисан је као туристичко насеље са три звездице;
- Отворен је туристички апартман са четири звездице;
- Регистрована су три домаћинства као приватне собе са две звездице;
- Регистрована су три домаћинства као приватне куће/станови са три звездице;
- Регистровано је седам домаћинстава као сеоска туристичка домаћинства са три звездице.

Теренским истраживањем утврђено је постојање следећих смештајних капацитета на територији општине Ковачица:

Туристичко насеље Релакс у *Ковачици* налази се у Виноградској улици број 2 (Слика 49). Категорисано је са три звездице и располаже са 48 смештајних јединица са укупним капацитетом 110 лежаја распоређених у 12 бунгалова. Апартмани су двокреветни, са француским лежајем или два одвојена лежаја, чајном кухињом, купатилом, клима уређајем, кабловском телевизијом, телефоном и бежичним интернетом. Специјалитети националне и интернационалне кухиње служе се у ресторану са 120 места. Организованим групама нуди се презентација банатског стола са јелима словачке, мађарске, румунске и српске кухиње. Пословним људима на располагању су две конгресне сале са укупно 300 места. Додатно објекат у понуди има отворени, базен, затворени базен, дечији базен, финске сауне, теретану, услугу масаже и спортске терене (терен за фудбал, мали фудбал, рукомет, одбојку, кошарку, тенис и куглана) (Туристичка организација општине Ковачица, без датума-н; Туристичко насеље Релакс, без датума-а)

Слика 49. Туристичко насеље Релакс
(Извор: Туристичко насеље Релакс, 2015)

У сектору приватног смештаја у насељу Ковачица Туристичка организација општине Ковачица предлаже:

- сеоска туристичка домаћинства: Шипицки, Бобош, Фаркаш, Масарик, Бабић, Вењарски, Илонка Фекете и Марија Курајова;
- апартмане: Биреш, Татар, Ласло Хорти, Ђорђевић и
- кућу Вила Ковачица (Туристичка организација општине Ковачица, без датума-б).

СТД Бобош Ана категорисано је са две звездице. Гостима су на располагању два апартман са три собе. Једна соба је са кухињом, а купатило и дневни боравак су заједнички. Услуга је на бази ноћења са доручком (Туристичка организација општине Ковачица, без датума-д).

СТД Шипицки Ана категорисано је са три звездице. Гостима су на располагању две трокреветне собе, једна двокреветна и једна петокреветна соба. Услуга се пружа на бази ноћења са доручком и вечера по договору. Постоји могућност учествовања у пољопривредним радовима са домаћинима (Туристичка организација општине Ковачица, без датума-е)

СТД Фаркаш Маријана категорисано је са три звездице. Смештај се нуди у једној једнокреветној соби, једној двокреветној и једно трокреветној соби, док су купатило,

кухиња са трпезаријом, дневни боравак и летња башта заједнички. Услуга се нуди на бази ноћења са доручком, а вечера по договору (Туристичка организација општине Ковачица, без датума-g)

СТД Вењарски Зузана категорисано је са три звезде. Смештај обухвата једну двокреветну, две трокреветне и једну четворокреветну собу. Услуга се базира на ноћењу са доручком уз могућност договора за остале оброке. Купатило, кухиња са трпезаријом, летња башта и двориште предвиђени су за заједничку употребу. Постоји могућност учествовања у пољопривредним радовима са домаћинима. Специфичност домаћинства је фарма папагаја и близина шуме у којој се налази трим стаза (Туристичка организација општине Ковачица, без датума-f).

Приватна кућа са собама за издавање вила Ковачица нуди смештај у пет соба са два лежаја. Три собе су смештене на спрату, а две у дворишном објекту. Услуга се базира на ноћењу са доручком уз могућност договора око осталих obroka. Гостима је на располагању паркинг, кабловска телевизија и бежични интернет. Специфичност објекта је стална поставка слика наиве сликарке Зузане Холубекове (Туристичка организација општине Ковачица, без датума-a).

У општина Ковин према званичним статистичким подацима у 2018. години регистровано је једно домаћинство и једно дечије одмаралиште са укупно 48 соба и 167 лежаја (Табела 26).

Табела 26. Смештајни објекти у општини Ковин у периоду од 2009. до 2018. године (пословне јединице, собе и лежајеви)

Година	Смештајни објекат	2009.				УКУПНО	Година	Смештајни објекат	2014.				УКУПНО
		Хотел са 2 звезде	Преноћишта (Коначишта)	Дече и омладинско одмаралиште	Приватне собе са 1 звездом				Хотел са 2 звезде	Преноћишта (Коначишта)	Дече и омладинско одмаралиште	Приватне собе са 1 звездом	
2009.	ПЈ	1	0	1	0	2	2014.	ПЈ	0	0	1	0	1
	С	17	0	112	0	129		С	0	0	32	0	32
	Л	42	0	553	0	595		Л	0	0	136	0	136
	Д	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0
2010.	ПЈ	1	0	1	0	2	2015.	ПЈ	0	0	1	0	1
	С	17	0	112	0	129		С	0	0	28	0	28
	Л	42	0	553	0	595		Л	0	0	128	0	128
	Д	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0
2011.	ПЈ	1	0	1	0	2	2016.	ПЈ	0	0	1	0	1
	С	17	0	112	0	129		С	0	0	32	0	32
	Л	42	0	553	0	595		Л	0	0	130	0	130
	Д	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	0	0
2012.	ПЈ	0	1	1	0	2	2017.	ПЈ	0	0	1	0	1
	С	0	17	112	0	129		С	0	0	32	10	42
	Л	0	42	553	0	595		Л	0	0	130	27	157
	Д	0	0	0	0	0		Д	0	0	0	1	1
2013.	ПЈ	0	0	1	0	1	2018.	ПЈ	0	0	1	0	1
	С	0	0	112	0	112		С	0	0	38	10	48
	Л	0	0	553	0	553		Л	0	0	140	27	167
	Д	0	0	0	0	60		Д	0	0	0	1	1

Извор: (Републички завод за статистику, 2019b)

Туристичка организација општине Ковин у току 2019. године препоручује следеће смештајне капацитете:

- хотел Пламен Град;
- Вила Милано и Вила Ребел;
- Хостел Умра
- Салаш Код мог Ђоке;
- ШРЦ Чардак
- Ресторане са преноћиштем Дани, Чиле, Палацо и Бели бор;
- Сеоска домаћинства Мартин Хаус и Мирославе Јанча;
- Гостинску кућу Марина.

Туристичко насеље Чардак у Делиблатској пешчари налази се у власништву и под управом Јавног предузећа Војводинашуме, односно Шумског газдинства Банат из Панчева (Слика 50). Центар се састоји од седам павиљона (Нера и Брзава су реновирани 2006. и 2007. године и имају капацитет 130 лежаја), централне зграде са учионицом и спортском салом, кухиње са рестораном капацитета до 400 места, дневни боравци са телевизором, спортски терени за мали фудбал, кошарку, рукомет, одбојку и планинарске стазе. Собе су шестокреветне (12) и четворокреветне (12) са етажним купатилима, и две двокреветне и шест једнокреветних са сопственим купатилом. Гостима су на располагању шест уређених стаза за шетање различите дужине са информативним таблама, одмориштима и видиковцима. Стазе су кружног облика, осим стазе Борови брег која је у облику осмице и погодна је за вожњу бицикла и кондиционо трчање. За кориснике услуга организују се школе у природи, тј. пешачке туре са упознавањем биљних и животињских врста (снимање птица, упознавање различитих екосистема, природних законитости, утицаја човека на природу), спортске активности, еко радионице (сликање, израда украсних предмета) и у зимском периоду санкање и игре на снегу. На локалитету је првенствено заступљен ђачки и спортско-рекреативни туризам, односно намењен је деци школског узраста и спортистима. У близини је крајем новембра 2010. године отворен *Едукативни центар Чардак*. Центар се налази по управом ШГ Банат и чине га три куће површине 400 m². У објектима се налазе пријемне канцеларије, две сале (са 20 и 30 места), кухиња (јела по поруджбини), вински подрум, пет двокреветних соба, три трокреветне собе. У дворишту се налазе две надстрешнице капацитета 100 места и ботаничка башта са отвореном музејском поставком. У Центру се могу добити информације о Пешчари и заштити природе, пропагандни материјал и аутентични сувенири. Намена Центра је подизање свести о потреби за заштитом животне средине, одрживом управљању и смањењу биодиверзитета кроз презентацију СРП Делиблатска пешчара. Циљна група посетиоца су ученици екскурзија, истраживачких кампова и научници. Запослени говоре српски, енглески, румунски, мађарски, а ангажују преводиоце за немачки и италијански језик. Локалитет Чардак сматра се најквалитетнијим туристичким локалитетом у Пешчари (ЈП Војводинашуме СРП Делиблатска пешчара, без датума).

Слика 50. ШРЦ Чардак (Извор: (Туристичка организација општине Ковин, 2019к))

Вила Милано у Ковину је савремени објекат у центру Ковина (Слика 51). Располаже са 14 соба (једнокреветне, двокреветне и двокреветне са помоћним лежајем) и једним студиом за боравак до четири особе (са француским лежајем и хидромасажном кадом). Све собе и студио поседују климу, ТВ, телефон, приступ бежичном интернету и мини бар. У приземљу се налази кафе ресторан, рецепција и паркинг под видео надзором (Вила Милано, без датума-а, без датума-б).

Слика 51. Вила Милано (Извор: (Туристичка организација општине Ковин, 2019а))

Хотел Пламен Град налази се на један километар од центра града. Располаже са 70 лежаја у три апартмана и једнокреветним, двокреветним, трокреветним, четворокреветним и петокреветним собама. Собе су климатизоване, имају телевизор и приступ бежичном интернету. У склопу објекта налази се ресторан капацитета 300 места, отворена башта и кафе бар. Специфичност хотела је макета Дунава од ушћа Тисе до ХЕ Ђердап (Туристичка организација општине Ковин, 2019ј)

Ресторан са преноћиштем Бели бор у Ковину налази се у улици Светозара Марковића број 64. Смештај је могућ у 11 соба, односно десет двокреветних и једној

четворокреветној. Собе су климатизоване, имају кабловску телевизију и бежични интернет. Услуге смештаја нуде се на бази дневног боравка и ноћења. Ресторан ради од 1972. године и познат је по специјалитетима домаће кухиње. Служе се јела са роштиља, јела од рибе, кувана јела и јела по поруџбини. Капацитет ресторана је 120 места (Стојковић, 2014). (Туристичка организација општине Ковин, 2019b; Стојковић, 2014)

Ресторан са преноћиштем Палацо (Palazzo) налази се у центру насеља Ковин поред аутобуске станице. У понуди је 6 климатизованих двокреветних соба са купатилом, телевизором и бежичним интернетом (Туристичка организација општине Ковин, 2019b; Амброш, 2014).

Ресторан са преноћиштем Чиле налази се у ширем центру града. Нуди смештај у једнокреветним и двокреветним собама укупног капацитета 15 лежаја. Ресторан са терасом има капацитет до 140 места (Туристичка организација општине Ковин, 2019g)

Смештај се може наћи и у *ловачким кућама Фазанерија, Дубовац, Шумарак, Марина, Фламунда и Долина*. Смештај у ловачким кућама може наћи од 3 до 9 особа, у једнокреветним, двокреветним, трокреветним или четворокреветним собама. Ловачке куће располажу купатилом, дневним боравком, кухињом и трпезаријом. Угоститељске услуге у сваком објекту може користити до 10 особа у затвореном простору и до 30 особа у отвореном простору (ЈП Војводинашуме СРП Делиблатска пешчара, без датума).

Општина Опово располаже само са једним смештајним објектом (Табела 27).

Табела 27. Смештајни објекти у општини Опово у периоду од 2009. до 2018. године (пословне јединице, собе и лежајеви)

Година	Смештајни објекат	Хотел са 2 звезде	Година	Смештајни објекат	Хотел са 2 звезде	Година	Смештајни објекат	Хотел са 2 звезде	Година	Смештајни објекат	Хотел са 2 звезде	Година	Смештајни објекат	Хотел са 2 звезде
2009.	ПЈ	1	2011.	ПЈ	1	2013.	ПЈ	1	2015.	ПЈ	1	2017.	ПЈ	1
	С	19		С	19		С	19		С	19			
	Л	34		Л	34		Л	36		Л	36			
	Д	0		Д	0		Д	0		Д	0			
2010.	ПЈ	1	2012.	ПЈ	1	2014.	ПЈ	1	2016.	ПЈ	1	2018.	ПЈ	1
	С	19		С	19		С	9		С	19			
	Л	34		Л	34		Л	36		Л	34			
	Д	0		Д	0		Д	0		Д	0			

Извор: (Републички завод за статистику, 2019b)

Хотел Стари Банат у Опову налази се у центру насеља и категорисан је са две звезде (Слика 52). Располаже са 19 соба (једнокреветне, двокреветне, трокреветне и апартмани), укупно 37 лежаја. Све собе имају клима уређај, интернет, телевизор, телефон и бежични интернет. У оквиру хотела налази се ресторан (32 места), свечана сала (120 места), затворена тераса (74 места), аперитив бар (12 места), две конгресне сале (до 50 и до 120 места) играоница за децу, паркинг и спортски терени (Хотел Стари Банат, 2018a, 2018b).

Слика 52. Хотел Стари Банат (Извор: (Хотел Стари Банат, без датума))

Општина Панчево према евиденцији РЗС у 2018. години располагала је са 6 пословних јединица и једним домаћинством са укупно 74 собе и 195 лежаја (Табела 28). У односу на почетну годину посматраног периода уочене су следеће промене:

- сви објекти у почетној години посматрања су затворени: два хотела категорисани са две звезде, мотел са две звезде и камп;
- У току 2017. године регистрован је хотел категорисан са три звезде и приватна соба са две звезде, а 2018. године туристички апартман са три звезде и радничко одмаралиште;
- отворена су преноћишта и гостионице са преноћиштем;

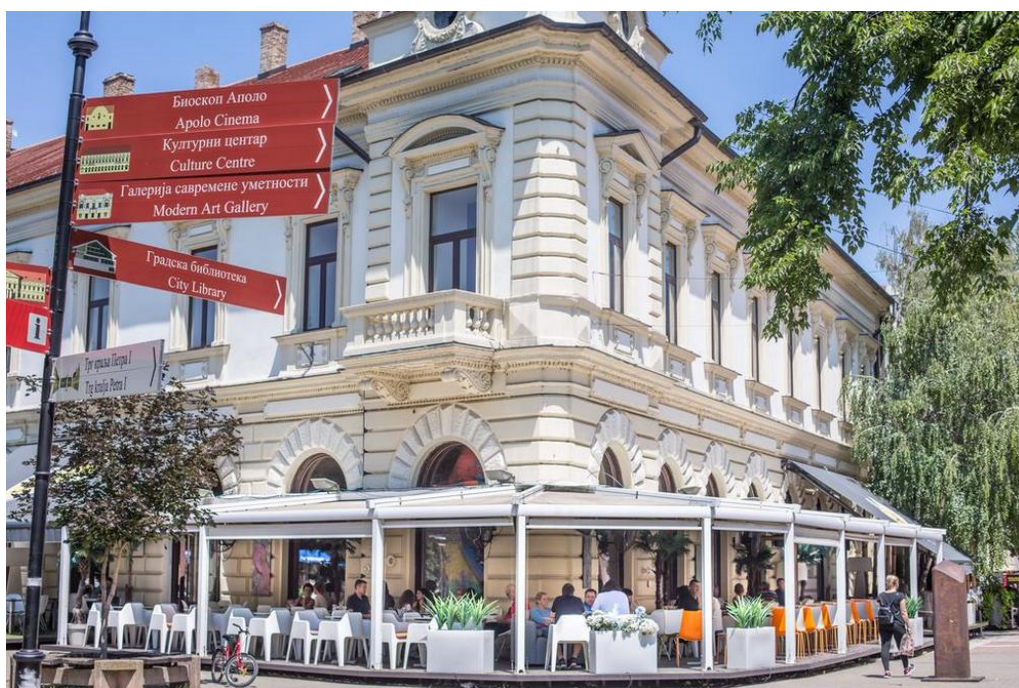
Табела 28. Сместајни објекти у општини Панчево у периоду од 2009. до 2018. године (пословне јединице, собе и лежајеви)

Година	Сместајни објекат	Хотел са 3 звезде	Хотел са 2 звезде	Мотел са 2 звезде	Туристички апартмани са 3 звезде	Преноћишта (Коначишта)	Гостионице са преноћиштем	Радничка одмаралишта	Хостели	Кампови који још нису категорисани	Кампиралишта	Приватне собе са 2 звезде	УКУПНО
2009.	ПЈ	0	2	1	0	0	0	0	0	1	0	0	4
	С	0	76	15	0	0	0	0	0	350	0	0	441
	Л	0	143	35	0	0	0	0	0	1.000	0	0	1.178
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2010.	ПЈ	0	2	1	0	0	0	0	0	1	0	0	4
	С	0	76	15	0	0	0	0	0	350	0	0	441
	Л	0	143	35	0	0	0	0	0	1.000	0	0	1.178
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2011.	ПЈ	0	2	1	0	1	1	0	0	1	0	0	6
	С	0	76	15	0	4	5	0	0	350	0	0	450
	Л	0	143	35	0	8	13	0	0	1.000	0	0	1.199
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2012.	ПЈ	0	0	0	0	4	1	0	1	0	0	0	6
	С	0	0	0	0	95	5	0	8	0	0	0	108
	Л	0	0	0	0	186	14	0	22	0	0	0	222
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2013.	ПЈ	0	0	0	0	1	1	0	1	0	1	0	4
	С	0	0	0	0	4	5	0	4	0	250	0	263
	Л	0	0	0	0	8	13	0	10	0	1.000	0	1.031
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2014.	ПЈ	0	0	0	0	1	2	0	1	0	0	0	4
	С	0	0	0	0	4	13	0	4	0	0	0	21
	Л	0	0	0	0	8	30	0	10	0	0	0	48
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2015.	ПЈ	0	0	0	0	2	2	0	1	0	0	0	5
	С	0	0	0	0	9	13	0	5	0	0	0	27
	Л	0	0	0	0	24	32	0	15	0	0	0	71
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2016.	ПЈ	0	0	0	0	2	2	0	1	0	0	0	5
	С	0	0	0	0	9	13	0	7	0	0	0	29
	Л	0	0	0	0	24	35	0	19	0	0	0	78
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2017.	ПЈ	1	0	0	0	2	2	0	0	0	0	0	5
	С	16	0	0	0	9	13	0	0	0	0	7	45
	Л	43	0	0	0	24	35	0	0	0	0	17	119
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
2018.	ПЈ	1	0	0	1	2	1	1	0	0	0	0	6
	С	16	0	0	24	9	5	13	0	0	0	7	74
	Л	43	0	0	58	24	14	39	0	0	0	17	195
	Д	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1

Извор: (Републички завод за статистику, 2019б)

Теренским истраживањем и према евиденцији Туристичке организације Панчево у општини Панчево смештај се може наћи у следећим објектима:

Хотел Гранд Хедонист је најрепрезентативнији смештајни објект у Панчеву (Слика 53). Налази се у центру града у реновираној Штапској згради, споменику културе. Отворен је новембра 2018. године и категорисан је са четири звездице. Располаже са 11 соба, од тога један апартман, две супериор собе, једна једнокреветна и седам двокреветних са укупно 27 лежаја. Собе носе називе знаменитих Панчеваца као што су Ђорђе Вајферт, Оља Иванички, Урош Предић, Исидора Секулић, Мика Антић, Небојша Глоговац и други. Све собе су климатизоване, имају кабловску телевизију и бежични интернет, а услуга је на бази ноћења са доручком, полупансиона и пуног пансиона. Ресторан је отвореног типа са 65 места, а служи домаће и интернационалне специјалитете. Летња башта има 50 места. Гостима је на располагању паркинг са 11 места и спремиште за бицикле (Туристичка организација Панчево, 2019b; Хотел Гранд Хедонист, 2019)

Слика 53. Хотел Гранд Хедонист у Панчеву (Извор: (Хотел Гранд Хедонист, 2019))

Апартмани Панчево Лукс налазе се у центру града и категорисани су са четири звездице. Са радом су почели 2012. године. У објекту је смештено седам апартмана, укупног капацитета 28 лежаја. Услуга је на бази ноћења. Опремљена је модерним сигурносним системом за врата и видеонадзором. Апартмани су једнаке површине, структуре и опреме. Комплетно су опремљени намештјем (француски лежај и кревет уз могућност додавања помоћног лежаја), кућним уређајима, кабловском телевизијом, бежичним интернетом, клима уређајем и терасом са намештајем. У подруму зграде уређена је теретана намењена само за госте. Гостима је на располагању паркинг и спремиште за бицикле (Апартмани Лукс, без датума; Туристичка организација Панчево, 2019b).

Пансион Вила Панука у Панчеву налази се на километар удаљености од центра града. Отворена је 2016. године и категорисана је са три звездице. Располаже са 16 соба укупног капацитета 43 лежаја. Собе су климатизоване, са телевизором и бежичним интернетом. Услуга је на бази ноћење са доручком. Гостима је на располагању барса 40 места и летња башта са 10 места, паркинг за 8 возила и спремиште за бицикле (Вила Панука, 2015; Туристичка организација Панчево, 2019b)

Пансион Перла у Панчеву налази се у центру града и категоризован је са 3 звездице. Објекат је почео са радом 2013. године. Располаже са 5 апартмана, од тога 3 двокреветна и 2 четворокреветна, са спаваћим делом, купатилом, гарнитуром за седење, бежичним интернетом, телевизором, док 2 четворокреветна апартмана додатно имају потпуно опремљену кухињу и дневну собу са гарнитуром. Гостима је на располагању мини теретана, сауна и базена са хидромасажом, паркинг и спремиште за бицикле (Естетик студио Перла, без датума; Туристичка организација Панчево, 2019b)

Магнолија лукс је комплекс апартмана у центру града. Располаже са 19 соба са укупно 61 лежајем у једнокреветним, двокреветним, трокреветним, четворокреветним и петокреветним собама. Све собе имају бежични интернет и климатизацију. У оквиру комплекса налази летња башта кафе са 50 места, рецепција, паркинг простор и спремиште за бицикле (Туристичка организација Панчево, 2019b).

Конак у Панчеву налази се у центру града, поред стадиона. Објекат располаже са 8 соба (једнокреветне, докреветне и четворокреветне) капацитета 18 лежаја. Собе су са купатилом, климатизоване, имају ТВ и приступ бежичном интернету. Услуга је на бази дневног одмора и ноћења (Туристичка организација Панчево, 2019b).

Конак Кутко налази се на километар удаљености од центра града. Располаже са 13 соба (двокреветне, трокреветне, четворокреветне) и 40 лежаја. Собе имају купатило, ТВ, клима уређај и бежични интернет. Гости могу да користе паркинг и спремиште за бицикле. Услуга је на бази ноћења (Туристичка организација Панчево, 2019b)

Ресторан са преноћиштем Мис у Панчеву, налази се на магистралном путу број 10, два километра од центра града. Располаже са 21 собом укупног капацитета 44 лежаја. Собе су једнокреветне, двокреветне и трокреветне са купатилом, ТВ пријемником, клима уређајем и бежичним интернетом. Цео објекат је под видео надзором. Гостима је на располагању спремиште за бицикле и паркинг за 50 возила. Ресторан домаће кухиње има капацитет 200 места, а летња башта 50 места (Туристичка организација Панчево, 2019b).

Арч (Arch) у Панчеву, налази се у на један километар од центра града. Нуди смештај у 4 собе са укупно 9 лежаја. Купатило је заједничко. Кабловска ТВ и интернет доступни су у дневној соби. Објекат је под видеонадзором, а гостима је на располагању паркинг и спремиште за бицикле (Туристичка организација Панчево, 2019b).

Секин салаш у Панчеву – Скробара налази се осам километара од центра града. Располаже са 5 соба и 10 лежаја уређене у етно стилу. Пружа услугу ноћења, ноћења са доручком и полупансиона. У објекту налази се ресторан домаће кухиње са 70 места, летња башта са 140 места, паркинг са 80 места и спремиште за бицикле. Специфичност салаша је ограђен простор са украсном живином е (Туристичка организација Панчево, 2019b).

Марекс центар за физикалну медицину и рехабилитацију у Јабуци налази се на осам километара од центра града. Располаже са две докреветне собе и пет апартмана, укупно 20 лежаја. Собе су климатизоване, са кабловском телевизијом и бежичним интернетом. У склопу објекта налази се кафе бар са 20 места, конференцијска сала са 30 места, фитнес клуб, сауна, летњиковац са 25 места, паркинг и ергела. У понуди објекта је физикална терапија, вожња бродом и кочијом, изнајмљивање чамца и опреме за пецање (Туристичка организација Панчево, 2019b).

Ауто-камп Јабуков цвет код Банатског Брестовца налази се на обали Дунава, 30 km од Панчева. Камп јединице налазе се у густој листопадној шуми, у близини плантаже јабука. Капацитет кампа је 270 стационарних јединица, свака величине 100 m². Камп је отворен целе године, а сезона траје од априла до новембра. У оквиру кампа налазе се санитарни чвор са топлом водом, терени за одбојку, кошарку и мали фудбал, продавница, рибњак (1ha), а доступан је и бежични интернет. Камп има видео надзор и чуварску службу која ради 24h током целе године (Туристичка организација Панчево, 2019b).

Туристима су на располагању *приватне собе* са две звездице код Витомиров Владимира, Драгојевић Љубице, Обрадовић Милке, Пејовића Бундало Босилке, Томић

Светлане, Будалић Бранка, Стевановић Гордане, Вујанић Данијеле, Вујанић Душана и Цаковић Стевана у Панчеву (једна звездица), као и сеоско домаћинство Ђорђа Стајића у Долову (Градска управа Секретаријат за привреду и економски развој, 2019)

Смештајни објекти **општине Пландиште** су ресторан са преноћиштем Платан, док дворац Капетаново и дворац Јагодић нису отворени за посетиоце иако су реновиран и спремни за прихват туриста. Кретање броја смештајних капацитета у десетогодишњем периоду представљено је у Табела 29.

Табела 29. Смештајни објекти у општини Пландиште у периоду од 2009. до 2018. године (пословне јединице, собе и лежајеви)

Година	Смештајни објекат			Година	Смештајни објекат			Година	Смештајни објекат			Година	Смештајни објекат						
	Мотел са 3 звездице	Преноћишта (Коначишта)	Преноћишта (Коначишта)		Хотел са 2 звездице	Хотел са 2 звездице	Преноћишта (Коначишта)		Хотел са 2 звездице	Хотел са 2 звездице	Преноћишта (Коначишта)		Хотел са 2 звездице	Хотел са 2 звездице	Преноћишта (Коначишта)				
2009.	ПЈ	1	0	2011.	ПЈ	1	0	2013.	ПЈ	0	1	2015.	ПЈ	0	1	2017.	ПЈ	0	1
	С	12	0		С	12	0		С	0	12		С	0	12		С	0	12
	Л	28	0		Л	28	0		Л	0	28		Л	0	28		Л	0	28
	Д	0	0		Д	0	0		Д	0	0		Д	0	0		Д	0	0
2010.	ПЈ	1	0	2012.	ПЈ	0	1	2014.	ПЈ	0	1	2016.	ПЈ	0	1	2018.	ПЈ	0	1
	С	12	0		С	0	12		С	0	12		С	0	12		С	0	11
	Л	28	0		Л	0	28		Л	0	28		Л	0	28		Л	0	22
	Д	0	0		Д	0	0		Д	0	0		Д	0	0		Д	0	0

Извор: (Републички завод за статистику, 2019б)

Ресторан са преноћиштем Платан у Пландишту нази се на Зрењанинском путу. Од 2012. године променио је категоризацију из мотела у ресторан са преноћиштем. После реновирања 2017. године располаже са 11 соба и 22 лежаја. Ресторан располаже са 200 места, а летња тераса 60 (Сољан, лични интервју, април 29, 2019).

У Јужнобанатској области према евиденцији Републичког завода за статистику највећи број пословних објеката који пружају услуге смештаја у 2018. години налази се у Панчеву, Вршцу и Белој Цркви. Највећи број лежајева у понуди има општина Вршац. Истовремено најзначајни смештајни капацитети у основним објектима налазе се у Вршцу који има квалитативно најразвијенију понуду у сектору хотелијерства. Након теренског обиласка Јужнобанатске области, уочено је да су поједини смештајни објекти реновиран, отворени су нови, а истовремено се развила понуда смештаја у домаћинствима што није био случај када је израђена прва Стратегија туризма Србије из 2004. године. Ипак, и даље су присутни негативни аспекти туристичког смештаја Србије који су уочени у Стратегији, а то су недовољан квалитет понуде и лоши хигијенски услови, ниска категорија објекта, слаб развој смештајних капацитета у руралним срединама, запослени недовољно познају светске језике, али и дисбаланс у погледу цене и квалитета услуге (Влада Републике Србије, 2006а).

Ресторатерство: У Јужнобанатској области постоје бројни објекти ресторатерства, међу њима највише кафана, кафића, пицерија. У наредном делу рада биће представљени (Табела 30) само поједини објекти, које аутор и локални туристички радници сматрају репрезентативним на основу квалитета хране, особља и амбијента.

Табела 30. Репрезентативни угоститељски објекти у Јужнобанатској области

ОПШТИНА	НАЗИВ ОБЈЕКТА И МЕСТО	ОПИС
АЛИБУНАР	Ресторан Плава дама – Девојачки бунар	Ресторан домаће кухиње са храном и пићима из локаног окружења
	Ресторан Гранд – Алибунар	Ресторан домаће кухиње
БЕЛА ЦРКВА	Ресторан Клуб – Бела Црква	Ресторан домаће кухиње, рибли специјалитети, домаћа вина, пријатан амбијен окружен великом уређеном зеленом површином
	Ресторан Лагуна – Бела Црква	Ресторан домаће кухиње, претежно јела са роштиља и рибли специјалитети
	Ресторан Снеки – Бели брег (Кајтасово)	Чувени рибли ресторан са специјалитетима од свеже речне рибе
	Ресторан Соколац Н – Бела Црква	Ресторан домаће кухиње са живом музиком у вечерњим сатима у току лета
	Дунавски цвет – Стара Паланка	Рибли специјалитети од свеже речне рибе
	Ресторан Граничар – Стара Паланка	Рибли специјалитети од свеже речне рибе
ВРШАЦ	Ресторан у хотелу Србија - Вршац	Ресторан националне и интернационалне кухиње са понудом од преко 100 вина
	Ресторан у хотелу Вила брег - Вршац	Ресторан националне и интернационалне кухиње са понудом јела од органских производа, ресторан са панорамским погледом
	Ресторан у мотелу Ветрењача - Вршац	Домаћа и интернационална кухиња и вински подрум са великим избором вина
	Кућа вина Раб - Вршац	Винска кућа специфичног амбијента популарна међу љубитељима вина – велики избор вина локалних винарија
	Етно кућа Динар - Вршац	Ресторан уређен у етно стилу, са домаћом кухињом од локалних намерница, веома популаран међу туристима
	Вега 8 - Вршац	Српско-италијанска кухиња у специфичном подрумском амбијенту
	Ресторан Арена - Вршац	Ресторан домаће кухиње смештен у градском парку
	Посластичарница Ђорђевић	Чувена градска посластичарница основана 1854. године – сладоледи по старој рецептури (сладолед са маком, грожђем, вином, медом)
КОВАЧИЦА	Црвено вино – Ковачица	Словачка кухиња у етно амбијенту уз словачку музику
	Ресторан Релакс - Ковачица	Национална и интернационална кухиња – за организоване групе банатски астал (српска, словачка, мађарска и румунска кухиња)
	Јармочиско – Ковачица	Ресторан са пивницом са етно елементима у ентеријеру
	Банатски салаш - Идвор	Ресторан домаће кухиње са аутентичном банатском понудом у амбијенту банатске куће
	Чарда код Дебељачких језера - Дебељача	Рибли специјалитети од свеже рибе
	Дебељачи салаш 1871 - Дебељача	Мађарска кухиња, јела испод сача и са роштиља, домаћи сухомеснати производи и сиреви
100 Топола- Црепаја	Ресторан домаће кухиње	
Модена Банатска-Дебељача	Ресторан домаће кухиње са базенима	

ОПШТИНА	НАЗИВ ОБЈЕКТА И МЕСТО	ОПИС
КОВИН	Вила Милано - Ковин	Скроман понуда јела и пицерија
	Бели бор - Ковин	Ресторан домаће кухиње
	Чарда Дунавац - Ковин	Рибљи специјалитети и вина
	Ресторан Пламен Град - КОВИН	Национална и интернационална кухиња
	Ресторан Чиле - Ковин	Домаћа кухиња, роштиљ на ћумуру, рибљи специјалитети – жива музика викендом
ОПОВО	Ресторан у оквиру хотела Стари Банат - Опово	Ресторан домаће кухиње
	Национална кућа Белорепан - Баранда	Домаћа кухиња и јела од рибе
	Ресторан Ветрењача - Панчево	Ресторан домаће кухиње у специфичном амбијенту, спој етно и модерног ентеријара
ПАНЧЕВО	Ресторан – клуб Поко Локо (Росо Лосо) - Панчево	Модеран ресторан богате понуде хране, послатичарског асортимана и пића у изузетно пријатном амбијенту. У склопу објекта налази се башта са покретним кровом.
	Секин салаш – Скробара (Панчево)	Домаћа кухиња на салашу
	Катарка - Панчево	Рибљи ресторан
	Банатски кутак - Панчево	Ресторан домаће кухиње
	Ресторан Какаду - Панчево	Рибљи ресторан
	Ресторан Кордун - Панчево	Стари ресторан са домаћом традиционалном кухињом
	Ресторан Шаран - Панчево	Рибљи ресторан
	Ресторан са преноћиштем Платан - Пландиште	Ресторан домаће кухиње
ПЛАНДИШТЕ		

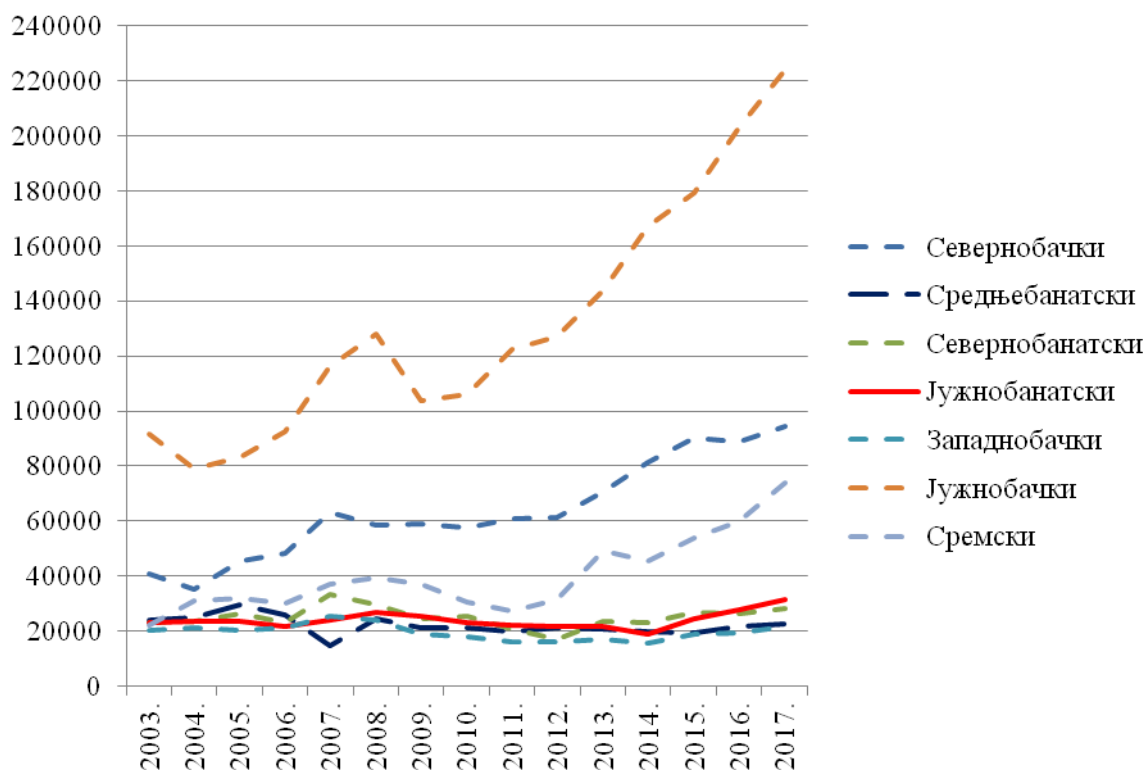
Извор: Аутор

8 ТУРИСТИЧКИ ПРОМЕТ

Туристички промет представљен је преко броја долазака туриста и броја ноћења на основу података које публикује Републички завод за статистику. Подаци о доласцима и ноћењима туриста РЗС прикупља на основу редовног месечног истраживања у смештајним објектима у којима се пружају услуге смештаја. Истраживањем су обухваћена сва привредна друштва, друга правна лица, предузетници и физичка лица која туристима пружају услуге смештаја. За разлику од правних лица, физичка лица немају 100% обухват, јер се дешава да домаћинства пружају услуге смештаја без претходне дозволе надлежних органа или не пријављују тачан број туриста. Под туристом се подразумева свако лице које преноћи најмање једну ноћ у објекту за смештај изван места сталног боравка. Туристи се региструју у сваком месту или објекту где бораве, што у случају промене места или објекта долази до поновног евидентирања због чега се статистички прати број долазака туриста, а не број туристи (Републички завод за статистику, 2013а).

Јужнобанатска област има само једно место (Вршац) који у статистичком прегледу припада групи остала туристичка места. Учешће укупног броја долазака туриста Јужнобанатског округа у националном обиму је миноран и у периоду од 2003. до 2017. године креће се око 1%. Број долазака туриста Јужнобанатске области у укупном промету Војводине учествује са 5,1% у 2014. години до 9,9% у 2004. години и у континуитету је опадао од 2009. до 2016. године када се бележи благи раст. У посматраном периоду Јужнобанатска област у односу на друге области у Војводини заузимала је од треће (2003. и 2009. године) до шете позиције (претпоследња; 2007. и 2014. године).

Графикон 13. Број долазака туриста по окрузима од 2003. до 2017. године

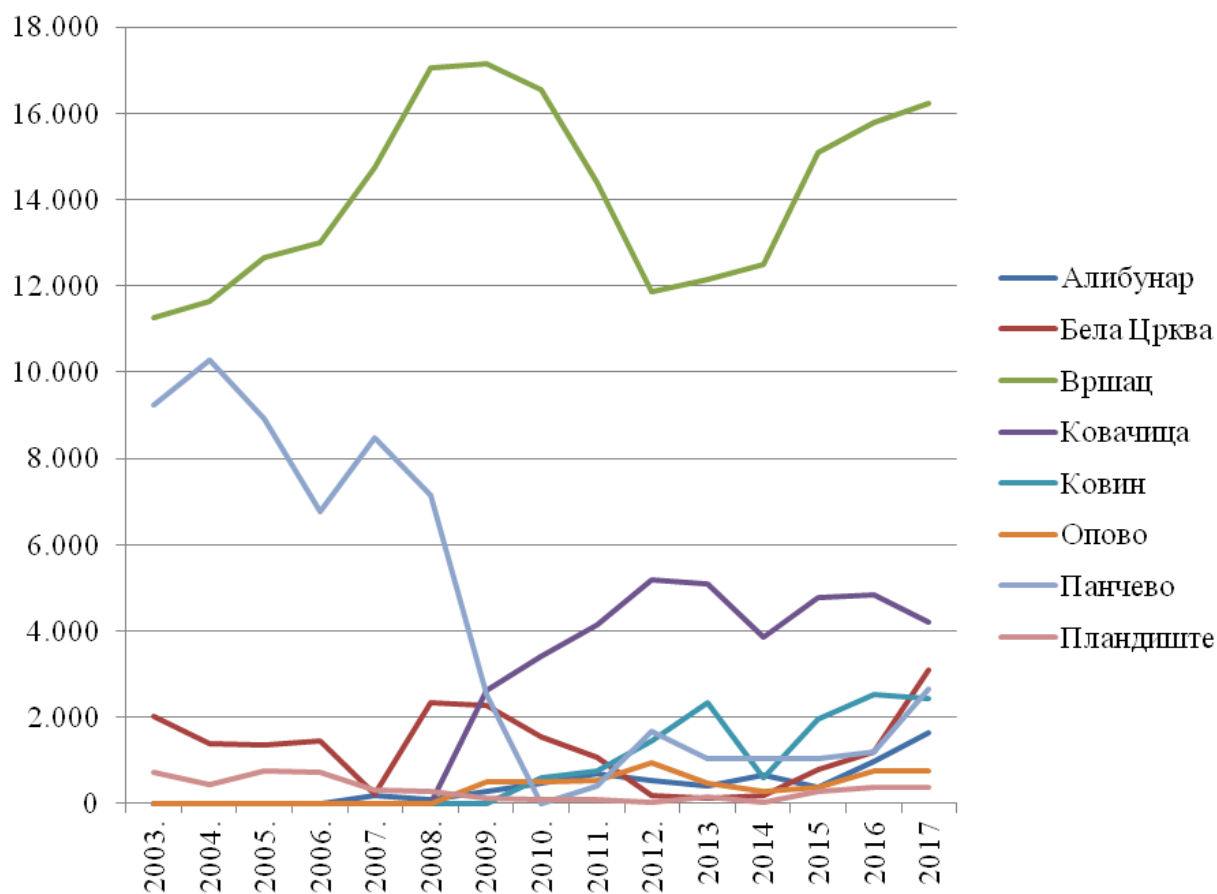
Извор: Аутор на основу статистичких годишњака „Општине и региони у Републици Србији“ од 2004. до 2018. године, Републички завод за статистику

Јужнобанатска област нашла се на четвртном месту крајем посматраног периода, јер је туристички промет имао пораст од 22% у односу на 2015. годину, а у Севернобанатској и Средњебанатској област имао интезивнији пад. Најзначајнији конкуренти Јужнобанатској области је Јужнобачки са туристичком понудом Новог Сада, Севернобачки са туристичком понудом Палића и Сремски са туристичком понудом општине Ириг.

На графикону 13 уочава се тренд кретања броја долазака туриста у Јужнобанатску област у посматраном периоду. Број долазака туриста од 2003 до 2017. године кретао се у интервалу од 22.000 до 31.000. У последњој години посматрања достигао је свој максимум и износи 31.365 долазака. Најзначајнији туристи су учесници спортског, манифестационог, екскурзионог и пословног туризма. Иако, су се на територији Јужнобанатске области одвијали значајни спортски догађаји као што је Европско првенство у кошарци 2005. године, Светска лига у одбојци 2006. и 2007. године, Универзијаде 2009. године и Европско првенство за мушкарце у рукомету 2012. године, бројна национална такмичења, у укупном туристичком промету области не види се њихов значајнији утицај. Разлог томе је промена у структури смештајних објеката у појединим општинама, нарочито у Панчеву, као и не постојање довољног броја смештајних капацитета за време великих такмичења што доводи до коришћења смештајних капацитета суседних области. Актуелни закон о организовању ђачких екскурзија додатно је утицао на смањење броја посетилаца. Домаћи туристи су већински посетиоци Јужнобанатске области и њихово учешће у посматраном периоду креће се од 69,7% у току 2013. године до 81,6% у току 2004. године што је директна последица куповне моћи становништва и реализованих манифестација на посматраном подручју. Најмањи број долазака домаћих туриста износи 13.676. Највећи број долазака странаца у Јужнобанатску област остварен је 2017. године – 8.398 туриста. Учесће страних туриста у посматраном периоду у Јужнобанатској области креће се од 18,4% до 29%.

На основу графикана 14 уочава се да је најзначајнији број долазака туриста у посматраном периоду остварен у општини Вршац. Учесће општине Вршац у укупном туристичком промету Јужнобанатске области креће од 48,5% у току 2003. године до 71,4% у току 2010. године. Највећи број долазака општина Вршац имала је 2009. године – 17.148, што је директна последица одржавања Универзијаде. У односу на почетну годину посматрања број долазака се повећао за 44%. У посматраном периоду, општина Вршац има и највећи број долазака страних туриста, са максимумом 2017. године – 5.656 туриста, што је 34,9% од укупног броја долазака у општину Вршац исте године. Значајне промене туристичког промета, у посматраном периоду, одвијале су се у свим општинама, што одговара односу улагања у туризам, односно смештајне капацитете, пратеће забавне и рекреативне садржаје, туристичку сигнализацију, промотивне активности општинских туристичких организација и тренду туристичких кретања. У односу на почетну годину посматрања, односно почетак регистравања броја долазак општине Алибунар, Бела Црква, Ковачица, Ковин и Опово бележе раст. У општини Алибунар број долазака увећао се чак девет пута. У истом периоду, пад броја долазака туриста забележили су општина Панчево (72%) и општина Пландиште (50%). Поменута појава је последица пада привредне активности и смањење смештајних капацитета у општини Панчево, док је општина Пландиште једна од неразвијенијих општина у Војводини.

Графикон 14. Број долазака туриста у Јужнобанатском по општинама од 2003.-2017. године

Извор: Аутор на основу статистичких годишњака „Општине и региони у Републици Србији“ од 2004. до 2018. године, Републички завод за статистику

У посматраном петнаестогодишњем периоду, максималан број ноћења туриста у Јужнобанатској области остварен је 2017. године, око 88.300, а минимум 2014. године око 46.700 (Табела 31) због неодржавања значајнијих манифестација међународног карактера што је утицало на мањи број страних туриста. У односу на почетну години посматрања, број ноћења се у 2018. години повећао за око 20%. Учешће домаћих туриста у укупном броју ноћења је порастао за 10% на крају посматраног периода у односу на 2003. годину. Од 2003. до 2015. број ноћења домаћих туриста је скоро у континуитету опадао. Ово смањење је последица смањења куповне моћи становништва и актуелних трендова у туристичким кретањима.

Табела 31. Остварен број ноћења у Јужнобанатској области по општинама од 2003. до 2017. године

	Алибунар	Бела Црква	Вршац	Ковачица	Ковин	Опово	Панчево	Планиште	Јужнобанатска област
2003.	y	-	9.784	37.781	-	-	21.875	3.619	73.059
	д	-	9.701	32.583	-	-	15.623	3.346	61.253
	с	-	83	5.198	-	-	6.252	273	11.806
2004.	y	-	7.067	28.002	-	-	35.085	1.975	72.129
	д	-	7.043	22.843	-	-	29.527	1.889	61.302
	с	-	24	5.159	-	-	5.558	86	10.827
2005.	y	-	6.427	34.077	-	-	19.759	2.864	63.127
	д	-	6.318	26.812	-	-	14.149	2.571	49.850
	с	-	109	7.265	-	-	5.610	293	13.277
2006.	y	-	3.817	30.898	-	-	12.437	2.661	49.813
	д	-	3.657	23.365	-	-	8.305	2.626	37.953
	с	-	160	7.533	-	-	4.132	35	11.860
2007.	y	836	2.282	31.081	-	-	13.924	927	49.050
	д	790	2.141	23.794	-	-	8.860	899	36.484
	с	46	141	7.287	-	-	5.064	28	12.566
2008.	y	390	7.900	36.346	0	0	12.351	1.429	58.416
	д	380	7.443	27.575	0	0	6.028	1.357	42.783
	с	10	457	8.771	0	0	6.323	72	15.633
2009.	y	626	4.859	36.937	6.087	...	724	4.217	54.819
	д	595	4.545	22.708	4.442	...	567	2.751	36.627
	с	31	314	14.229	1.645	...	157	1.466	18.192
2010.	y	1.704	2.695	30.393	7.338	3.999	1.100	-	768
	д	1.578	2.244	18.992	5.755	3.999	856	-	34.192
	с	126	451	11.401	1.583	-	244	-	13.805
2011.	y	6.403	2.392	27.317	8.890	5.784	839	534	454
	д	6.361	2.076	17.190	7.036	5.784	757	466	40.124
	с	42	316	10.127	1.854	-	82	68	12.489
2012.	y	3.935	1.178	25.537	10.111	8.968	1.650	4.329	235
	д	3.841	1.004	12.341	8.099	8.968	1.308	2.653	38.449
	с	94	174	13.196	2.012	-	342	1.676	17.494
2013.	y	1.620	1.339	33.483	9.165	11.899	1.993	1.506	902
	д	1.476	1.337	11.655	7.154	11.899	1.875	1.046	37.344
	с	144	2	21.828	2.011	-	118	460	24.563
2014.	y	3.292	660	27.200	7.727	4.460	1.030	2.281	83
	д	2.956	628	16.488	6.326	4.460	834	1.654	33.429
	с	336	32	10.712	1.401	-	196	627	13.304
2015.	y	1.838	6.302	29.728	9.367	7.426	921	1.760	1.246
	д	1.472	6.291	17.088	7.133	7.426	806	989	42.451
	с	366	11	12.640	2.234	-	115	771	16.137
2016.	y	19.781	8.024	35.400	9.623	8.915	2.050	2.310	1.141
	д	19.755	7.929	21.917	7.341	8.285	1.781	1.300	69.449
	с	26	95	13.483	2.282	630	269	1.010	17.795
2017.	y	9.541	12.389	35.355	11.240	10.113	2.077	5.372	2.201
	д	8.489	12.327	22.866	9.473	8.232	1.813	2.109	67.510
	с	1.052	62	12.489	1.767	1.881	264	3.263	20.778

Извор: Републички савез за статистику, 2004-2018

Очекивано, општина Вршац бележи највећи број ноћења туриста због најбоље понуде смештајних капацитета, развијеније привреде, бројних манифестација (спортске, гастрономске, културне), најразноврснијег садржаја и додатне понуде у коју се континуирано улаже, и у домену природни вредности и у домену културе. Највећи број ноћења страних туриста у областу и у општини Вршац остварен је 2003. години. У 2013. години забележено веће учешће ноћења страних туриста у односу на домаће, скоро двоструко више. То је последица одржавања више манифестација са међународним учешћем, као што су Светско првенство у рукомету за жене, Вршац Опен међународно такмичење у прецизном слетању параглајдером, Конгрес Балканске атлетске федерације и друго. Највећи пораст броја ноћења у посматраном периоду остварен је у општини Алибунар, чак 11 пута што је последица привредне активности, односно изградње

ветропарка код Алибунара. Пораст броја ноћења за исти период остварују и општине Бела Црква, Ковачица, Ковин, Опово што је последица унапређења квалитета смештајних капацитета, додатног садржаја на дестинацији, промотивних активности и привредног развоја.

Табела 32. Просечан број ноћења туриста у Јужнобанатској области по општинама од 2003.-2017. године

		Алибунар	Бела Црква	Вршац	Ковачица	Ковин	Опово	Панчево	Планиште	Јужнобанатска област
2003.	д	-	4,9	3,4	-	-	-	2,3	5,3	3,3
	с	-	2,1	2,9	-	-	-	2,4	3,3	2,6
2004.	д	-	5,1	2,4	-	-	-	3,7	4,4	3,2
	с	-	1,8	2,4	-	-	-	2,5	3,3	2,5
2005.	д	-	4,8	2,7	-	-	-	2,2	3,7	2,7
	с	-	2,9	2,6	-	-	-	2,2	4,0	1,8
2006.	д	-	2,7	2,2	-	-	-	1,8	3,8	2,2
	с	-	1,6	3,2	-	-	-	2,0	2,5	2,6
2007.	д	4,8	10,4	2,0	-	-	-	1,4	3,2	1,9
	с	3,0	8,3	4,0	-	-	-	6,0	1,0	2,4
2008.	д	4,4	3,4	2,1	0,0	0,0	0,0	1,6	5,4	2,2
	с	2,0	2,7	2,4	0,0	0,0	0,0	1,9	3,3	2,2
2009.	д	2,3	2,2	1,9	2,2	...	1,3	1,5	10,0	2,0
	с	1,1	1,6	2,7	2,5	...	3,2	1,9	11,3	2,6
2010.	д	3,8	1,8	1,7	2,0	6,7	1,9	-	9,5	2,0
	с	2,7	1,4	2,1	2,8	-	4,2	-	-	2,2
2011.	д	9,5	2,5	1,8	2,0	7,5	1,4	-	5,8	2,5
	с	2,1	1,5	2,0	2,7	-	6,8	-	-	2,1
2012.	д	7,2	5,9	1,7	1,9	6,2	1,4	2,7	5,5	2,5
	с	6,7	8,3	2,8	2,5	-	9,0	2,4	-	2,8
2013.	д	3,8	10,0	1,7	1,6	5,1	4,4	1,6	6,4	2,5
	с	12,0	1,0	4,0	2,7	-	2,5	1,2	-	3,7
2014.	д	5,8	4,2	2,0	2,0	7,5	3,8	2,5	4,6	2,4
	с	2,5	1,3	2,6	2,1	0,0	4,2	1,8	0,0	2,5
2015.	д	4,8	8,1	1,7	1,9	3,8	2,3	1,7	4,2	2,3
	с	5,3	1,0	2,5	2,2	-	4,0	1,8	-	2,4
2016.	д	20,1	6,9	2,2	1,9	3,5	2,7	1,9	3,1	3,5
	с	2,9	2,2	2,3	2,2	-	3,4	1,9	-	2,3
2017.	д	5,4	4,0	2,2	2,8	3,8	2,9	1,6	6,1	2,9
	с	11,1	1,6	2,2	2,0	6,8	2,5	2,4	-	2,5

Извор: Републички савез за статистику, 2004-2018

Просечан број ноћења домаћих туриста у Јужнобанатској области креће се од 1,9 дана 2007. године до 3,5 дана 2016. године, када достиже максимум након континуираног пада и стагнације (Табела 32). За разлику од домаћих туриста, ноћења страних туриста током посматраног периода континуирано осцилира између 2,4 и 2,6 дана са изузетком 2013. године када је износио 3,7 дана и 2005. године када забележено 1,8 дана. Поматрано по општинама у целокупном посматраном периоду, туристи се у просеку најдуже задржавају у Белој Цркви (максимум је 10,4 дана за домаће туристе), а најкраће у општини Вршац и Панчево (око 2,5 дана за домаће туристе), што је у складу са туристичком понудом и структуром општина.

9 АНАЛИЗА ПОСТОЈЕЋИХ И ПОТЕНЦИЈАЛНИХ ОБЛИКА ТУРИЗМА

Историја развоја туризма на простору Јужнобанатске области почиње у 19. веку са организовањем карневала, балова, разних облика забаве и масовним излетима у природу. То је иницирало изградњу путева до излетишта и свратишта, али и оснивање друштва која су учествовала у уређењу простора и природе као што су *Северни пол*, *Пријатељи природе*, *Друштво пријатеља паркова*, *Риклијанер* и други. После Другог светског рата формирају се и друга друштва која доприносе развоју туризма, као што су друштва планинара, извиђача, ловаца, горана и слично. Након интезивирања туристичких кретања ка мору током 80их и 90их година 20. века, излетишта у природи постају локалног карактера. Савремена туристичка кретања базирају се на бројним природним и друштвеним појавама. У оквиру природних туристичких мотива истичу се Вршачке планине, Делиблатска пешчара, Белоцркванска језера и Дунав, док се антропогени туристички мотиви са највећим степеном привлачности манифестације у Вршцу, Белој Цркви, Панчеву и галерије наиве у општини Ковачица. Туристички мотиви нису у довољној мери активирани што је учинило туризам споредном привредном граном. Једино ловни туризам на територији Баната има дугу традицију. Посетиоци поменутих туристичких мотива доминантно су домаћи туристи са минималном пансионском и ванпансионском потрошњом, што утиче на економске ефекте остварене по основу туризма. Највећи број туриста чине пословни људи, ловци и посетиоци манифестација. Јужнобанатски области посети годишње око 30.000 туриста што чини 6% укупног броја туриста у Војводини, односно 1% укупног броја туриста у Србији. Туристичка инфраструктура је по квалитету и квантитету неадекватна, али је последњих година забележен напредак. Упослени људски ресурси нису едуковани у складу са добром праксом модерног туризма, а мотивација је ниска због ниских примања (Бугарски и остали, 1996, 1995; Републички завод за статистику, 2018; Томић, 1981, 1988).

На основу привлачних фактора који постоје на територији Јужнобанатске области могуће је развијати низ специфичних облика туризма:

- Ловни туризам,
- Риболовни туризам,
- Екотуризам,
- Авантуристички туризам,
- Спортски туризам,
- Наутички туризам,
- Културни туризам,
- Сеоски туризам,
- Градски туризам,
- Конгресни туризам,
- Здравствени туризам,
- Верски туризам,
- Манифестациони туризам,
- Гастрономски туризам,
- Вински туризам.

9.1 Ловни туризам

Лов на подручју Војводине има дугу традицију Ловачко друштво основано 1872. године у Белој Цркви сматра се најстаријим друштвом таквог типа у Војводини. Међу друштвима старијим од 100 година убрајају се и ловачка друштва из Вршца, Панчева, Омољице, Долова, Ковачице и Црепаје (П. Томић, 1988; <http://www.ecolss.com>).

Од 1927. године оснивају се фазанерије широм Војводине, међу њима су фазанерије у Ковачици, Делиблатској пешчари, Владимировцу, Пландишту, Уздину Поред фазана гајене су јаребице и дивље патке (Ловачки савез Војводине, без датума-с)

У децембру 2011. године донета је одлуком Владе уредба о установљавању ловних подручја на територији Републике Србије чиме су одређене границе нових ловних подручја. То је условило и стварање нових ловачких удружења на територији Војводине јер су поједина ловишта подељена на два дела и налазе се у два ловна подручја што не дозвољава закон. Према Уредби на територији Војводине постоји девет ловних подручја:

1. Севернобачко,
2. Источнобачко,
3. Јужнобачко,
4. Севернобанатско
5. Средњебанатско,
6. Делиблатска пешчара,
7. Северносремско,
8. Источносремско и
9. Јужносремско (Влада Републике Србије, 2011).

На територији Јужнобанатске области постоје два ловна подручја: Средњебанатско и Делиблатска пешчара.

Граница **Средњебанатског ловног подручја** почиње на уласку Старог Бегеја из Румуније, затим иде државном границом до тромеђе општина Пландиште, Вршац и Румуније, затим скреће на југозапад Шулховим каналом, прелази ДТД, наставља на југ граничним путем општина Вршац и Алибунар до њихове тромеђе са Делиблатском пешчаром, затим скреће на север и иде границом Резервата до Дунава. Средином Дунава наставља узводно до ушћа Тамиша, затим административном границом АП Војводине до Дунава, онда средином Дунава до ушћа Тисе, затим средином Тисе до ушћа Бегеја, а затим средином Бегеја, каналом ДТД и Старим Бегејом до почетне тачке (Влада Републике Србије, 2011).

Граница **ловног подручја Делиблатска пешчара** почиње на тромеђи општине Вршац, општине Пландиште и Румуније, спушта се на југоиток државном границом до Дунава, затим на запад Дунавом и рукавцима (обухватајући Аду Чибуклију и Аду Жилову), од Аде Жилове излази на леву обалу Дунава и наставља границом Резервата до тромеђе Резервата, општине Алибунар и општине Вршац, затим скреће на север, путем који раздваја општину Вршац и Алибунар, до канала ДТД, прелази ДТД код ушћа Шулховог канала и наставља до почетне тачке (Влада Републике Србије, 2011).

Ловачка удружења на територију Јужнобанатске области су:

Ловачко удружење *Срндаћ* из Алибунара газдује ловиштем Средњи Банат на површини од 53.436 ha и око 570 ловаца. Удружење располаже са пет ловачких домова, ловачком кућом, хектаром земље и 96 ha вишегодишњих ремиза. Од ловних објеката треба поменути 20 чека, 45 хранилишта за срне, 35 солишта, 25 појилишта, 73 хранилишта за фазане и пољске јаребице и два прихватилишта за фазанчиће. У ловишту Средњи Банат стално гајена је следећа дивљач: срна, дивља свиња, зец, фазан и пољска јаребица (Ловачки савез Србије, без датума-а).

Ловачко удружење *Ловац* из Беле Цркве газдује ловиштем Нера на површини од 28.196 ha. Удружење окупља преко 550 чланова. Удружење располаже са осам ловачких

домова и следећим ловним објектима: осам стабилних чека, 17 чека на дрвету, 46 хранилишта за крупну дивљач, 260 хранилишта за фазане и пољске јаребице, 44 солишта, осам појилишта и једним прихватилиштем за фазанчиће. Стално гајена дивљач у ловишту су срна, дивља свиња, зец, фазан и пољска јаребица (Ловачки савез Србије, без датума-b).

Ловачко удружење *Вршачка кула* из Вршца газдује са 54.840 ha ловне површине на ловишту укупне површине 68.561 ha. Удружење броји преко 700 чланова. У ловишту се налази 45 стабилних чека, 78 чека на дрвету, 135 хранилишта за срне, 40 солишта, 15 појилишта, 221 хранилиште за фазане и пољске јаребице и три прихватилишта за фазанчиће. Стално гајена дивљач у ловишту су срна, дивља свиња, зец, фазан и пољска јаребица (Ловачки савез Србије, без датума-c).

Ловачко удружење *Фазан* са седиштем у Вршцу основано је 2011. године. Газдује ловиштем од 21.380 хектара у општини Вршац, Ватин и Потпорањ. Броји око 150 чланова (Ловачки савез Војводине, без датума-b).

Ловачко удружење *Ливаде* из Ковачице газдује ловиштем Два бунара укупне површине од 41.428 ha. Удружење окупља око 380 чланова. Удружење располаже са пет ловачких домова, око пет хектара земље и око пет хектара вишегодишњих ремиза. У ловишту се налазе следећи ловни објекти: седам стабилних чека, 34 хранилишта за срне, 90 хранилишта за фазане и пољске јаребице, 14 солишта, два појилишта и два прихватилишта за фазанчиће. Стално гајена дивљач у ловишту су срна, зец, фазан и пољска јаребица (Ловачки савез Србије, без датума-d).

Ловачко удружење *Ковин* из Ковина газдује ловиштем Јужни Банат на површини од 51.365 ha. Ловачко удружење окупља око 400 чланова. Удружење располаже са шест ловачких домова, ловачком кућом, 130 ha земље и 25 ha вишегодишњих ремиза. Од ловних објеката поседује 14 стабилних чека, седам хранилишта за срне, 35 солишта, осам појилишта, 50 хранилишта за фазане и пољске јаребице и седам прихватилишта за фазанчиће. У ловишту Средњи Банат стално гајена је следећа дивљач: срна, дивља свиња, зец, фазан и пољска јаребица (Ловачки савез Србије, без датума-e).

Ловачко удружење *Ђурђево* са седиштем у Скореновцу, основано је 2011 године. Обухвата две секције: Плочица и Скореновац са територијом припадајућих месних заједница. Укупно броје 75 чланова (Ловачки савез Војводине, без датума-a)

Ловачко удружење *Опово* са седиштем у Опову газдује ловиштем Тамиш-Баранда на површини од 20.264 ha. Удружење окупља око 200 чланова. У ловишту постоје осам стабилних чека, две чеке на дрвету, осам хранилишта за срне, 12 хранилишта за фазане и пољске јаребице, осам солишта и четири прихватилишта за фазанчиће. Стално гајена дивљач у ловишту су срна, зец, фазан и пољска јаребица (Ловачки савез Србије, без датума-f).

Ловачко удружење *Панчево* са седиштем у Панчеву газдује ловиштем Тамиш укупне површине 71.602 ha. Удружење располаже са седам ловачких домова, 23 стабилне чеке, 34 хранилишта за срне, 67 хранилишта за фазане и пољске јаребице, 35 солишта, три појилишта и осам прихватилишта за фазанчиће.

Ловачко удружење *Брзава* са седиштем у Планишту газдује ловиштем Брзава укупне површине од 38.314 ha. Удружење окупља око 470 чланова, а поседује осам ловачких домова, пет полигона за гађање глиненних голубова, 15 стабилних чека, 15 чека на дрвету, 57 хранилишта за срне, 66 хранилишта за фазане и пољске јаребице, 60 солишта и 20 појилишта. Стално гајена дивљач су срна, зец, фазан и пољска јаребица (Ловачки савез Србије, без датума-g)

Најзначајнија подручја за лов у Јужнобанатској области су Вршачке планине, Делиблатска пешчара и приобаље Ковинске и Белоцркванске општине. Под управом Војводина шуме, односно Шумског газдинства Банат налази се ловиште Делиблатска пешчара, Доње Подунавље и Вршачке планине (ЈП Војводинашуме, без датума-a)

Ловиште **Делиблатска пешчара** налази се у оквиру ловног подручја Делиблатска пешчара. Припада општинама Панчево, Ковин, Бела Црква, Вршац и Алибунар. Налази се на око 50 км удаљено од Београда, око 150 км од Новог Сада. Ловиште је равничарског типа са карактеристикама степског ловишта на надморској висини од 70-85 м. У југоисточном делу ловиште је водено-мочварног типа (Лабудово окно). Према намени сврстава се у ловиште посебне намене. Простире се на површини од 31.036,55 ха од чега део ловишта обухвата СРП Делиблатска пешчара. Према начину коришћења ловиште је отвореног и ограђеног типа. Под оградом налази се Драгићев хат са 1.850 ха у коме се узгаја јелен и дивља свиња. Лов се одвија и у отвореном и у ограђеном делу ловишта. Лови се са високе чеке (на јелена и дивљу свињу), прикрадањем или комбинацијом. Од крупне дивљачи најчешће се лови јелен, дивља свиња и срна, а од ситне дивље патке и гуске на атрактивним подручјима уз реку Дунав. Током лета популаран је лов на препелице, грлице и патке, током јесени лов на зечеве и фазане. Најзначајније ловне врсте су јелен са микропопулацијом од око 600 грла, срна са око 520 грла и дивља свиња са око 670 грла. Посебна вредност овог ловишта је Лабудово окно где годишње зимује око 40.000 дивљих гусака и око 200.000 дивљих патака. Ловне врсте по бројности и особинама гарантују атрактиван трофејни лов и фото сафари. Смештај ловцима је доступан у ловачким кућама Драгићев хат, Дубовац, Марина. Шумарак, Фламунда, Долина и ЕЦ Чардак (Влада Аутономне Покрајине Војводине, 2012; ЈП Војводинашуме СРП Делиблатска пешчара, 2013).

Ловиште **Доње Подунавље** налази се у оквиру Средње Банатског ловног подручја на територији општине Панчево. Удаљено је од Београда око 35 км, од Новог Сада око 90 км. Припада равничарском типу ловишта, према намени сврстава се у ловиште посебне намене, а према начину коришћења у отворена. Простире се на површини од 3.526,59 ха која обухвата водену површину реке Дунав, мочварне терене, приобаље Дунава од аде Форконтумац до Ивановачке аде. У оквиру ловишта налазе се заштићена природна добра СРП Омољичка ада и СП Ивановачка ада. Кофигурација терена указује да је главна ловна дивљач дивља патка и дивља гуска, али лови се и срна, дивља свиња, зец, шакал и лисица. Ловцима је на располагању смештај у Панчеву (Влада Аутономне Покрајине Војводине, 2012; ЈП Војводинашуме, 2017b).

Ловиште **Вршачке планине** налази у оквиру ловног подручја Делиблатска пешчара. Удаљено је 80 км од Београда и 110 км од Новог Сада. Ловиште се простире на 4.118,38 ха и припада брдско-планинском типу ловишта. Граница ловишта се претежно поклапа са границом заштићеног подручја ПИО Вршачке планине. Простире се у катастарским општинама Вршац, Мало Средиште, Гудурица, Марковац, Сочица I, Јабланка и Месић. У погледу намене ловиште се сврстава у ловиште посебне намене, а у погледу коришћења, отвореном и ограђеном типу. Заштићена површина унутар ловишта износи 4.099,74 ха. У ловишту се лове срна, дивља свиња, зец, фазан, јаребица. Лов дивљих свиња организује се погоном. Ловцима се организује смештај у хотелу Србија и Вили Брег (Влада Аутономне Покрајине Војводине, 2012; ЈП Војводинашуме, 2017a)

Ловиште **Лупус** налази се у оквиру ловног подручја Делиблатска пешчара у општини Вршац. Припада брдско-планинском типу ловишта, према намени сврстава се у остала, а према начину коришћења у отворена. Обухвата површину од 21.280,84 ха на којој се може ловити крупна (срна, јелен, дивља свиња) и ситна длакава дивљач (зец, лисица) и ситна перната дивљач (фазан, јаребица, препелица) (Влада Аутономне Покрајине Војводине, 2012).

Ловиште **Кошава** налази се у оквиру ловног подручја Делиблатска пешчара на територији општине Вршац. Припада брдско-планинском типу ловишта, према намени сврстава се у остала, а према начину коришћења у отворена. Обухвата површину од 10.909,65 ха на којој се може ловити крупна (срна, јелен, дивља свиња) и ситна длакава

дивљач (зец, лисица) и ситна перната дивљач (фазан, јаребица, препелица) (Влада Аутономне Покрајине Војводине, 2012).

Ловиште **Вршачка кула** налази се у оквиру ловног подручја Делиблатска пешчара на територији општине Вршац. Обухвата катастарску општину Загајица, Парта, Уљма, Избиште, Ритишево, Влајковац, Шушара, Орешац и Павлиш. Припада равничарском типу ловишта, према намени сврстава се у остала, а према начину коришћења у отворена. Обухвата површину од 26.567,57 ha, од тога је мали део под заштитом (део Делиблатске пешчаре око насеља Шушара). Претежно се лови срна, јелен, дивља свиња, зец, лисица, фазан, јаребица, препелица, дивља патка (Влада Аутономне Покрајине Војводине, 2012).

Ловиште **ЕСОAGRI** налази се у оквиру ловног подручја Делиблатска пешчара, у општини Бела Црква. Припада равничарском типу ловишта, према намени сврстава се у приватно, а према начину коришћења у отворена и ограђена. Обухвата површину од 2.397,73 ha на којој се може ловити крупна (срна, дивља свиња) и ситна длакава дивљач (зец, лисица) и ситна перната дивљач (фазан, јаребица, препелица, дивља патка) (Влада Аутономне Покрајине Војводине, 2012).

Ловиште **Рибњак Баранда** налази се у оквиру Средње Банатског ловног подручја на територији општине Опово и обухвата КО Сакуле. Припада равничарском типу ловишта, према намени сврстава се у рибњачко, а према начину коришћења у отворена. Обухвата површину од 258,39 ha. У ловишту може да се лови ситна длакава и перната дивљач. Од неловних врста дивљачи овде живи видра, ласица, степски твор и хермелин (Влада Аутономне Покрајине Војводине, 2012).

Ловиште **Смедеревска ада** налази се у оквиру Средње Банатског ловног подручја на територији општине Ковин. Припада равничарском типу ловишта, према намени сврстава се у ловишта посебне намене, а према начину коришћења у отворена. Обухвата површину од 1.600,76 ha. Претежно се лови дивља свиња, лисица и ситна перната дивљач (Влада Аутономне Покрајине Војводине, 2012).

Ловни туризам је високо профитна делатност која спаја на специфичан начин туризам и природу, а на територији Војводине има дугу традицију. Орографски, педолошки, хидрографски, климатски и вегетацијски услови и смештајни капацитети погодују развоју ловног туризма. Лов туриста ловаца у ловиштима регулисан је Законом о ловству и Правилником који је донешен од стране Ловачког савеза Србије. Према правилнику ловац туриста може ловити у пратњи стручног пратиоца, уз поштовање ловачке етике, ловачких обичаја, уз посредовање предузећа или агенције који су овлашћени и регистровани за вршење туристичке делатности и имају закључен уговор са корисником ловишта. Агенција страном ловцу треба да обезбеди ловну карту и дозволу за лов. Корисник ловишта одређује врсту, број, пол и квалитет дивљачи која ће се ловити. Од ловца се очекује да има ловну карту и дозволу, уредну документацију за ловачко оружје, оптичке нишане, муницију и ловачке псе. Лов се може одвијати појединачно или групно. У појединачни лов се иде на крупну дивљач, а групним ловом се иде на ситну длакаву дивљач, пернату дивљач, дивљу свињу и вука. Групни лов на медведа могућ је само уз сагласност надлежног министра. Ловац туриста може пуцати само на ону врсту дивљачи која је наведена у дозволи и по одобрењу стручног пратиоца. Ловцу туристи припада цела уловљена ситна длакава и перната дивљач, а од крупне дивљачи само трофеј. Од уловљеног јелена, срнаћа, муфлона, дивокозе ловцу туристи припадају рогови са лобањом, од дивљег вепра зуби брусачи (кљове), од медведа, дивље мачке, шакала, риса и вука лобања и крзно, а од лисице, јазавца и ракуноликог пса само лобања. За уловљену дивљач, пре изношења из ловишта, плаћа се цена утврђена ценовником корисника ловишта, односно Ловачког савеза Србије. Корисник ловишта је обавезан да изврши обележавање, оцену трофеја, изда трофејни лист и пропратницу у складу са Законом о ловству и Правилником о оцењивању ловачких трофеја. Уколико је вредност трофеја већа него што је прописано према СИС-у, онда се трофеј не може износити из земље. У том

случају ловац добија трофејни лист и одливак трофеја који је веран оригиналу. Корисник ловишта је обавезан да Стручној служби Ловачког савеза Србије достави једном годишње извештај о реализацији лова у ловном туризму и обуци ловачких паса, што омогућава праћење стања на терену и обим овог облика туризма (Влада Републике Србије, 2010а; Министарство пољопривреде трговине шумарства и водопривреде, 2018).

Поред организованог лова у ловиштима ловци често учествују на разним манифестацијама које организују поједина ловачка друштва. Неке од ловачких манифестација су Банатска лисица у Уздину (одржава се у јануару у организацији ловачког друштва Зеџ), лов на банатску степску лисицу у Владимировцу (одржава се у јануару), Маргитска лисица у организацији Ловачког друштва Зеџ (одржава се прве недеље фебруара), Лисици у походе у општини Ковачици (одржава се у фебруару у неком од села општине и долазе ловци из целе Србије), Сусрет са карпатским вуком у Гудурици, такмичења у гађању глинених голубова (јун у Ковачици и током године у селима општине, у Делиблатској пешчари), ловачки балови (Дебељача, Шушара) и слично (Ловачке приче, без датума).

У оквиру ловишта ЈП Војводина шуме нуди програм фотосафари са фотографом Јарославом Папом и то у два СРП, Горње Подунавље и Делиблатска пешчара (ЈП Војводинашуме, 2018) Фотосафари доприноси неговању идеје о заштити природе и популарише биљке и дивље животиње. Иако, је у иностраним заштићеним природним добрима, лов камером и посматрање дивљих животиња популарно, код нас је још увек на почетку. Интересантни предели за ову врсту лова су Лабудово окно у Делиблатској пешчари, приобаље Дунава, Потамишје са рибањацима у општини Опово, Вршачке планине и Мали вршачки рит.

9.2 Риболовни туризам

Процењује се да је број риболоваца у Војводини око 50.000, од тога један део као чланови 94 удружења. Поред рекреативаца, постоје и спортски риболовци који се такмиче у различитим категоријама. Риболовци се могу такмичити у категоријама кадета, јуниора, сениора, ветерана, дама, мастерији хендикепирани или дисциплинама које се разликују по техникама – пловак, фидер, мушица и шаран. На територији Јужнобанатског областа постоји више риболовачких удружења међу којим су Дунав из Ковина, Клен из Качарева, Лињак из Опова, Шаран из Дебељаче, Панчевац, Тамиш, Шимано ЗМ, Ненад Шепецан, Херој Марко Кулић и Савез за спорт и рекреацију инвалида из Панчева, Шаран из Вршца, Капиталац из Беле Цркве, Смуђ из Алибунара, Пешчара из Банатског Карловца, Гргеч из Глогоња, Михајло Идворски Пупин из Идвора, Удица из Јабукe, Шаран из Јерменоваца, Бабушка из Јаношика, Риболовац из Ковачице, Шаран из Омољице, Орловат из Орловата, Тамиш из Уздина, Смуђ из Пландишта, Кедер из Хајдучице, Шаран из Велике Гредe. Удружења су већином чланови Риболовачког савеза Војводине и/или Савеза спортских риболоваца Србије (Риболов Србија, без датума; Риболовачки савез Војводине, без датума; Савез спортских риболоваца Србије, без датума)

У Јужнобанатској области риболов је могућ на:

Дунав са рукавцима и адама од Панчева до Старе Паланке где је вода због хидроелектрана на Ђердапу доста успорена. Дунав и његову плавну зону насељава 16 фамилија и 55 врста риба (кечига, сом, смуђ, шаран, штука, мрена, буцов, деверика, крупатица, јаз, бодорка, гргеч, сребрни караш и други). Популарна је Омољичка ада, Брестовачка ада, Иванова ада и Ивановачки Дунавац, Дунавац код Ковина, Дунав код Дубовца (терен нашироко познат по бабушки) и Старе Паланке, ушће канала ДТД у Дунав, плажа Рај са Риболовачким клубом где је могуће изнајмити опрему за пецање (то је једно од природних мрестилишта на Дунаву па је бројност рибе велика).

Тамиш и његови меандри: Тамиш је погодан за риболов у целом току, али најпознатије и најпосећеније зоне у Јужнобанатској области су:

- Панчево ушће – железнички мост (девет лако приступачних локација; лови се смуђ, штука, бела риба, сом, шаран);
- Јабука – Глогоњ – Сефкерин (са осам популарних и лако доступних локација; код Сефкерина често се лови са малих сплавова; лови се бела риба, штука, смуђ, бабушка, сом);
- Опово – Баранда (са 14 популарних локација; често пецање из чамцајер се код Опова налази зимовник; лови сесмуђ, бела риба, бабушка, шаран, штука) и
- Фаркаждин – Идвор (приступачан терен, популарно је шест локација, а код моста преко лета се формира камп; често се организују индивидуална и тимска такмичења; лови се смуђ, бела риба, бабушка, шаран, штука). Риболовцима су доступне информације, карте и фотографије Тамиша на следећој веб адреси <https://www.ecotamis.rs> (Еко Тамиш нов туристички производ, без датума-с, без датума-а, без датума-б, без датума-д).

Караш и његове мртваје. Караш је приликом регулације пресецањем велики број пута, па су се пресечени делови временом претворили у мртваје. Од насеља Дупљаја па до ушћа канала у Дунав постојало је око 24 таквих меандара, али сада су претежно зарасли у траву и на многима није могуће пецање са обале. Вода у преосталим је бистра и чиста, понегде добине до 6 m. Дно је мањим делом муљевито, углавном песковито са пуно дебала и пањева. Најпопуларнији су следећи меандри: Кајтасовачка мртваја, Свињско купалиште, Мртвачи у Дупљаји, Три лавора под брегом и Четири рупе код Јасенова, код разлива Ђурица Права бара. Рибљи фонд је доста умањен због криволова, али од вртса могу се наћи све које живе у каналу ДТД и Карашу. Раније су меандри били познати по штукама и њеним капиталним примерцима до 9 kg тежине. На храњеним местима може се уловити крупна бабушка и деверика. Повремено се улови лињак (редак и заштићен), црвенперка, бодорка, бандар, сунчица, цверглан, дивљи шаран, амур, штука, буцов, сом (највећи уловљен тежио је 55 kg) (<http://revirisrbije.com>).

Нера која је претежно мренска вода са чистом бистром водом, нарочито у зони извора. Нера доста кривуда па је важно обратити пажњу да се риболовац не налази на румунском делу или да поседује пограничну дозволу за риболов која се издаје на караули. На Нери могу се уловити лепо примерци клена, мрене, буцова, штуче, беле рибе, смуђа, гречка, скобаља, црвенперке, а код Старе Паланке шарани и караши. Веома ретко по риболовачким причама, улови се понека пастрмка. Нера је нарочито популарна међу риболовцима мушичарима (лов на клена). Риболовци препоручују место за пецање код осматрачнице у близини Беле Цркве (<https://vukovisadunava.com>, без датума; www.musicarenje.org, без датума)

Канали ХС ДТД – међу пецарошима популарни су Керачонијев канал, Шулохов канал и Канал Кајтасова. На приступачним обалама или из чамца лови се шаран, сом, смуђ, буцов, деверика и бабушка, Код насеља Стража, општини Вршац, на левој обали канала уређена су риболовачка места за особе са инавалдитетом што је јединствено у Србији (Град Вршац, 2016; Туристичка организација Војводине, без датума-с).

Белоцркванска језера налазе се на излазу Беле Цркве у правцу Ковина. Удаљена су око 65 km од Београда. Седам међусобно одвојених језера смештена су у удубљенима која су настала експлоатацијом шљунка. Највеће језеро је Градско површине 18 ha у ком се могу уловити капитални примерци сома, шарана, бабушке, штуче, толстолобика. Поред језера подигнути су угоститељски објекти, спортско-рекреативни терени, ауто-камп и викенд куће. Језеро има пре свега туристичку функцију, мање је погодан за риболов. Врачевгајско језеро налази се дуж пута Бела Црква – Ковин. На језеру се лови шаран, деверика, бодорка, амур, бела риба, бандар, сом, штука. Са супротне стране пута Бела

Црква – Ковин, налазе се два језера, Мало језеро и Шаранско Језера су тешко приступачна и претежно се користе за спортски риболов, јер су богата рибом нарочито сомом, шараном, смуђем, кленом, амуром, карашем и белом рибом. Језеро Шљункара налази се поред некадашњег предузећа истог назива. Поршина језера је око 18 ha, али се она повећава услед експлоатације шљунка. Чине га два језера повезана каналом. На језеру могуће је уловити штуку, сома, бандара, деверику. Иза Шљункаре налази се Ново језеро на којем се вади песак. Могу се уловити крупни примерци шарана, амуре, штуке, сома, смуђа, беле рибе, караша и деверике (Богдановић & Марковић, 2005; Томић, 1988)

Дебељачка језера налазе се код насеља Дебељача у Јужном Банату, око 40 km од Београда (Слика 54). Настала су старим коповима глине која су временом напуњена водом. Састоје се од пет језера од чега су четири намењена комерцијалном риболову. Уређена су по мерилима за такмичења, порибљена су шараном, штуком, бабушком, смуђем, амуром и сомом и постали су атрактивни риболовачки ревири. Језеро 3 заузима површину од три хектара, има 10 боксова за такмичарски риболов, односно 22 уређена риболовачка места. Обале су обрасле трском, а на риболовачком месту врбе праве хлад. Намењено је такмичарском риболову и важи правило ухвати и пусти. Лови се крупан шаран до 21 kg и амур. Овде се одржавају лигашка такмичења и такмичења по куп систему. Могуће је ловити дању и ноћу. Језеро 3а (0,7 ha) или Мало језеро има 30 уређених места за пецање. Порибљено је бабушком, шараном и амуром. Са дневном дозволом, бабушку је могуће понети у неограниченим количинама, а шаран се плаћа по ценовнику. Језеро 4 (пет хектара) или Велико језеро има 58 места за пецање. Порибљено је са бабушком и шараном. Са дневном дозволом могуће је носити целокупни улов. У оквиру комплекса налази се ресторан домаће кухиње и рибљих специјалитета, бунгалови и паркинга („Дебељачка језера - врхунски ревири Србије“, 2014; Туристичка организација општине Ковачица, 2019).

Слика 54. Дебељачка језера (Извор: (Туристичка организација општине Ковачица, без датума-с)

Језеро Краљевац или Делиблатско језеро код Делиблата налази се око 50 km од Београда (Слика 55). Вештачко језеро простире се на 160 ha и 2003. године проглашен је специјалним резерватом природе. Просечна дубина је 2,5 m, иде до осам метара. О степену чиштоће воде сведочи присуство видре, водене папрати и локвања. У језеру је запажено 26 аутохтоних и алохтоних врста риба, међу којима су заштићене врсте умбра, лињак, чиков и златни караш. Захваљујући подводним изворима и плутајућим острвима, поједини делови језера никада не мрзну. Највећи део језера окружен је трском, а део обале је уређене са дрвеним надстрешницама, клупама и столовима. За риболовце је уређена

такмичарска стаза за спортски риболов са риболовачким платформама и осветљењем. Језеро се сваке године порибљава са шараном, штукаом, смуђем и лињаком.. Због честих улова капиталних примера језеро је популарно међу риболовцима. Лови се шаран, амур, сом, бабушка и штука. Пецање је дозвољено дању и ноћу, што је утицало на смањење криволова. Овде се традиционално одржава такмичење за децу Удицом против дроге (СРП Краљевац Удружење спортских риболоваца Делиблатско језеро, 2015).

Слика 55. Језеро Краљевац (Извор:(Ритопечки, без датума))

Језеро Шаран налази се код Баранде. Настало је 80их година 20. века преграђивањем постојећих природних стајаћица. Комерцијални ревир простире се на 5,5 ha и окружен је доводним каналима. Језеро је бистро са контролисаном водом, зелене боје са уређеном обалом са платформама и заштитом од сунца и кише за пецароше. Вода се преко зиме празни и чисти. Овде се може уловити шаран, амур, толстолобик и неке дивље врсте риба. Могућ је дневни и ноћни риболов. На обали изграђени су угоститељски објекат Национална кућа Белорепан са баштом и апартмани. Основна понуда ресторана су јела од свеже рибе из језера. (Туристичка организација Војводине, без датума-а).

Језеро Бели Багер настало је у старом копу циглане који је напуштен осамдесетих година 20. века. Прво су овде риболовци доносили своје улове са канала, а касније је језеро порибљено шараном, амуром, толстолобиком, бодорком, црвенперком, бабушком, штукаом, сомом, смуђем, гречом, бандаром, девериком, карашем, манићем и лињаком. Овде се могу остварити капитални улови и пеца се само са обале. До сада су ловљени примерци толстолобика од 38 kg, штука од 9,5 kg и амуре од 17,5 kg. Важи правило ухвати и пусти, а дозвољено је да се однесе по један примерак сваке врсте рибе испод четири килограма. Риболовачка места су пространа и истовремено може да пеца око 50 риболоваца. Поред 13 такмичарских места, уређена су и три за особе са инвалидитетом. Ревир је отворен током целе године. Бели багер је уређено место за пецање, погодно за излете и камповање. Поред језера налази се објекат, чесма, узидани роштиљ који је на располагању излетницима, уређен простор за децу са љуљачкама и клацкалицама („Спортски риболов“, без датума)

На југу Баната позната риболовна подручја су Црна бара, Црвенка, акумулација код Делиблата, језеро Провалија код Малог Баваништа (Риболов Србија, без датума).

Рибља поулација нарочито је угрожена због прекомерног излова, рибокрађе, загађења воде и неодговорног односа према природи. У настојању да се на појединим секторима очува рибљи фонд, поједина подручја стављају се под заштиту чиме се забрањује риболов или се строго контролише (Бара Краљевац, Лабудово окно, Потамишје) (Риболов Србија, без датума).

На појединим риболовним подручјима организују се такмичења и манифестације за риболовце и љубитеље специјалитета од рибе. Познатије манифестације су : Лов на Бесија у Белој Цркви (август), Дани рибара Јаношик – Јерменовци (септембар), Златна удица и

Златни котлић у Банатском Карловцу (12.7), Куп Ковина и Цвергларијаде на језеру Шљункара код Ковина, Рибарске дани и ноћи на Дунавцу поред Иванова, Меморијални турнир Влада Шуњеварић Шуња на језеру Краљевац, Дани шарана на средњем Потамишју у општини Опово, Брестовачки спуст (септембар) код Банатског Брестовца (Општина Алибунар, без датума-б; Општина Опово, без датума; Туристичка организација Бела Црква, без датума; Туристичка организација Војводине, без датума-б; Туристичка организација општине Ковин, 2019с)

9.3 Екотуризам

За развој екотуризма у Јужнобанатској области погодни су терени Делиблатске пешчаре, аде на Дунаву и приобаље, Вршачке планине и Вршачки рит, Белоцркванска језера, Парк Поњавица, Језеро Краљевац, Језера код Опова, Потамишје и слично.

Делиблатска пешчара је погодна за туре које подразумевају посматрање птица и дивљачи, едукацију и истраживачки рад у природи, спортске и авантуристичке активности. Пешчару и поједине њене локалитете могуће је обићи бициклом, кочијама, теренским возилима, чамцем или једноставно пешачити. Посебна вредност Пешчаре је очувана природа са разноврсним биљним и животињским светом и микроклима. Смештај и додатни садржаји најразноврснији су на локалитетима Девојачки бунар и Чардак. Гостопримство могуће је затражити и у насељу Шушара које се последњих година промовише као еко дестинација – срце Делиблатске пешчаре (ЈП Војводинашуме, 2018; Покрајински секретаријат за архитектуру урбанизам и градитељство, 2006; Туристичка организација општине Вршац, без датума-с; Туристичка организација општине Ковин, 2019к).

Зелени двор код Кајтасова, на ободу Делиблатске пешчаре је погодно за робинзонске љубитеље природе. То је место где се користи свеће за осветљавање, вода из бунара, лови риба у мртваји Караша, вози чамац, друштво праве дивље животиње и домаћини Снежана и Сава Станковић. Суботом се гостима служи уз музику рибља чорба (Зелени Двор, 2005).

Насеље *Иваново* може бити посебно интересно екотуристима у априлу. У првој недељи априла, традиционално се одржава Фотосафари Иваново у фокусу, у организацији Дома културе Жарко Зрењанин и Фото групе Дунавац. На фотосафари фотографи аматери и професионалци иду чамцима или катамараном, а путања зависи од водостаја. Фотографије се излажу у просторијама Дома културе (Туристичка организација Војводине, 2017).

Средње Потамишје је једно од највреднијих влажних станишта и подручја биодиверзитета (ретке врсте, бројност), те као такво погодно је за развој екотуризма. Оно што је додатна погодност је приступачност терена, постојање природних стаза, пољских путева, насипа и могућност пловидба чамцима која је и најатрактивнија. Једна од атракција је клизање по залеђеној површини језера Шаран и рибњака у Сакулама, као и посматрање и фотографисање птица – јата лабудова, дивљих гусака и патака, еја мочварица, орлова белорепана и других. Простор насељава значајан број птица са црвене листе угрожених врста. Река Тамиш погодана је за бројне спортко-рекреативне активности. У оквиру програма Еко Тамиш – нов туристички производ предлажу се следеће локације за посматрање птица на територији Јужнобанатске области: рибњак Баранда, Печена слатина Баранда, рибњак Сакуле, рибњак Уздин, шећерански отпадни колектори Ковачица – Дебелача, рибњак Чента и парк Опово (Покрајински завод за заштиту природе, 2013; Покрет горана и центар волонтера Панчево, 2018).

Екотуристима интересантне могу бити *Вршачке планине*, чувене по свом биљном и животињском свету, али и повољним климатским карактеристикама, нарочито ружи ветрова што планине издваја од околине (ваздушна бања). На планинама постоји

задовољавајућа инфраструктура у виду асфалтних и шумских путева, смештајни објекти и успутна одмаралишта. Постоје терени и локације за већи број спортова и рекреативних активности, на пример за фудбал, кошарку, рукомет, одбојку, параглајдинг, змајарење, планинарење, јахање и слично. Поједини садржаји и локације прилагођени су деци, као што је одмаралиште Црвени крст. Вршачке планине погодне су за пешачке туре, бициклизам, јахање, фото сафари и друго (Turistička organizacija opštine Vršac, 2013; Бјелјац & Ромелић, 2015; ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2018b).

СРП Краљевац је станиште бројних биљака и животиња, пре свега риба и птица, ретких и заштићених врста. Погодан је за развој еко, едукативног и руралног туризма. У понуди Резервата је рекреација на води (вожња чамцем на весла), купање, посматрање птица и фото-сафари, пешачке туре на Еко стази и Стази здравља, едукативне туре за ђаке и студенте, индивидуалне и групне туре у пратњи водича. Удружење спортских риболоваца Делиблатско језеро изградило истраживачко едукативни центар опремљен са 14 лежаја. У оквиру центра налази се Информативни центар са информативним садржајем и сувенирима. На језеру се организују разна такмичења у спортском риболову локалног, регионалног и међународног карактера (СРП Краљевац Удружење спортских риболоваца Делиблатско језеро, 2016).

Може се поменути и општина Пландиште, позната по ружи ветрова која обезбеђује константно присуство оксигенизованог и јонизованог шумског ваздуха без присуства патогених и отровних материја. У општини постоји задовољавајућа инфраструктура. Могуће је за туристе организовати рекреативни боравак у природи и упознавање са локалном културом. (Културно образовни центар Пландиште, без датума).

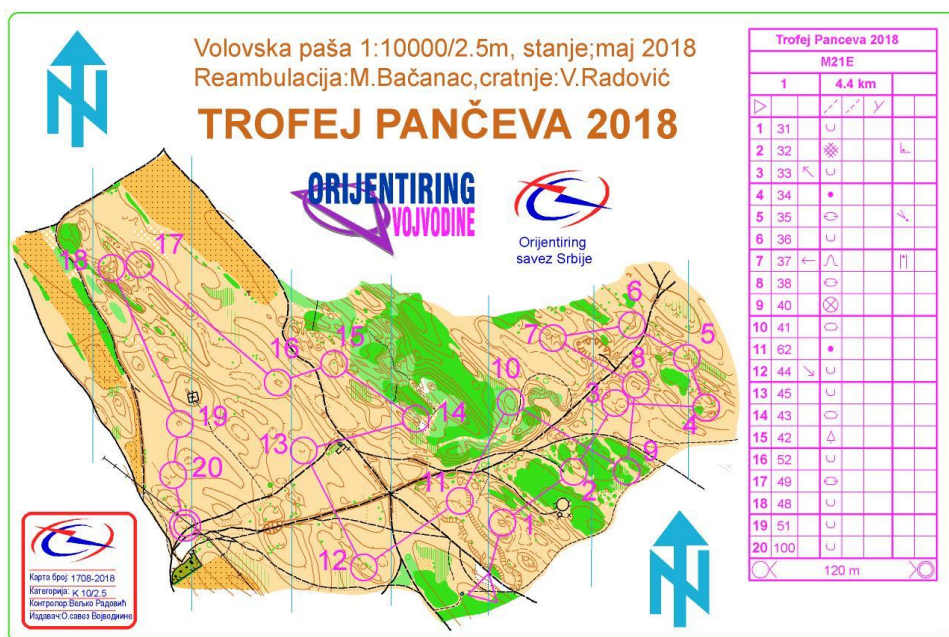
9.4 Авантуристички туризам

Авантуристички туризам је туризам заснован на природи и подразумева учествовање у активностима са одређеном дозом ризика у природном окружењу које доносе нов доживљај и искуство. То је специфичан облик туризма који подразумева контакт са природом и физичку активност или културну интеракцију (Buckley, 2006; Swarbrooke, Beard, Leckie, & Pomfret, 2012).

На територији Јужнобанатске области, нарочито подручју Делиблатске пешчаре и Вршачких планина сваке године организовано долазе љубитељи екстремних спортова. Међу њима се налазе чланови оријентиринг друштва, планинарских друштва, клубови љубитеља теренских возила и вожње, бицикличких клубова, аеро клубова, параглајдинг клубова и други (Explore Serbia, 2019).

У наставку рада биће представљене поједине авантуристичке активности које су се до сада одвијале на простору Јужнобанатске области:

Оријентиринг је спорт у коме учесници уз помоћ карти и компаса по одређеном редоследу проналазе одређен број објеката, контрола које су обележени на карти и терену (Слика 56). Циљ је пронаћи све контроле за што краће време, што захтева добру физичку способност и оријентацију у простору. Оријентиринг се организује у Делиблатској пешчари – Трофеј Панчева и Банат Опен (Делиблатска пешчара, Загајичка брда, Чардак, Шушара) и на Вршачким планинама (Turistička organizacija opštine Vršac, 2013; Оријентиринг савез Србије, 2019; Планинарско друштво Победа, 2011)

Слика 56. Оријентиринг карта Трофеј Панчева (Извор: (Оријентиринг савез Војводине, 2018)

Хајкинг и трекинг је једнодневно, односно вишедневно авантуристичко пешачење од једног места до другог обично по утврђеним стазама, ради уживања и истраживања у природи без негативног утицаја на исту. Уколико се пешачење одвија један дан онда је то хајкинг (хикинг). У Јужнобанатском области међу трекерима популарне су Вршачке планине, нарочито у септембру за време Грођенбала и Делиблатска пешчара. Пешачења се често одвијају организовано преко планинаских друштава. Неки од трекова на Вршачким планинама су:

1. Гудурички висински круг дужине је 17 km. Најнижа тачка је на 123 m, а највиша на 465 m. Кондициона тежина је 3/10, а техничка тежина је 2/10. Стаза почиње из насеља Гудурица, иде преко њива и воћњака, наставља се на успон у четинарској шуми на коју се наставља листопадна или посечена шума. Овим путем долази се на 500 m надморске висине одакле се може даље успињати на Гудурички врх или се може спустити до насеља Мало Средиште и манастира са чесмом где се може освежити. Пут се наставља кроз винограде назад до насеља Гудурица (Пеђа, 2011a).
2. Марковац – Вршишор – Ђаков врх је рута дужине 23,8 km. Најнижа тачка је на 140 m, а највиша на 641m. Кондициона тежина је 5/10, а техничка тежина је 2/10. Трек нуди импресивних 1.366m успона (збирно). Успон почиње у насељу Марковац и води на врх Вршишор (463 m) за што је потребна дозвола војних пограничних власти (овде је била караула и војна осматрачница). Пут наставља шумом поред осматрачнице и граничног камења до простране ливаде одакле полази успон на Гудурички врх. У добрим временским условима са осматрачнице на врху види се Темишвар. Затим следи успон на Лисичју главу (590 m), па спуст до шумарева кућице, па поново успон на Ђаков врх. Од Ђаковог врха воде путеви ка Планинарском дому на Широком билу и граду. На овој рути постоји неколико извора воде (Пеђа, 2011b).
3. Мало Средиште – Гудурички врх – Вршачки врх је рута дужине 20 km. Најнижа тачка је на 220 m, а највиша на 641m. Кондициона тежина је 3/10, а техничка тежина је 2/10. Укупни успон износи 800 m. Стаза почиње у насељу Мало Средиште, код манастира. Иде макадамским путем према југу узбрдо. Након два километра код ознаке наставља се лево у шуму на истоку. Након километар пешачења излази се на Гудурички врх. На врху се налази плато са клупом, кутијом

са планинарски печат и књигу утисака. Са врха пут се наставља макадамом на југ. Прави се полукруг око локалитета Чока и враћа се до одвајања за претходну пречицу. На том путу постоји одвајање за манастир Месић. Након 3,5 km пешачења стиже се до одвајања за превоја Кулмеа Маре и ту се скреће лево на запад. После Кулмеа Маре долази се на брдо Каменарница одакле се може наставити ка Манастиру Месић или се упутити на север у правцу Шумареве куће која је удаљена око 4,6 km. На овом путу постоји одвајање лево ка планинарском дому. Од Шумареве куће може се наставити на југ ка планинарском дому Широко било и Месићу или на исток ка Вршачкој кули или на север и североисток кроз шуму ка Вршачком врху. Са Вршачког врха пружа се поглед на исток ка Румунији и обронцима Карпата. Од Вршачког врха води шумска стаза ка североистоку ка насељу Мало Средиште. Ово растојање може се скратити ако се користи авантуристичка пречица која се од главног пута код Вршачког парлога. Пречицом се спушта низ падину на којој не постоје маркери, већ трава и жбуње који се користе за испашу стоке. Падином се долази до потока Огаши Мађеј, а онда се креће узбрдо ка Малом Средишту (Буца, 2009а).

4. Славиша – Дом Црвеног крста је рута дуга 4,5 km. Најнижа тачка налази се на 270 m, а највиша на 357 m. Кондициона и техничка тежина је 1/10. Укупни успон износи 134 m. Рута је изузетно популарна за пешачење, нарочито код породица јер не захтева велики напор, а на путу се налазе и два дечија игралишта. Стаза почиње код Славише, велике травнате ливаде. Након 500 m од почетка стазе налази се видиковац и одмориште Клуба екстремних спортова Изазов где се повремено може информисати о Брегу. На првом километру руте налази се дечије игралиште и пункт информативног центар. Затим се пут наставља до Вршачке куле (најлакши пут) која је омиљени видиковац и плато за полетање параглајдера. На пола пута налази се Дом Црвеног крста са рестораном, дечијим игралиштем, тереном за мали фудбал и кошарку. Повратак је асфалтним путем до Вршца (Пеђа, 2010b).
5. Вршац – Вршачка кула је рута дужине 5 km. Најнижа тачка налази се на 94 m, а највиша на 394 m. Кондициона тежина је 3/10, а техничка тежина је 2/10. Укупни успон износи 300 m. Рута полази из насеља Вршац где и Вршачка трансферзала и на најстрмији начин води до Вршачке куле. До Куле може се доћи асфалтним путем или у комбинацији са меким подлогом. Прво се долази до Виле брег која је уједно и први видиковац. Пут се наставља изнад хотела до Црквице (најстарији католички храм у Банату) где се налази уређен видиковац. У наставку је мека подлога која води до Видиковца на ком је смештен Клуб екстремних спортова Изазов. Пут се наставља до циља – Вршачке куле. Повратак у град је необележеним путем кроз шуму. Од Вршачке куле могуће је наставити шетњу неким од постојећих трекова (Пеђа, 2010а).

Делиблатска пешчара је, као и Вршачке планине популарна међу љубитељима шетње у природи. Неки од реализованих рута у Пешчари дати су у наставку:

1. Делиблатска пешчара трек 1 и трек 2. Трек 1 је дужине 15 km. Најнижа тачка је на 135 m, а највиша на 163 m. Кондициона и техничка тежина је 1/10. Стаза полази од омладинског насеља Чардак. Трек 2 је дужине 19,5 km. Најнижа тачка је на 122 m, а највиша на 166 m. Кондициона и техничка тежина је 1/10. Стаза полази од шумарске куће на улазу у Пешчару из правца Делиблата. Обе стазе су лаке за пешачење и као такве приступачне су свима. Простор кроз који се пролази је динамичан, смењују се четинарске и листопадне шуме, пешчане дине, ливаде и пашњаци. Код ових стаза важно је пратити уцртане путање, јер је Пешчара испресецана бројним путићима и стазама које могу да одведу на погрешну страну (Буца, 2009b)

2. Гребенац – Загајичка брда – Гребенац је рута дужине 16 km. Најнижа тачка је на 80 m, а највиша на 235 m. Кондициона и техничка тежина је 1/10. Кружна стаза полази из центра насеља Гребенац, води између њива, зашумљеног дела и брда до споменика. Након споменика спушта се између брда ка насељу. Стаза нема захтевних успона те је погодна за почетнике (Себеж, 2013).
3. Шушара – Загајичка брда – Стара Паланка – традиционални трек у организацији Планиарско-смучарског друштва Јеленак из Панчева Први део пешачења завршава се након 10 km у насељу Гребенац. Учесници слабије кондиције одлазе аутобусом до Ђавољег моста где чекају остатак групе. Остали настављају да пешаче још 7 km поред мртваје Караша и канала ДТД. Посебна атракција овог пешачења је сусрет са заштићеном врстом цвећа - гороцветом на Загајичким брдима (ПД Јеленак Панчево, 2017)
4. Стазе на локалитету Чардак (Слика 57):
  - a. Стаза Чардак – Врела: Кружна стаза дужине 12 km, средње захтевна са опцијом укључења бициклста на стазу Еуровело;
  - b. Стаза Борови брег: стаза у облику броја осам дужине 15 km, средње захтевна. Пгодна за кондиционо трчање и бициклизам;
  - c. Стаза Копривић: Кружна стаза дужине седам километара, средњезахтевна;
  - d. Стаза радости: кружна стаза дуга пет километара, средњезахтевна;
  - e. Еко стаза: кружна стаза дужине 3,5 km, погодна за децу;
  - f. Стаза здравља: кружна стаза дуга 3,5 km, погодна за децу (ЈП Војводинашуме, 2017c).

Слика 57. Стазе за пешачење на локалитету Чардак (Извор: (ЈП Војводинашуме, 2017c)

Културно образовни центар Пландишта мапирао је бицикличке и пешачке стазе и предложио је пет рута:

- P1 – Пландиште – Купиник – Велики Гај – Ватин (21,6 km);
- P2 – Пландиште – Маргита – Лаудоновац (10,6 km);
- P3 – Пландиште – Барице – Јерменовци (9,7 km);
- P4 – Пландиште – Велика Грета – Хајдучица (14,1 km) и
- P5 – Пландиште – Банатски Соколац – Милетићево – Марковићево – Дужине – Стари Лец (20,6 km).

За сваку карту је дата је процена времена проласка руте лаким ходом и бициклом као и предлог локалитета за обилазак са описом, фотографијама и контактом (Културно образовни центар Пландиште, без датума).

Од 2015. године у оквиру прекограничног пројекта Еко – Тамиш нов туристички производ предложене су следеће руте за пешачење и бициклизам у зони Тамиша Јужнобанатске области:

- Панчево (стаза на десној обали од светионика на ушћу, испод новог пута Панчево – Београд, кроз Градску шуму до старог пута Панчево – Београд. Стаза Јабука почиње код ресторана Стара колиба, ван насеља Јабука, наставља се кроз село и завршава код меморијалног комплекса Стратиште;
- Јабука – Глогоњ (шетња уз насип и стазе од насипа ка насељу);
- Сефкерин – Опово – Баранда (шетња уз насип и стазе од насипа ка насељу) и
- Сакуле – Идвор (са зонама за посматрање птица код рибњака; креће од паркинга рибњака Баранда око рибњака или асфалтним путем – бициклистичком стазом ка Опову, затим ка Идвору. Завршава се код Народног дома Михајла Пупина, у центру Идвора. Алтернативна стаза је уз обалу Тукоша до Идвора) (Покрет горана и центар волонтера Панчево, 2018).

Град Панчево има кружну пешачку и бициклистичку стазу Манастир Војловица – Ивановачка ада дужине 32 km. Стаза је обележена информативним таблама, путоказима, планинарским маркацијама и постављена су хранилишта за орла белорепана. Стаза почиње код манастира Војловица, води ка Дунаву и излази на Дунавски насип. Насипом низ Дунав долази се до Омољичке аде и Дунавца где је постављена информативна табла о храсту лужњаку. Пре Омољичке аде постоје путокази ка хранилишту за орла белорепана који се гнезде само у Војводини, плажу Миље, Иванову и Љубавном острву. Стаза прати насип до моста на асфалтном путу Омољица-Иваново, прелази пут и наставља насипом уз Дунавац поред Поњавице уз реку Надел до старчевачке шуме. Пут наставља ободом села до основне школе и даље тротоаром до манастира Војловица (Туристичка организација Панчево, 2014b).

Бициклизам (Циклотуризам) - Највећи проблем за бициклисте, спортисте или рекреативце је недостатак бициклистичке инфраструктуре. Велики помак је начињен формирањем бициклистичке руте уз Дунав (отворена 2007. године) која се традиционално вози организовано у месецу јулу. То је допринело популаризацији бициклизма, уређењу бициклистичке и туристичке инфраструктуре дуж руте. Руте су означене са три боје. Црвеном линијом означене су атрактивне главне руте (пут са различитом подлогом) које су погодне када је лепо време, зеленом линијом означене су алтернативне руте (увек асфалтна подлога) које се препоручују када су временске неприлике, а љубичастом линијом препоручени детур, односно путеви до занимљивих локалних излетишта за оне који желе да се мало удаље од Дунава. Од 2007. године, трасу уз Дунав у Србији, Европска бициклистичка федерација уврстила је у транс-европску бициклистичку маршруту, Еуро Вело руту бр. 6 која води од Атлантика до Црног мора. Главна рута у Србији састоји се од седам деоница и 667 km: Територију Јужнобанатске области главна рута додирује са јужне стране и картографски је представљена на секцији 5 - рута од Београда преко Панчева, Ковина и Старе Паланке до Рама. На званичној веб презентацији бициклистичке руте на листи десет најбољих ствари који можете да радите на српском току Дунава је и пут на секцији 5: возња скелом од Старе Паланке до Рама, а међу 10 најбољих „спавки“ са аутентичним искуством наводи се камповање на плажи Рај код Малог Баваништа и салаш Зелени двор у Кајтасову Годишње овом деоницом прође око 6.000 бициклиста, углавном из Немачке, Холандије, Француске и Аустрије (Ераковић, 2009b, 2009a, 2009c; ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2016).

Друга међународна бицикличка рута која пролази кроз Јужнобанатску област је Еуро Вело бр 13 – Рута Гвоздена завеса. Рута почиње у Норвешкој и пролази кроз Финску Русију, Естонију, Летонију, Литванију, Пољску, Чешку, Аустрију, Словачку, Мађарску, Словенију, Хрватску, Србију, Румунију, Бугарску, Македонију, Грчку и Турску. У Јужнобанатску област улази преко граничног прелаза Ватин, пролази кроз општину Вршац и Белу Цркву до Старе Паланке где се наставља на руту Еуро Вело 6 (ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2016).

Хотел Србија, гостима и љубитељима бициклизма, изнајмљује бицикле (својим гостима без накнаде), организује бицикличке туре и по потреби ангажује професионалне водиче за бицикличке туре. Бицикличке туре су различите тежине и обухватају неке од природних и културних знаменитости града Вршца или се прилагођавају захтевима корисника. У стандардној понуди налази се шест стаза:

1. **СТАЗА ЗАГРЕВАЊЕ** – (21,8 km) почиње код хотела Србија са паузом код одмаралишта Црвени крст (Вршачке планине) на 14,33 km од старта и наставља се 7,47 km претежно низбрдо асфалтним путем. Подлога стазе је комбинација асфалта, макадама и земљаног пута. Укупна висинска разлика је 333 m, просечан успон 4%, а максималан 14%. Стаза је средње захтевна. Потребна је добра физичка кондиција;
2. **СТАЗА КРАТКО АЛИ СЛАТКО** – (18,13 km) кружна стаза која почиње код хотела Србија наставља до Црвеног крста и Планинарског дома на Вршачким планинама преко пута поред Пилотске академије до хотела Србија. Од укупне дужине стазе асфалт је 11,5 km, а земљани пут 6,63 km. Укупна висинска разлика је 424 m, просечан успон 5%, а максималан 19%. Стаза је лака за вожњу бициклом. Места за одмор и освежење су одмаралиште Црвени крст и Планинарски дом;
3. **СТАЗА ОКОЛО-НАОКОЛО** – (48,22 km) кружна стаза на релацији хотел Србија-село Гудурица-село Сочица-село Јабланик-хотел Србија. Подлога стазе је комбинација асфалта и земљаног пута (13,2 km од укупне дужине). Укупна висинска разлика је 426 m, просечан успон 3%, а максималан 12%. Стаза је тешка, захтева добру бицикличку вештину и физичку спремност.
4. **СТАЗА ВРШАЧКИ ВИНОГРАДИ** – (44,3 km) подразумева трасу од хотела Србија до платоа изнад Црквице-одмаралиште Црвени крст-Гудурички врх-село Гудурица-плантаже Вршачких винограда-хотел Србија. Подлога је комбинација асфалта и земљаног пута (23,36 km од укупне дужине). Укупна висинска разлика је 954 m, просечан успон 5%, а максималан 24%. Стаза је тешка, потребна је добра физичка кондиција. Уз претходну најаву могуће је уживати у банатским специјалитетима и винима локалних винарија.
5. **СТАЗА МАНАСТИРИ И ЦРКВЕ** – (37,25 km) обухвата трасу хотел Србија-манастир Мало Средиште-манастир Месић-капела Светог Крста или Црквица-храм Светог Теодора вршачког-капела Светог Рока-катедра Светог Герхарда-хотел Србија. Подлога стазе је асфалтна и земљана (13,31 km). Збир успона је 636 m, просечан нагиб терена 5%, а максималан 15%. Иако је стаза лака за вожњу, захтева се добра физичка спремност.
6. **СТАЗА ИЗАЗОВА** – (42,77 km) је кружна стаза од хотела Србија-хотел Вила Брег-храм св. Теодора вршачког-плато изнад Црквице-подножје Куле-врх Турска глава-одмаралиште Црвени крст-шумарева кућа 1-врх Лисичја глава-манастир Мало Средиште-Гудурички врх-село Месић-планинарски дом-Црквица-хотел Вила Брег-хотел Србија. Ова стаза има претежно земљану подлогу, чак 34,65 km од укупног пута. Збир успона је 1.487 m, просечан нагиб терена 9%, а максималан 28%. Због својих карактеристика, ова стаза је најтежа, захтева изузетне вештине управљања бициклом и физичку спремност (Хотел Србија Вршац, без датума-d).

Поред вожње трасама које су у понуди хотела, на интернету постоји више веб-страница љубитеља бициклизма и удружења (<http://ridewithgps.com>, <https://www.2bike.rs/>, www.bss.rs, <http://www.danubecup.org>, <http://freebiking.org>, <http://www.stazeibogaze.info>) на којима се могу наћи информације о тркама у најави, преузети карте за ГПС већ пређених рута и наћи друштво за бициклическе рекреативне вожње.

Бициклистима су на располагању стазе у зони Тамиша, стазе у околини Панчева и Пландишта, а које су претходно описане у поглављу о пешачким стазама. У току 2017. завршена је бициклическа стаза која повезује Белу Цркву и Врачев Гај, а затим се алтернативним путем преко насипа уз реку Неру може доћи до Старе Паланке (Инфо, 2017).

Фебруара 2015. године представници општине Панчево, Вршац, Бела Црква, Ковин и Регионалног центра за друштвено-економски развој Банат потписали су споразум о пројекту бициклическе стазе у Јужном Банату који до маја, 2019 године није реализовао. Тренутно је у фази израде студија оправданости и пројектно-техничке документације. Стаза треба да крене од Панчевачког моста, настави се преко Панчева, Ковина, Беле Цркве до Вршца у дужини од 160 km (Град Панчево, 2016a)

Вожња теренских возила У Србији постоји више удружења љубитеља теренске вожње, а у Јужнобанатској области један: Клуб љубитеља екстремних спортова и руских теренских возила Авантура 4x4 из Панчева. Клуб има неопходну опрему за реализацију фото сафарија, експедиције у дивљину и рекреативни боравак у природи. Информације о акцијама и манифестацијама појединих клубова могу се наћи на интернет презентацијама, форумима и блоговима као што су <http://www.fiat-lancia.org.rs/>, <http://www.jeep-club.rs> и други. Од локалитета у Јужнобанатској области међу љубитељима теренске вожње популарна је Делиблатска пешчара (Слика 58) (Jeep Club Србија, 2016; Клуб љубитеља екстремних спортова и руских теренских возила Авантура 4x4, без датума).

Слика 58. Вожња теренаца по Делиблатској пешчари 2016. година
(Извор: (Jeep Club Србија, 2016))

Планинарење Организовано планинарење у Србији почиње 1901. године када је основано Српско планинарско друштво. Током прошлог века основана су бројна планинарска друштва, изграђени су и означени путеви на планинама, подигнути су планинарски домови, куће и склоништа што је олакшало кретање ка врховима. Најстарије у Банату и друго по датуму оснивања у Војводини је планинарско друштво Пријатељ

природе, основано 1929. године у Вршцу. Друштво је основано са циљем уређења Градског парка, али се бавило и уређењем путева од Градског парка до Црквице, Куле, Турске главе до Превале и у градској шуми. После Другог светског рата, 1949. године оснива се ПСД Вршачка кула у Вршцу и ПСД Делиблатска пешчара у Ковину, 1950. године ПСД Бела Стена у Панчеву и ПСД Бела Црква у Белој Цркви, 1959. године ПСД Јеленак у Панчеву, 1962. године ПСД Железничар у Вршцу и ПСД Шатор у Панчеву, 1998. године ПСД Еверест 98 у Панчеву, 2000. године ПСД Железничар у Панчеву, 2002. године ПОК Компас у Вршцу, 2005. године ПЕК Соко у Панчеву и 2016. године ПД Карпати у Белој Цркви. Током године планинарска друштва и савез организују бројне планинарске акције. ПСК Железничар из Вршца традиционално организује у јануару Светосавски успон на Гудурички врх и у јулу Ноћни успон на кров Војводине, ПСД Вршачка кула у септембру или октобру Јесењи успон на Гудурички врх (око 20 km) и крајем септембра или почетком октобра у организацији ПД Јеленак Делиблатска пешчара – У бојама руја (око 25 km). У Војводини је у току 2018. године регистровано 2.333 члана планинарских друштава (Планинарски савез Војводине, 2018b, 2018a, 2019; Планинарско - смучарско друштво Вршачка кула, 2014)

У Јужнобантском округу планинарење је могуће једино на Вршачким планинама (Слика 59). Прво маркирање стаза Вршачких планина урађено је маја 1940. године, од Парка, преко Куле и Лисичје главе до Гудуричког врха. Чувена Вршачка трансверзала отворена је 08.10.1976. године. Трансверзала је дугачка 39 km и има осам контролних тачака, а траса је означена планинарском маркацијом и словом Т. За трансверзалу израђени су дневник и значка, а за сваку контролну тачку печат. Трансверзалу одржава ПСД Вршачка кула. До сада трасверзалу је прешло преко 3.000 планинара.

Слика 59. Вршачке планине (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

На трансверзали налазе се следеће контролне тачке (Слика 60):

КТ-1 Спортско-рекреативни центар Миленијум на 110 m надморске висине налази се у подножју Вршачких планина. Од ове тачке иде се улицом и степеницама до Црквице из 1724. године, а затим стазом до Куле. Растојање до следеће тачке је 3 km.

КТ-2 Вршачка кула на 399 m пут се наставља до Турске главе, затим поред дечијег одмаралишта Црвени крст и викенд насеља до раскрснице на којој се скреће лево до

Суповог одмаралишта. Од одмаралишта води пешачка стаза до Ђаковог врха. Растојање до следеће тачке је 3 km.

КТ-3 Ђаков врх на 449 m са погледом на Лисичју главу, Гудурички врх и винограде. Назив је добио по Димитрију Ђаку, једном од вођа Крушчићке буне 1808. године. Пут се наставља до узлетишта за параглајдере, затим поред шумске куће, извора са питком водом на кривини, а на раскрсници се скреће лево ка Широком билу и иде се узбрдо ка планинарском дому. Растојање до следеће тачке је 3 km.

КТ-4 Планинарски дом на Широком билу на 246 m. Најћешће се долази у послеподневним часовима или касно увече па планинари овде често преноће. Од дома се пут наставља узбрдо стазом до превоја Превала где се налази шумарева кућа. Од куће се наставља пут густом листопадном шумом, пролази се поред развалина земљаног утврђења из бронзаног доба и излази на врх Лисичја глава. Растојање до следеће тачке је 4 km.

КТ-5 Лисичја глава на 590 m наставак пута воде ситим путем 50 m, затим се скреће десно на стазу којом се стрмо спушта кроз шуму, затим се излази на пашњак, улази у село Мало Средиште и води до манастира. Растојање до следеће тачке је 5 km.

КТ-6 Манастир Средиште на 202 m – Стаза води до извора лековите воде, затим се наставља право широким путем до стазе која води кроз шуму. На великој раскрсници наставља се гребеном ка Гудуричком врху. Растојање до следеће тачке је 5 km.

КТ-7 Гудурички врх на 641m означен је бетонским стубом висине око 1,5m. Са врха се спушта се стаза до широког пута који води до раскрснице. На раскрсници скреће се десно, наставља кроз шуму и преко ливада до села Месић и истоименог манастира. На овом путу може се видети Плави извор. Растојање до следеће тачке је 6 km.

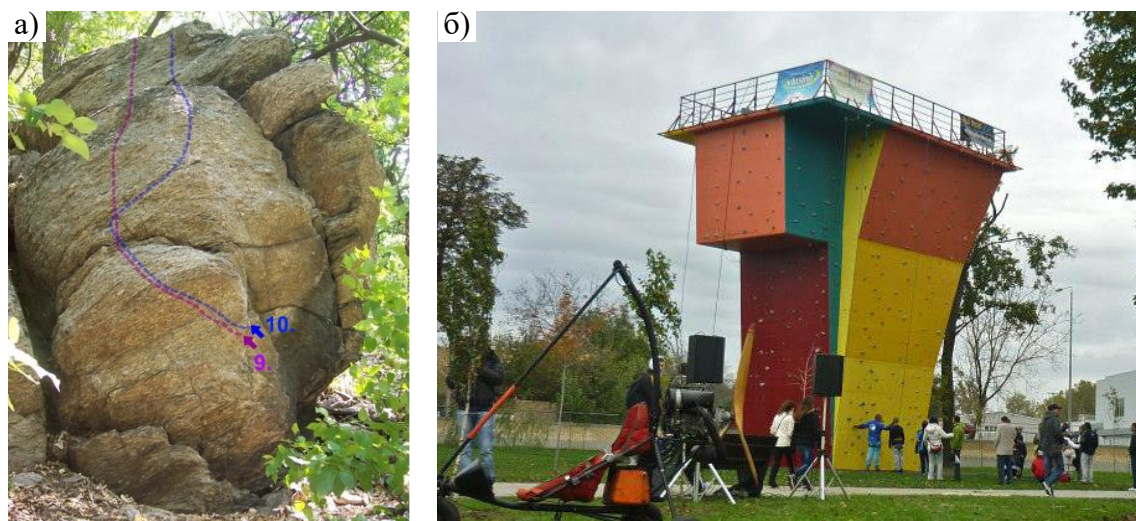
КТ-8 Манастир Месић на 153 m налази се на улазу села из правца Вршца. Трансверзала се наставља још мало путем, па се скреће десно, затим се пролази поред налазишта песка, кроз викенд насеље Думбрава и даље стазом која води до планинарског дома на Широком билу. Растојање до прве тачке је 1,5 km (Планинарско-смучарско друштво Вршачка кула, 2014; Планинарско -смучарско друштво Вршачка кула, 2014)

Планинарима су на располагању два планинска дома на Вршачким планинама. Један је на Широком билу (на 246 m) у власништву ПСД Вршачка кула и отворен је целе године. Дом Панонија на Вршачким планинама отвара се по потреби и у власништву је ПСД Железничар из Вршца (Планинарски савез Војводине, без датума).

Слика 60. Вршачка трансверзала (Извор: (Планинарско-смучарско друштво Вршачка кула, 2014)

Слободно пењање (free climbing) или спортско пењање– представља екстремни спорт који се заснива на пењању по стенама, односно савлађивању што тежих детаља на стенама без коришћења опреме за пењање. У Србији има неколико природних и вештачких пењалишта. У Јужнобанатској области то су природне стене на Вршачким и једна вештачка у Панчеву. Вршачке планине представљају највеће болдеринг подручје у земљи са преко 250 стена (Слика 61а). За сада је описано 200 камења. Идеално време за пењање је пролеће и јесен. Могуће је пењање и лети, јер се болдери налазе у шуми, док зими треба водити рачуна због јаке кошаве. У склопу парка Барутана у Панчеву, 2013. године изграђена вештачка стена од бетона, висока око 11 метара, погодна за одржавање такмичења у дисциплинама брзинско и тежинско (Слика 61б). Поред стене налази се болдер висине 2,4 метра. Коришћење стене јњ могуће у вечерњим сатима. Авантуристички парк Барутана, површине 3 хектара, истовремено је и највећи скејт парк у Србији, а поред тога у оквиру парка налази се бицикличка стаза, фитнес справе и амфитеатар за 300 посетилаца. Пењачки клубови у Србији су део Алпинистичко-спортко пењачке асоцијације Србије (основана 2000. године) (www.freeclimbing.rs, без датума; „Мапа пењалишта“, 2014; Планинарско - еколошки клуб Соко, без датума; Туристичка организација Панчево, 2014с)

Слика 61. а) Болдер на Вршачким планинама; б) Вештачка стена у Панчеву
(Извор: („Мапа пењалишта“, 2014; Туристичка организација Панчево, 2014с)

Кајакарење представља пловидбу узаним, лаганим чамцем који се покреће помоћу весла. У Јужнобанатској области постоје два клуба у Панчеву, Кајак кану клуб Панчево и Спортико клуб, који практикују вожњу на мирним водама (Кајакашки савез Србије, 2017)

У току 2018. године у оквиру прекограничног пројекта Еко Тамиш нов туристички производ урађено је мапирање Тамиша за потребе кајакаша и кануиста. Тамиш је плован целим током и подељен на седам зона од чега су четири у Јужнобанатској области. Карта са информацијама, координатама и фотографијама постоји у штампаном и електронском облику, а рута је промовисана у оквиру промоције пројекта (Регионална привредна комора Панчево, 2019а).

На простору Јужнобанатске области кану и кајак се најчешће вози на Дунаву, Тамишу и каналима ХС ДТД.. Током године организују се пловидбе и регате. У организацији КРСН Савска Оаза из Београда свакодневно се организују пловидбе кајаком по реци Тамиш у трајању од три сата. Најпознатија је Регата по делти Тамиша. Регата се одвија у јулу, четири дана по етапама на релацији Јаша Томић – Панчево, око 120 km. (Еко Тамиш нов туристички производ, 2018; КРСН Савска Оаза, 2018; Туристичка организација Војводине, без датума-d)

Једрење је једна од најдревнијих вештина која подразумева пловидбу уз помоћ ветра као покретачке снаге. У Јужнобанатској области једрењем се баве чланови Једриличарског клуба Панонија 1975 из Беле Цркве. Повољни услови за једрење су на Белоцркванским језерима и на Дунаву. На Градском језеру у Белој Цркви традиционално се организује у јуну Белоцрквански Куп, такмичење једрењака у класи оптимист (Једриличарски савез Србије, 2017, 2019)

Параглајдинг за летење са параглајдером, односно падобранским крилом које је испуњено ваздухом. У Јужнобанатској области параглајдри узлећу са Вршачких планина, Загајичких брда, лесних одсека код Орешца. Вршачка кула на Вршачком брегу је најпопуларније узлетиште. Старт је на 375 mпv, узан, кратак и стрм, а слетање на ливади, на 150 mпv код аеродрома. Лети се у правцу северозапада и запада. Терен код Куштиља погодан је за обуку и падинско летење. У Вршцу постоји параглајдинг клуб: Беркут (основан 2006. године) на челу са Гораном Ђурковићем који има лиценцу за тандем летове параглајдером. Чланови су освојили велики број признања на домаћим и међународним такмичењима. Председник друштва Горан Ђурковић, од 2005. је члан репрезентације, добитник је седам златна орла (највеће признање у ваздухопловству код нас), освајач је бројних медаља државних и светских такмичења. У Вршцу се организују државна и међународна (ЕП и светски купови) такмичења у параглајдингу, а у току 2019.

године и Светско првенство у прецизном слетању параглајдером на циљ (Explore Serbia, 2018; Јелена Баљак, 2018; Ваздухопловни савез Србије, 2015).

Параглајдинг је уврштен у тристичку понуду града Вршца, преко Клуба екстремних спортова Изазов, хотела Вила брег и директно код Спортског параглајдинг клуба Беркут. За љубитеље параглајдинга летове у Вршцу организује Explore Serbia (Слика 62), агенција из Београда. Лети се у тандему са искусним пилотом у седишту испред пилота при стабилним и мирним временским условима. Туриста добија кратка упутства пре полетања и обавезну кацигу. Лет се снима (Explore Serbia, 2018; Вила Брег, без датума-а; Спортски параглајдинг клуб Беркут, без датума)

Слика 62. Тандем параглајдинг – Вршац (Извор: (Explore Serbia, 2018)

Постојећа спортска такмичења или индивидуалне активности у екстремним спортовима, као и демонстрације у оквиру манифестација, указују на могућност развијања авантуристичког туризма у Јужнобанатској области. За сада се туристима нуде поједине авантуристичке активности у оквиру туристичких аранжмана или гостима хотела, као на пример тандем лет параглајдингом, бициклизам, теренска вожња, јахање, хајкинг, иако све авантуристичке активности организују спортска и рекреативна друштва не само за своје чланове, већ за све који сматрају да могу савладати дати изазов. Међутим, проблем настаје због ограничене активности у погледу информисања. Информисање се најчешће своди на стављање обавештења на веб презентацију друштва или блог. Додатни проблем је ограничење у погледу могућност изнајмљивања возила и опреме.

9.5 Спортски туризам

Спортски туризам може да се одвија у свим деловима Јужнобанатске области где постоје одговарајући спортски објекти (спортске дворане, терени), природни услови (климатске карактеристике, водене површине, конфигурација терена) и интерес заједнице да учествује у спортском туризму. Спортски објекти су бројни и постоје у свим насељима и у Делиблатској пешчари. Међу спортским објектима у којима се организују значајнија такмичења и спортске активности посебно се истичу:

Спортско пословни центар Миленијум у Вршцу представља један од најзначајнијих спортско-пословних центара у земљи (Слика 63). Отворен је 2001. године и састоји се од велике спортске дворане је 4.000 m², осам свлачионица, фитнес центра и стрељане. У дворани налази се паркет са NBA сертификатом, означен по FIBA стандардима, што је услов за одржавање светских такмичења. Капацитет дворане је 4.400 места са свечаном и V.I.P ложа на источној страни. Фитнес центар простире се на 600 m² и

у саставу има теретану, кардио салу, аеробик салу, сауну и салу за борилачке вештине. Стрељана је изграђена по највишим стандардима противпожарне и балистичке заштите и састоји се од ваздушног и ватреног стрелишта. На стрелишту се врше обуке и одвија спортко-рекреативно и кондиционо гађање. У Миленијум се одржавају спортска такмичења и спортске припреме бројних спортских селекција (скоро све из земље, а популаран је и међу селекцијама Русије, афричких земаља – Алжир, Тунис, Габон), концерти, позоришне представе, биоскопске пројекције, конгреси и семинари. Најзначајнија спортска такмичења одржана у хали су: Европско првенство у кошарци 2005. године, Светска лига у одбојци 2006. и 2007. године, Летња Универзијада 2009. године, Европско првенство за мушкарце у рукомету 2012. године, бројна национална такмичења (Милениум Центар, без датума-б, без датума-а).

Слика 63. СЦ Миленијум Вршац (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2014)

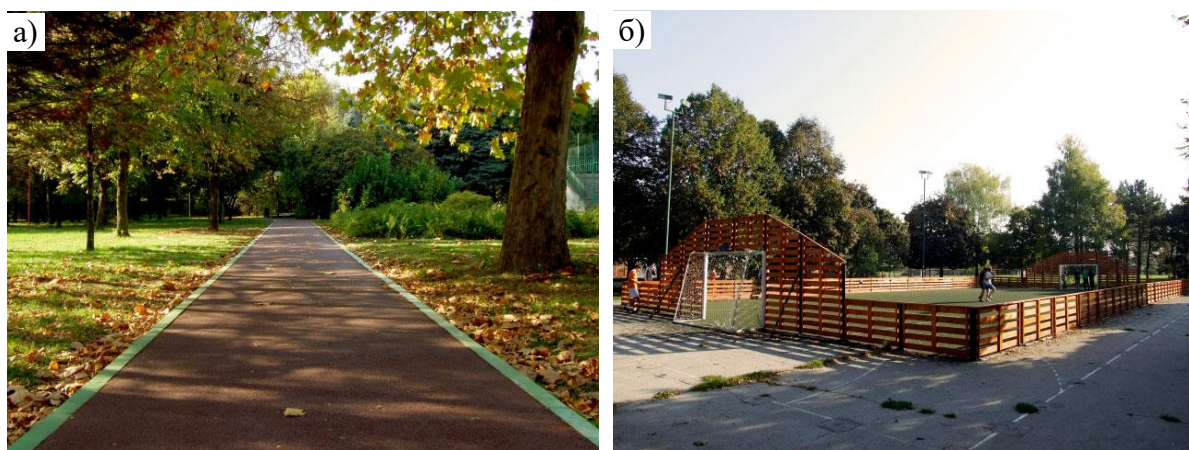
СРЦ Стрелиште у Панчеву – површине 13 ха састоји се од:

- затворених пливачких базена који се користи 10 месеци годишње за потребе грађана, тренинге спортиста (пливање, ватерполо, рођење) и школу пливања. Велики базен има димензије 25 m x 17 m и температуру воде око 25°C, а мали базен 12,5 m x 6 m са температуром воде око 28°C. Квалитет воде испитује се два пута недељно. У близини базена налази се реновиран спа центар са парним купатилом, сауном и услугом масаже,
- отворен базен димензије 50 m x 21 m са температуром воде око 24°C. Базен је отворен 3 месеца годишње за посете грађана и тренинге спортиста. Поред базена налазе се тоалети, тушеви и кабине за пресвлачење, терен за одбојку на песку и кошаркашки терен,
- главним тениским тереном и за рекреацију,
- хала спортова је највећа спортска халау граду (50 x 24m) са тереном за рукомет, кошарку и одбојку, свлачионицама, џудо сала, теретана, центар за стреличарство, просторијом за прес конференције, бифеом. У хали има 961 место за седење. Реновирана је у току 2006. и 2007. године Хала се користи за спортска такмичења и друге манифестације (ЈКП Младост, без датума-б, без датума-а, без датума-с, без датума-ф, без датума-е).

СРЦ Младост у Панчеву заузима површину од осам хектара. Састоји се од:

- главног фудбалског терена (7.350 m² – користи се 10 месеци у току године од стране спортских организација),
- помоћног фудбалског терена (5.500 m² – користи се 10 месеци у току године од стране спортских организација и слободно удружених група грађана, (Слика 64б)),
- три кошаркашка терена који се користе осам месец од стране кошаркашких клубова, спортске школе, слободно удружених група грађана и за радничка и школска такмичења,
- два одбојкашка терена, од тога један за одбојку на песку, користе се за радничка и школска такмичења и према потреби слободно удружене групе грађана,
- три рукометна терен каоји се користе девет месеци у току године од стране спортских клубова, школа спорта, грађани, за спортска и радничка такмичења,
- мини пич терен и
- трим стазе (580 m) (Слика 64а) (ЈКП Младост, без датума-d).

Слика 64. СРЦ Младост у Панчеву: а) трим стаза; б) терен за мали фудбал
(Извор: (ЈКП Младост, без датума-d)

Градски стадион у Панчеву- на површини од 3 ha где се налази главни фудбалски терен, помоћни фудбалски терен, рукометни терен, атлетска стаза, бокс клуб, кајак и веслачки клуб. На требине главног фудбалског терена 2013. године постављено је око 3.000 столица (Град Панчево, без датума-с; ТВ Панчево, 2013).

Спортски туризам има значајне економске ефекте, нарочито ако се везују за такмичења популарних спортова националног или међународног карактера која обједињују више спортских дисциплина. Економски ефекти спортског туризма базирају се на улазницама за спортске манифестације, продаји сувенира и спортске опреме, изнајмљивању спортских објеката и опреме, школама које подучавају одређене спортске вештине и спортским атракцијама. Најзначајнији економски, привредни и друштвени ефекти у Јужнобанатској области остварени су непосредно пре и за време значајних спортских манифестација: Светског првенства у кошарци 2005. године, Универзијаде 2009. године и Светског првенства у рукомету 2012. године. Дугорочни ефекти ових такмичења огледају се у унапређеној путној и спортској инфраструктури (санирање пута Београд – Вршац и изградња СПЦ Миленијум), док је за време одржавања такмичења остварена боља искоришћеност смештајних капацитета и повећање ванпансионске потрошње

9.6 Наутички туризам

Наутички туризам према Луковићу јесте скуп полифункционалних активности и односа који су проузроковани боравком туриста у лукама наутичког туризма или изван њих, коришћењем пловних објеката и других објеката везаних за наутичку туристичку делатност, ради рекреације, спорта, разоноде и других потреба. Према важећем закону наутичка делатност представља пружање услуга у прихватним и пловним објектима наутичког туризма, као и пружање других услуга за потребе наутичког туризма (Влада Републике Србије, 2019а; Луковић, 2007).

У Јужнобантској области могућа је пловидба Дунавом, Тамишем и каналима ХС ДТД. Постоје бројни разлози за пловидбу по Дунаву. Атрактиван пејзаж одликује се очуваном природом и разноврсним културно-историјским наслеђем. Од природних вредности истичу се Специјални резерват природе Делиблатска пешчара са атрактивним Лабудовим окном, Специјални резерват природе Краљевац, Парк природе Поњавица, Споменик природе Ивановачка ада, плажа Рај код Гаја, аде на Дунаву до којих се може доћи чамцима локалних рибара, а од културних вредности истичу се културна баштина града Панчева и околине. У Београду постоји могућност изнајмљивања пловних објекта и крстарења рекама у организацији неколико агенција међу којима су РТД Наутика, Југословенско речно бродарство, Београдска крстарења и друге. Из Београда бродови возе углавном до рибарског насеља Беле стене која се налази се на 12 km од Београда. На крстарењу могу се видети светионик куле на ушћу реке Тамиш и зелено приобаље рукавца Дунава (Данувије, 2011; Југословенско речно бродарство, без датума; РТД Наутика, без датума).

Наутичари који плове мањим бродовима Дунавом могу користити за пристајање пристаниште Панчево на 3.500 m реке Тамиш, привезиште Тамиш, Панчево на 3.200 m реке Тамиш и привезиште Ковински Дунавац, привезиште на плажи Рај. Као потенцијалне макролокације за изградњу марина у Јужнобанатској области у оквиру Студије мреже марина на Дунаву АП Војводини предлажу се: Ушће Тамиша код Панчева (1154,2 km) као примарна макролокација, Иваново (1138,3 km) као секундарна макролокација, Смедеревска ада (117 km) као терцијална макролокација, Зимовник Ковин (1108,5 km) као примарна макролокација, Гај-Дубовачка ада (1096,5 km) као секундарна макролокација, Дубовац (1088 km) као терцијална макролокација и Стара Паланка (1076 km) као примарна макролокација. У оквиру исте студије поцењен је број пловила по гравитационим подручјима Дунава. На подручју општине Панчево процењен број пловила је 500, од тога преко 70 рибарски чамци, око 25% чамци са кабинама, а већи чамци и јахте испод 5%. На гравитационом подручју општине Ковин процењен број пловила је 600, од тога преко 80% рибарски чамци, око 15% чамци са кабинама, а већи чамци и јахте испод 5%. На територији општине Бела Црква број процењених пловила је 250. Од тога, преко 80% су рибарски чамци, око 25% чамци са кабинама, а већи чамци и јахте испод 5%. Највећи број пловила, 60% налази се у Старој Паланци (еКапија, 2010; ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2006b).

Пловидба по Тамишу за туристе је организована у Панчеву на два катамарана. Катамаран Панука је резултат пројекта Партиципативно буџетирање и дат је на управљање Туристичкој организацији Панчево (Слика 65). Од 2017. катамаран Панука превози туристе по реци Тамиш од пристана до Преображенске цркве и назад. Брод је капацитета 12 особа са посадом. Редовне линије су успостављене од среде до недеље од 14, 16 и 18 часова. Карте се купују у Туристичкој организацији, а недељом на броду. Катамаран могу да изнајме предузећа и физичка лица за пловидбу на редовној линији или на траси до оближњих насеља, Јабука, Глогоњ, Београд, Смедерево (Б.Ј.П., 2018; Град Панчево, 2017a).

Од 2019. године град Панчево има још један катамаран капацитета 12 особа. Други катамаран је резултат ИПА пројекта Еко – Тамиш нов туристички производ у 2019. години и дат је на управљање Покрету горана из Панчев („Нови катамаран у Панчеву из пројекта Еко - Тамиш, нов туристички производ“, 2019).

Пловидба Тамишом могућа је малим чамцима. Једна од уређених marina на Тамишу налази се код Опова. У марини Опава могуће је спустити или извући чамац током целе године, оставити на чување, изнајмити на један или више дана, информисати се о Тамишу или возити се чамцима са водичем Марина располаже са тридестак везова, чуварском службом, паркингом за аутомобиле, чардом, етно кућа типа hostel са летњом баштом, местима за кампере. Према Студији мрежа marina на Дунаву у АП Војводини процењено је да у близини Панчева на Тамишу плови око 500 пловила разних категорија (ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2006b; Удружење љубитеља Тамиша Опава, без датума).

Слика 65. Катамаран Панука на Тамишу (Извор: (Град Панчево, 2017a))

Иако, пловидба по каналима у земљама Западне Европе има дугу традицију, од нас је претежно локалног карактера. Пловидба подразумева употребу мањих моторних пловних возила и чамаца у оквиру риболова, организованих регата или индивидуалних кретања наутичара. Треба поменути да су канали често испуњени густом дрезгом и травом који отежавају или онемогућују пловидбу.

На воденим токовима Јужнобанатске области организују се следеће регате, популарне међу љубитељима воде и природе: Јужнобанатска мотонаутичка регата по Дунаву од Панчева до Старе Паланке и назад (август), Панчевачка екорегата поводом Дана Дунава (јун), Еко регата Тамиш од Панчева до Опова (август), Регате на Карашу у организацији спортских клубова Панчева и Вршца (Еко Тамиш нов туристички производ, 2018; Туристичка организација Војводине, без датума-б).

9.7 Културни туризам

Културни туризам сматра се најчешће тржишном нишом, односно понуда која употпуњује основну понуду како би се продужио боравак и обогатило туристичко искуство, али може бити и основна понуда као на пример путовање на одређени фестивал, изложбу, концерт, верски објекат. Културни туризам има широке границе и често обухвата повезане активности, што је довело до разликовања посебних облика културног туризма:

- туризам баштине
  - историјски објекти (здања, археолошки локалитети, споменици),
  - религијски објекти,
  - индустријски објекти (рудници, фабрике, пивнице, докови)
  - објекти знаменитих литерарних аутора (родне куће),
  - културне атракције у форми фестивала, приредби, фолклор.
- уметнички туризам (репродуктивна и визуелна уметност – опера, балет, представе, концерти класичне музике, изложбе у уметничким галеријама и уметнички фестивали, а поједини аутори укључују и концерте поп, рок и етно музике),
- креативни туризам (подразумева учење посебне вештине која припада култури локалне заједнице, на пример упознавање са произвођачима вина, прављење сира, сувенира) и
- етнички туризам (интересовање за културу, традицију (обичаје, песме, игра, храна) и животни стил одређене етничке заједнице) (Хаџић, 2005).

На територији Јужнобанатске области заступљени су сви видови културног туризма (Табела 33), али највећи број туриста учествује у манифестационом због чега је описан у посебном поглављу.

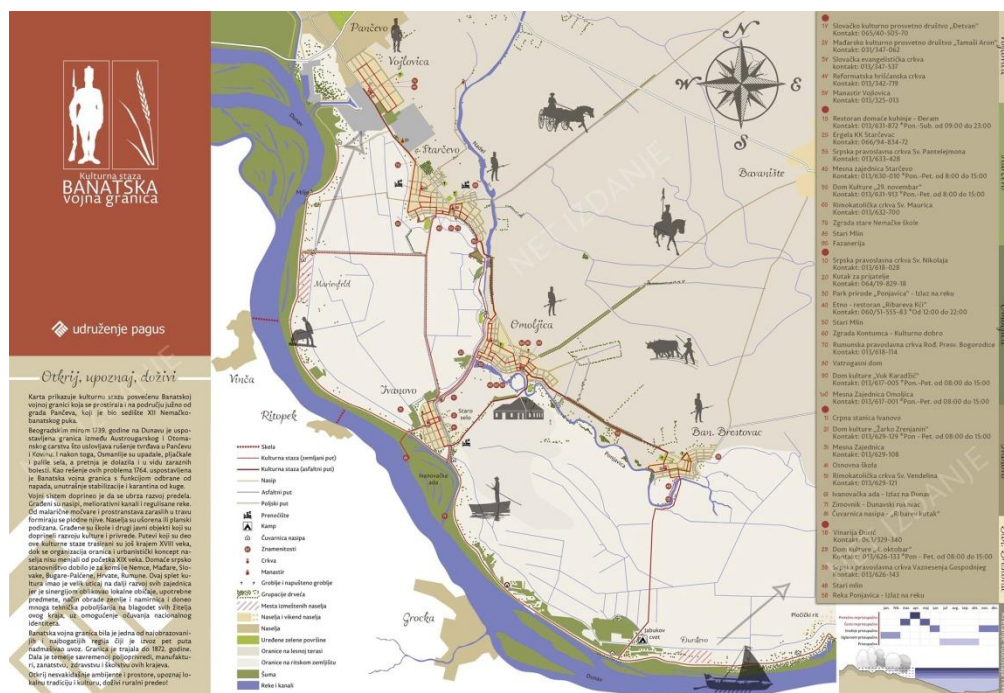
Табела 33 Постојећи и потенцијални ресурси културног туризма Јужнобанатске области

Облик културног туризма	Ресурси
Туризам баштине	Споменици културе под заштитом државе – археолошко налазиште Старчево, манастири Месић, Средиште, Баваниште, Војловица, Хајдучица и други сакрални објекти, градске куће, дворци, Вршачка кула, подрум Вршачких винограда, светионици, Вајфертова пивара и други индустријски објекти Панчева, железничка станица у Јасенову, родна кућа Јована Стерије Поповића и Михајла Пупина, музеји у Вршцу и Панчеву
Уметнички туризам	Манифестација Вршачка позоришна јесен, Галерија наивне уметности у Ковачици, Ликовна и Филмска колонија у Делиблатској пешчари, Ковиснко културно лето, Међународни фестивал подводног филма, Рок фест у Панчеву, Рок вилиц у Банатском Соколцу
Креативни туризам	Едукативни курсеви о вину и сиру у општини Вршац, курс наивног сликарства у Ковачици, курс прављења виолина, радионице за израду лутака од природног материјала – лике, прављење лицидерских колача, гравирање на стаклу, израда тифани витража
Етнички туризам	гастронмски курс – штрудле, гулаш, пасуљ Насеља у којима живи претежно етничка мањине- Мађари, Чеси, Румуни, Словаци (Шушара, Крушчица, Уздин, Ковачица)

Извор: Аутор

Ресурси нису описани због детаљног приказа у оквиру поглавља културно-историјско наслеђе, манифестациони туризам, смештајни објекти у Јужнобанатској области и појединачном опису насеља. Од свих општина Јужнобанатске области до 2019. године Вршац и Панчево имају најквалитетнију понуду културног туризма. У стратегијама развоја општине Вршац се декларише као дестинација културног туризма, односно Град музеја. Да би побољшао квалитет културне понуде последњих петнаест година, општина Вршац учествује у пројектима прекограничне сарадње. Са аспекта културе, најважнији је оснивање регионалног центра за очување културне баштине Баната (2010-2012, ИПА пројекат). Исти центар у 2013. години био је најпосећенији објекат културе у Вршцу са 11.841 посетилаца, што је око 43% укупног броја посетилаца објеката које имају евиденцију посете. Највећа посећеност остварена је у мају, око 35%, што се поклапа са сезоном екскурзија (Град Вршац, 2016; Општина Вршац & Банат доо, 2008; Туристичка организација општине Вршац, 2014).

У Панчеву успостављена је прва културна стаза дело ентузијаста који су формирали Удружење за развој руралних предела, промоцију и очување културног наслеђа и локалног идентитета Пагус Старчево. Културна стаза Банатска војна граница тренутно обухвата насеља Војловице, Старчево, Омољицу, Иваново и Банатски Брестовац (Слика 66). У плану је да се рута прошири ка насељима Долово, Банатско Ново Село, Качарево, Глогоњ, Јабуку, насеља у општинама Ковин и Бела Црква. Рута се може пратити на карти уз информације о природним и културним вредностима, насељима, угоститељским објектима и предлозима у које је време најбоље обићи насеља на рути. Руту је маркирана и могуће је пут препешачити, прећи бициклом, аутомобилом или пловилом преко реке (Филипов, 2018).

Слика 66. Културна стаза Банатска војна граница (Удружење Пагус, 2018)

Савет Европе установио је укупно 29 међународних културних рута у Европи, од тога у 6 учествује Србија, а у једној Јужнобанатска област. Културна рута Путеви римских царава и дунавски пут вина сертификован је маја 2015. године. Рута повезује четири државе: Србију, Хрватску, Румунију и Бугарску. На територији Србије повезује римске локалитете (Виминацијум, Ромилијана, Дијана, Сирмијум и Медијана) и винске регионе: фрушкогорски (винарија Мачков подрум, Живановић, Киш), вршачки (винарија Недин,

Крстов, Селекта, АС, Вршачки виногради и Виник), неготиснки (винарија Матаљ и Вино-Граде) и моравски (винарија Радовановић, Живковић и Јанков). У оквиру пројекта учествује пет туристичких агенција: Панакомп и Магелан из Новог Сада и Балканексперт, Робинсон и Метрополитен из Београда (Sorges, 2014).

Показало се да богатство и разноврсност културних добара, културних манифестација и промотивних активности нису биле довољне да се искористи овај потенцијал. Већина ресурса је у лошем стању, манифестације нису довољно прилагођене туристима, не постоји довољна медијска пажња медија националног карактера а сарадња међу учесницима културног туризма симболична (Општина Вршац Туристичка организација општине Вршац & Банатски туристички кластер, 2015)

9.7.1 Манифестациони туризам

Манифестације Јужнобанатске области наведене су по азбучном редоследу општина и хронолошком редоследу унутар општине.

Општина Алибунар

У општини Алибунар постоје следеће манифестације:

Лов на банатску лисицу у Владимировцу одржава се у другој половини јануара у трајању од једног дана (Слика 67). Једна је од масовнијих ловно-туристичких манифестација у Србији (око 600 ловаца). Манифестација је међународног карактера, али су учесници претежно домаћи ловци. У 2019. години одржана је шеснаеста по реду Хајка у организацији ловачког удружења Срндаћ из Алибунара и Туристичке организације општине Алибунар под покровитељством Општине Алибунар. Ујутро се организује доручак, затим следи свечано отварање и организован одлазак у лов. Након лова следи свечани ручак уз музику, дружење и томбола. Најуспешнији ловци добијају пригодну награду (пса, пушку и слично), дипломе и захвалнице (Р. Јовановић, 2019; Општина Алибунар, 2019d; Туристичка организација Алибунар, без датума-а).

Слика 67. Лов на банатску лисицу
(Извор: Туристичка организација
Алибунар, без датума-а)

Шварглијада у Локвама одржава се средином фебруара у трајању од два дана. Централно место заузима шваргла, али произвођачи излажу и остале прерађевине од свињског меса. Поред излагача меса, учествују и произвођачи сира, вина, ракије и кланичне опреме. Најбољим произвођачима шваргле додељују се пехари. Првог дана организује се такмичење аматера у припремању шваргле. Манифестацију прати и културни садржаји. У 2019. години одржана је четрнаеста по реду манифестација. Посетиоци скромног обима долазе из земље и иностранства (Румунија). Циљ манифестације је производња здраве хране и неговање традиције (Општина Алибунар, 2019b).

Пилићијада у Николинцима одржава се крајем априла у трајању од један дан. Акцент манифестације је на кувању пилећег паприкаша. Најуспешнији такмичари освајају пехаре. Манифестацију прати културно-уметнички програм и спортски садржаји. У 2019. години одржана је дванаеста по реду. Учесници такмичења долазе из целе Србије, Републике Румуније и Републике Српске. Организатори манифестације су Месна заједница и Туристичка организација општине Алибунар (Општина Алибунар, 2018c, 2019c).

Првомајски уранак на излетишту Девојачки бунар одржава се 1. маја у трајању од једног дана под покровитељством Туристичке организације општине Алибунар. У оквиру манифестације заступљени су културни, спортски и туристички садржаји. Организују се турнири у малом фудбалу, одбојци, кошарци, бицикличке и пешачке туре, наступање КУД-ова етничких група са територије Војводине и друго. (Општина Алибунар, 2017d; Туристичка организација Алибунар, без датума-b)

Позоришни дани Румуна у Алибунару одржавају се у мају. Смотра аматерских позоришта румунске националне мањине одржава се од 1973. године на иницијативу радника из Културе румунске народности и до сада је организовано преко 40. Представе се одржавају у више места Јужнобанатске области (Р. Јовановић, 2018; Општина Алибунар, 2019a).

Фијакеријада у Иланџи одржава се као централни догађај у оквиру прославе сеоске славе Свети Никола у мају. Сеоска салава се празнује више дана уз богат културно-уметнички и спортски садржај (Општина Алибунар, 2018d).

Сабор пчелара на излетишту Девојачки бунар одржава се последњег викенда јуна у трајању од два дана. На овој регионалној манифестацији окупљају се пчелари и произвођача пратеће опреме који размењују искуства и излажу своје производе. Од 2018. године манифестација је такмичарског карактера. У току 2019. године одржаће се 50 јубиларни (Општина Алибунар, 2018b; Туристичка организација Алибунар, без датума-c)

Дан вишње у Јаношику одржавају се почетком јула у трајању од једног дана. Манифестација има културне, гастрономске и спортске садржаје и изложбу продајног карактера. У оквиру манифестације одржава се дечији вашар, презентација књига, изложба предмета из домаће радиности, бал, демонстрација прављења пекмеза и ракије (радионице), дегустација и продаја хране и пића, утакмица у фудбалу, турнир у шаху Организатор манифестације је Удружење жена Јаношичанка. (МЗ Јаношик, без датума; Општина Алибунар, 2017a)

Ликовна колонија Делиблатски песак у Делиблатској пешчари одржава се у првој половини јула у трајању од недељу дана. То је традиционална манифестација која траје 50 година и једна је од најзначајнијих у земљи. Окупља уметнике из земље и иностранства (А. Стојковић, 2018).

Карловачки дани у Банатском Карловцу су вишедневна манифестација у јулу. У току манифестације прославља се сеоска слава Петровдан, организује се културно-уметнички и спортски догађаји: изложба сликара, песничко вече, такмичење у фудбалу, шаху, пецању, гађање глинених голубова, кување рибље чорбе и ловачког гулаша (Општина Алибунар, 2017c).

Дани рибара на каналу ДТД секција Јаношик-Јерменовци (општина Алибунар и Пландиште) одржава се првог викенда у септембру преко три деценије. Спортско-туристичка манифестација траје три дана и има богат наградни фонд. У оквиру манифестације одржава се такмичење пецароша, спортских риболоваца, гастро мајстора у припремању рибље чорбе, фудбалера и шахиста (Туристичка организација општине Алибунар, без датума-a)

Дан Милоша Црњанског у Иланџи представља традиционалну манифестацију која се одржава крајем октобра. Одржава се у родном месту великог српског писца од 1993. године у знак сећања на његов живот и рад. Има за циљ подстицање младих на литерарно изражавање (Општина Алибунар, 2017b)

Општина Бела Црква

Манифестације у општини Бела Цркве су:

Фашанке у Гребенцу одржавају се у фебруару или марту. Фашанке су маскембал који организује Месна заједница у сарадњи са месном Основном школом и мештанима. Прво калушари (фолклорна група) обиђу село и у свакој кући одиграју плес, а затим креће

поворка главном улицом на челу са калушарима који у румунској ношњи изводе игру која се игра само тог дана. Иза калушара смењују се експонати. У току фашанки организује се изложба ручних радова и старог намештаја. Фашанке се одржавају у свим селима општине, али најпознатије су ове у Гребенцу и Крушчици (Туристичка организација Бела Црква, 2016).

Белоцрквански Куп на Градском језеру традиционално се организује у јуну и траје три дана. Такмичари припадају класи оптимист (Једриличарски савез Србије, 2017, 2019).

Белоцрквански карневал у Белој Цркви одржава се последње недеље јуна у трајању од недељу дана (Слика 68 а и б). Традиција одржавања карневала траје већ 150 година. Први карневал одржан је 1852. године, а због великог успеха Магистрат је одобрио одржавање карневала и наредне године са приредбама у већим гостионама. Прво белоцркванско карневалско друштво настало је 1910. године, а први организовани карневал реализован је 1911. године. Карневалске свечаности почињале би у суботу или недељу дочеком принца и принцезе карневала на месној железничкој станици. Уторком је била организована велика карневалска поворка, на челу са коњаницима. Иза коњаника у великим колима били су принц и принцеза карневала, а иза њих раскошно обучени мушкарци и жене. После Другог светског рата карневал је кратко одржаван за време поклада, а почетком 60их карневал се поново обнавља, али као Карневал цвећа (без верске конотације) у летњем периоду. Савремен карневал састоји се од богатог културно-уметничког програма, спортског, гастрономског и туристичког садржаја. Пре манифестације град се посебно улепшава. У оквиру манифестације одржава се карневалска поворка са мажореткињама и експонатима, изложбе књига, бицикала, цвећа, концерти класичне и забавне музике, књижевне вечери, представе, избор за мис, избор за најлепшу берачицу цвећа, кување рибље чорбе, карневалска регата, гађање глинених голубова, радионице цвећа и програми едукације и слично (Туристичка организација Бела Црква, без датума).

Слика 68. а) и б) Белоцрквански карневал (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2013)

Мото сусрети у Белој Цркви одржавају се крајем јула, у трајању од три дана. Манифестацију организује мотоциклистички клуб Рип из Беле Цркве на једном од Белоцркванских језера. Манифестација окупља љубитеље мотоцикла из земље и иностранства. Број учесника креће се од 500 до 1.000. У 2018. години одржан је 17. мото скуп по реду (Туристичка организација Бела Црква, без датума).

Регате на Карашу – организују спортски клуби, као што су Клуб екстремних спортова Авантура 4x4 из Панчева и клуб екстремних спортова Изазов из Вршца. Кануима се спушта од насеља Војводинци до ушћа реке Караш у канал ДТД или до купалишта у Јасенову (Д. Кораћ, 2018)

Паприкашијада у Чешком Селу одржава се крајем августа. Главни догађај је такмичење у кувању пилећег паприкаша (Туристичка организација Бела Црква, 2016).

Гулашијада у Калуђерову је такмичење које се одржава почетком септембра у трајању од једног дана (Туристичка организација Бела Црква, 2016).

Кусићка буразијада одржаве се у другој половини септембра у трајању од једног дана. То је привредно-туристичка манифестација са акцентом на такмичење у припремању шкембића. Претпоставља се да назив бурази, како називају мештане Кусића, потиче од тога што су појели много бурага, односно шкембића („Зелена агенда Бела Црква“, 2009; Туристичка организација Бела Црква, 2016).

Црвеначко опасуљивање у Црвеној Цркви одржава се крајем септембра, последње суботе у месецу у трајању од једног дана. То је привредно-туристичка манифестација која постоји од 2007. године са нагласком на кувању пасуља. Мото манифестације је: „Добар пасуљ далеко се чује!“ Организатори такмичарима обезбеђују бесплатно место, огрев, пасуљ (чувену банатску пасуљицу), домаћу Долић воду и мајице са апликацијом манифестације Пасуљко. Порција пасуља кува се за сваког посетиоца. Најбољи такмичари добијају пехаре, а остали учесници захвалнице. Поред главног такмичења, домаћице се такмиче у припремају јела од пасуља. Манифестација има и музички садржај, дегустацију воћних ракија и пратеће изложбе („Зелена агенда Бела Црква“, 2009; Туристичка организација Бела Црква, 2016).

Општина Вршац

У општини Вршац се одвијају следеће манифестације:

Дани младих вина у Гудурици одржавају се од 2012. године у фебруару у организацији ТО општине Вршац и Удружења винара Винско село. Фестивал традиционално отвара покрајински секретар за привреду и организовано га посећују амбасадори страних земаља у Србији. На манифестацији учествују винари из околине Вршца и винари из Гудурице. У Дому културе излаже се вино и одржава културно-уметнички програм, а локални винари отварају врата подрума за посетиоце (Удружење грађана „Село плус“, 2019)

Винофест у Вршцу одржава се у другој половини месеца марта у трајању од два дана. Ова традиционална међународна манифестација посвећена вину одржава се од 2005. године у хотелу Србија. На манифестацији излажу произвођачи вина, винарске и виноградарске опреме. Фестивал има комерцијални и такмичарски карактер. Вино победника фестивала откупљује Општина Вршац за потребе презентације. У оквиру фестивала организује се Вински бал, предавања из области виноградарства и производње вина и награду игру. Манифестацију прати Пролетни сајам цвећа (Б.Ј., 2016; Туристичка организација општине Вршац, 2019).

Џезтроник (Јазтроник) у Вршцу је вишедневна манифестација која се одржава крајем маја или почетком јуна. Традиционално место одржавања је Народно позориште Стерија, док је последњи одржан у Центру Милениум. Фестивал окупља љубитеље цеза и блуза, односно импровизоване музике. На манифестацији су учествовали музичари из целог света (САД, Аустрија, Немачка, Италија и Румунија). Закључно са 2018. годином одржано је 14 фестивала. Улаз на фестивал је бесплатан (Туристичка организација Вршац, 2019b).

Вршачки венац одржава се у првој половини месеца јула у трајању од четири или пет дана (Слика 69). Овај међународни фестивал основан је 1993. године са циљем неговања и презентације етнографских вредности народа из свих крајева света. Састоји се од такмичарског дела, ревијалног дела и пратећих садржаја у виду концерата, изложби (ношње, хране, инструмената) и предавања из области етнологије. До сада је на фестивалу учествовало око 450 ансамбала из целог света (Шпаније, Француске, Русије, Индије, Мексика, Канаде, Турске, Обале Слоноваче, Туниса, Шри Ланке, земаља у окружењу и

друге). Сваке године на фестивалу наступа око 600 страних и домаћих учесника. Фестивал почиње традиционалном фестивалском поворком у поподневним часовима. Организатор манифестације је Културни центар и до 2019. одржано је 20 смотри (Културни центар Вршац, 2018).

Слика 69. Вршачки венац (Фото: Б. Весин Стојић, 2017)

Златна јесен у Гудурици одржава се задње недеље августа или прве недеље септембра у трајању од три дана. Циљ манифестације је очување изворног стваралаштва вишенационалне средине. На манифестацији учествују оркестари, КУД-ови и туристичке организације (искључиво из виноградарских крајева) из земље и иностранства. Културно-уметнички програм (настupi КУД-ова, оркестра, изложбе фотографије, ручних радова, традиционалне производње) прате спортски (гађање глинених голубова, турнир у малом фудбалу, турнир у шаху) и гастрономски садржаји (разноврсна јела из традиционалне народне кухиње и алкохолна пића од аутохтони сорти грожђа са падина Вршачких планина). Манифестација се затвара рок концертом. Организатори манифестације су КУД Виногради, МЗ Гудурица и Туристичка организација Вршац. Закључно са 2018. годином одржано је 17 фестивала. (Ј. Ј. Баљак, 2018; еВршац, 2018).

Грожђебал у Вршцу одржава се трећег викенда у септембру у трајању од три дана (Слика 70а). Основа за организовање манифестације је дуга виноградарска традиција у Вршцу и околини. Манифестација има богат програм сачињен од комерцијалног, културног, спортског, музичког и гастрономског садржаја. У току три дана манифестације приређује се наградна игра Грожђе из авиона (Слика 70б), изложбе грожђа, воћа и вина, испијање вина на метар, бициклички караван У походе виноградима, обилазак града, винограда и планина, карневалска поворка, дечији маскембал, спортска такмичења, такмичење за мис, настupi познатих естрадних личности (Туристичка организација Вршац, 2018а). Манифестација се отвара петком, када градоначелник предаје кључеве града Винку Лозићу, делу писца Јована Стерије Поповића. Винко, директан потомак бога Бахуса, задужен је за добро расположење и забаву све до недеље када враћа кључеве градоначелнику (Туристичка организација Вршац, 2019а). До 2019. године одржан је 61

Грожђебал. Манифестација има велики број учесника и посетилаца из земље и иностранства. Процењује се да манифестацију посети око 100.000 људи (Палковач, 2014).

Слика 70. а) Винска улица; б) Наградна игра „Грожђе из авиона“
(Фото: Н. Дракулић Ковачевић)

Вршачка позоришна јесен одржава се у октобру у трајању од седам дана. Први фестивал организован је 1993. године поводом обележавања 200 година од приказивања прве позоришне представе на српском језику у Србији. Вршац је родно место оца српске драме, Јована Стерије Поповића, што даје посебан карактер фестивалу. На Фестивалу националним позориштима додељују се награде за најбољу представу, мушку и женску улогу, најбољу режију, специјалне награде за текст или драматургију, сценарио и костиме, награда Томислав Пејчић за најбољег младог глумца, награда Фестивала и посебна награда Књижевне општине Вршац. Поред представа, манифестацију прате изложбе, промоције књига, магистарских и докторских теза, предавања и трибине, позоришне радионице. Фестивали се одржавају под одређеним слоганом. Двдесетшести по реду, одржан 2018. године имао је слоган „Љубав и друге илузије“ (Академија уметности, без датума; Несторовић, Носов, & Сретеновић, 2018) .

Празничне ђаконије у Вршцу одржавају се друге суботе у децембра од 2010. године у хотелу Србија. Представља изложбу празничне трпезе, домаће радиности и сувенира. Циљ манифестације је очување и презентација старих јела. Поред хране посетиоци могу дегустирати и локална вина. Излагачи су претежно из околине Вршца. Организатор манифестације је Туристичка организација општине Вршац (Туристичка организација Вршац, 2019с).

Општина Ковачица

У општини Ковачица одржавају се следеће манифестације:

Лисицу у походе у општини Ковачица одржава се у фебруару. Скуп се одржава сваке године у другом месту општине. Учесници скупа су ловци из целе Србије, а организатор Ловачко удружење општине Ковачица (Туристичка организација општине Ковачица, 2019I).

Машкови дани у Ковачици је вишедневна манифестација која се одржава од 1994. године. Фестивал је посвећен успомени на истакнутог позоришног уметника из Ковачице, Томаша Хријешика Машка, а окупља словачка позоришта из Војводине. У Дому културе у Ковачици, приређују се у вечерњим сатима представе на словачком језику (Општина Ковачица, 2018а).

Дебељачки пољопривредни вашар одржава се последњег или првог петка у месецу шест пута годишње почевши од марта и траје један дан. Прва пијаца одржана је 1862. године, а вашар је постао највећа манифестација те врсте у околини. Савремен вашар окупља сточаре, занатлије, посластичаре, продавце играчака, власнике рингишпила и угоститеље. На вашару се подижу шатори у којима се служи јело и пиће, а госте забавља жива музика (Туристичка организација општине Ковачица, 2019г).

Црепајачки фијакер одржава се другог дана Ускрса у трајању од једног дана (Слика 71. а и б). Ова међународна смотре парадних коња и фијакера постоји од 1994. године у организацији Коњичког клуба Липицанер из Црепаје. Циљ манифестације је популаризација коњарства, неговање старих обичаја, заната и фолклора. Манифестација има спортски и културни значај (Туристичка организација општине Ковачица, 2019у).

Слика 71. а) и б) Црепајачки фијакер (Фото: Н. Дракулић Ковачевић)

Гулашијада у Дебељачи одржава се маја месеца у трајању од једног дана. Манифестација се одржава већ двадесет година, а главна атракција је такмичење у спремању говеђег гулаша на Вашаришту. Манифестацију прати културно-уметнички програм и дечији карневал (Ковачица инфо, 2018).

Сабор трубача Војводине у Ковачици одржава се средином јуна у трајању од једног дана. Сабор представља предтакмичење трубачких оркестара Драгачевског сабора у Гучи за подручје Аутономне покрајине Војводине и града Београда (Туристичка организација општине Ковачица, 2019о)

Мото Рок Парти (Moto Rock Party) у Дебељачи одржава се традиционално од 2005. године у јуну, у трајању од два дана. Манифестација се одржава на Вашаришту, а за мотоциклисте подиже се камп. У оквиру скупа одржавају се рок концерти, забавни програм, дефиле мотоциклиста и бајкерске игре. Учесници манифестације долазе из целе земље и иностранства (350-400 учесника). Организатор манифестације је Мото клуб Де Вилс (DE' WHEELS) из Дебељаче (Ртв Ок, 2018)

Бостанијада у Идвору одржава се у 2. августа, на дан светог Илије у трајању од дана. Манифестација је основана 2009. године. На манифестацији бира се најтежа лубеница и диња, најслађа лубеница и диња, најлепши штанд, деца се тамиче у брзом котрљању лубеница, а одрасли у кувању гулаша. Манифестацију прати културно-уметнички програм. Организатори манифестације су МЗ Идвор и Удружење повртар из Идвора („Међународна бостанијада у Идвору“, 2018).

Фестивал румунске музике и фолклора из Војводине у Уздину одржава се крајем августа сваке пете године. Фестивал је основан 1959. године и представља најзначајнију културну манифестацију Румуна у Војводини. На фестивалу учествује од 1.500 до 2.000

учесника, међународног је карактера и одржава се у Дому културе Доина (Туристичка организација општине Ковачица, 2019s).

Падински дани културе представљају низ манифестација које се одржавају током септембра и октобра претежно у Дому културе Михал Бабинка. Дани културе чине изложбе, фолклорни и певачки наступи, позоришне смотре, вечери поезије и забавне манифестације као што су Падина спиева, Банатски фестивал (словачка народна песма), Бабинкови сусрети (поезија) и друге (Туристичка организација општине Ковачица, 2019n).

Фестивал мађарских варошких песама и чардаша ВИБЕ у Дебељачи одржава се током септембра у трајању од два дана. Фестивал постоји од 1996. године и има регионални значај. То је такмичарска манифестација која афирмише композиторе, текстописце, певаче и инструменталисте (Ртв Ок, 2017a).

Пупинови дани и Дан рођења Михајла Пупина у Идвору (9. октобар) обележавају се низом манифестација током октобра. Одржавају се сусрети проналазача, додељују се награде најбољим привредницима, проналазачима, јавним личностима. Регионални центар за младе таленте Михајло Пупин из Панчева додељује плакете најбољим ученицима из Баната (Ртв Ок, 2017b).

Ковачички октобар у Ковачици одржава се током целог октобра и обухвата низ манифестација као што су: Традиционална изложба слика у Галерији наивне уметности, Дечији фестивал народних песама, Дечији фестивал забавних песама, Златни акорди (фестивал забавне музике и народних песама за одрасле), мали маратон, ролеријада, бициклијада, Изложба и сајам малих животиња, Пасуљијада (такмичење у кувању пасуља) и слично (Туристичка организација општине Ковачица, 2019j).

Општина Ковин

Традиционалне манифестације у Ковину су:

Пихтијада у Делиблату одржава се средином јануара. Прва је одржана 2011. године у организацији удружења Делиблато оаза које делује у области туризма, екологије и очувања традиције. Циљ манифестације је ревитализација обичаја кувања пихтија на дан Крстовдана зимског (Златко, 2019).

Дани вина у Делиблату одржавају се последњег викенда у фебруару у сали месне школе. Манифестацију организује ЕУСТ Делиблато оаза и такмичарског је карактера (Туристичка организација општине Ковин, 2018b, 2019c).

Дани ћирилице у Баваништу одржавају се у мају месецу. Међународну манифестацију организује огранак Вукове задужбине и КУД Аца Обрадовић из Баваништа, ради очувања српске културне баштине, језика, писма, песме, игре, старих заната, обичаја и православне вере (Туристичка организација општине Ковин, 2019c). Манифестација је такмичарског карактера, уврштена је у Програм републичких смотри и веома је добро медијски пропраћена. У оквиру манифестације расписује се конкурс са унапред задатом темом, за најбољи литерарни рад, краснопис, калиграфски рад, вез и рељеф. Програм манифестације обухвата уметничке радионице, округле столове, наступе културно-уметничких друштава, играказе и одлазак до манастира Баваниште. Најбољи радови излажу се током целе године у оквиру различитих манифестација у земљи и иностранству (Сајам књига у Београду, изложба у Паризу, у Руском дому у Београду и слично) (Огранак Вукове задужбине у Баваништу, без датума; Туристичка организација општине Ковин, 2019b).

Фијакеријада у Гају одржава се други дан након сеоске славе Спасовдана на сеоском хиподрому. Смотру парадних коња и запрега организује Коњички клуб Илија Фрча Мики из Гаја (Туристичка организација општине Ковин, 2019c).

Стари Лала у Ковину одржава се средином јуна у трајању од два дана од 2011. године. Манифестација има за циљ промоцију старих заната и народних рукотворина (грнчари, опанчари, ткаље, пинтери, иконописци). Пратећи програм манифестације је

културно-уметнички програм у организацији локалних КУД-ова и тамбурашких оркестара. У склопу манифестације одржава се међународно и хуманитарно такмичење у бријању, дефиле фијакера, такмичење у старим дечијим играма (скакање у цаку, терање бандаша, ношење јаја у кашику), изложба ликовних радова основаца, такмичење у кувању рибље чорбе, кување националних јела на традиционалан начин (Водич кроз туристичке манифестације, 2017; Туристичка организација општине Ковин, 2019d).

Плочичка фијакеријада – Петровдански фијакер у Плочицама одржава се 12. јула. Организатор смотре фијакера је коњички клуб Пегаз из Плочица и МЗ Плочице (Туристичка организација општине Ковин, 2019с).

Ковинско културно лето одржава се од краја јула до септембра. На позорници испред Центра за културу одржавају се бројни концерти (забавне и народне музике,) наступи КУД-ова и представе (Општина Ковин, 2018; Туристичка организација општине Ковин, 2019с).

Ковинска фијакеријада одржава се 27. јула у оквиру обележавања Ковинске славе. Фијакеријада има такмичарски и ревијални део. У оквиру такмичења разликује се изложба свих раса, двопрег, тропрег, четворопрег, петопрег и вишепрег. Учесници смотре парадних коња и фијкера долазе из целе Србије. До сада је одржано 23 фијакеријаде (Мрзић, 2014; Туристичка организација општине Ковин, 2019с).

Удицом против дроге у Делиблату одржава се 19. августа на језеру Краљевац у Делиблату у организацији удружења спортских риболоваца „Делиблатско језеро“. У међународној спортској манифестацији учествују деца до 14 година (Туристичка организација општине Ковин, 2019с).

Мото скуп у Ковину одржава се у току августа у трајању од три дана (од петка до недеље). Програм скупа обухвата рок концерте, бајкерске игре, дефиле бајкера и заједничке оброке домаће кухиње (пасуљ, гулаш, чварци). Организатори манифестације је Мото клуб Маргум из Ковина (Матејић, 2018; Туристичка организација општине Ковин, 2019с).

Скореновачке вечери одржавају се средином месеца августа у трајању од недељу дана. Програм манифестације обухвата представе, фолклорне наступе, приказ стандардних и латино плесова и концерте. Наступи се одржавају на летној позорници у дворишту Дома културе. Манифестација је локалног карактера (Туристичка организација општине Ковин, 2019с).

Берба грожђа у Делиблату одржава се последњег викенда у септембру. Организатор манифестације је ЕУСТ Делиблато оаза из Делиблата (Туристичка организација општине Ковин, 2019с).

Дани мађарске кухиње у Скореновцу одржавају се почетком октобра. Манифестација је међународног карактера и постоји од 2008. године. Обавезни део манифестације је такмичарско кување и дегустација чувеног мађарског гулаша. Поред гулаша могу се наћи и штрудле, домаћи сухомеснати производи, зимница, ракије, вина, ручни и занатски радови (Туристичка организација општине Ковин, 2018a).

Банатски фруштук у Ковину традиционално се одржава 4. октобра поводом дана општине од 2010. године. Циљ манифестације је неговање традиције и културе, посебно гастрономије (Буљугић, 2015; Ковин Експрес, 2013).

Општина Опово

Традиционалне манифестације у општини Опово су:

Овчарски дани у Сакулама одржавају се последњег викенда у марту у трајању од два дана. Манифестација је први пут одржана 1997. године како би подржала традиционално сточарење и удруживање сточара. Организатор манифестације је Удружење сточара Овчар из Сакула у сарадњи са Месном заједницом Сакуле и Општином Опово. У оквиру манифестације организује се изложба стоке и паса чуvara – пулина, трка

магараца, изложбу предмета народне радиности, изложба слика, промоција књига, културно-уметнички програм и томбола (Општина Опово, без датума; Панчево.МОЈКрај.рс, 2018)

Међународна ликовна колонија у Опову одржава се друге недеље месеца маја у галерији Јован Поповић (Општина Опово, без датума).

Гулашијада у Баранди одржава се крајем мају у трајању од једног дана. Манифестација постоји од 2007. године у организацији Ловачког друштва Шњеп из Баранде. Учеснице се такмиче у спремању гулаша од овчетине, свињетине, срнетине и дивље свиње. У оквиру манифестације наступају културно-уметничка друштва (Радио-телевизија Панчево, 2018)

Риболовачки дани у Баранди одржавају се крајем мају на језеру Шаран у трајању од једног дана. Организатори манифестације су УСР Лињак и Општина Опово. Манифестација има регионалаг значај („Манифестације општине Опово“, без датума).

Фијакеријада у Опову одржава се крајем маја у трајању од једног дана (Општина Опово, без датума).

Општина Панчево

У општини Панчево одржава се велики манифестација у току године, а поједине су представљене у наредном делу рада.

Винаријада у Долову почиње почетком фебруара, а завршава 14. фебруара. Манифестација је промотивног, продајног и такмичарског карактера. Програм манифестације обogaћен је културно-музичким садржајем, изложбом слика, етно изложбе, изложбе удружења жена, такмичењем у брзом испијању шприцера, традиционалном резидбом, подела бесплатних садница винове лозе, обилазак подрума Удружења Свети Трифун и стручним предавањима. Манифестација је одржана већ 20 пута (Удружење винара и виноградара Свети Трифун Долово, 2018).

Сланинијада у Качареву одржава се у фебруару (Слика 72). Манифестација траје четири дана, а прва је организована 1987. године што је чини једном од најстаријих „ијада“ у земљи. У оквиру манифестације одржава се такмичење за најбољу сланину, једењу сланине, испијању пива, трка прасића, изложба и продаја месних прерађевина, културно-забавни програм. На манифестацији своје производе су излагали учесници из 74 земље света, а број посетилаца се процењује на 100.000 (Туристички клуб Сланинијада, без датума).

Слика 72. Сланинијада у Качареву (Извор: (Вујачић Пет, 2019)

Међународни фестивал подводног филма у Панчеву одржава се у оквиру Међународног дана заштите вода, 22. марта у трајању од три дана. Фестивал се одржава у Културном центру Панчева. На фестивалу се приказују филмови и фотографије професионалаца и аматера из земље и света, а које су снимљене у неком од океана, мора, река или језера. До сада је одржано шеснаест Фестивала (Савез Организација Подводних Активности Републике Србије, 2019).

Екс Театра Фест (*Ex Teatra Fest*) у Панчеву одржава се током јуна у трајању од три или четири дана. То је фестивал алтернативне позоришне сцене која има традицију од преко 45 година. На фестивалу публици се представљају најбоља остварења савременог позоришта на више локација у граду. Организатор манифестације је Дом омладине из Панчева (Филиповић, 2019).

Дан Дунава у Панчеву одржава се 16. јуна. Манифестација је део међународног обележавања Дана Дунава (у 14 земаља) и обухвата еколошко-ликовну радионицу, волонтерску акцију чишћења водотока и обале реке Тамиш, спортско-рекреативан програм, возњу градским катамараном и ручак са тамбурашима за учеснике (Град Панчево, 2018а).

Дани Вајферта у Панчеву одржавају се средином јуна од 2015. године у организацији локалне туристичке организације (Слика 73). Манифестација је посвећена Ђорђу Вајферту, значајном индустријалцу и првом гувернеру Народне банке Србије. У старом градском језгру, у близини старе пиваре одвија се сајам произвођача занатског пива, локлане гастрономије, старих заната и културно-уметнички програм. На петој манифестацији уврштено је такмичење за најјачег човека. Посебно се промовише обилазак Вајфертове руте са туристичким водичем: Родна кућа Ђорђа Вајферта, Вајфертова пивара, родна кућа Олге Смедеревац, храм Преображења Господњег, Народни музеј Панчево, Славина, црква св. Ане и породична гробница Вајфертових. Удружење Туризам и манифестације Србије су 2015. године Дане Вајферта прогласили за најбољу нову манифестацију (Туристичка организација Панчево, 2015, 2019а).

Слика 73. Дани Вајферта у Панчеву (Извор: (Туристичка организација Панчево, 2015)

Интернационални карневал у Панчеву одржава се средином јуна (треће недеље) у трајању од два дана (Слика 74). Град Панчево има дугу карневалску традицију (од 19. века), али Панчевачки карневал постоји од 2003. године у организацији асоцијације Пријатељи

Панчева уз подршку Града Панчева, Покрајинског секретаријата за привреду и туризам АП Војводине и Министарства трговине, туризма и телекомуникација Републике Србије. Карневал је једини из Србије део Федерације европских карневалских градова. Манифестацији присуствује велики број посетилаца (процењен број је 100.000), учесника (око 2.000 из 15 земаља), амбасадора и високих званичника из земље и иностранства, што је чини највећом оваког типа у Србији. Отварање Карневала почиње предајом кључева града Маестру карневала. У оквиру карневала одржава се програм на више локација: концерти, дечији карневалски програм, карневалски ДЈ Парти, забаве под маскама, ватромет, перформанси на штулама, фестивал традиционалне хране и пића, промоција витеза вина, модна ревија, провод у забавним парковима и слично. Врхунац манифестације је велика карневалска поворка. На званичној веб-страници карневала може се пратити уживо пренос фестивала (Пријатељи Панчева, 2018)

Слика 74. Карневал у Панчеву (Извор: (Пријатељи Панчева, 2018)

Панчевачко културно лето у Панчеву одржава се од 1. јула до 31. августа на више локација у граду: Културни центар Панчева, Народни музеј, Градска библиотека, Дом омладине. Програм обухвата низ представа, књижевних сусрета, концерата за децу и одрасле (Град Панчево, 2018b).

Тамишка регата одржава се на Тамишу сваке године прве среде у јулу месецу. Рекреативна регата траје пет дана по етапама на релацији Јаша Томић – Панчево, око 120 km. Свака етапа је дужине око 40 km. Прво ноћење је у насељу Јаша Томић, а остала у насељима дуж Тамиша, Ботошу, Фаркаждину и Сефкерину („XX Тамишка регата“, 2018).

Фијакеријада у Долову одржава се један дан у месеца јула. Одржава се од 2006. године у организацији Коњичког клуба Доловац и МЗ Долово. Учесници се такмиче у категорији касачких трка, једнопрегу, двопрегу, тропрегу, четворопрегу, петопрегу, најлепшег коња (кобила и пастув), најлепши фијакер, најбољу опрему, а додељују се награде и најстаријем и најмлађем учеснику (Радоњин, 2016).

Интернационални фестивал музичког и фолклорног стваралаштва деце Ивањско цвеће у Долову одржава се у јулу. То је манифестација која негује традицију и народно стваралаштво кроз приказ најбољих остварења дечијег музичког и фолклорног стваралаштва из Србије и окружења (Туристичка организација Војводине, 2019).

Мото скуп у Панчеву одржава се средином јула у трајању од два или три дана. Овај међународни мото скуп постоји од 2000. године. Програм манифестације обухвата дефиле мотоциклиста кроз град, бајкерске игре и вечерње рок концерте. Организатор скупа је Мотоциклически клуб Којот (Coyote) из Панчева и Туристичка организација Панчево („Мото скуп у Панчеву од 20. до 22. јула“, 2018).

Жетелачки дани у Војловици је вишедневна манифестација која се одржава последње недеље јула у организацији Словачког културно-просветног друштва Ђетван и Мађарског културно-уметничког друштва Тамаши Арон. У оквиру манифестације одржавају се предавања за пољопривреднике, изложбе производа од жита, ручни радови и културно-уметнички програм. Најатрактивнији део манифестације одржава се последњег дана. То је кошење жита и улични дефиле жетелаца у народним ношњама на украшеним фијакерима, тракторима и комбајнима уз пратњу музике. Учесници поворке заустављају се на раскрсницама и са песмом и игром поздрављају посматраче. Манифестација се завршава са жетелачким балом („Жетелачки дани у Војловици“, 2016; „Жетелачки дани у Војловици“, 2018).

Еко регата Тамиш одржавала се у летњим месецима (август) у трајању од четири или пет дана на реци Тамиш. Последња је одржана крајем маја, почетком јуна. Плови се узводно реком од Панчева (2 km реке Тамиш) до Опова (39 km), односно марине Опава где наутичаре чека вечера и музика тамбураша. Следећи дан је повратак за Панчево. Регата је истовремено иницијатива за враћање Тамиша у пловне путеве АП Војводине и Србије и еколошка акција чишћења реке дуж тока. На местима заустављања (ноћења), Панчево, Јабука, Глогоњ, Сефкерин и Опово, наутичаре дочекују домаћини са забавним и кулинарским садржјима. Регата је отворена за све наутичаре, али због пловних карактеристика Тамиша постоје ограничења у погледу броја и величине пловила. (Град Панчево, 2019; Удружење наутичара Моја лађа, 2019).

Међународни фестивал аматерског филма Жисел у Омољци одржава се прве недеље августа у трајању од три дана преко 45 година. Назив манифестације је акроним две речи – Живот села. У скалду са називом живот села представља се у видео или фото формату. Манифестација се одвија у Галерији и Летњој позорници, а се састоји од видео пројекција, изложби фотографија и смотре дијапозитива у боји. Пратећи програм обухвата концерте, представе, промоција књига, етно радионица и Златни котлић Поњавице (*Жисел 2018 48. Међународни фестивал аматерског филма*, 2018).

Екс Ју Рок Фест (Ex-Yu Rock Fest) у Старчеву одржава се крајем јуна у трајању од два дана. Фестивал од 2008. године окупља познате музичаре и љубитеље рок музике са простора бивше Југославије. До сада су наступали Партибрејерси, Забрањено Пушење, Лет 3, Бајага и Инструктори, Пекиншка патка, Црвене Јабука, Хладно пиво, Земља грува, Плави оркестар, Ритам нереди, Атомско склониште и други. Концерт се одржава на Тргу неолита („Кербер и Влада Џет на десетом Екс-Ју рок фестивалу у Старчеву“, 2018).

Банатска труба у Банатском Новом Селу одржава се један дан крајем јуна. Фестивал је први пут одржан 2008. године као ревијална смотра дувачких оркестара који изводе румунску музику из Баната и иностранства. Програм почиње дефилеом оркестра у центру села, а затим наставља на платоу испред споменика (Јовишић, 2017).

Штрудлијада у Долову одржава се већ 19 година прве суботе септембра у организацији Удружења жена Доловке. У такмичењу за најбољу штрудлу учествују жене и удружења из целе Србије. Манифестација има и пратећи културно-уметнички програм (Влајић, 2018).

Етно.ком фестивал (Ethno.com) у Панчеву одржава се прве недеље септембра у трајању од једног дана. То је фестивал традиционалне музике који се одржава од 2003. године у организацији Културног центра Панчева (једна од седам манифестација КЦП-а). Циљ фестивала је представљање аутора традиционалне домаће музике, а од 2013. и светске музичке сцене. У оквиру фестивала одржавају се предавања о актуелним етномузиколошким и фолклористичним питањима (Културни центар Панчева, без датума).

Бијенале уметности у Панчеву почиње средином септембра сваке друге године и траје око месец дана. Бијенале је најпознатија манифестација у организацији Културног центра Панчева. Настала је 1981. године као изложба југословенске скулптуре, а од 2000. године је прерасла у интернационалну изложбу визуелних уметности у врху светских манифестација. Савремено Бијенале представља инсталације, објекте, фотографије, видео, дигитал арт, просторне интервенције и слично у више галеријских и алтернативних простора, али и отвореним просторима у граду (паркови, улице, фасаде, тргови) (Културни центар Панчева, без датума).

Старчевачка тамбурица у Страчеву одржава се у крајем октобра или почетком новембра у трајању од једног дана. Међународни фестивал окупља мале тамбурашке саставе са Балкана и из Средње Европе који се представљају у месном Дому културе. Фестивал представља један од најјачих такмичења те врсте у земљи, а постоји од 2001. године. Учесници могу освојити награду жирија, награду за најбољег инструменталисту и награду публике. Специфичност фестивала је и то што публика седи за столовима (Информативни портал Pancevo-online.rs, 2018)

Салон уметности у Панчеву одржава се почетком новембра у трајању од две недеље. Манифестација је настала 1972. године по узору на Октобарски салон Београда, као ревијална годишња изложба ликовне уметности. Уметници представљају се публици дизајном, видео артом, скулптуром, графиком, сценографијом, костимом, мозаиком, фотографијом, керамиком, графичким дизајном и друго. Манифестација има дугу традицију и међународни углед. Одржава се у Културном центру Панчева и Галерији савремене уметности (Културни центар Панчева, без датума).

Етно глас у Панчеву је вишедневна манифестација која се одржава крајем октобра или почетком новембра од 2001. године. Ревиијални фестивал окупља певачке групе које наступају на више локација у граду. Учесници долазе из земље и иностранства. Пратећи програм Фестивала чине промоције књига, изложбе, предавања, пројекције етнолошких филмова и слично (Дом омладине Панчево, 2018; „Отворен 18. међународни фестивал певачких група Етно глас“, 2018).

Цез фестивал у Панчеву одржава се новембра месеца у трајању од два дана. Фестивал је настао 1998. године у организацији Културног центра Панчева. Фестивал је међународног карактера и до сада је угостио бројна позната имена из света цез музике, као што су Еди Хендерсон, Адријана Мутенхалер, Бојана Зулфикарпасића и други. Фестивал често прати изложба фотографија (Културни центар Панчева, без датума).

Базари вина у Долову одржавају се од 1999. године. Базари су најаве и промоција Винаријаде која се одржава у фебруару (Удружење винара и виноградара Свети Трифун Долово, 2018).

Општина Пландиште

У општини Пландиште одржавају се следеће манифестације:

Маргитска лисица у Маргити одржава се крајем јануара или почетком фебруара у трајању од једног дана. Ова ловно туристичка манифестација одржава се од 2000. године (прва у Банату) у организацији Ловачког друштва Зеца из Маргите. Хајка се одржава на типичном банатском терену – равници испресецаној каналима. Банатски доручак

претходи лову, а након лова следи ловачки гулаш (Општина Пландиште, 2016d; „Традиционална ловачка манифестација Маргитска лисица“, 2018).

Рок Вилиџ (ROCK VILLAGE) у Банатском Сокоцу одржава се последњег викенда у августу у трајању од два дана (Слика 75). Фестивал представља највећи музички догађај у Јужном Банату, а основан је 2005. године. Учествују познате и неафирмисане групе које изводе рок, реге, блуз и фанк музику из земље и иностранства. Од познатијих извођача наступали су Бајага и инструктори, Ван Гог, ЈУ Група, С.А.Р.С., Саншајн. Специфичност фестивала је то што се одржава у школском дворишту насеља са мање од 400 становника, за посетиоце је обезбеђен бесплатан камп и не постоји улазница за фестивал. У школском дворишту подигнут је први споменик у Европи посвећен Бобу Марлију, познатом извођачу реге музике („О фестивалу“, без датума; Општина Пландиште, 2016d).

Слика 75. Рок вилиџ фестивал (Извор: Rock Village - Banatski Sokolac, 2018)

Дани рибара одржавају се на каналу ДТД секција Јаношик-Јерменовци (општина Алибунар и Пландиште) сваког првог викенда у септембру у трајању од три дана (Општина Пландиште, 2016d).

Фестивал Крајишки бисери у Пландишту одржавају се почетком октобра. То је такмичарска манифестација у традиционалном певању. Срба Крајишника. Од 2010. године фестивал је на Унесковој листи светске културне баштине (Општина Пландиште, 2016d).

Нај пита у Пландишту одржава се прве суботе у децембру у трајању од једног дана. Ова културно-туристичка манифестација одржава се од 2006. године у организацији Општинске организације инвалида рада. На манифестацији се излажу, дегустирају и такмичи за најкуснију питу (Општина Пландиште, 2016d).

Проблеми већине манифестација које се одржавају у Јужнобанатској области су недовољна медијска заступљеност и неискоришћеност промоционог микса, изостанак веб презентација за конкретну манифестацију, касно обавештавање јавности о одржавању манифестација, промењивост термина на годишњем нивоу, касно излагање програма фестивала, поклапање термина одржавања више манифестација на блиском географском подручју, брзо окончавање манифестације (постоје само једну или две године), као и временско ограничење манифестације на неколико сати, поједине имају више учесника од посетилаца, одсуство промоције манифестација од стране локланих туристичких организација и слично.

У будућем организовању манифестација треба водити рачуна о квалитету садржаја манифестације, побољшати организацију, укључити више стручног кадра у организацију, стварати динамичку средину, уводити нове садржаје, поштовати принципе одрживости, уводити техничке новине, радити на брендирању и креирању имиџа манифестације, искористити предност друштвених мрежа, повећати број пропагандних наступа на домаћем и међународном тржишту, остварити значајнији контакт са туристичким агенцијама, туроператерима и туристичким организацијама, анализирати ставове посетилаца и учесника како би се унапредила манифестација у складу са потребама и захтевима посетилаца и друго.

9.8 Вински туризам

Виноградарство на подручју Јужнобанатске области, нарочито у околини Вршца и Беле Цркве има дугу традицију. Од времена Дачана и Римљана, преко Турака и Аустроугара, Титовог доба до данас, винарство је прошло дуг пут. Након ослобођења Баната од Турака, па све до 20. века виноградарство је бележило напредак са изузетком година економских криза, ратних дешавања и ширења болести лозе (филоксера). Карловачким миром, 1699. године, Банат и Срем улазе у састав Хабзбуршке монархије, те долази до интензивног развоја виноградарства које постаје најзначајнија привредна грана. Сматра се да су управо Немци донели у Банат сорту ризлинг. Временом је вршачко виногорје постало најродније у читавој Европи и заузимало је површину од око 10.000 хектара. Према записима, у Вршцу је 1875. године произведено 56 милиона литара вина. Вршца, Фрушка гора и Неготинска крајина постају произвођачи квалитетних вина која извозе у Француску, Аустроугарску, Немачку, Русију, Швајцарску, Румунију. У 19. веку поједини чиновници, трговци и занатлије закупљивали су винограде због рентабилности посла, односно угледа и потражње вршачких вина на европском тржишту, а 1880. године, швајцарски трговац Бернхард Штауб подиже највећи и најмодернији подрум у Угарској, подрум Хелвечија у Вршцу капацитета 10.000 hl. Златно доба вршачког винограда зауставља филоксера, чији је први случај откривен 1880. године. Виноградарске површине смењене су у Банату са 7.500 хектара на 2.500 хектара. Филоксера је побеђена 1882. године садњом лозе калемљене на америчку подлогу. То је утицало на осавремењавање производње. У 20. веку светски ратови су поново зауставили развој виноградарства и винарства. После Другог светског рата, у мањем обиму обнавља се виноградарство. Вино се производи у великим винаријама које оснива Влада. У истом периоду, због национализације и конфискације смањује број индивидуални произвођача вина, којима се 1970. године Законом забрањује производња вина и дозвољава само продаја грожђа индустријским винаријама. Због монопола винарија и диктирања цене грожђа дошло је до крчења винограда и прелазак на гајење других култура. Југославија је 70-их година 20. века следила политику квантитета и постала пети извозник ринфузног вина у свету. После политичких збивања, рата и санкција, привреда Србије је претрпела значајну штету у целокупној привреди, па и винарству. Током 21. века извршена је приватизација индустријских винарија, неке су затворене, а друге отежано раде. Са друге стране, последњих 15 година развијају се мале породичне винарије. У виноградима гаје се бројне сорте грожђа, а доминирају сорте белог грожђа. Од винских сорти за бела вина присутни су траминац, силванац, семијон, савињон, мускат отонел, фурминт, бувије, креаца и смедеревка, а од сорти за црна вина мерло, геме, бургундац и прокупац. Креаца је стара, аутохтона вршачка бела сорта. Стоне сорте вршачког краја су јулски мускат, краљица винограда, афусали, мускат хамбург, кардинал, шасла, перлета и друге. Прерада грожђа врши се у оквиру предузећа Вршачки виногради, више мањих регистрованих винарија и приватних нерегистрованих породичних подрума. Услед честих законских и тржишних промена, винари су се окупили у удружење Јужни Банат ради добијања ознаке

географског порекла. Међу бројним винима препознатљиви су мускат отонел, шардоне, пино бјанко, рајнски, италијански ризлинг и банатски ризлинг (Бугарски и остали, 1995; Винопедиа, без датума; Томић, 1981, 1988).

У току 2015. године извршена је последња у низу рејонизација виногорја у Србији. Према Правилнику постоје 3 виноградска производна региона са 22 рејона и 77 виногорја. Виноградарски регион Војводина чине:

- a. *Сремски рејон/Срем*
  - Фрушкогорско виногорје/Фрушка гора
- b. *Суботички рејон/Суботица/Суботичко–хоргошка пешчара*
  - Риђичко виногорје/Риђица
  - Палићко виногорје/Палић
  - Хоргошко виногорје/Хоргош
- c. *Рејон Телечка/Телечка*
  - Западнотелечко виногорје/Телечка коса
  - Централнотелечко виногорје/Бачка Топола
  - Источнотелечко виногорје/Мали Иђош
- d. *Потиски рејон/Тиса*
  - Севернопотиско виногорје/Горња Тиса
  - Средњепотиско виногорје/Средње Потисје
  - Јужнопотиско виногорје/Доња Тиса
- e. *Банатски рејон/Банат*
  - Кикиндско виногорје/Кикинда
  - Средњембанатско виногорје/Средњи Банат
- f. *Јужнобанатски рејон/Јужни Банат*
  - Вршачко виногорје/Вршац
  - Белоцркванско виногорје/Бела Црква
  - Виногорје Делиблатске пешчаре/Делиблатска пешчара
- g. *Бачки рејон/Бачка*

За свако подручје Правилником одређене су дозвољене и препоручене сорте и максимални приноси (Јакшић и остали, 2015; Министарство пољопривреде и заштите животне средине, 2015).

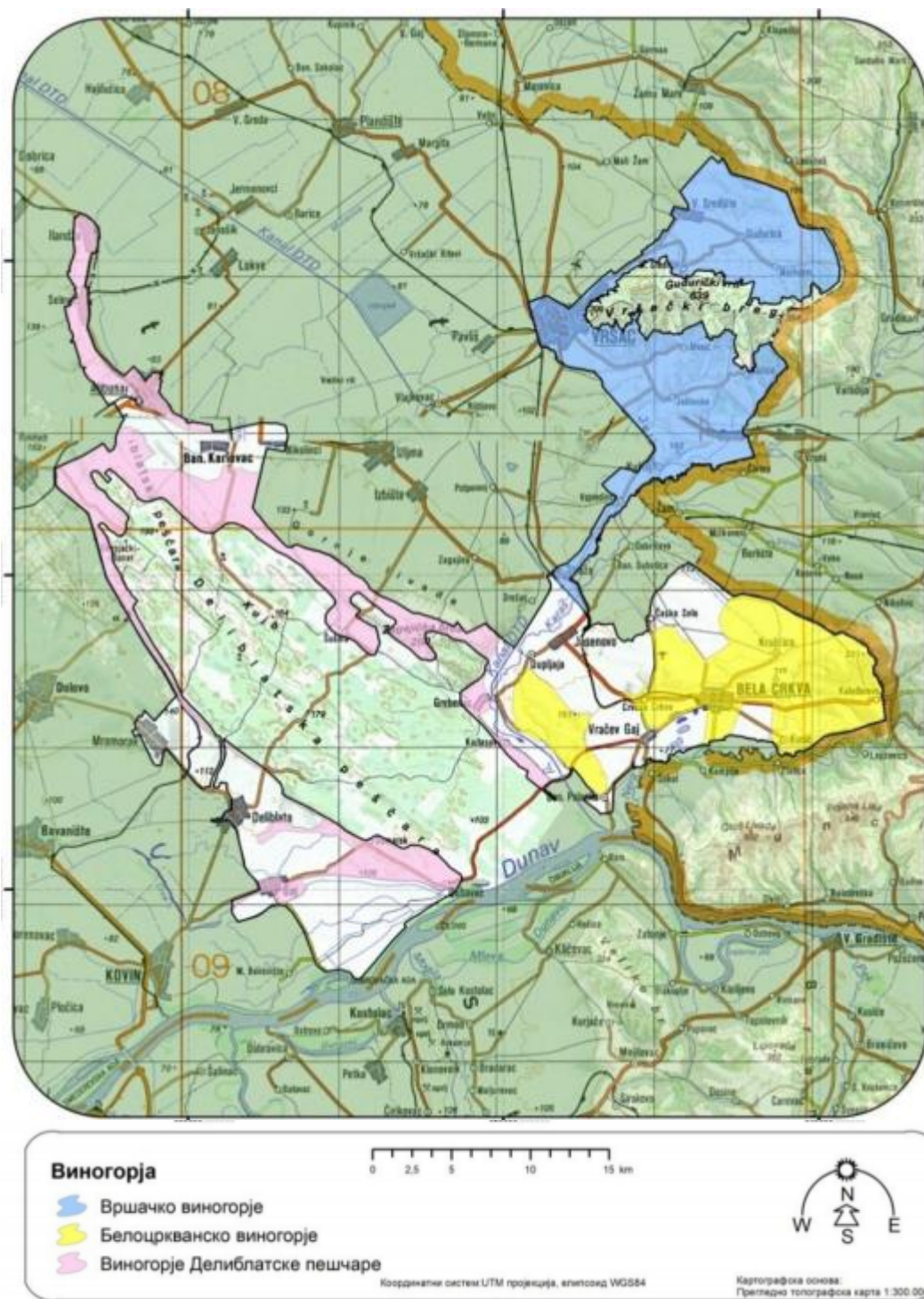
Јужнобанатски рејон обухвата површину од 65.331, 69 ha у општинама Алибунар, Бела Црква, Вршац и Ковин. Укупна површина виногорја је 42.121,59 ha, а највеће је Вршачко виногорје са 16.962, 51 хектара, односно са 40% површине рејона (Табела 34). Виногради се претежно налазе на надморским висинама од 90 m до 220 m. Већи део рејона покрива вертисол и чернозем (Министарство пољопривреде шумарства и водопривреде, 2013).

Табела 34. Површина земљишта под виноградима у Јужнобанатском рејону

Виногорје	Површина	
	ha	%
Вршачко	16.962,51	40,26
Белоцркванско	11.738,86	27,87
Делиблатске пешчаре	13.420,22	31,86
Укупно	42.121,59	100

Извор: (Министарство пољопривреде и заштите животне средине, 2015)

Према пољопривредном попису из 2012. године у рејону има 1.730,69 хектара винограда (98,45% родних). Скоро 800 газдинстава поседује винограде, што је 6,5% од укупног броја (Јакшић и остали, 2015).

*Карта 4. Виноградско производно подручје Јужни Банат
(Извор: Министарство пољопривреде и заштите животне средине, 2015)*

Вршачко виногорје налази се у североисточном делу рејона, на обронцима Вршачких планна и обухвата делове катастарских општина Велико Средиште, Гудурица, Марковац, Вршац, Мало Средиште, Месић, Јабланка, Сочица I, Сочица II, Куштиљ, Војводинци и Стража (Карта 4). Белоцркванско виногорје налази се у југоисточном делу рејона између река Дунав и Караш. Дели се на западни песковити део у катастарској општини Дупљаја уз канал ДТД и источни – шире подручје око Беле Цркве. Обухвата делове катастарских општина Дупљаја, Јасеново, Врачев Гај I, Црвена Црква, Бела Црква, Крушчица, Кусић I, као и катастарске општине Кусић III, Калуђерово I, Калуђерово II и Калуђерово III. Виногорје Делиблатске пешчаре налази се на подручју Делиблатске

пешчаре. Чине га северни – мањи део виногорја у К.О. Иланца, Селеуш, Алибунар и Банатски Карловац и јужни, већи део виногорја, који обухвата простор Делиблатске пешчаре, њених падина и четири оазе: Падина, Плочица, Банатски Брестовац (мала оаза) и Долово (мала оаза). Обухвата делове катастарских општина Иланца, Селеуш, ладиминовац, Алибунар, Банатски Карловац, Мраморак, Николинци, Уљма, Избиште, Гребенац, Орешац, Делиблато, Дубовац, Кајтасово, Банатски Брестовац, Делиблатски Песак, Долово и Шушара. Правилником се препоручује гајење 19 сорти за бела вина, девет сорти за розе вина и 13 сорти за црна квалитетна вина са географским пореклом. Међу њима налазе се следеће регионалне и аутохтоне сорте: Ркацители, Фурминт, Креаца, Тамјаника, Франковка и Португизер. Дозвољен принос по биљци износи од 2 до 2,5 килограма по чокоту (Министарство пољопривреде и заштите животне средине, 2015)

У наредном делу рада поменуто је неколико регистрованих винарија.

Вршачки виногради доо из Вршца основани су 1957. године спајањем ПД Вршачки винограда из Вршца и ПД Виногради из Гудурице, док корени сежу до 1944. године кад је основана Управа народних винограда. У току 2017. године предузеће је приватизовано и постао део пословног система Свислајон Таково. Јединствени су по томе што су поседују највећи површине под виноградима (око 900 хектара - Слика 76а) и имају највеће подрумске капацитете, преко 40 милиона литара. Специфичност Новог подрума из 1968. године је облик, јер је изграђен у облику слова Y (Слика 76б), као симбол почетног слова тадашње државе Југославије. Капацитет истог подрума је 34,2 милиона литар и један је од три највећа у Европи (други су у Листелу – Француска и Лограњи – Шпанија). Изграђен је на пет нивоа, од тога четири испод земље. Након завршене приватизације почиње улагање у винограде, механизацију, опрему и објекте. Изграђена је нова винарија у виноградима на површини од 8.000 m² капацитета 5,6 милиона литара. Грожђе се успешно гаји захваљујући повољној структури земљишта (нарочито кварцни камен који подстиче сазревање, са чијих парцела понекад се бере грожђе са 35% шећера) и повољном умерено-континенталном климом са довољно падавина, израженим годишњим добима и специфичним југоисточним ветром који доприноси исушивању земљишта и тиме спречава појаву болести). У виноградима се гаји 16 сорти грожђа, претежно белих (преко 50% италијански ризлинг, затим рајнски ризлинг, бели бургундац, шардоне, мускат отонел, креаца, смедеревка, жупљанка, шасла, ркацители и сиви бургундац). Црне сорте чине страи засади франковке и мускат хамбур и нови засади мерлоа, каберне франа и шираза. Понос винарије је аутохтона сорта креаца. Грожђе се бере машински, а за квалитетна и врхунсак вина ручно. Од грожђа се производе врхунска вина Шардоне, Рајнски ризлинг и Вршачки ризлинг, квалитетна вина Франковка, Хелвеција, Италијански ризлинг, Мускат отонел и Бургундац бели, стона вина Банатски ризлинг, Смедеревка, Боем бело вино, Боем розе, Боем црно, Хелвеција, Ружица, Патув, Вранац, NORECA вина Банатски ризлинг, италијански ризлинг, Мускат Отонел, Мистила, Франковка и јака алкохолна пића Лоза, Мускатна лозовача, Вршачка грапа, Комовица и вињак. На тржишту је популаран Банатски ризлинг са традицијом од 70 година (прави се од сорти италијански ризлинг, смедеревка, жупљанка и креаца), док су најпоноснији на касну бербу, Вршачки ризлинг. Банатски ризлинг у укупној српској производњи вина са контролисаним и заштићеним географским пореклом учествује са 60% (Вршачки виногради доо, 2017а, 2017б).

Слика 76. а) Вршачки виногради; б) Нови подрум у Вршцу; в) Дворац пријатељства у Гудурици; г) Беров подрум у Гудурици (Извор: Вршачки виногради доо, 2017а)

Пре приватизације Вршачких виногарда из 2017. године туристи су обилазили плантаже, Нови подрум у Вршцу, Дворац пријатељства (Тецов подрум - Слика 76в) и Беров подрум (Слика 76г) у Гудурици. Специфичности Двораца пријатељства су буре (за 26.000 литара вина) из 1871. које је преуређено у собу за дегустацију са столом и столицама за шест особа, специјална колица, Лотвајз, која су служила за цеђење грожђа и превоз од винограда до подрума и неколико боца вина и коњака старих преко 100 година. Подрум је годишње обилазило око 10.000 људи. Беров подрум је изграђен 1875. године, располаже са подрумом за дегустацију, 4 винске сале капацитета 100 места и 3 двокреветна апартмана. Објекти више нису на располагању за туристички облизак, али се очекује њихово поновно отварање за јавност. Власник винарије почетком 2019. године започео је реконструкцију зграде Хелвечије (из 1880. године) у Вршцу, на путу за насеље Месић (Слика 77а). У јединственом винско-угоститељском објекату биће смештена винотека, дегустациона сала, спа центар (сауна, турско купатило и ђакузи у бурету), ресторан са позорницом, собе за смештај и музеј (Слика 77б). Наредни план власника је адаптација Беровог подрума у Гудурици („Вршац, Сауна у - бурету“, 2019; Топ Србија, 2019).

Слика 77. а) Реновирање Хелвеције (Фото: Ж. Грозданић, 2019)
 б) Будући изглед Хелвеције (Топ Србија, 2019)

Винарија Виник из Вршца налази се у улици Новосадска 1 Власник винарије је витез вина Никола Цуцуљ, велики мајстор банатског винског реда Свети Теодор. Капацитет подрума је 50 места. У понуди винарије је дегустација на сат (неограничена дегустација вина винарије, Кабернет сувињон, Сувињон блан и Ризлинг, минерална вода и мезе – паштета, сир и црни хлеб) и дегустација ручак/вечера (додатно кафа, роштиљ или гулаш, салата и штрудла). Могућа је дегустација уз музику тамбураша. Вина винарије су: Вржолe бели од сорте шардоне, Вржолe црвени (розе) од сорте мускат хамбург, Вржолe мерлот, Бермето (први банатски бермет у понуди од 2007. године) и лозова ракија Кабинет. Годишње винарију посети око 700 туриста. Посете се морају претходно најавити (Винарија Виник, 2009b, 2009a; Пивац, 2012; П Самарција, 2014).

Подрум Недин из Гудурице је породична винарија на адреси Гортанова 22. у власништву породице Недин (Јосиф и Снежана) (Слика 78а). Једна је од најпопуларнијих винарија у Гудурици. Винарија постоји од 1994. године, располажу са око 3,5 хектара винограда, подрумом за складиштење и чување вина, и дегустационом салом капацитета 80 места које је изградио сам Јосиф Недин. Узгајају рајнски ризлинг, италијански ризлинг, траминац, бургундац бели, мускат отонел, каберне совињон и мерло (црвене сорте око 15%). Просечна годишња производња је око 10.000 литара вина. Вина носе назив назив сорте Италијански ризлинг, Бели бургундац, Траминац, Мускат отонел, Кабернет совињон, Мерло, розе мускат хамбург, а купаже Бели крст (купажа ризлинга, бели бургундац и мускат отонел) и Вера (купажа Кабернеа и Мерлоа). Бренд винарије је вино Бели крст Годишње винарију посети око 1.700 турсиста од тога 80% гости из иностранства. Посету винарије потребно је претходно најавити (С. Недин, лични интервју, 29 фебруар 2015).

Слика 78.а) Винарија Недин; б) Винарија Селекта Гудурица (Извор: (Туристичка организација Вршац, без датума-а)

Подрум Селекта из Гудурице налази се у улици Отона Жупанчића 26 и у власништву породице Јоцић – Стојишић (Слика 786). Једна је од цењених винарија Србије. На површини од 26 хектара гаје пино бели и црни, шардоне, рајнски ризлинг, италијански ризлинг, мускат отонел, совињон бели, каберне совињон и мерло. Први засади су подигнути 1987. године, а прва боца вина у продају изашла је на тржиште 2004. године. Производе Дворско вино, Шардоне, Бургундац бели (сорта пино блан), Ризлинг рајнски, Бургундац црни (пино црни), Каберне совињон и Дворско розе вино. Дворско вино прави се од сорти бургундац бели, рајнски и италијански ризлинг. Просечна годишња производња је око 75.000 литара. Дегустациона сала има око 50 места, а у понуди су и 4 двокреветне собе, домаћа храна, локални сувенири, етнографска збирка и стручни водич на страном језику. Винарију годишње посети око 1.500 туриста. Посете су могуће уз претходну најаву (Атар 013, 2017; Пивац, 2012; П Самарџија, 2014).

Винарија Бахус из Гудурице налази се у Илинденској 14. Поседују око 10 хектара винограда и производе осам врста вина. Производе Бели и Црни бургундац, Италијански и Рајнски ризлинг, Траминац, Сивињон блан, Розе мускат хамбург и Каберлот (купажа мерлоа и каберне совињона). Располаже да простором за дегустацију капацитета до 65 места (Вински пасош Србије, 2016).

Подрум Крстов из Великог Средишта налази се у Железничкој 75. Породица Крстов бави се производњом вина цео век и једни су од пионира туризма у Гудурици. У понуди су Тодорово вино (купажа франковке, мерлоа и црног бургундца) и вино Свети Георгије (креацер), Ризлинг италијански, Ризлинг рајнски, Шилер и Црно отело. Отело је код нас забрањена сорта јер је установљено да се при врењу шире ослобађа велика количина метил алкохола. Са тим се не слажу гудуричани, па и даље праве вино у малим количинама. Укупна годишња производња је око 10.000 литара. Дегустација вина и упаривање са аутохтоним јелима (козији сир, босиљак, дивљач – срна, дивља свиња, штрудла са маком, домаћи банатски хлеб са машћу од мангулице и алевом паприком, чварци) могућа је у две сале капацитета 100 места. (Властелица, 2009; Пивац, 2012; П Самарџија, 2014).

Винарија Сочански из Великог Средишта, некадашњи подрум Пинка, налази се у Железничкој улици 57. Поседују винограде на површини од 2 хектара на којима гаје рајнски ризлинг (најзаступљениј), италијански ризлинг, бели бургундац, креацер, франковку и мускат хамбург. У понуди винарије је линија вина под називом Класик која обухвата Бели бургундац, Ризлинг, Франковка и Розе (мускат хамбург). Дегустација и продаја је организована сваки уторак и четвртак од 12-18 сати, а осталим данима могућ је обилазак уз претходну најаву (П Самарџија, 2014).

Винарија Грозданић и Гера музеј из Великог Средишта налази се у Железничкој улици 168 и отворен је октобра 2014. године (Слика 79а и 79б) . Власник сада трансформисане зграде старог млина из 1904. године јесте наш истакнути уметник и некадашњи директор Музеја савремене уметности Војводине у Новом Саду, Живко Грозданић Гера. Пројекат је замишљен пре свега као пројекат кутуре и представља јединствен простор за дегустацију вина. Намера власника је да некадашњи млин буде комплекс у којем се производи култура која се конзумира уз вино, традиционалну храну и музику. Идеја је да укупна површина комплекса буде око 3.000 m² од тога је предвиђено 160 m² за вински подрум капацитета 50 места, 180 m² винска сала са 80 места и 600 m² галеријски простор са сталном поставком инсталација, слика, скулптура и објеката власника, студио за дизајн, салон фотографије. Травнати простор од 2.500 m² користи се за скулптуре и објекте. Винарија организује промоције вина посебно локалних, изложбе савременог дизајна винске амбалаже, рекламне продукције. Идеја власника је покретање међународне пролећне (енолошки и технолошки аспект вина) и јесење (маркетинг и постпродукција) изложбе вина. У току 2015. године у музеју/винарији сваког четвртка, петка, суботе и недеље, после 21 час, организоване су изложбе, концерти и промоције у

оквиру манифестације Винско лето, од 10.јула до 4. октобра. У понуди су првих пет врста вина, Рајнски ризлинг, Каберне совињон, Црни бургундац, Траминац и Мускат отонел, а план је подизање засада винограда у непосредној близини објекта (Ж. Грозданић, лични интервју, 22. фебруар 2014)

Слика 79. а) Гера музеј б) Винарија (Извор: Грозданић, Ж)

Винарија К-инг из Орешца налази се у улици ЈНА 46. Основана је 2008. године и у власништву је породице Ковачевић. Раполаже са око 30 хектара земљишта под виноградом и воћњацима. Производе 3 бела вина: Италијански ризлинг, Мускат Отонел, Совињон Блан и једно црно: Каберне Совињон. Поред вина производе на традиционалан начин природне воћне ракије и ликере. Просечна годишња производња је 60.000 литара вина. У току је адаптација простора за дегустацију (Туристичка организација општине Вршац, без датума-б).

Изван општине Вршац љубитељи вина могу посетити винарију Винастру из Иланце и винарију Галот из Банатског Карловца.

Винарија Галот из Банатског Карловца налази се у улици Војводе Мишића 127. Основана је 2011. године и у власништву је Давида Лукића. Располаже са 12 хектара винограда. Дегустација вина Траминац, Шардоне, Совињон блан, Балерина (траминац и тамјаника), Розе, Мерлобарик, Галот црвени (бордо купажа), Пенушац бели и пенушац црвени уз традиционалну храну могућа је у дегустационој сали у оквиру винарије или у самом виноградом. Поред дегустације у понуди је и обилазак винограда и Делиблатске пешчаре (Петар Самарџија, 2016).

Љубитељи вина локална вина могу дегустирати у ресторанима у Вршцу: Кућа вина Раб, мотел Ветрењача са винском салом и Етно кућа динар.

Вински туризам прате манифестације Вршачка берба грожђа и Винофест у Вршцу, Дани младог вина у Гудурици, Дани вина и Берба грожђа у Делиблату, а које су посебно обрађене у оквиру манифестационог туризма (В. Бајић, 2010; Туристичка организација општине Ковин, 2019с)

Последња, новостворена винска манифестација која промовише вински туризам на нивоу Србије, па и Јужнобанатске области је Дани отворених винских подрума. У оквиру

манifestације могуће су индивидуалне или организоване посете (вински излети винаријама уз коришћење винског пасоша. Вински пасош омогућава бесплатне дегустације 3 вртсе вина и попуст од 10-40% за куповину у 56 винарија у Србији. При посети винарији добија се вински печат у пасош. Организатори награђују учеснике који су сакупили 25 печата, вредним наградама и бесплатним винским пасошем за следећу годину. Пасош важи око годину дана. Винарије из Јужнобанатске области које су учествују у манифестацији су Вршачки виногради и винарија Виник из Вршца, Винарија Бахус, Недин, АС из Гудурице, Винарија Сочански из Великог Средишта (Serbian Adventures, без датума)

Поред манифестација за промоцију винског туризма значајни су вински туристички водичи као на пример Војвођански вински водич Петра Самарције или Винарије и виногради Србије Зорана Рапајића, вински часописи и низ интернет страница како посвећених промоцији и продаји вина, тако и интернет странице самих винарија и њихово учешће на друштвеним мрежама. Вршачки пут вина један од 8 путева вина Србије, који води ка винаријама у Вршцу, Великог Средишту и Гудурици. У њему према брошури Путеви вина Војводине и Путеви вина Србије учествују следеће винарије: Вршачки виногради и Виник из Вршца, Недин и Селекта из Гудурице, Крстов из Великог Средишта, Ђорђе и Галот из Банатског Карловца. У општини Вршац постоји двадесетак регистрованих винарија и више десетина нерегистрованих винарија. Сваки подрум викендом има посетиоце, претежно из иностранства, посебно из Румуније (Властелица, 2009; Петар Самарција, 2016).

9.9 Сеоски туризам

Сеоски туризам у Јужнобанатској области још увек само је један од потенцијала иако је 2011. године израђен Мастер план руралног туризма за подручје Јужног Баната који је финансиран од стране шпанског фонда. Ово подручје означено је као једно од 12 региона у земљи погодних за развој руралног туризма. Мастер планом обухваћене су општине Алибуна, Бела Црква, Вршац и Ковин. Планом је предвиђена изградња Центра за добродошлицу и Центра за ваздушне активности у Вршцу, објекат Српска гастрономија и свет дегустације вина у Гудурици, Центар за истраживања и открића у Девојачком бунару, Рибарско село са рибарским центром у Старој Паланци, Етно село (ревитализација) и Рурални центар за рециклажу и уметност у Белој Цркви, Дечији центар у Чардаку и Фармерска школа у Баваништу, као и проширење смештајних капацитета у руралном подручју. Предвиђене су потребне инвестиције у износу од 30 милиона еура за период од 4 године. Од тог износа око 10 милиона је предвиђено за смештајне објекте. У истом периоду предвиђени су приноси од 8,7 милиона еура, а тек у петој години приноси плана би био већи од укупних акумулираних инвестиција. Пројекат је требао да допринесе повећању броја запослених, броја туриста и прихода од туризма. Почетак реализације плана је требао је да буде 2011. године. Међутим, званични статистички подаци показују да се у периоду од 2011 до 2014. године на територији Јужнобанатске области у сектору услуге смештаја и исхране инвестиције износиле 1,4 милиона еура, број запослених повећан за 32%, а број туриста опао за 1,3%. Истовремено, теренским истраживањем је утврђено да су општине више улагале у инфраструктуру и манифестациони туризам него у развој сеоског туризма. То указује да су често стратегије и планови засновани на нереалним циљевима и да су тешко примењиве, међусобно неусклађене, финансијски и логистички неподржане од стране државних институција, а редвиђања промета туриста сувише оптимистична (UNWTO, 2011; Републички завод за статистику, 2012).

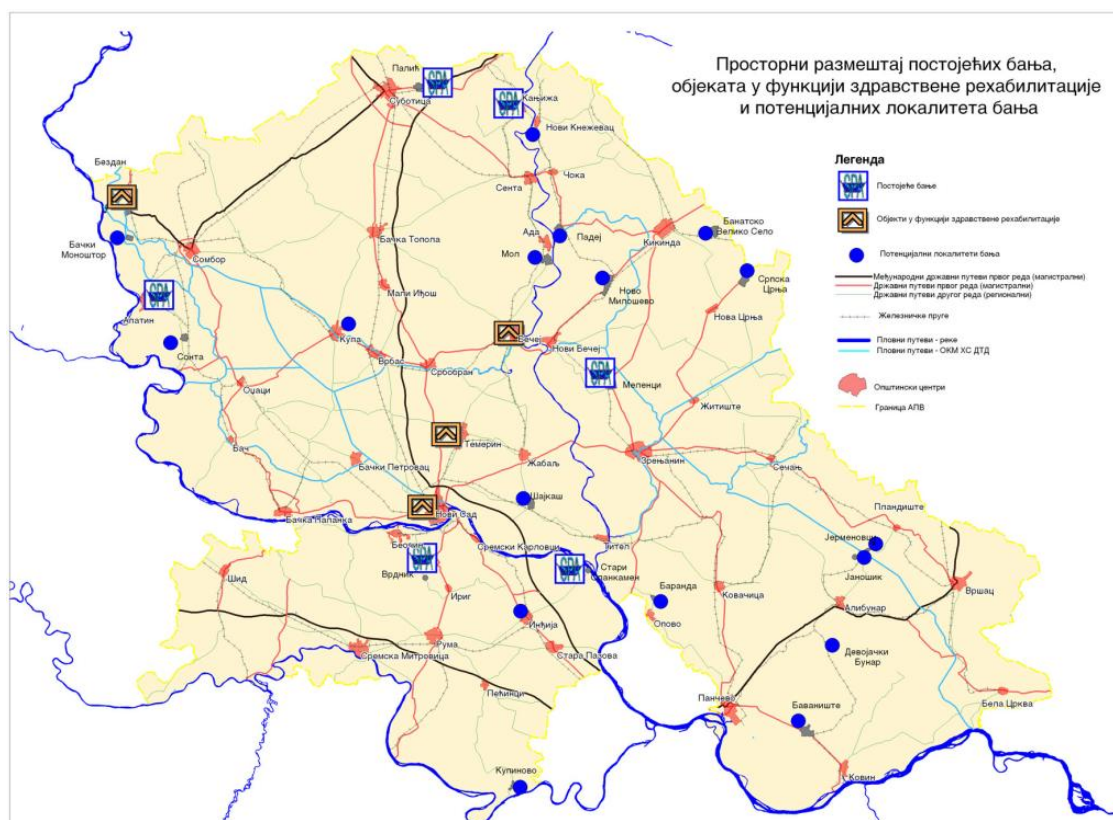
Једино сеоско насеље које се организовано баве сеоским туризмом на подручју Јужнобанатске области јесте Скореновац у општини Ковин. Половину становништва Скореновца чине Секелјани, Мађари из Буковине, као етничка целина унутар мађарског

народа, толико специфична да је јединствена у Војводини. Скореновац је најјужније место у коме Мађари чине већину становништва. Имају свој дијалект који је изузетно цењен и признат међу етнографима, јединствену културну баштину, специфичну ношњу, обичаје, кухињу, чак и писмо. Скореновачки Мађари, захваљујући стогодишњој изолованости од матице сачували су аутентичност. Удружено сеоским туризмом баве се од 2003. године. Смештај и исхрана су организовани код домаћина, а преко дана туристи одлазе на целодневне екскурзије: у Београд, Вршац, Делиблатску пешчару, Смедерево, Голубац, Виминациум, Лепенски вир, Ђердапску клисуру и слично. Целокупно локално становништво је ангажовано у развој туризма на челу са породицом Ерне. Успех села је заснован на удруживању. СТД Ерне је задужено за распоред гостију по домаћинствима на основу језика који говоре и интересовања. Располажу са 138 лежајева у 16 категорисаних домаћинстава, рестораном у домаћинству Ерне у ком се могу купити производи домаћица и занатлија, Туристичким инфо центром где се могу добити информације и купити ручно рађени сувенири (од 2016. године) и етно кућом из 18. века. Годишње остваре око 5.000 ноћења што је велики успех за село без вредне историје, садржаја и локалних атракција. У 2012. години туристи су остварили 6.572 ноћења. Скореновац су посетили претежно странци, чак 98%: из Мађарске 75% и Румуније 10%. Организоване групе су заступљене са 75%, бициклисти 10% и породичне посете 5%. Удружење сарађује са преко 15 туристичких агенција, владиних и невладиних организација из Мађарске, агенцијама из Румуније, Енглеске, Немачке и Аустрије и континуирано улажу у едукацију домаћина и промотивне активности, (Истар 21, 2011; Митровић, 2018; Туристичка организација општине Ковин, 2019i, 2019h).

У мањем обиму сеоски туризам присутан је у насељу Шушара једином насељу у Делиблатској пешчари. Специфичност насеља и непосредног окружења су разноврсност биљног и животињског света (банатски божур, подолско говече), етничка структура становништва (овде претежно живе Мађари), један од првих вододвода са ветрењачом у Европи израђен према пројекту архитекте Ајфела, ловачка кућа Фламунда, фазанерија, а смештај је могућ у оквиру католичке цркве (Истар 21, 2011)

9.10 Здравствени туризам

Здравствени туризам на територији Јужнобанатске области тренутно је на нивоу потенцијала. У оквиру Студије Размештаја бања у АП Војводини коју је урадио ЈП Завода за урбанизам Војводине, идентификовани су потенцијални локалитети бања (Слика 80). У општини Алибунар постоји неколико термалних извора богатих јодом, код Омољице на локалитету Бања постоји извор са водом која је богата фосфором, а у Баранди је налазиште лековитог блата. Лековити пелоид из слатине код Баранде анализирао је НИС Нафтагас, а елаборат о могућностима формирања бање израдио је Медицински факултет у Београду. Пелоид је погодан за употребу при лечењу реуматизма, стања након траума и хроничних обољења генито-уринарног тракта. Може да се користи као облога или у облику купке (ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2006с).

Слика 80. Бање и потенцијалне бање у Војводини (Извор: (ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2006с))

На сектору Јаношик-Јерменовци у периоду од 1973. до 1976. године постојало је бањско лечилиште са затвореним базеном за лечење и отвореним базеном за рекреацију. Термоминерална вода из бушотине Је-17 добијала се са дубине 982 m. Вода је имала температуру 48 °C и издашност од 300 l/m. Хемијском анализом утврђено је присуство брома, јода, водоник-сулфида, стронцијума, гвожђа, баријума, радона и радијума. Радиоактивност воде је износила 88 pCi/l. То је бушотина са најрадиоактивнијом водом и највећим присуством јода пронађена на тлу Војводине. Вода се може користити за лечење хроничних реуматских обољења, астме, обољења крвних судова и стерилитета. За време употребе базена постојала је могућност смештаја у 22 приватне куће колоније Нафтагаса. Завод за урбанизам и комунално-стамбена питања из Новог Сада израдио је давне 1979. године Урбанистички пројекат за Здравствени и туристичко-рекреативни центар у Јаношику, који до данас није реализован. Према пројекту, Центар је требао да има здравствено-лечилишну, спортско-рекреативну, ловно-риболовну и манифестациону функцију, а градио би се на пољопривредном земљишту општине Алибунар, јужно од пута Јаношик - Јерменовци, дуж канала ДТД (Општинско веће општине Пландиште, 2016; „Туристички потенцијали Општине Алибунар“, 2009).

На локалитету Бања код Омољице откривен је 1964. године извор лековите воде приликом бушења за потребе Нафтагаса. Температуре воде на извору је око 30,5 °C (хипотермални извор). Извор представља потенцијал здравственог туризма, јер су анализе Института за рехабилитацију Београда из 1999. године показале да је вода погодна за рехабилитацију после ортопедских повреда, за лечење гастроинтестиналних и реуматских обољења. Славина бушотине је затворена, али цури танак млаз воде. Поред извора налазе се запуштени омањи базени и импровизирана свлачионица. Упркос забрани купања, у летњим месецима овде се могу срести купачи (Јанковић, 2017a; ЈП „Дирекција за изградњу и уређење Панчева“, 2014).

Једина дубинска термо-минерална вода која се користи је издан код Девојачког бунара у Делиблатској пешчари. Издан је у употреби од 1986. године, њоме газдује Туристичка организација општине Алибунар и користи се за пуњење отвореног рекреационог базена (Слика 81) (Башић и остали, 2005; Богдановић & Марковић, 2005).

Слика 81. Базен на излетишту Девојачки бунар (Фото: Н. Дракулић Ковачевић, 2015)

Од смештајних објекта велнес услуге нуди хотел Вила Брег у Вршцу, ТН Релакс у Ковачици и Апартаменти Перла у Панчеву (Вила Брег, без датума-f; Естетик студио Перла, без датума; Туристичко насеље Релакс, без датума-b)

Специфичност Јужнобанатске области су микроклиматске одлике Делиблатске пешчаре и Вршачких планина које им дају карактер ваздушне бање. Ваздушне бање и климатска места су места где се сусрећу различита ваздушна струјања, имају велику годишњу инсолацију, високу концентрацију јона и озона у ваздуху, мало падавина и магли, блага лета и зиме, без аерозагађивача. Иако ваздушне бање имају велики туристички потенцијал, нарочито у оквиру здравственог туризма, оне не представљају самостални туристички мотив.

Утврђено је да се микроклиматске карактеристике Пешчаре, посебно локалитета Девојачки бунар, подудара са Златиборском климом. Због чистог ваздуха у Пешчари се препоручује боравак деци, спортистима и рековалесцентима (ЈП „Војводинашуме“, 2011).

Захваљујући климатским приликама, посебно ветру који овде дува преко 200 дана годишње из свих праваца, надморској висини и вегетацији, Вршачке планине представљају ваздушну бању која је нарочито благотворна за астматичаре. Пејзажи и погодна клима привукли су краљицу Марију Карађорђевић да заједно са угледним грађанима подигне 1936. године одмаралиште на 357 m надморске висине. Данас је то дечије одмаралиште Црвеног крста (Бугарски и остали, 1995; Обрадовић, 2009).

10 АНАЛИЗА СТРАТЕШКОГ ПЛАНИРАЊА И ПРОЈЕКТА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Развојем туризам на територији Јужнобанатске области баве се локалне туристичке организације, сектори надлежни за туризам у оквиру општина, канцеларије за локални економски развој и регионалне агенције за развој. Последњих петнаест година донето је низ стратегија и планова на националном, регионалном и локалном нивоу које се односе у већој или мањој мери на туризам, а реализовно је и низ пројеката унапређења туристичке понуде који су финансирани из фондова јавног сектора, страних фондова или кроз пројекте прекограничне сарадње.

Како би превазишли проблеме у привреди и туризму све општине Јужнобанатске области доносе стратегије развоја у којима се инсистира на одрживом развоју, а развој туризма се поставља као стратешки циљ.

Општина Вршац се у Локалној стратегији развоја Вршца 2009-2019 определила за 11 стратешких циљева међу којима су *Град музеј*, *Вршац најбоља викенд дестинација* и *Вршац град спорта*, али и за развој пословног туризма. Да би остварили пројекат предвиђена је модернизација менаџмента туристичке организације и манифестација, побољшање инфраструктуре и објеката туристичке понуде, обједињавање туристичке понуде и њена промоција. До сада се највише радило на развоју винског, културног, пословног, манифестационог и спортско-рекреативног туризма (Град Вршац, 2016; Општина Вршац & Банат доо, 2008).

Општина Вршац је најбољи пример развоја туризма на територији Јужнобанатске области, са приступом развоју туризма на више нивоа и у различитим областима. У последњих петнаест година општинска власт и локална туристичка организација унапредили су промотивне активности израдом низа брошура и појачаним учешћем на домаћим и међународним сајмовима, активни су учесници на друштвеној мрежи Фејсбук, отворен је информативног центар на Вршачким планинама и у центру града са сувенирницом, постављен је у центру туристички информативни тач скрин тотем, постављена туристичка сигнализација, уређено је градско језгро са новим мобилијар и паметном клупом (бежични интернет и пуњење телефона), отворен је Културни центар Баната – Конкордија и Стеријина родна кућа, унапређена је хотелска понуда града са хотелским и ванхотелским садржајем, повећани су смештајни капацитети у приватним домаћинствима, повећан је квантитет и квалитет понуде винског и манифестационог туризма, врши се континуирано истраживање Вршачке бербе грожђа (анкетно истраживање посетилаца), за посетиоце је отворена Вршачка кула, уређен је терен за риболовце на каналу ДТД у Стражи, изграђен је базен на Вршачком језеру и друго. О напредку туризма сведоче и награде које освајају Вршчани. Туристичка организација општине Вршац освојила је 2012. године Златну плакету за квалитет за манифестацију Дани бербе грожђа на Сајму туризма у Новом Саду, а 2013. године проглашена је од стране туристичких новинара „Шампионом туризма 2013. године. ТО Вршца освојила је и награде за публикације градски водич и пут вина. Признање Капија успеха за квалитет услуга у 2014. години, у категорији етно ресторана добио је ресторан Динар, а у категорији хотела, хотел Србија. Плакету додељује Привредна комора Војводине туристичким предузећима који на најбољи начин представљају мултиетничку заједницу Војводине и значајно доприносе обликовању војвођанских туристичких вредности (Град Вршац, 2016; ЕВршац, 2018; Туристичка организација општине Вршац, без датума-а).

У циљу развоја туризма општина Ковачица доноси Стратегију развоја туризма општине Ковачица 2014-2020, док је пре доношења поменуте стратегије туризам обухваћен у стратегији развоја општине од 2010-2015. У стратегији Општина се

определила за пет пројеката: одржив развој културног туризма реконструкцијом музеја Михајла Пупина у Идвору, еко и руралног туризма изградњом еко-кампа у Потамишју између Идвора и Уздина, организовање волонтерских кампова за младе на локацији Јармочинско, организовање фотосафарија и уређење рута и пунктова, изградња туристичке инфраструктуре и супраструктуре (бициклическе стазе). Истовремено су дефинисани стратешки циљеви развоја туризма:

- **повећање броја ноћења за 50% до 2020. године** помоћу програма
  - *позиционирање Општине као туристичке дестинације* (веб-сајт, прекогранична сарадња, обележавање објеката на гугул мапи),
  - *повећање тражње за туристичким производима* (веб-сајт, вишејезичан садржај),
  - *унапређење маркетинг менаџмент дестинације* (израда стратегије туризма, промоција најважних манифестација, израда маркетинг стратегије галерија наивног сликарства),
- **развој туристичких производа** преко програма
  - *унапређења постојећих туристичких производа* (продаја слика преко Интернета – ГНУ),
  - *креирања нових туристичких производа* (фотосафари, посматрање птица, етно-кућа у Ковачици, етно-центар Уздин, тим-билдинг),
- **унапређење туристичког производа заснованог на одрживом развоју** преко програма
  - *развој културног туризма* (уређење екстеријера галерија, прилаз за инвалиде, уређење ентеријера галерија, реконструкција музеја Михајла Пупина, наставак пројеката Ризница туризма, сувенирница, проширење паркинга, уређење прилаза),
  - *развој руралног туризма* кроз реконструкцију ТООК салаша, промоцију живота на селу (за децу) и беби-зоо врт са домаћим животињама,
  - *развој манифестационог туризма* преко повезивања сродних манифестација и уклапање са другима у вишедневну понуду, афирмација такмичења у пецању, резбарењу воћа, организовање ликовне колоније са музичким програмом, обједињавање летњих манифестација у Културно лето, организација летњег кампа стоног тениса, дечијег карневала, афирмација Божићног вашара, научног кампа, ЕХ-ЈУ феста, летње недељно забавно поподне),
  - *развој осталих видова туризма*- креирање руте обиласка верских објеката и прилагођавање њиховог радног времена верских, камп за младе, еко-камп, стандардизација гастрономске понуде ресторана, ТООК салаш са винским туризмом,
- **повећање смештајних капацитета за 50% до 2020. године**
  - категоризација и стављање у функцију нових смештајних капацитета у домаћој радиности (подстицаји на локалном нивоу, стандардизација објеката, едукација о руралном туризму),
  - проширење постојећих капацитета (еко-камп и пратећа инфраструктура, научни камп у оквиру старе школе, hostel),
- **унапређење туристичке инфраструктуре и супраструктуре**
  - *унапређење постојеће туристичке инфраструктуре и супраструктуре*(изградња игралишта за децу при смештајним објектима и главним атракцијама, јавна расвета, редован јавни превоз ка Идвору и Уздину, обнова туристичке сигнализације,

санација спортских терена, адаптација куглане, постављање нове поставке у Музеју Пупина)

- *изградња нове туристичке инфраструктуре и супраструктуре* (адаптација ловачког дома у Ковачици, туристички воз наиве, изградња осматрачница за птице,, формирање терена за пејнтбол, изградња спортске хале у Ковачици, стазе за трчање, бицикличке стазе, стазе за трекинг, докова за кајаке на Тамишу,, голф терена)
- **повећање запослености у туризму за 20% до 2020. године**
- *повећање запослености у смештају туриста и угоститељству* (оснивање Гритерс сервиса, едукација пружалаца услуга, оснивање креативног туристичког центра, формирање туристичко-информативних пунктова, школе веза и ручних радова) (Општина Ковачица, 2014)

Туристичке активности су груписане у шест зона: Потамишје (Идвор-Уздин) за лов, риболов и излете, Дебељачки салаши за лов и вински туризам, депресија југоисточно од Падине за спорт, рекреацију и злете, зона југоисточно од Ковачице – развој спортско-рекреативних активности (базен) и винског туризма, Дебељачка језера за риболов и излете и Црепаја за спорт и рекреацију (хиподром). ТОК је основана 2006. године и највише је унапредила свој рад у односу на друге ЛТО, што се може уочити по активном учешћу на домаћим и иностраним сајмовима, издатим брошурама (од 2008. године) и туристичким мапама, снимљеним промотивним спотовима и филмовима, сарадњи са познатим емисијама (Гастрономад, Жикина шареница и друге), унапређеном вишејезичном вебпрезентацијом, активним налогом на Фејсбуку, Твитеру и Јутјуб каналу (Општина Ковачица, 2014; Туристичка организација општине Ковачица, 2019m, 2019г).

Општина Панчево је спровела је ревизију општинске стратегије 2014. године. Новом стратегијом туризам је један од 11 приоритета. Стратешки приоритет развој туризма и укључивање туристичке понуде Панчева у понуду Београда планира да се оствари преко следећих програма:

- **ревитализација старог градског језгра и уређење приобаља** (са реконструкцијом Народног музеја, Вајфертове пиваре, Црвеног магацина, изградњом висећег моста преко Тамиша, обнова светионика и изградња бицикличке стазе до истог, успостављање речне линије до Беле Стене и друго)
- **унапређење туристичке понуде** (израда акционог плана развоја туризма 2016-2020, постављање туристичке сигнализације, унапређење манифестација, изградња музеја Неолитске културе у Старчеву, изградња туристичке инфраструктуре на Пољавици, изградња пешачко-бицикличких стаза) (Општина Панчево & Банат доо, 2014).

Развој културног туризма обухваћен је Стратегијом развоја културе у Граду Панчеву 2016 - 2020. године. Стратегија се односи на четири кључне области: наслеђе, публика, установе културе и савремено стваралаштво. Акциони план за наслеђе обухвата развој културног туризма, односно брендирање културног наслеђа и подршку сарадњи са сектором привреде, а акциони план за публику обухвата културни туризам, односно стварање утиска уређеног, безбедног и отвореног града у коме се негује култура и суживот, интернет презентације града које су доступне за све посетиоце и утврђивање идентитета и бренда града и припадајућих насеља (Град Панчево, 2016с)

Последњих десетак година у континуитету ради се на уређењу старог градског језгра (тротоари, мобилијар, туристичка сигнализација), реконструисана је Народна башта (у којој се одржавају концерти, књижевне вечери), уређен је парк Барутана (са бицикличком стазом, скејт-парком, зидом за слободно пењање, спортским теренима, постављен део туристичке сигнализације, уређене пешачке и бицикличке стазе), унапређена манифестација Интернационални карневал Панчево, реконструисани су

светионици, основана Туристичка организација, туристички информативни центар и продавница сувенира, постављена веб презентација ТО и профили на друштвеним медијима, изабрано идејно решење за реконструкцију Вајфертове пиваре, уређен Тамишки кеј са Градском плажом, усвојен пројекат Неолитско Старчево и изградња реплике неолитског насеља, уведена пловидба катамараном по Тамишу и друго (Град Панчево, 2016с, 2017б, 2017а; Општина Панчево & Банат доо, 2014; Панчево, 2015; Радио-телевизија Војводине, 2018; Туристичка организација Панчево, 2014с, 2014б, 2014д; Удружење неолитско Старчево, 2012).

Општина Бела Црква је у оквиру Стратегије развоја општине од 2014 -2020 године дефинисала приоритетну област развој економије у оквиру које је постављен стратешки циљ Подршка и промоција развоја одрживог туризма. Предложене мере за остваривање циља су:

- **унапређење туристичке понуде кроз предложене пројекте**
  - унапређење квалитета и повећања броја смештајних капацитета у приватном сектору
  - изградња Културно-манifestационог и Еколошко-образовног центра у Старој Паланци,
  - ревитализација градског језгра,
  - образовна фарма,
  - креирање заједничког прекограничног производа Бисерна огрлица Баната,
  - Подршка, едукација и промоција развоја мултикултуралног туризма (изградња мини музеја руских кадета, поширење чешког музеја)
  - покретање Карневала на води и
  - подршка, едукација и промоција развоја руралног туризма,
- **унапређење туристичке инфраструктуре**
  - уређење излетишта и зелених површина (стазе, клупе, одморишта, дечија игралишта, хортикултура)
  - уређење урбаних целина (поплочавање, фонтана),
  - претварање дела главне улице у пешачку зону,
  - ревитализација Луга на Нери са пратећом излетничком инфраструктуром – павиљони, језерца, ботаничка башта, стазе фонтане,
  - чишћење језера од муља и алги,
  - изградња аква парка,
  - формирање бициклическог центра Бела Црква,
  - изградња пешачке и бициклическе стазе крај Нере (Кусић-Бела Црква-Врачев Гај-Стара Паланка),
  - изградња шумљених пешачко-бициклических стаза око белоцркванских језера,
  - постављање и одржавање туристичке сигнализације,
  - изградња омладинског кампа,
  - обележавање и активирање археолошких налазишта за потребе туризма,
  - формирање туристичко-музејске пруге Оравица-Јам-Јасеново-Бела Црква-Базјаш (најстарија пруга на Балкану),
  - адаптација етно ресторана/пансиона Стари млин на Јаруги крај Луга на Нери и
- **побољшање видљивости туристичке понуде**
  - унапређење квалитета промотивног материјала за сајмове и друге манифестације

- унапређење пословне сарадње са медијским кућама
- организован наступ на домаћим и међународним сајмовима (Општина Бела Црква & Банат доо, 2014).

Општина Ковин је и у претходној стратегији посматрала туризам уз пољопривреду као важног покретача развоја општине. У складу са тим основана је 2007. године Туристичка организација општине Ковин. Актуелна Стратегија развоја општине бави се туризмом у оквиру економског развоја. Стратешки циљ је промоција и подршка туризму као развојној шанси општине Ковин. Специфични циљеви у туризму су:

- **повећано учешће општине на регионалном туристичком тржишту**
  - регионално повезивање ради атрактивнијег туристичког производ,
  - подршка развоју еко-руралном туризму,
  - снажнија промоција,
- **ставити у функцију све природне и културне потенцијале**
  - унапређење доступности потенцијала,
  - реконструкција и ревитализација ресурса,
- **подршка развоју људских и материјалних ресурса,**
  - унапређење и повећање броја смештајних капацитета,
  - едукација људских ресурса.

У оквиру акционог плана предвиђено је низ пројеката за туризам:

- израда Стратегије развоја туризма,
- развој регионалног туристичког производа,
- Каструм кафе – пут освајача,
- формирање регионалног туристичког ентитета Банат,
- Пут банатске кухиње,
- Реконструкција етно куће у Скореновцу,
- изградња језера у Скореновцу,
- заједничке туристичке активности са управљачима заштићених добара (фото-сафари, бициклизам, едукације),
- промоција научних потенцијала
- промоција екотуризма,
- промоција ловног и риболовног туризма,
- организација локалних манифестација,
- учешће на сајмовима туризма у земљи и иностранству
- изградња марине на Дунавцу
- изградња бицикличке стазе као дела руте Еуро вело 6 и реконструкција постојеће
- реконструкција макете тока Дунава на Старом Граду,
- уређење језера Провала са научном и осталом инфраструктуром,
- уређење Жарковачке аде са научном и осталом инфраструктуром,
- изградња инфраструктуре код језера Шљункара,
- реконструкција војничких гробља у општини,
- Туристички центар АДА – Ковин,
- Бањско туристички центар термалне воде Баваниште
- Изградња аутодрома,
- Изградња бицикличког кампа и еко салаша са инфраструктуром
- Ловачки дом – Мраморак
- едукација локалних туристичких водича,
- едукације у еко руралном, научном и ловном туризму,

- едукација у сарадњи са управљачима заштићених добара за туристичке водиче (Општина Ковин & Банат доо, 2014)

Као приоритетни пројекат означен је Уређење приобаља општине Ковин и изградња марине у Ковину. Пројекат је представљен 2015. године у Привредној комори Србије, али до средине 2019. није реализован. Од 2017. године општина Ковин усмерава се на нов пројекат Спортски центар Шљункара у Ковину. Пројектом је предвиђена изградња базена, спортских терена, бунгалова, угодитељских објеката, уређење плаже. Истовремено је у току 2018. године средства које издваја Општина за туризам удвостручена, са пет на више од 10 милиона динара, а туризам је препознат као важна делатност, одмах иза пољопривреде (Општина Ковин; Општинска урава Ковин, 2017; Општина Ковин, 2017).

Општина Алибунар у оквиру Стратегије развоја општине од 2014 -2020 године одредила је главне делатности: пољопривреда, туризам, прерада пољопривредних и шумских производа, коришћење природних ресурса у економске сврхе, услуге становништву и привреди, социјална заштита старијих особа. Туризам је у оквиру стратегије обухваћен стратешким циљем рурални развој.

Предложене мере и програми у оквиру туризма су следећи:

- израда мастер плана развоја туризма
  - развоја сеоског туризма,
  - туризма у заштићеним природним добрима,
  - ловног туризма (Скупштина општине Алибунар, 2013).

У току 2019. године из буџета Општине предвиђено је око 11,5 милиона динара за развој туризма (1,42%), од тога око 3,5 милиона за промоцију (Општина Алибунар, 2018а).

Општина Планишће туризам помиње у оквиру стратешког циља модернизација и подизање квалитета услуга у друштвеним делатностима. Туризам је обухваћен следећим програмима:

- унапређење рада институција и установа
  - пројекат израде пропагандног материјала за сајмове и
  - меморандум успостављање јавно-приватног партнерства у туризму
- афирмација спорта
  - изградња Здравствено-рекреативног центра на хидротермалном налазишту у Планишту
- организација културних манифестација

У стратегији се наводи да су регистровани туристи приказани у статистичким документима радници који су ангажовани на пословима који се одвијају у Општини, а страни туристи људи који су пореклом из општине, али имају страни пасош. Тиме се указује да правих туриста који ноће на територији нема (Општина Планишће & Банат доо, 2014).

Поред Стратегије за развој општине, туризам је обухваћен новијим документом под називом Програм заштите и управљања културним, историјским и природним добрима и знаменитостима општине Планишће (2016-2026). У оквиру програма као стратешки циљеви наводе се: развој културног, здравственог, ловног, спортско-рекреативног, конгресног и верског туризма, као и развој смештајних капацитета, успостављање партнерских односа са општинама из региона и приватног и јавног сектора. Акциони план за културни туризам обухвата израду макета двораца, обуку водича, успостављање интеркултуралних манифестација и садржаја, промоцију на сајмовима, а за екотуризам изградњу осматрачнице, обуку водича, формирање еколошких тура. План за етнотуризам обухвата откуп и реконструкцију сеоских кућа, реконструкцију завичајне куће, израду и продају аутентичних сувенира, а за спортско-рекреативни туризам изградњу трим стазе Ројга – Маргита, изградњу бицикличке стазе, изградњу спортског центра у Планишту и уређење паркова за децу. Акциони план за здравствени туризам

предвиђа изградњу бањског комплекса у Пландишту, а за агротуризам изградњу пољопривредног музеја и производњу здраве хране. За ловни туризам се планира изградња објекта за смештај, израда трофеја и формирање одгајалишта за фазане, дивље свиње и јелене (Општинско веће општине Пландиште, 2016).

У општини Пландиште не постоји локална туристичка организација. Туризам је у надлежности општинске управе, удружења за туристичку промоцију Планадијум и Културно образовног центра Вук Караџић (Општина Пландиште, 2016d; Општинско веће општине Пландиште, 2016).

Општина Опово стратегијом локалног одрживог развоја општине Опово 2007-2017 дефинише главне и специфичне циљеве развоја. У оквру главног циља допринос развоју привреде дефинишу се специфичне интервенције које се односе на развој туризма:

- оснивање туристичке организације,
- искоришћеност културне баштине,
- искоришћеност реке Тамиш и приобаља,
- Изградња бање у Баранди (Општина Опово, 2007).

Анализирајући Стратегије развоја општина може се закључити да су у облсати туризма често идентификовали све потенцијалне облике туризма, а не облике туризам и активности које је могуће реално спровести у датом временском периоду. Поред тога прецењене су кадровске, организационе и финансијске могућности за реализацију већине пројеката, као и заинтересованост туриста. Формирању приоритета, циљева и мера не претходи истраживање тржишта и спремности потенцијалних туриста да одаберу туристичку активност коју желе да развијају на нивоу општине. Истовремено изостаје заинтересованост за реализацију пројеката на вишем нивоу што додатно доводи до тога да се стратегије свODE на листу жеља, а не на циљеве које је могуће оставрити.

Од значаја за развој туризма Јужнобанатске области су и стратегије и студије које обухватају шире подручје као што су Регионална развојна стратегија Банат 2009 -2013, Стратегија развоја туризма Баната (студија), Студија туристичког потенцијала Јужнобанатског округа, Маркетинг стратегија туризма Војводине, Мастер план одрживог развоја руралног туризма Србије – Јужни Банат који је финансиран од стране шпанског Фонда за достизање миленијумских циљева развоја, али и просторни план уже просторне целине, односно Просторни план подручја посебне намене специјалног резервата природе Делиблатска пешчара.

Једна од новијих студија и прва која обухватају анализирано подручје је Студија туристичког потенцијала Јужнобанатског округа – Акциони план из 2017. године коју је израдила Регионална развојна агенција Јужни Банат из Панчева. У Студији се прелажу три приоритета развоја туризма и 34 пројекта са роком имплементације од пет година (од 2018. до 2022. године) у укупној вредности од 10,8 милиона еура. дефинисани приоритети су:

- **Успостављање организационог оквира за управљање туризмом Јужног Баната** (модернизација рада ЛТО, увезивање ЛТО и развој јавно – приватног партнерства, едукација, подршка стартаповима, мапирање инвестиционих потенцијала и израда инвестиционих понуда),
- **Унапређење услова за развој и инвестиције у туристичку инфраструктуру** (модернизација саобраћајне инфраструктуре, отварање визиторског центра у Делиблатској пешчари, отварање Европског центар за тестирање теренских аутомобила на песку, иновирање музејског комплекса Михајло Пупин и дигитализација поставки, увођење крстарења на линији Панчево – Ковин – Бела Црква – Голубац, активација неолитског насеља Старчево и постављање туристичке сигнализације,) и
- **Развој и промоција туристичких производа** (дефинисање интегрисаног туристичког производа Јужног Баната – у излетничком туризму, туризму

специјалних интереса, туризму заснованом на активном одмору; *унапређење понуде* – уређење Горанског дома са кампиралиштем, излетишта и базена на локалитету Девојачки бунар, реконструкција макете Дунава и изградња спортско–рекреативног центра на језеру Шљункара у Ковину и постављање мобилијара, опремање стазе Еуровело 6 код Ковина, опремање плаже Бела стена у Панчеву, уређење плаже Вршачког језера, изградња авантура парка на Вршачким планинама, опремање пешачких и бициклических стаза у Вршцу, опремање плажа мобилијаром и додатним садржајем на Белоцркванским језерима, уређење пешачких и бициклических стаза око Белоцркванских језера, постављање осматрачница и чека у Делиблатској пешчари и *унапређење промоције и продаје туристичких производа* – дигитални маркетинг са кампањама на друштвеним мрежама, унапређење односа са јавношћу и унапређење канала продаје) (Регионална развојна агенција Јужни Банат доо, 2017).

Институције надлежне за развој туризма у Области су општине, локалне туристичке организације, локалне канцеларије за економски развој, регионална развојна агенција Регионални центар за друштвено-економски развој – Банат из Зрењанина, кластери – Дунавски туристички кластер: Истар 21, покрајински секретаријати и надлежно Министарство.

Сваке године на националном и покрајинском нивоу расписују се конкурси за развој туризма. Међутим проблем са конкурсима представља слаба обавештеност туристичке предузећа о конкурсима у току, услови конкурса и кратко време за аплицирање. У току 2018. године покрајинска влада суфинансирала је три пројекта у Јужнобанатској области :

- Набавка, испорука и монтажа ограде око отворених базена на Вршачком језеру – Град Вршац
- Уређење и опремање парка за бицикле у склопу СРЦ у Опову и
- Опремање туристичког Инфо центра са инфо пултом и пратећим садржајем – Општина Пландиште (Покрајински секретаријат за привреду и туризам, 2018).

Поред пројеката које финансира држава, постоји низ пројеката који су део прекограничне сарадње. Програми прекограничне сарадње су инструмент Европске уније за пружање подршке сарадњи институција у пограничним областима суседних држава, са циљем да се унапреди друштвено-економски, културни и историјски ресурси тих области. Програми помажу институцијама у Србији да раде у складу са правилима структурних фондова која важе за земље чланице ЕУ. Република Србија је у овај вид сарадње први пут укључена 2004. године кроз Суседске програме финансиране из програма КАРДС 2000-2006, затим ИПА - финансијског инструмента Уније за подршку приступању за период 2007-2013, а тренутно у оквиру области политике регионална и транснационална сарадња ИПА II перспектива 2014-2020. У оквиру финансијског периода 2007-2013. Србија је имала на располагању 1,4 милијарде евра за помоћ транзицији и изградњи институција, прекограничну сарадњу, регионални развој, развој људских ресурса и рурални развој. За прекограничну сарадњу је било намењено око 69 милиона евра. Србија учествује у осам програма прекограничне сарадње: са Мађарском, Румунијом, Бугарском, Босном и Херцеговином, Хрватском и Црном Гором, Јадрански програм и Југо-источна Европа. Пројекти који се финансирају су мали инфраструктурни прекогранични пројекти, пројекти економске сарадње, активности везане за заштиту животне средине, туризам, културу, пољопривреду, образовање, истраживање и развој, запошљавање, институционалну сарадњу. Средства су бесповратна, са обавезом да корисник донације финансира пројекат у износу од минимум 15% од вредности пројекта. Средства се додељују путем јавног конкурса. (Вујачић & Миленковић, без датума).

У оквиру ИПА II перспектива 2014-2020, Србији је стављено на располагање 1,5 милијарди евра за демократске промене и администрацију, владавину права, животну средину, транспорт, енергетику, конкурентност и иновације, образовање, запошљавање и социјалну политику и пољопривреду и рурални развој. До краја јанура 2019. године финансирано је 67 пројеката са око 67 милиона евра у оквиру прекограничне сарадње са Румунијом (European Commission, 2018; Regional Office for Cross-border Cooperation Timisoara, 2018; Министарство за европске интеграције, 2019).

Неки од прекограничних пројеката са Румунијом су:

- **Оживљавање прекограничног туризма кроз иновативне услуге у корист локалних заједница** је међународни пројекат са Румунијом, финансиран од стране ЕУ. У Србији програм је спровео Регионални центар за друштвено-економски развој – Банат. Пројекат је настао је са циљем промоције туризма у српском и румунском делу Баната и јачања конкурентности Баната као туристичке регије. У оквиру пројекта је осниван Туристички кластер Банатска рута са 10 чланова: туристичких организације општина Ковачица, Вршац, Кањижа и Нови Бечеј, Универзитет у Новом Саду, Регионална привредна комора Панчево, Српска асоцијација малих и средњих предузећа, занатских радњи и предузетника, хотели Војводина, Каштел и Регионални центар за друштвено-економски развој – Банат. Радни простор кластера налази се у Ковачици. Органи туристичког кластера су Скупштине, Управни одбор, Надзорни одбор и Менаџер кластера. Циљеви и задаци кластера су:
  - Формирање и развој туристичког производа територије Баната,
  - Подршка пласману туристичког производа територије Баната и подстицање туристичког промета,
  - Подршка јединственом маркетиншком наступу на домаћем и иностраном тржишту,
  - Активности на бољем саобраћајном повезивању туристичких локалитета на територији Баната,
  - Ширење свести о значају заштите животне средине, која је неодвојива од заштите културне баштине,
  - Подршка организованом прихвату туриста на територији Баната,
  - Јачање конкурентске позиције чланова развојем рецепивних програма, који ће бити заступљени током целе године (превазилажење сезонског пословања),
  - Подршка развоју туристичких тура и програма излета, кроз развој програма туристичких атракција, културног, бањског, манифестационог, ловно-риболовног и сеоског туризма,
  - Јачање партнерских односа у склапању уговора са домаћим и ино-партнерима,
  - Обезбеђивање средстава за оснивање и рад удружења и чланова удружења,
  - Обезбеђивање лакшег приступа фондовима за развој и повољним кредитима удружења и чланова удружења,
  - Подршка у обезбеђивању средстава и заједничком улагању у програме истраживања и развоја туризма и њему комплементарних делатности у Банату,
  - Подршка научним истраживањим у Банату из области туризма, заштите животне средине, археологије, историје, географије, етнологије и другим научним дисциплинама које су од значаја за развој туризма на овом подручју,

- Поддршка креирању и активно учешће у изради пројеката од значаја за развој туристичких атрактивних локалитета, садржаја, туристичке инфраструктуре, пројеката за подстицање туристичког промета,
  - Поддршка повезивању јавног и приватног сектора у циљу постизања веће синергије у области туризма,
  - Сарадња са националним, регионалним и локалним институцијама релевантним за рад кластера,
  - Сарадња са туристичким кластерима у земљи и иностранству ради остваривања циљева кластера,
  - Сарадња са образовним институцијама, научницима, музејима у земљи и иностранству,
  - Допринос очувању, националног, регионалног и локалног идентитета, заштита нематеријалне и материјалне културне баштине и заштита културног идентитета у светлу глобализације и стандардизације,
  - Помоћ у развоју сеоских домаћинстава у производњи здраве хране на традиционалан начин,
  - Обезбеђивање услова за подстицање развоја сувенира („Одржана оснивачка Скупштина кластера ”Банатска рута”“, 2014; Општина Ковачица, 2014; Регионални центар за друштвено-економски развој Банат, 2014)
- **Банатска културна баштина - европска баштина** – пројекат у ком са српске стране учествује Завод за заштиту споменика културе у Панчеву вредан 209.552 еура („Banat’s Cultural Patrimony-a European Patrimony“, без датума; „Пројекти“, без датума),
  - **Уређење паркова као мера за побољшање квалитета живота грађана и грађанки Баната - паркови за будућност - Parks for future** је пројекат у организацији Покрет горана и центар волонтера из Панчева вредан 117.180 еура. Главни циљ је побољшање квалитета живота и развој здраве околине у региону Баната, а посебни циљеви заштићено и очувано културно наслеђе, едукативна и културна прекогранична размена, заштићена и очувана погранична животна средина. Пројекат обухвата следеће активности: Управљачке и логистичке активности, извођење студија о парковима, обезбеђење бина на расклапање и амфитеатра, сађење дрвећа и жбуња, реновирање путева у парковима, ограда и опреме, организација догађаја (симпозијум, радионице, посете волонтера на терену), набавка опреме, инсталација „јагода дрвета“, инсталација мреже бежичног интернета, активности видљивости пројекта („Пројекти“, без датума),
  - **Караш и долина Нере - канали комуникације, путеви цивилизације** у организацији Градског музеја из Вршаца је пројекат вредан 143.020 еура. Општи циљ је промоција културног наслеђа прекограничног подручја, Караша и долине Нере, а посебни циљ је прикупљање материјала и штампање четири албума и једне књиге о историји, археологији, традиционалној привреди, ношњама и птицама из Караша и долине Нере, око тока Дунава, са подацима до краја 2010. године („Пројекти“, без датума),
  - **Дом за очување културног блага Баната - оснивање регионалног културног центра наслеђа Баната - Конкордија** спровела је Општина Вршац. Вредност пројекта је 999.925 еура. Циљ пројекта је допринос очувању културног наслеђа и културне разноликости Баната и њихово укључивање у европске културне токове, стварање услова за очување

културно-историјског наслеђа српског и румунског Баната; оснивање Регионалног културног центра наслеђа Баната; подстицај међусекторских активности. У оквиру пројекта зграда Конкордија у врши приведена је намени („Пројекти“, без датума).

- **Унапређење туристичке понуде Вршца и Дете кроз коришћење савремених технологија осветљавања** је пројекат општине Вршац вредности 865.855 еура. Циљ пројекта је поправка постојећих објеката како би постали туристичке атракције и допринос очувању културног наслеђа и верске разноликости Баната, узајамно препознавање локалних власти Вршца и Дете као природних партнера у економској, друштвеној и културној сарадњи кроз различите заједничке инвестиционе програме, унапређење међуверских и међуетничких односа становника градова Дета и Вршац које води ка бољем квалитету живота становништва у пограничном подручју. Пројектом је реализована набавка роба и услуга за осветљење три зграде у Вршцу; набавка роба и услуга за осветљење четири зграде у Дети, регистрација брэнда Ватрогасни торањ Дета и Кула Вршац код локалних органа, туристички електронски центри (тач скрин) за Дету и Вршац и целу регију Баната и израда туристичког каталога („Пројекти“, без датума),
- **Укуси и мириси Делиблатске пешчаре** је пројекат општине Алибунар вредности 308.925 еура. Циљ пројекта је повећање конкурентности локалних производа и услуга кроз идентификацију локалних производа, подршка развоју, управљању квалитетом, брендирању, представљању, информисању и промоцији, као и свеопштој слици и препознатљивости регије и њеног производа. Резултат пројекта је фестивал локалне хране, пића и традиционалних производа Укуси и мириси Делиблатске пешчаре у Банатском Карловцу одржани су почетком децембра 2011. године у трајању од два дана. На манифестацији учествовало је око 100 излагача који су представили српску, румунску и словачку храну, пиће и рукотворене. Манифестацију прати културно-уметнички програм, фолклорни наступ, изложба слика, ликовна колонија и кување банатских јела која се служе посетиоцима. Манифестација је пружила прилику посетиоцима да забележе своје утиске и критике у књигу утисака („Пројекти“, без датума).
- **Нови развој почиње прекограничним туризмом између Беле Цркве и Гилада – NEWCROSS** је пројекат општине Беле Цркве вредан 522.000 еура. Циљ пројекта је убрзање локалног развоја у прекограничном подручју Беле Цркве и Гилада у сарадњи у промоцији културног туризма - спортских викенда, подршка прекограничном туризму из Беле Цркве и Гилада који је у вези са локалним производима и другим активностима у слободно време (туризам, култура, рекреација на отвореном), побољшање локалне инфраструктуре у циљу одржавања културног и спортског догађаја „Туризам у Банату“ и развој промотивног материјала у ову сврху („Пројекти“, без датума)
- **Истраживање природе преко граница – ENABO**, је пројекат ЈП Србијашуме - Шумско газдинство Банат из Панчева и Туристичке организације општине Панчево вредан 628.447 еура. Циљ пројекта је развој туристичког привредног сектора с фокусом на еко-туризам у националним парковима у српско-румунској пограничној области („Пројекти“, без датума).
- **Делотворне мере за промовисање туризма у Банату** Туристичка организација општине Панчево 235.625,00 еура. Пројектом су обухваћени СРП Делиблатска пешчара и НП Домоглед Вала Черни („IPA/ Crossborder

program Romania - Serbia: ENABO/ Explore Nature Across Borders“, без датума)

- **Банат 22 - Промоција 22 најбоље локације и догађаја у Банату** спроведен је од стране општине Панчево. Вредност пројекта је 175.083 еура. Имплементиран је у 6 српских и румунских области, Тимиш, Караш Северин, Мехединци, северни Банат, средњи Банат и јужни Банат који обухватају површину са 52 града са око 2.5 милиона становника. Основни циљ овог пројекта је подстицање развоја туризма у Банату као средства за постизање брзе економске и социјалне интеграције ове прекограничне регије. Специфични циљ је повећање економских индикатора туризма у Банату за 5% кроз координисане напоре локалних и регионалних власти, заинтересованих страна у туризму, медија и цивилног сектора из региона Баната у заједничкој промоцији најбоља 22 туристичка производа обе земље. У оквиру пројекта реализовано је истраживање за Стратегију туризма Баната, промотивна кампања кроз јавно такмичење 22 најбоље туристичке локације и догађаја (Румунија-Србија), веб портал и база података (Глигорић, 2009; Ћирић, 2008)
- **Еко Тамиш нов туристички производ** је пројекат вредан 973.818 еура од чега је 827.745 евра из европског фонда, а носиоци пројекта су Регионална привредна комора у Панчеву и Покрет горана и центар волонтера у сарадњи са две цивилне организације из Темишвара. Резултат пројекта је још један катамаран у Панчеву за пловидбу по Тамишу, постављање мобилијара на обалама реке Тамиш, мапирање места за риболов, пешачење, бициклизам, посматрање птица и кану-кајак рута и израда мапа са додатним информацијама у виду координата, описа и фотографија, брошура са описом насеља и локалних атракција уз Тамиш, као и низ обука запослених у сектору туризма (Покрет горана и центар волонтера Панчево, 2018; Регионална привредна комора Панчево, 2018, 2019с, 2019а, 2019б)

11 ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА

Валоризација етимолошки потиче од лат. речи *valor* што значи вредност, цена. Туристичка валоризација представља стручно-методолошки поступак процењивања природних и антропогених вредности које су од значаја за развој туризма једног места, регије или земље (С. Станковић, 2016).

Туристичка валоризација према предлогу Светске туристичке организације представљена је 1997. године. Предложени критеријуми су обухваћени интерним и екстерним факторима (Чомић, 2008).

Интерни фактори означавају специфична својства и вредности сваког туристичког ресурса, појединачно. Деле се на две подгрупе:

- *Степен искористићености туристичког ресурса*
  - (А) *Урбанизација* - врста, квалитет и степен опремљености ресурса. Код врсте опреме разликује се туристичко опремање, мешовито и нетуристичко опремање, код квалитета опреме прави се разлика између доброг (квалитетна архитектура и урбанизам, пријатан изглед целине), средњег (прихватљив изглед зграда и целине) и лошег квалитет (опрема која ствара непријатан утисак о целини, запостављен урбанизам, низак архитектонски квалитет објеката и слично). Степен урбанизације се мери у три нивоа: висок, средњи, слаб.
  - (Б) *Инфраструктура* – процењују се карактеристике урбане и транспортне инфраструктуре (добра, средња, слаба), ниво понуђених услуга (висок, средњи, низак), ниво понуде у односу на потребе тражње (висока, средња, слаба).
  - (Ц) *Туристичка опрема и услуге* – процењује се њихов квантитета и квалитета: постојећи смештајни објекти (хотелски и ванхотелски смештај), комплементарна туристичка понуда (ресторани, кафетерије, ноћни клубови, занатство, спортови, туристичке агенције) и туристичке услуге (информације, комерцијализација, транспорт) и
- (Д) *Инхерентне карактеристике туристичког ресурса* су они атрактивни атрибути ресурса на којима се заснива њихова туристичка вредност. Услед разноврсности туристичких ресурса, немогуће је извршити свеобухватно испитивање свих његових битних унутрашњих карактеристика, због чега су експерти УНВТО навели неке карактеристике које се односе на један тип природног и један тип антропогеног ресурса (Чомић, 2008).

Екстерни фактори означавају елементе који омогућавају туристичко коришћење туристичког ресурса на датом простору и, као такви утичу на обим ефективне тражње.

- (Е) *Пристапачност ресурса* је последица опреме (саобраћајне инфраструктуре) која омогућава да се дође до њега. Пристапачност ће бити већа уколико постоје аеродроми, луке, железничке станице, путеви у близини ресурса или воде до њега
- (Ф) *Близина емитивних центара* значајно утиче на обим туристичких токова усмерених ка ресурсу. Да би се проценио овај фактор могуће је означити концентричне кружне зоне око испитиваног ресурса (на 100 км, 300 км, 500 км и сл.) и затим анализирати градове који се налазе у тим зонама. Већу вредност (више бодова) ће имати градови са више становника у оквиру исте гравитационе зоне.
- (Г) *Специфичност туристичког ресурса* се утврђује на основу упоређивања (компаративне анализе) са другим ресурсима исте врсте и бројем таквих

расположивих ресурса. Ова процена има три нивоа: значајна, средња и слаба специфичност.

- (X) Значај ресурса се процењује у зависности од утицаја који његов имиџ има на тржишту, односно од обима туристичке тражње усмерене ка њему и могућности комерцијализације коју пружа (Чомић, 2008).

Сматра се да су поменути критеријуме туристичке валоризације „објективним“, а да је најосетљивија група критеријума инхерентне карактеристике ресурса, које се не могу генерализовати, него се разрађују за сваки тип ресурса. Поједини аутори сматрају да недостаје група критеријума која се односи на испитивање начина доживљавања и вредновања ресурса од стране самих туриста, односно да ли задовољавају њихове потребе (Чомић, 2008).

Светска туристичка организација препоручила је израду типских формулара које би користили истраживачи при инвентаризацији и процени. Ресурси би се бодовали уз помоћ Ликертове скале у распону од 1 до 5, при чему оцена 1 означава изузетно ниску, а оцена 5 изузетно високу вредност фактора. Да би се добила укупна вредност испитиваног ресурса сабирају се прво фактори појединачних група, а затим се збир интерних множи са збиром екстерних фактора (Чомић, 2008). Следи математички приказ:

$$A + B + C + D = X$$

$$E + F + G + H = Y$$

$$(X) \times (\text{пута}) (Y)$$

Значење симбола:

A = процена урбанизације

B = процена инфраструктуре

C = процена опреме и услуга

D = процена инхерентних карактеристика ресурса

E = процена приступачности

F = процена специфичности ресурса

G = процена близине емитивних центара

H = процена значаја ресурса

X = збир процене интерних фактора ресурса

Y = збир процене екстерних фактора ресурса.

На основу валоризације и квантификације свих појединачних ресурса и елемената туристичког потенцијала дестинације, могуће је утврдити укупан атрактивни туристички потенцијал конкретне земље или регије. Он се добија тако што се саберу утврђене вредности свих ресурса и елемената уз одговарајућу пондерацију. На крају процеса може се дати процена да ли атракције поседују:

- Туристичку занимљивост, довољно јаку да би привукле људе на дату локацију,
- Умерени туристички потенцијал, који може допунити примарне туристичке атракције и унети разноликост у понуди и
- Слаб или никакав туристички потенцијал (Чомић, 2008).

У табели 35 интерни и екстерни фактори туристичке валоризације оцењени су оценом од 1 до 3, јер се већина фактора оцењују као добар, средњи и ниски (слаби). Приликом анализе манифестиција није било могуће уврстити све које се одржавају због велике бројности., те су узете у обзир само најпосећеније распоређене у току целе године.

Табела 35. Туристичка валоризација Јужнобанатске области према методологији СТО

Фактори валоризације/ Туристички ресурси	Интерни				Екстерни				СУМА	Укупна вредност ХхУ
	Степен урбанизације	Инфраструктура	Туристичка опрема и услуге	Инherentне карактеристике	Пристапачност	Близина емитивних центра	Специфичност туристичких ресурса	Значај		
ПРИРОДНИ РЕСУРСИ										
Делиблатска пещчара	3	2	2	3	3	3	3	2	21	110
Вршачке планине	3	2	2	2	3	3	2	1	18	81
Белоцркванска језера	3	3	3	2	3	2	2	2	20	99
Строги резерват природе Омољичка ада	1	1	1	2	2	3	1	1	12	35
Парк природе Поњавица	1	1	1	2	2	3	1	1	12	35
Дунав	1	2	1	2	3	3	3	2	17	66
Канал ДТД	1	1	1	1	3	2	2	1	12	32
Дебељачка језера	3	3	2	2	3	2	1	1	17	70
Специјални резерват природе Краљевац	2	2	1	2	2	3	1	1	14	49
Језеро Шаран у Баранди	3	2	2	2	2	2	1	1	15	54
Аритметичка средина за природне ресурсе	2	2	2	2	3	3	2	1	-	72
КУЛТУРНИ РЕСУРСИ - непокретна културна добра										
Галерија наивне уметност у Ковачици	3	3	2	3	3	3	3	3	23	132
Градско језгро Вршца и Панчева	3	3	3	2	3	2	2	1	19	88
Музеји	3	2	1	2	3	2	1	1	15	56
Цркве под заштитом државе	3	1	1	2	2	2	2	1	14	49
Манастири	3	2	2	2	2	2	1	1	15	54
Дворци	2	1	1	1	2	1	2	1	11	30
Археолошка налазишта	1	1	1	1	1	2	3	1	11	28
Индустријско наслеђе Панчева	2	1	1	1	2	3	2	1	13	40
Аритметичка средина за културне ресурсе	3	2	2	2	2	2	2	1	-	63
Манифестације										
Грожђебал у Вршцу	3	3	3	3	3	2	2	3	22	120
Белоцрквански карневал	2	2	2	2	3	2	3	2	18	80
Панчевачки карневал	2	2	2	2	3	3	2	2	18	80
Вршачки венац	2	2	2	3	3	2	3	2	19	90
Рок Вилиц у Бан. Соколцу	3	3	2	2	3	2	2	3	20	100
Сланинијада у Качареву	2	2	1	1	3	3	1	2	15	54
Аритметичка средина за манифестације	2	2	2	2	3	2	2	2	-	56

Извор: Аутор

На основу табеларног приказа оцене туристичких ресурса може се уочити следеће:

- Већу туристичку вредност имају природни ресурси него културни.
- Појединачно посматрано највећу туристичку вредност међу свим туристичким ресурсима, као и културним има Галерија наивне уметности у

Ковачици, што је последица њене јединствености и континуираног спровођења маркетинг активности.

- Највећу туристичку вредност међу природним ресурсима имају Делиблатска пешчара и Белоцркванска језера.
- Најпосећенија манифестација у Јужнобанатској области је Вршачка берба грожђа, што је последица дуге традиције, интензивних промотивних активности и континуираног побољшања понуде манифестације и туристичке инфраструктуре.
- Најмању туристичку вредност међу анализираним ресурсима имају археолошка налазишта, јер нису чак ни означени информативном таблом иако имају вредност међународног карактера, а затим следе дворци који нису прилагођени туристичкој тражњи, и обилазак се своди на разгледање екстеријера од свега неколико минута.
- Највећа предност природних ресурса је приступачност и близина емитивних центара (екстерни фактори), код културних степен урбанизације (интерни фактор), а регије приступачност.
- Предност и специфичност Јужнобанатске области јесте присуство великог броја заштићених природних и културних добара, међу којима се налазе поједина од међународног значаја, на малом географском подручју.
- Најслабије оцењен фактор код природних ресурса је значај који осликава имиџ ресурса и степен тражње, уз напомену да је процена степена тражње ограничена због непостојања адекватне статистике која обухвата посећеност природних добара. Међу културним ресурсима најслабије оцењен фактор је такође значај, јер сем Галерије наивне уметности у Ковачици која је позната и међународној јавности, али и спремна за прихват туриста и задовољење туристичких потреба заједно са непосредним окружењем, остали ресурси нису ни приближно припремљени за савременог туристу. Међу манифестацијама истиче се Вршачка берба грожђа која је позната ван региона и привлачи не само највећи број туриста, већ и туристе различитог туристичког мотива.
- Најслабије оцењен фактор туристичких ресурса Области су значај и туристичка опрема и услуге, што је и очекивано с обзиром да су уско повезане. Ниска оцена указује да није довољно само постојање ресурса, већ да је потребна адекватна активација ресурса, уз одговарајуће менаџмент и маркетинг активности које ће допринети повећању опште туристичке вредности локалитета и регије.

Туристичку валоризацију културних добара могуће је извршити на основу Х. ду Крос модела (Du Cros, 2000). Сама ауторка наводи да се смисао предложеног метода, иако је развијен као квантитативни, у основи своди на квалитативну анализу. Сматра да практични покушаји валоризације нису достигли жељене резултате због немогућности развијања универзалног начин пондерисања јер поједини индикатори имају различит значај на туристичку валоризацију, у зависности од контекста. Стога је модел подложен утицају личне пристрасности евалуатора, те се алат може користити само квалитативно. На пример, локални стејхолдери имају тенденцију да прецене атрактивност и значај понуде. (Du Cros & McKercher, 2015) Ипак, овај модел има своју употребљивост и у наставку ће исти бити примењен за туристичку валоризацију културних добара која су спремна за прихват туриста, односно туристима нуде више од разгледања екстеријера (Табела 36).

Табела 36. Туристичка валоризација одабраних културних добара према Х. ду Крос моделу

Субиндикатори/ Културна добра	Народни музеј у Белој Цркви	Апотека на степеништу у Вршцу	Конкордија у Вршцу	Градски музеј у Вршцу	Родна кућа Јована Стерије Поповића у Вршцу	Комплекс Михајло Пушин у Идвору	Галерија наивне уметности у Ковачици	Народни музеј у Панчеву
ТУРИСТИЧКИ СЕКТОР								
ТРЖИШНА АТРАКТИВНОСТ КУЛТУРНИХ ДОБАРА								
Амбијент	3	3	3	3	2	3	3	3
Препознатљив изван локалног подручја	0	2	3	1	0	2	4	0
Важан национални симбол	0	1	2	1	1	2	4	0
Евокативно место (интересантна прича)	1	2	2	1	1	3	3	1
Одређене особине га издвајају у односу на културна добра у непосредном окружењу	1	2	3	1	1	3	5	1
Привлачност за специјалне потребе	0	0	4	0	0	2	2	2
Комплементарност са туристичким понудом на дестинацији / региону	3	3	4	3	3	3	4	3
Туристичка активност у региону	2	3	3	3	3	0	3	2
Повезаност са културом (осликава културу)	2	2	5	2	2	2	5	4
ЗНАЧАЈНИ ФАКТОРИ ЗА ФОРМИРАЊЕ ТУРИСТИЧКОГ ПРОИЗВОДА								
Пристапачност културног добра	4	4	4	4	4	4	4	4
Саобраћајна повезаност насеља и културног добра	3	3	3	3	3	3	2	3
Близина других културних добара	3	3	3	3	3	2	3	3
Сервисне услуге (погодности)	0	1	2	1	0	2	2	2
УКУПНО	22	27	41	26	23	31	44	28
МЕНАЏМЕНТ КУЛТУРНИХ ДОБАРА								
КУЛТУРНИ ЗНАЧАЈ								
Естетска вредност	2	2	2	1	1	2	2	2
Историјска вредност	1	1	2	1	1	1	1	2
Едукативни значај	1	1	2	1	1	2	1	2
Друштвена вредност	0	0	1	0	0	1	1	2
Научни значај	1	1	2	1	0	2	0	2
Раритетност	0	3	1	0	0	3	2	1
Репрезентативност	2	3	4	3	2	3	4	3
РОБУСТНОСТ								
Осетљивост културног добра	3	3	3	3	3	3	3	3
Ниво репарације	1	2	4	2	3	2	1	2
Постојање менаџмент плана	5	5	5	5	5	5	5	5
Мониторинг и одржавање	1	1	3	2	1	1	2	2
Инвестициони потенцијал	0	0	1	0	0	0	0	0
Потенцијални негативни утицај туриста услед повећања њиховог броја	3	3	3	3	3	3	3	3

Субиндикатори/ Културна добра	Народни музеј у Белој Цркви	Апотека на степеништу у Вршцу	Конкордија у Вршцу	Градски музеј у Вршцу	Родна кућа Јована Стерије Половића у Вршцу	Комплекс Михајло Пупин у Идвору	Галерија наивне уметности у Ковачици	Народни музеј у Панчеву
Могућност да модификација, развој производа утиче негативно на физичко стање културног добра	5	5	5	5	5	5	5	5
УКУПНО	25	30	38	27	25	33	30	34

Извор: Аутор

Субиндикатори за културни значај/робусност имају осредњу вредност. Након анализе субиндикатора поставља се матрица тржишне привлачности/робусности са девет поља која дају пресек вредности укупних оцена субиндикатора туристичког сектора и укупних вредности субиндикатора сектора менаџмента туристичког добра, те се одређује којој ћелији припада одређено културно добро (Табела 37) (Du Cros, 2000).

Табела 37. Матрица тржишне привлачности/робусности одабраних културних добара према Х. ду Крос моделу

Народни музеј у Белој Цркви		Тржишна привлачност		
		Ниска (0-20)	Средња (21-40)	Висока (41-60)
Робусност	Мала (0-20)			
	Средња (21-40)		М (2,2)	
	Висока (41-60)			
Апотека на степеништ у Вршцу		Тржишна привлачност		
		Ниска (0-20)	Средња (21-40)	Висока (41-60)
Робусност	Мала (0-20)			
	Средња (21-40)		М (2,2)	
	Висока (41-60)			
Конкордија у Вршцу		Тржишна привлачност		
		Ниска (0-20)	Средња (21-40)	Висока (41-60)
Робусност	Мала (0-20)			
	Средња (21-40)			М (2,3)
	Висока (41-60)			
Граски музеј у Вршцу		Тржишна привлачност		
		Ниска (0-20)	Средња (21-40)	Висока (41-60)
Робусност	Мала (0-20)			
	Средња (21-40)		М (2,2)	
	Висока (41-60)			
Родна кућа ЈП Стерије у Вршцу		Тржишна привлачност		
		Ниска (0-20)	Средња (21-40)	Висока (41-60)
Робусност	Мала (0-20)			
	Средња (21-40)		М (2,2)	
	Висока (41-60)			

Комплекс Михајло Пупин у Идвору		Тржишна привлачност		
		Ниска (0-20)	Средња (21-40)	Висока (41-60)
Робусност	Мала (0-20)			
	Средња (21-40)		М (2,2)	
	Висока (41-60)			
Галерија наивне уметности у Ковачици		Тржишна привлачност		
		Ниска (0-20)	Средња (21-40)	Висока (41-60)
Робусност	Мала (0-20)			
	Средња (21-40)			М (2,3)
	Висока (41-60)			
Народни музеј у Панчеву		Тржишна привлачност		
		Ниска (0-20)	Средња (21-40)	Висока (41-60)
Робусност	Мала (0-20)			
	Средња (21-40)		М (2,2)	
	Висока (41-60)			

Извор: Аутор

Већи део посматраних објеката има средњу тржишну привлачност и степен робусности, што наводи на закључак да постоји простор за побољшање код готово свих субиндикатора, а нарочито на препознатљивост, уређеност за специјалне потребе и сервисне услуге. Најбоље оцењени су Галерија наивне уметности и Регионалног центра за очување културне баштине Баната у Конкордији, што се подудара са обимом посетилаца у датим објектима.

12 СВОТ (SWOT) АНАЛИЗА И МАРКЕТИНГ СТРАТЕГИЈЕ

Промене у макро и микро окружењу представљају полазне основе у обликовању маркетинг активности туристичке дестинације и предузећа (Черовић, 2002).

Макро окружење подразумева промене које се дешавају на различитим нивоима, од националног до глобалног, а у домену економије, политике, културе, технологије и екологије. Највећи утицај на маркетинг менаџмент има економско окружење, односно дискрециони доходак и фонд слободног времена као стимулативни или дестимулативни фактори. Промене у социо-културном окружењу манифестују се кроз старење популације (предвиђа се да ће до 2060. године 1/3 становника Европе имати преко 65 година (процењује се да у Србији има преко 17% становништва старијих од 65), повећању броја самаца, велику информисаност туриста, отвореност ка новим дестинацијама и упознавању нових култура, потребу за сопственим искуством и самопотврђивање, потребу за бежањем од монотоне рутине свакодневног живота и посла не само кроз један или два дужа одмора, већ и кроз мини викенд одморе. Политичко окружење одоси се на политичка дешавања и утицај државних и осталих институција на равој туризма одређеног подручја. У том смислу у Србији начињен је напредак; израђене су стратегије, мастер планови, студије, пројекти и програми од националног до локалног нивоа, формиран су кластери, либеризован је визни режим, на тржиште су ушле нискобуџетне авио-компаније и друго. Ипак, највеће промене су се одиграле у технолошком окружењу. Информационе технологије су ушле у све делатности које чине туристичку привреду и тиме олакшале туристичка кретања, резервације, плаћања, информисање и комуникацију. Еколошко окружење у туризму почиње значајније да се уважава од деведесетих година прошлог века. Притисак човека на природно окружење условило је потребу за подизањем свести о њеном очувању. Концепт одрживог развоја данас постаје незаобилазни сегмент стратегија и пословања предузећа туристичке привреде. Задатак маркетинга у односу на макроокружење је прикупљање и анализирање података који се односе на трендове у поменутиим окружењима како би предузеће успешно прилагодило и пласирало производе на туристичком тржишту (Evans, Campbell, & Stonehouse, 2003; Jauhari, 2014; Moutinho, 2000; Navío-Marco, Ruiz-Gómez, & Sevilla-Sevilla, 2018; Pender & Sharpley, 2005; Stankov, Filimonau, & Slivar, 2018; Черовић, 2002).

Микро окружење сачињавају купци, добављачи, посредници, финансијске институције, конкуренција и шира јавност (финансијска јавност, медији, држава и грађани, односно они који нису купци). Сматра се да промене које се дешавају код потрошача најзначајније и да утичу на друге компоненте микро окружења. У том смислу, може се приметити следеће промене код потрошача: у условима убрзаног начина живота, повећања животног стандарда и фонда слободног времена туристи у све већем броју трагају за очуваном природом на туристичким дестинацијама, активним одмором и висококвалитетном услугом у току путовања и на одредишту (Evans и остали, 2003; Moutinho, 2000; Pender & Sharpley, 2005; Черовић, 2002).

Управљање туризмом на дестинацији захтева примену неке од техника анализе интерног и екстерног окружења дестинације. Без обзира на избор примењене технике, идентификоваће се исти стимулативни и дестимулативни фактори развоја туризма у мањем или већем обиму распоређени у одговарајуће групе. Аутор је изабрао СВОТ (SWOT) анализу као једну од техника која се често користи у стратегисјком планирању и стратегијском менаџменту, због њене свеобухватности. СВОТ анализа подразумева анализу екстерног (шансе и претње на домаћем и иностраном тржишту) и интерног окружења (предности и недостатке). Циљ анализе је подстицање развоја туризма користећи предности и шансе, уз минимизирање претња и слабости. При сучељавању

снага и слабости са шансама и претњама, менаџмент дестинације или предузећа дефинишу или редефинишу своју визију, мисију, циљеве и стратегију за индивидуални ниво и целину. Пожељно је да анализу врши менаџери дестинације у сарадњу са компетентним консултантским кућама због специјализованих вештина и објективног посматрања предмета анализе. Узимајући у обзир честе промене на туристичком тржишту пожељно је да се SWOT анализа континуирано примењује да би се промена могла валоризовати као шанса (Colin & Richard, 2012; Stankov, Jovanović, и остали, 2018)

Применом концепта SWOT анализе на подручје Јужнобанатске области добија се листа констатација приказана у табели 38.

Табела 38. SWOT анализа Јужнобанатске области
ИНТЕРНО ОКРУЖЕЊЕ

ЈАКЕ ТАЧКЕ	СЛАБЕ ТАЧКЕ
Повољан туристичко-географски положај (близина емитивних подручја – Београда и Новог Сада)	Непостојање брэнда и слаба препознатљивост дестинације
Добра саобраћајна повезаност са осталим насељима у земљи и иностранству (коридор 10 и планирани коридор 11, магистрални путеви, близина аеродрома Никола Тесла, локални аеродром у Вршцу, железничка пруга)	Лоша локална саобраћајна инфраструктура, угоститељски капацитети скромног квалитета, мали број квалитетних смештајних капацитета и низак степен коришћења
Важније саобраћајнице доброг квалитета	Слабо коришћење резервационих система
Разноврсност биљног и животињског света са ендемичним, реликтним и раритетним врстама	Недовољна туристичка сигнализација
Бројна заштићена природна и културна добра на малом административном подручју од којих су поједина под међународном заштитом и/или међународног значаја	Скромна понуда ванпансионског садржаја на дестинацији, посебно на излетиштима
Постојећи и потенцијални рекреативни садржаји	Мали број сервисних садржаја код туристичких локалитета – тоалет, туристички водичи, бесплатни интернет
Богати ловни и риболовни терени	Лоше управљање и неодржавање ресурса под државном заштитом
Аутентична гастрономска понуда више етничких заједница и храна декларисана са географским пореклом - вршачко вино и шунка	Ограничена понуда сувенира и недостатак креативности
Здрава и квалитетна храна	Недостатак континуираних туристичких тура
Гостољубивост становништва	Касно објављивање програма манифестација
Етничка разноликост – присутне све етничке заједнице Војводине и очувано културно наслеђе	Неадекватна структура запослених у туризму и салбо познавање страних језика
Бројност и разноврсност манифестација	Недовољна сарадња јавног и приватног сектора
Туризам је приоритетна делатност у општинским стратегијама	Слабо развијена свест локалног становништва о значају развоја туризма
Отварање продавница сувенира	Ограничена промотивна активност на нивоу општине, без ширег регионалног приступа са изузетком ТО Вршац
Бесплатан интернет – приступне тачке у Вршцу и Панчеву	Непостојање интегралног туристичког производа и неповезаност понуде (кластери)
Бројна учешћа ТОВ на сајмовима у земљи и иностранству, интензивно промовисање на сајмовима, медијима, студијска путовања по Србији, блогови, друштвене мреже	Недовољан број интернет страница носиоца туристичке понуде, као и недовољно коришћење друштвених мрежа за
Присутност појединих туристичких ресурса у промотивним материјалима ТОС-а	Застарелост информација на Веб-страницама

(Делиблатска пешчара, Вршачки венац, Вршачка берба грожђа, Винофест, Штрудлијада, Сланинијада, Белоцркванска језера и Вршачке планине)	
Формиране локалне туристичке организације (само општина Опово и Пландиште немају ЛТО, али Пландиште има у оквиру Општине сектор надлежан за туризам)	Ретки и ограничени вишејезични материјали
	Ретка и спорадична истраживања тржишта и ограничена статистичка евиденција
	Проблеми са одлагањем отпада и низак степен рециклаже
	Висок степен загађња природних ресурса, нарочито канала и река
	Неконтролисана/нелегална изградња
	Недостатак новостворених туристичких атракција
	Слаба понуда сувенира
	Неразвијеност агротуризма
ЕКСТЕРНО ОКРУЖЕЊЕ	
ШАНСЕ	ПРЕТЊЕ
Нова дестинација на туристичком тржишту	Нестабилна економија – економске кризе и лоше пословно окружење
Трендови туристичке тражње (краћи и чешћи одмори, city break, зелени туристи, повећање броја учесника у наутичком туризму, активни одмор, рекреација и спорт, учење и учествовање у локалној култури)	Осетљива политичка ситуација - Косово
Континуирано повећање броја страних туриста у туризму Србије	Смањење куповне моћи домаћег становништва који чине окосницу туризма Србије
Побољшање имиџа Србије као туристичке дестинације (стално присуство на туристичким сајмовима и иностраним медијима са одабраном понудом)	Скромне инвестиције у туристичку делатност
Прекогранична сарадња у области привреде, укључујући и област туризма	Ограниченост стратегија и планова само на доношење – изостанак имплементације
Пораст употребе информационих технологија за промоцију и дистрибуцију туристичких производа што олакшава пут до крајњег корисника	Изостанак туристичких кластера
Појава друштвених мрежа и њихова популарност у области туризма	Неефикасност професионалних удружења
Коришћење ИПА фондова	Заостајање за конкуренцијом
Србија је кандидат за чланство у ЕУ	Непримењивање законске регулативе
Повећање броја нискобуџетних летова за Србију	Начин на који се регрутује радна снага и дисбаланс професија/радно место
Суфинансирање пројеката планског уређења туристичких тематских целина	Ниска стопа samozapošljavanja
Безвизни режим за већину иностраних туриста	Одсуство континуираног учења
Позитивна реакција странаца ка новооткривеним тржиштима	Изостанак бренда
Укљученост у туристичке програме и руте европе	Мали број агенција у земљи које се баве рецептивним туризмом

Извор: Аутор

На основу СВОТ анализе могу се предложити смернице за даљи развој туризма:

- изградња препознатљивог имица,
- формирање јединственог производа,
- развијање ванпансионске потрошње,
- побољшање квалитета објеката које користе туристи,
- унапређење пејзажне архитектуру,
- ставити акценат на одржавање постојећих ресурса (реализовани пројекти се не одржавају већ пропадају),
- формирање туристичких рута – пут музеја, пут манастира, пут двораца и слично,
- активна интеракција локалних стејкхолдера са туристима, потенцијалним туристима и локалним становништвом преко друштвених мрежа,
- осавремењавање веб презентација и вишејезичан садржај,
- креирање интерактивних мапа,
- увођење хот спот тачака у насељима,
- штампање вишејезичног пропагандног материјала,
- активније учешће на сајмовима,
- активнији однос ТО са локалним становништвом, пољопривредним газдинствима и носиоцима туристичке понуде (едукације, информисаност),
- успостављање партнерских односа међу стејкхолдерима,
- транспарентна додела средстава за пројекте из туризма и друго.

ТОВС (енг. TOWS) је варијација анализе матрица олакшавање повезивања интерног и екстерног окружења и формирање стратегије. Ова анализа формира четири комбинације стратегија:

- Макси-макси (енг. S-O) - постојећим снагама користе се прилике за развој туризма, најпожељнија стратегија,
- Макси-мини (енг. S-T) користе се снаге да би се отклониле или смањиле претње за развој туризма,

не или свеле на минимум.

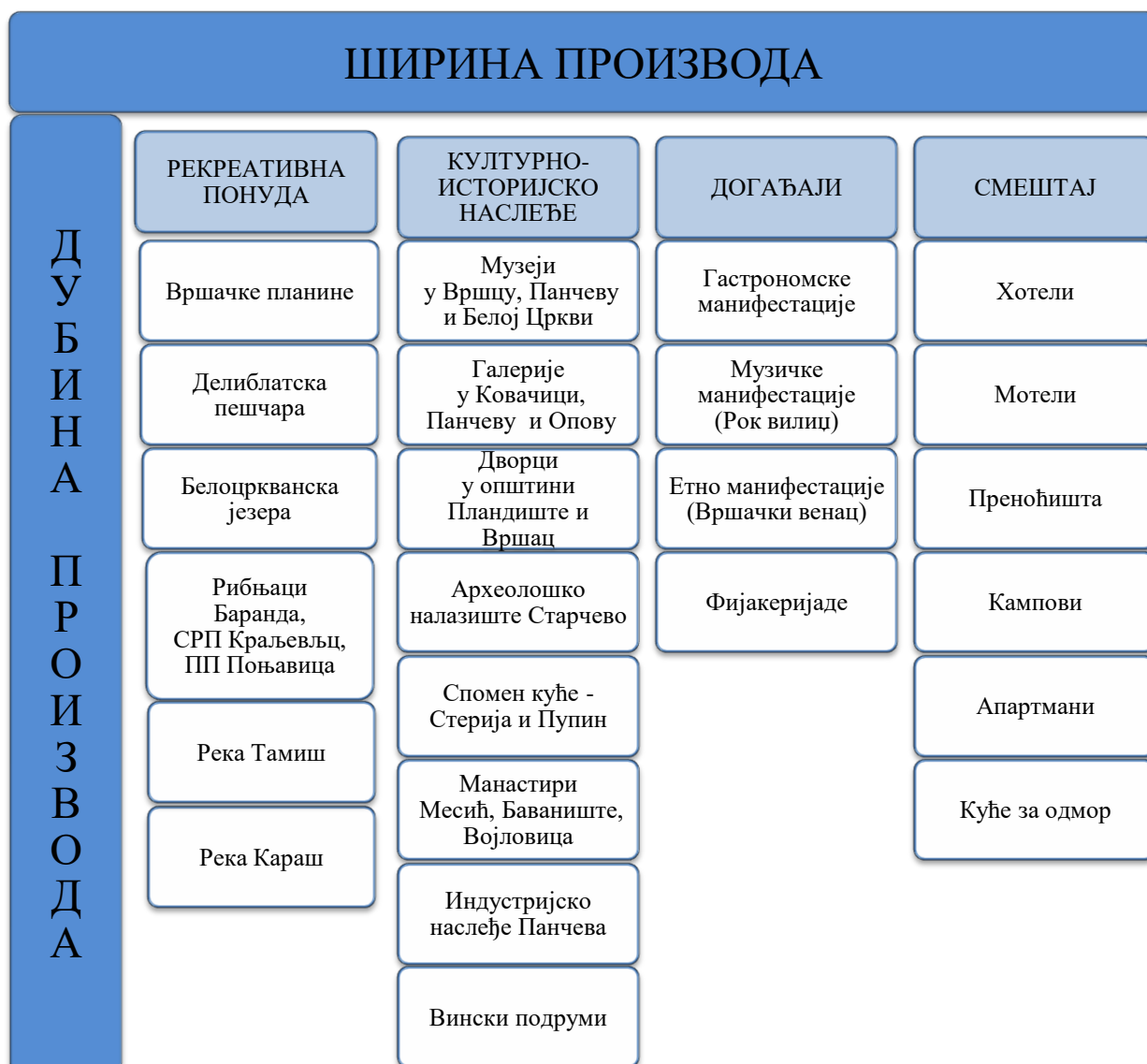
- Мини-макси (енг. W-O) превазилазе се слабости да би се искористити све прилике,
- Мини-мини (енг. W-T) је крајња одбрамбена стратегија у којој се смањују слабости како би се избегле претње за развој туризма (Wehrich, 1982).

Са аспекта тренутног стања шанси, претњи, слабости и јаких страна туризма Јужнобанатске области примењива је мини-макси стратегија. Резултати анализе указују на чињеницу да при планирању и развоју туризма на дестинацији треба водити рачуна о сваком елементу маркетинг микса како би се дошло да циљне позиције на тржишту.

Туристички производ представља један елемент код парцијалног производа или функционални спој више елемената код интегрисаног производа. Туристички производ је састављен од елемената атрактивности (природне и друштвене), приступачности у географском и економском погледу и услова за боравак (туристичка понуда – смештај, исхрана, забава, разонода, рекреација). Са аспекта туристе, његово укупно искуство у вези сва три елемента представља интегрисани производ туристичке дестинације. Зато је потребно понудити потрошачима линију производа, односно ширину и дубину асортимана (Графикон 15) (Бакић, 2002).

Графикон 15. Туристичка дестинација Јужни Банат – производни микс (предлог)

Извор: Аутор

На избор маркетинг стратегија производа утиче и стадијум у животној циклусу производа. Производ у свом животној циклусу пролази кроз седам фаза: увођење, експлоатација, развој, консолидација, стагнација, оживљавање и/или опадање. Истовремено парцијални туристички производи могу да буду у различитим фазама. Да би се могла вршити процена и предвиђања неопходно је одредити мере и жељена величина, на пример туристички промет (број туриста и број ноћења), остварена потрошња, дисперзија туриста на дестинацији, просечна дужина задржавања, карактеристике потрошача и слично. Приказ предложених *маркетинг стратегија производа* у зависности фазе животног циклуса од стране економских стручњака дат је у табели 39.

Табела 39. Маркетинг стратегије производа у односу на фазе животног циклуса производа

Фаза животног циклуса	Примењива маркетинг стратегија
Увођење	У зависности од цена и промоције: <ul style="list-style-type: none"> • брзо скидање кајмака, • споро скидање кајмака, • брза пенетрација, • спора пенетрација
Раст	<ul style="list-style-type: none"> • побољшање квалитета, • додавање нових модела производа • улазак на нове тржишне сегменте • увођење нових канала дистрибуције • промена прапанде из упознавања у убеђивање у куповину • снижавање цена ради укључивања осетљивих група купаца
Зрелост	Повећавање нових корисника <ul style="list-style-type: none"> • привлачење • улазак у нове тржишне сегменте • преузимање конкуренције Повећање потрошње постојећих корисника <ul style="list-style-type: none"> • чешћа употреба • већа употреба у једној прилици • побољшање карактеристика • побољшање стила
Опадање	Реформулација маркетинг микса – цене, дистрибуције и промоције <ul style="list-style-type: none"> • утврђивање критеријума и поступака за идентификовање слабих производа • одређивање стратегије за управљање опадајућим производима • доношење одлуке о елиминисању

Извор: (Бакић, 2002)

На основу сагледавања маркетинг активности које се спроводе на дестинацији уочава се да се производ налази у фази зрелости. Маркетинг активности су више усмерене ка новим корисницима него на унапређењу карактеристика постојећих производа.

Поред маркетинг стратегија за производ, важно је одредити стратегију цене која долази до изражаја у односу на економско стање у Србији. Мидлетон сматра да је стратегија цена важна због високо еластичне туристичке тражње на промену цена, високе психолошке укључености потрошача у вези са политиком цена, високих фиксних трошкови туризма, могућности наглог снижавања цена код конкурената, постојања сезонских и вансезонских цена. Формирање цене је под утицајем екстерних фактора (тражња, конкуренција, економска клима) и интерних (трошкови). Туристичке дестинације имају на располагању три могуће *стратегије политике цена*:

- стратегија цена одређена трошковима – није од користи при расту тражње,
- стратегија цена одређена понашањем конкуренције – проблем доступности информација о конкуренцији
- стратегија цена одређена понашањем туристичке тражње – која је то највиша цена коју потрошачи желе да плате за одређену вредност, што доводи до питања цене и квалитета. У спроведеном истраживању већина учесника туристичке понуде не сматра да цена одговара квалитету производа, што отвара могућност за унапређење овог индикатора и примену поменуте стратегије (Middleton, 1998).

Цене могу бити формиране на основу разних метода, као што су:

- трошкови плус (варијабилни трошкови плус проценат за фиксне и профит),
- стопа повраћаја (профит калкулисан у односу на капитал),
- цене у зависности од садржаја и квалитета,
- маргиналне цене (прво покривају све фиксне трошкове, а у осталом се снижава јер покрива само варијабилне),
- флексибилне цене (у односу на тражњу и конкуренцију),
- покушај грешка (снижавање и повећање цене уз праћење реакције тржишта)
- пенетрационе цене (испод просека)
- скидање кајмака (висока цена за високо диверсификован производ погодна у краћем временском периоду кад нема еластичности) (Middleton, 1998).

У развијеним туристичким дестинацијама ради повећања конкурентности, користе се попусти, ваучери, бесплатне додатне услуге, бодови за учесталу куповину (систем лојалности потрошача). Неценовни инструмент скоро да се и не користе у Јужнобанатској области. Аутору је познат само Вински пасош који се из домена винског туризма на нивоу целе Србије, уједно и Баната.

Стратегије промоције треба да информишу, убрзају одлуку о куповини и подстакну кретање туристичке тражње ка дестинацији. Промоцијом се ствара општа слика о дестинацији, исправља дезинформације, изграђује, унапређује или одржава имиџ. Стратегија пролази кроз следеће фазе:

- одабир тржишта на које ће се пласирати општа пропаганда (о дестинацији) и комерцијална (о предузећима на дестинацији),
- утврђивање циљева (да развије разумевање о користима које се нуде, наведе на куповину и слично),
- утврђивање адекватне поруке (уверавање да се нуди бољи производ од конкурената, нуде се уникатна обећања),
- избор промоционог микса (пропаганда (графичка средства су релативно јефтина и добра за креирање опште слике), унапређење продаје (попусти, бонови, награде, бесплатни узорци, трговачкике маркике), везе са јавношћу (са новинама, лобијима, државним органима), лична продаја (указује на недостатке и предности и помаже у куповини) директан маркетинг),
- утврђивање буџета (одваја се од продаје или се обезбеди целокупни износ) и
- контрола (Бакић, 2000, 2002).

Тренутна промотивна активност за тржиште ван Области претежно се одвија преко локалних туристичких организација које учествују на бројним сајмовима у земљи и иностранству (самостално или заједнички саТОВ и ТОС) и невладиних организација које учествују у пројектима прекограничне сарадње. Промоциони микс локалних туристичких организација састоји се од пропаганде и везе са јавношћу. У оквиру наступа ТОВ и Општине Вршац на сајмовима често се представљају поједини представници туристичке понуде. ТО Ковачица има честе промотивне активности док остале ТО много скромније.

Стратегијом канала продаје одређујемо начин на који је производ доступан купцима. Директни канали продаје подразумевају непосредан контакт понуде и тражње (купца и продавца), а индиректни мањи или већи број посредника између понуде и тражње (туроператери и туристичке агенције). Дестинације које су усмерене на масовно тржиште бирају индиректне канале продаје, а ексклузивне дестинације остварују продају директно или преко малог броја посредника (Бакић, 2000, 2002).

12.1 Интернет и информационе технологије

Настанак интернета иницирала је војска САД-а за време хладног рата, али се 9.10.1969. године сматра почетком развоја данашњег Интернета. Интернет је у свом

развоју прешао дуг пут, а велику популарност постиже са уласком Мајкрософт компаније на Интернет тржиште. Медијска промоција, унапређење рачунара, програма и мрежних капацитета уз стално смањење трошкова, довели су до брзог раста употребе Интернета ван граница САД-а и Европе. Деведесетих се појављују сервиси који су допринели популарности Веба: Амазон (за продају књига), Yahoo (сервисни портал), И-беј (Ebay – сајт за аукције и трговину), Google претраживач, а у новом миленијум друштвене мреже (MySpace, Facebook, Twitter, LinkedIn, Instagram, Reddit), YouTube (за размену видео садржаја) и други. Од августа 1991. године када је постојао само један веб-сајт до средине 2019. године број се повећао на 1.671.078.665 (од тога 181 милион активних). Број корисника Интернета 1995. године био је 16 милиона, а до краја 2018. године преко 3,9 милијарди. Према последњим извештајима светских организација (Internet world stats, ITU, World Bank, Cia World Factbook) доступним до јануара 2019. године као број корисника Интернета у Србији наводи се од 4,79 до 6,33 милиона људи одлуке (Deyan G., 2019; International Telecommunication Union, 2018; Kemp, 2019; Stankov, Ćurčić, Svetlana, Dragičević, & Pavlović, 2009).

Развој ИТ сектора нарочито је олакшао пословање малим предузећима у погледу развоја и испоруке производа одређеном купцу без посредника по одговарајућој цени. Конкурентност је порасла услед смањења трошкова, креирањем прилагођеног производа потребама потрошача и бољег схватања потрошачке перцепције квалитета. Информационе технологије су већ деведесетих значајно утицале на туризам, нарочито у погледу комуникације са потрошачима, убрзавање доношења одлуке о путовању (Buhalis, 1998).

Са социо-економског аспекта у 21. веку значајан је настанак друштвених мрежа. Савремени трендови друштвених мрежа могу се пратити преко глобалног веб индекса који се заснива на истраживању друштвених мрежа у 44 земље широм света (преко 400.000 учесника старих од 16 до 64 године). Према истраживању чак 98% корисника дигиталних медија користи друштвене мреже и у просеку дневно проводе два сата и 22 минута на истим. Највише времена на друштвеним мрежама проводе корисници узраста од 16 до 24 године, просечно око три сата. У трећем кварталу 2018. године Фејсбук има највећи број чланова (85%) и активних учесника (79%) што је изузетно добар резултат за мрежу која постоји више од петнаест година (од 2003. године). Број корисника Фејсбука у 2019. години је око 2,2 милијарде, што је двоструко увећање у односу на 2014. годину. Највећи број активних корисника и посетилаца има Јутјуб (86%). Корисници интернета проведу велики део свог времена управо на друштвеним мрежама што говори о њиховом значају и могућностима у промоцији (Kavanagh & Bayindir, 2018; Kemp, 2019).

У односу на ранија истраживања аутора који се баве друштвеним мрежама, сфера друштвених мрежа се увећала и проширила на употребу апликација за мобилне телефоне. Истраживања понашања потрошача указују да је важна оптимизација интернет страница за мобилне уређаје, јер су резервације преко истих надолazeћи тренд. Сматра се да око 60% корисника мобилних уређаја неоптимизовану страницу напушта у року од неколико секунди, јер очекују у сваком тренутку квалитетно искуство. Истовремено, у САД-у је уведена пракса уколико се користи Гугл претраживач преко мобилног уређаја, страница која није оптимизована неће бити приказана као резултат претраживања. Поменута пракса доводи до губитка потенцијалних купаца, имајући у виду да истраживања указују да људи користе мобилне телефоне у сваком слободном моменту (микро моменти), од почетка до краја путовања за информисање и куповину, а нарочито за време боравка на дестинацији. Мобилни уређај претвара потенцијалног туристу у туристу и учествује у креирању идеје, планирању путовања, боравку на дестинацији и дељењу успомена са друштвеном заједницом (Balasubramanian, 2009).

Водећи менаџери дестинацијски менаџмент организација говоре о значају друштвених мрежа и личних онлајн препорука туриста. Препорука туристе који је посетио дестинацију сматра се кључном за највећи број туристичких путовања. На Фејсбук

странама компанија могуће је дељење личног искуства, фотографија, видео записа које ће преко других канала видети велики број потенцијалних туриста. На основу коментара, субјекти туристичке понуде су у могућности да ослушкују тржиште, унапређују понуду и дају одговоре на њихова питања. Управо због њихове важности у развијеном свету читави тимови се баве онлајн промоцијом на друштвеним мрежама, јер иако је Фејсбук доминантан, друге друштвене мреже су у порасту па није довољно присуство само на једној. Све већи број учесника туристичке понуде користи утицајне личности или групе одређених демографских карактеристика на друштвеним мрежама и блогере (Stankov, Ćurčić, & Dragičević, 2010; Stankov, Jovanović, & Dragičević, 2014).

У Србији национална туристичка организација ангажује блогере и друштвену заједницу на Фејсбуку у популаризацији Србије (нпр. да постављају препоруке о храни коју треба пробати, местима за излазак, кафићима, утисцима и тако појединац постаје амбасадор своје дестинације), а Министарство трговине, туризма и телекомуникација искористило утицај премијера као једне од најпопуларније личности у земљи (иако је боље у туризму ангажовати људе из света забаве и спорта) за отварање кампање Моја Србија како би стимулисали домаћи туризам. Уз све недостатке које камања има, ипак је остварен велики публицитет у кратком периоду (М. Стојковић, 2015; Туристичка организација Србије, 2013).

У сфери мобилне телефоније користе се разноврсне апликације. Исте су погодне за туристичке дестинације, али нису примењиве за предузеће, јер захтевају већа финансијска улагања, а корисници телефона формирају своје приоритете у односу на ограниченост меморије уређаја. На основу услуга које нуде туристима постоје апликације за планирање превоза (информације и резервација карата), информације о догађајима на дестинацији, планирање путовања (итинерар, резервација смештаја, карата и слично), резервацију смештаја, сателитску навигацију, социјалне мреже базиране на локацијама (лоцирање знаменитости и услуга на дестинацији), музеје и културне установе (уместо кустоса и водича), апликације са информацијама за туристе (нпр. превођење, курсна листа, временска прогноза) и апликације за туристичка предузећа (често за авио превознике) (Мишковић, Холодков, & Радин, 2015).

Од значаја за туризам је појава QR кода. Првобитно је употребљен у Јапану 1994. године за праћење делова у производњи аутомобила. Захваљујући повећаном броју корисника паметних телефона и Интернета порасла је његова популарност. Иако је код настао пре петнаест година, код нас у туризму заживео је тек 2013. године (на промотивним материјалима), а 2014. године појавио се у музејима. Поред штампаног материјала код се може поставити на излог, амбалажу, поред туристичке атракције, експоната и слично. У туризму код се користи за информисање, за добијање повратних информација, редизајн штампаног материјала, стварање заједнице на друштвеним мрежама, промоцију догађаја и плаћање. Скенирањем кода туриста може да дође до контакт информација, галерије фотографија, видео садржаја, мапе или додатних текстуалних информација. На пример, користи се податке о времену и месту одржавања неког догађаја, програму, учесницима, резервацију и куповину карата, квизове и наградне игре, видео снимке са ексклузивним сценама, за преузимање презентација предавача, повезивање са Фејсбук страницама и слично. У свету се кодови срећу на знаменитостима дуж туристичких рута, у собама смештајних објеката (рецензије и анкетни упитници), на тањирима у ресторанима (рецензија), на подметачима, у штампаним материјалима (попусти, купони, специјалне понуде) (Elango Pillai, Prakash, Amur Al-Marhoobi, & Shrivastava, 2017; Emek, 2012; Tams & Hill, 2017).

Приликом формирања кода потребно је водити рачуна о следећем:

- подржава 9 врста података: контакт информације, календар догађаја, имејл адрсу, број телефона, гео локацију, СМС, текст, бежични интернет конекцију и линк са УРЛ адресом,

- треба да се повеже са садржајем чији је приказ оптимизован за таблет и мобилни телефон,
- избегавати странице са Флеш скриптом,
- поред кода ставити информацију о његовој намени и покривености мобилне мреже на месту на којем стоји код.

У свету постоји веома успешна примена кодова код културних и природних атракција. Један од успешних примера је изложба о праисториском добу у Смитсоњан (Smithsonian) музеју у Вашингтону где се користи код помоћу којег корисници могу видети како би изгледали пре 50.000 година. Апликација нуди повезивање са Фејсбук налогом и лако постављање фотографије. Истраживања су показала да је поменути код утицао на повећање посете и продужио боравак у музеју. Један од најпознатијих паркова у свету, Сентрал парк, користи више од 50 кодова за интеракцију са посетиоцима. Поред кодова који нуде разноврсне информације о простору на ком се налази посетилац, најзанимљивији су кодови са сценама из филмова и серија сниманих у Парку и код за коцерт (Emek, 2012).

У Јужнобанатском област QR код. постоји на спољашњем екрану осетљивом на додир туристичком инфо пану у Вршцу. Пано је први систем овакве врсте који је постављен у Србији, а резултат је ИПА програма прекограничне сарадње са Румунијом под називом Унапређење прекограничне сарадње и заједничке туристичке понуде општина Вршац и Дета – Примена нових технологија осветљења. Други пано је постављен 2009. године у Туристичком инфо центру у Панчеву (Интерактивни излог, без датума-а, без датума-б).

У наставку рада дат је преглед присутности локалних туристичких организација као важног субјекта у промоцији туризма дестинације (Табела 40) и одабраних смештајних објеката (Табела 41) као важног субјекта туристичке понуде на интернету – сопствене интернет странице и странице на друштвеној мрежи Фејсбук. Од друштвених мрежа изабран је Фејсбук због своје популарности и комплексних могућности које пружа корисницима.

Табела 40. Присуство локалних ТО на Интернету и друштвеној мрежи Фејсбук до маја 2019. године

ТУРИСТИЧКА ОРГАНИЗАЦИЈА	ИНТЕРНЕТ СТРАНА				ФЕЈСБУК ПРОФИЛ/СТРАНА	
	Ажурност	Информације	Страни језик	УРЛ	Профил	Број свиђања/пријатеља
ТО Алибунар	ДА	Комплексне	0	https://turisticaalibunar.rs	ажуриран	2.675 пријатеља
ТО Бела Црква	ДА	Комплексне	1	http://www.belackrvato.org/	ажуриран	3.586 свиђања 3.670 пратилаца
ТО Вршац	ДА	Комплексне	3	http://www.to.vrsac.com	ажуриран	6.609 свиђања 6.629 пратилаца
ТО Ковачица	ДА	Комплексне	2	http://www.took.org.rs/	ажуриран	3.998 свиђања 4.019 пратилаца
ТО Ковин	НЕ	Комплексне	0	http://www.turizamkovin.rs	ажурирано	805 свиђања 812 пратилаца
ТО Панчево	ДА	Комплексне	0	http://www.pancevo.info/	ажуриран	1.985 свиђања 2.049 пратилаца

Извор: Аутор

Прегледом веб-страница туристичких организација уочено је да је најбоља прегледност и разноврсност информација остварена код туристичких организација Ковачице, Вршца, Ковина и Беле Цркве. Потенцијални туристи могу се информисати о локацији, природним и културним атракцијама, манифестацијама, смештајним објектима и гастрономској понуди. Туристичке организације Алибунара, Беле Цркве, Вршца, Ковачице и Ковина нуде додатно информације о актуелним дешавањима. Садржај свих страница прилагођен је мобилним уређајима, а информације су претежно актуелне што је последица редизајна у периоду од 2017. до 2019. године. Веб страница ТО Ковачице постоји на енглеском и словачком језику (италијански и румунски нису у функцији), ТО

Беле Цркве на енглеском, док ТО Вршца нуди документ у пдф формату са садржајем на енглеском, немачком или румунском језику чиме је ограничен садржај претежно на верске објекте и објекте културе. Са аспекта доступних информација, дизајна, прегледности, понуде на страним језицима најпотпунију веб-страницу има ТО Ковачица. Све боља презентација општине Ковачица на Интернету и сајмовима је резултат унапређења љуских ресурса, односно постављање кадра одговарајућег образовног профила. Туристичка организација Беле Цркве присутна је на највећем броју друштвених мрежа: Фејсбук, Твитер, Инстаграм, Фликр и Пинтерест. Туристичке организације Беле Цркве, Вршца и Ковачице веома су активне на друштвеним мрежама Фејсбук и Твитер. На Фејсбуку ТО Вршца првобитно је имала профил, што је погрешан избор због ограниченог броја могућих пријатеља и активности које нуде профили. Почетничку грешку су исправили креирањем Фејсбук странице која пружа веће могућности у промовисању дестинације. Профил на Фејсбуку има само ТО Алибунара, док су остале ТО креирале странице. До маја 2019. године ТО Вршца имала је највећи број „свиђања“ (6.609) и најчесталије објаве. Намањи број „свиђања“ (805) има страница ТО Ковина што је резултат скорог креирања странице (2017. године) у односу на остале ТО. Најмања активност на Интернету забележена је код ТО општине Алибунар, а истовремено има скроман садржај на веб-страници чиме изостаје адекватна презентација (нпр, не постоји информација о смештају, гастрономској понуди, не наводе се могуће активности на дестинацији (сем школе јахања) и слично. Код друштвених мрежа посебан проблем представљају непримерени коментари личне конотације. Општина Пландиште и Опово немају туристичку организацију, те је њихова туристичка понуда скромно представљена на веб странама општина (Општина Опово, без датума; Општина Пландиште, 2016d; Туристичка организација Бела Црква, 2016; Туристичка организација Вршас, без датума; Туристичка организација општине Алибунар, без датума-b, 2018; Туристичка организација општине Бела Црква, без датума; Туристичка организација општине Вршац, без датума-a; Туристичка организација општине Ковачица, 2019m, 2019r; Туристичка организација општине Ковин, без датума-b, 2019c; Туристичка организација Панчево, без датума, 2014d)

Табела 41. Присуство одабраних објеката за смештај на Интернету и друштвеној мрежи Фејсбук до маја 2019. године

ОБЈЕКАТ ЗА СМЕШТАЈ	ИНТЕРНЕТ СТРАНА				ФЕЈСБУК		БУКИНГ ОЦЕНА
	Резервација онлајн	Информације	Страни језик	УРЛ	Профил	Број свиђања/ пријатеља	
Ресторан са преноћиштем Плава дама Алибунар			не		да	539	не
Ресторан са преноћиштем Гранд - Алибунар	да	нефункционалан	1	https://www.grandalibunar.com		не	да - нема
Ресторан са преноћиштем Лагуна - Бела Црква			не		да	298	да – 7,4
Вила Лола – Бела Црква			не		да	279	да – 9,5
Вила Идила – Бела Црква			не		да	275	да – 9,9
Вила Оаза – Бела Црква	да	основне	1	http://www.vilaoaza.com		не	да – 7,7
Апартмани Теду – Бела Црква	не	рудиментиран	0	http://teduapartmani.weebly.com	да	373	да – 9,4
Туристички комплекс Рафаело – Бела Црква			не		да	423	не
Вила Брег - Вршац	да	комплексне	2	http://www.villabreg.com	да	5.517	да – 9,3
Хотел Србија - Вршац	да	комплексне	1	http://www.hotelsrbija.rs/	да	7.397	да – 8,2
Мотел Ветрењача - Вршац	не	основне	0	http://www.vetrenjaca.co.rs	да	1.851	да – 7,0
Апартмани НБ Голд - Вршац	не				да	246	да – 9,5
Апартмани Фајн Ливинг 122 - Вршац	не				да	144	да – 9,9
ТН Релакс - Ковачица	да	комплексне	0	http://www.relax-kovacica.com/	да	11.483	да - 7,5
Вила Милано - Ковин	да	комплексне	0	http://www.villamilano.rs/	да	1.760	да - 7,7
Хотел Пламен Град - Ковин			не		да	3.727	да – 7,5
Хотел Стари Банат - Опово	да	комплексне	9	http://www.staribanathotel.com	да	329	не
Хотел Гранд Хедонист - Панчево	да	комплексне	0	http://hotelgrandhedonist.com	да	97	да – 9,6
Магнолија Лукс - Панчево	да	комплексне	1	http://www.magnolijalux.com	да	824	не
Апартмани Перла - Панчево	не	основне	0	http://www.perla.co.rs/	да	3.355	да-8,1
Пансион Вила Панука - Панчево	не	основне	3	http://vilapanuka.com	да	779	да -9,4
Мотел Планиште			не			не	не

Извор: Аутор

Смештајни објекти приказани у табели 41 одабрани су на основу квалитета понуде или су једини расположиви на дестинацији. Анализирано је постојање сопствене веб-странице, присуство на Букингу као најпопларнијој платформи за онлајн резервацију и Фејсбуку као најпопуларнијој друштвеној мрежи.

Смештај у општини Алибунар је веома тешко наћи и немогуће резервисати преко Интернета. Ресторан са преноћиштем Плава Дама има налог на Фејсбуку који не користи на адекватан начин, док ресторан са преноћиштем Гранд има нефункционалну веб-страницу (доступне информације су контакт и јеловник ресторана). На платформи Букинг Гранд је присутан али није могућа резервација. Истовремено смештајни објекти и

ресторани у општини се не представљају на званичној страници локалне туристичке организације.

Општина Бела Црква има велику понуду приватног смештаја који нема сопствену веб-страницу, али се истовремено појављују на Букингу, Фејсбуку и веб-страници локалне туристичке организације што их чини лако видљивим за потенцијалне туристе. Поједини се појављују на платформама Триваго и Трипадвајзер.

Општина Вршац има најразноврснију понуду која је веома добро видљива потенцијалним туристима на Интернету – сопствена веб-страница са опцијом онлајн резервације, Фејсбук, Букинг, Триваго, Трипадвајзер, странице локалне туристичке организације и слично. Хотели имају веб-странице са садржајем на страним језицима, могућност онлајн резервације и присутни су на платформама Фејсбук, Букинг, Триваго и Трипадвајзер. Вила Брег има могућност онлајн размене порука на веб-страници.

Већина смештајних објеката у општини Ковин представљени су на веб-страници локалне туристичке организације. Вила Милано и ресторан са преночиштем Чиле су најзаступљенији на Интернету (Фејсбук, Букинг, Трипадвазор, Триваго, додатно Вила Милано има веб страницу са опцијом онлајн резервације).

Понуда смештајних капацитета Ковачице представљена је на страници локалне туристичке организације. Међу њима истиче се туристичко насеље *Релакс* у коришћењу могућности које пружа Интернет: веб страница са опцијом онлајн резервације, Твитер, Фејсбук, Букинг, Трипадвајзер. Фејсбук страница објекта има највећи број свиђања у односу на друге смештајне објекте у Јужнобанатској области и редовно се ажурира.

Општина Опово има један смештајни објекат. Хотел Стари Банат има веб страницу, присутан је на Тривагу, Трипадвајзеру и Фејсбуку. Тренутно опција за онлајн резервацију није у функцији.

Смештајни објекти Панчева нису представљени на веб-страници локалне туристичке организације, али је већина присутна на Фејсбуку и Букингу. Најрепрезентативнији смештајни објекат у Панчеву је хотел Гранд Хедонист који има савремену веб презентацију са комплексним информацијама, повезана је са налогом на Фејсбуку, Инстаграму и Трипадвајзеру. Додатно објекат је могуће резервисати преко Букинга. Истовремено тим који стоји иза хотела је једини који је одговорио на сваку рецензију на Букингу што говори о озбиљности схватања односа домаћин – туриста. Најзаступљенији смештајни објекта на Интернету је пансион Вила Панука: веб-страница са онлајн резервацијом, Фејсбук, Линкедин, Твитер, Јутјуб, Триваго, Трипадвајзер.

Општина Пландиште има један смештајни објекат на располагању који нема сопствену веб-страницу, нити се појављује на друштвеним мрежама или платформама за резервацију смештаја. Смештај је могуће резервисати преко телефона.

У Јужнобанатској области већина смештајни објеката појављује се на Интернету. Највећи број смештајних објеката представљен је на Фејсбуку, док већи смештајни објекти имају сопствену веб страницу често са опцијом онлајн резервације. Преко Букинга могуће је резервисати смештај у општинама Бела Црква, Вршац, Ковачица, Ковин и Панчево. Услуге веб странице Букинг користи највише смештајних објеката из општине Панчево (21) и Вршац (20). У Белој Цркви ову могућност користи девет смештајних објеката, два из Ковина и два из Ковачице. Фејсбук странице већине смештајних објеката нису професионално вођене, изостаје интеракција са потенцијалним корисницима, често се појављује лични садржај или лична конверзација. Као негативан пример употребе Фејсбука странице може се навести смештајни објекат Перла који на истом налогу представља смештајни објекат и козметичким салоном чиме се постиже преплитање различитог садржаја, непрегледности и губи усмереност ка циљном тржишту.

У употреби ИКТ технологија и Интернета предњаче општина Ковачица, Вршац и Панчево, али и даље постоје могућност за напредовање нарочито са аспекта ажурности података, доступности података на више страних језика, расположивих информација о

дестинацији, расположивости рецензија, онлајн резервације, броја видео садржаја, присуства на интернет страницама за резервацију и друштвеним мрежама, виртуелних шетњи у објектима, повезивања са пројектом Гугл мапс, планирање путовања и слично. Ограничена употреба ИКТ технологија је последица одсуства информатичког знања и ограничених финансијских могућности послодаваца. Иако постоје могућности суфинансирања оваквих пројеката од стране државних институција, оне су због ограничене доступности информација сведене на узак круг апликаната. Због одсуства дестинацијског менаџмента Јужног Баната изостаје и интегрална Интернет понуда што додатно отежава потенцијалном туристи да се информише о туристичкој понуди регије. Стејкхолдери чешће наступају као конкуренти (са или без информација о дестинацији) него партнери заборављајући да се туриста опредељује за целокупну понуду дестинације, а не за одређен ресторан или хотел. Иако, локалне ТО тесно сарађују са носиоцима туристичке понуде, често се дешава да је сарадња ограничена на мањи број стејкхолдера, те да се због блиских приватних веза фаворизују одређени туристички производи. Додатни проблем доступних информација на Интернету је њихова застарелост, што изискује обавезну проверу пре поласка на пут, јер постоји могућност да одређена услуга више није у понуди или да је објекат престао са радом.

Географски информациони системи полако улазе у употребу на подручју Области. ГИС системи обухватају рачунарску опрему, софтвер, базу података и процедуру за прикупљање, обраду и приказ просторних података. Поменути системи повезују графичке и алфанумеричке податке у функционалну целину. Слојеви или лејери садрже податке по одређеном критеријуму, на пример катастар подлоге, инфраструктура, намене површине, ортофотоснимци, адресни регистар, број становника. У пракси ГИС се показао корисним код управљања земљиштем и имовином, евиденције пореза и наплате, заштите животне средине (мапирање загађивача), дефинисања услова градње, урбанистичког планирања, саобраћаја, односно за прецизну евиденцију података. Гис на локалном нивоу прво се везује за урбанистичке планове, затим за катастар непокретности, катастар водова, адресни регистар. ГИС омогућава приказивање просторних податка по одређеном параметру, на пример целокупно земљиште у државној својини (В. Јовановић, Ђурђев, Срдић, & Станков, 2012).

На територији Јужнобанатске области ГИС су увели општина Вршац, Панчево Ковачица. Панчевачки ГИС садржи податке мерења вредности буке, квалитету ваздуха, мрежу фекалне канализације, евиденцију стабала, локације за инвестирање, а Вршачки ГИС комплетну инфраструктуру – водовод, гасовод, телефонска мрежа, електрична мрежа, канализацију, дрвореде и податке из катастра. У току 2014. општина Ковачица као и претходне две општине уводи ГИС у сектор за имовинско-правне односе ради унапређења процеса управљања имовином, док је у општини Алибунар успоставила интерна структура (радна места) и спроведена обука. ГИС пројекти су финансирана из фондова ЕУ у оквиру пројекта Ексченџ (Exchange). У општини Ковин ГИС користи Служба за просторно планирање, а ГИС општине Пландиште тренутно пружа могућност мерења, лоцира неколико објеката и садржи адресни регистар (Град Панчево, без датума-в, без датума-а; ЕвроГеоматика, без датума; Општина Ковачица, без датума; Општина Пландиште, без датума; Стална конференција градова и општина, 2015) .

ГИС има широку примену у туризму. Његове главне могућности су:

- уношење података, складиштење и обрада (попис туристичких ресурса),
- производња карата (планирање и одређивање локација за развој),
- интеграција база података и менаџмента (мерење утицаја туризма),
- упити и претраге (путања посетилаца и менаџмент)
- просторна анализа (анализа односа у складу са употребом ресурса),
- просторно моделирање (процена потенцијалних утицаја туристичког развоја)

- подршка при одлучивању (В. Јовановић и остали, 2012).

Туристичка тражња користи ГИС пре и за време туристичког путовања: за претрагу туристичких ресурса, доношење одлуке о путовању, мобилност у транзиту и на дестинацији. Међу туристима популарне су мобилне ГИС апликације које приказују улице, зелене и водене површине, имају опцију навигације на картама, одређују тренутну позицију корисника, приказује линије градског саобраћаја, интерактивни водичи са информацијама о туристичким знаменитостима, визуелна претрага туристичке понуде, хотела, ресторана на основу одређеног параметра. Један од добрих примера у пракси је апликација за мобилне телефоне Електронски туристички водич који се користи у Канади. Електронски водич пружа текстуалне, графичке, аудио и видео податке о туристичким објектима који се налазе у непосредној близини туристе (В. Јовановић и остали, 2012).

На простору Јужнобанатске области ГИС се још увек се не користи у туристичке сврхе.

13 АНКЕТНО ИСТРАЖИВАЊЕ ПРЕДСТАВНИКА ПОНУДЕ О ТУРИСТИЧКОЈ КОНКУРЕНТНОСТИ

13.1 ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Туризам је у многим земљама препознат као делатност која је кључна за повећање прихода, запослености и побољшање имица дестинације, а конкурентност се означава као важан фактор за успех туристичке дестинације. Глобализација, промене на туристичком тржишту, промене у понашању туриста, улога друштвених мрежа, раст тржишта указују на све већи значај конкурентности (Buhalis, 2000; Dupeyras & Maccallum, 2013; Dwyer и остали, 2016; M J Enright & Newton, 2005; Michael J Enright & Newton, 2004; Gooroochurn & Sugiyarto, 2005; Mangion, Durberry, & Sinclair, 2005; Mazanec, Wober, & Zins, 2007). Не постоји јединствена дефиниција конкурентности, нити модел којим би се она прецизно измерила. Ипак, бројни аутори покушали су да је дефинишу и одреде инпуте које чине конкурентност како би је боље разумели и применили у пракси (Cracolici & Nijkamp, 2009; De Keyser & Vanhove, 1994; Dragicevic, Armenski, & Jovicic, 2009; Dragicevic, Jovicic, Blesic, Stankov, & Boskovic, 2012; Dwyer, Forsyth, & Rao, 2000; Michael J Enright & Newton, 2004; Gomezelj & Mihalič, 2008).

Према Хасану (2000) конкурентност јесте способност туристичке дестинације да оствари и интегрише туристичке производе са доданом вредношћу, који су одрживи за туристичке ресурсе, а истовремено одржава тржишну позицију у односу на конкуренцију (Hassan, 2000). Двајер и Ким (2003) сматрају да је дестинацијска конкурентност релативна способност туристичке дестинације да угоди потребама туриста на различитим подручјима њиховог туристичког искуства у дестинацији, да нуди услуге и туристичке производе на бољи начин од других туристичких дестинација и то у областима које сами туристи сматрају за битне. Сматра се да је за туристичку конкурентност потребно да се на прво место стави очување животне средине, туризам развити на ниво водеће привредне делатности, ојачати канале дистрибуције и изградити динамичан приватни сектор (Dwyer & Kim, 2003)

Да би се могла вршити компарација туристичке конкурентности између више земаља креирани су модели и индекси туристичке конкурентности којима се настоји иста квантитативно изразити. Међу њима најпознатији је индекс туристичке конкурентности који је успостављен од стране Светског економског форума (Travel and tourism competitiveness index – ТТЦИ). У литератури среће се концептуални модел конкурентности дестинације Ричи и Кроуча који је од момента представљања до данас имао неколико верзија (Crouch and Ritchie, 1993). На основу овог модела, Двајер и Ким (Dwyer and Kim, 2003) развијају интегрисани модел конкурентности који додатно укључује и детерминанте на страни потражње. Модели туристичке конкурентности обухватају широку листу детерминати и атрибута, али они нису сви од исте важности и утицаја. То доводи до потребе да се усмери на оне атрибуте који ће имати највећи позитиван ефекат на одређени део туристичког тржишта, најчешће кроз стратешко планирање (Croes & Kubickova, 2013; G I Crouch, 2011; Dwyer & Kim, 2003; Dwyer, Livaic, & Mellor, 2003; Phillips & Moutinho, 2014; Ritchie & Crouch, 1993; World economic forum, 2015).

Концептуални модел обухвата пет кључних детерминанти:

- политика, планирање и развој дестинације (филозофија и визија дестинације, позиционирање и брендинг, развој, анализа конкурентности, мониторинг и евауација, дестинацијска ревизија),
- детерминанте ограничења и проширења (локација, цена, сигурност, имиц, носећи капацитет),

- дестинацијски менаџмент (организација менаџмент активности, маркетинг, одрживо управљање ресурсима, промотивне активности, информациони системи),
- основни ресурси/туристичке атрације (природни и културни ресурси (природа, клима, култура, историја), маркетиншке везе, забава, специјални догађаји, структура – угоститељске услуге, услуге превоза, главне атракције) и
- подржавајући фактори (локална саобраћајна инфраструктура, приступачност, гостопримство, предузетништво, политичка воља и разноврсне услуге јавног сервиса и институција (финансијске, едукативне и истраживачке) (Ritchie & Crouch, 2003).

Модел указује да су управо основни ресурси фактор који пресудно утиче на избор једне дестинације у односу на другу. Такође се наглашава да добро изабран и спроведен програм дестинацијског менаџмента, нарочито маркетинга и стратешко повезивање, може учврстити дестинацијска имидж и ојачати конкурентност. Посебна пажња се посвећује истраживачким активностима, јер оне омогућавају прилагођавање променљивим тржишним условима. Туристичку конкурентност дестинација постиже под утицајем макро и микро фактора. Макро фактори обухватају економске, политичке, технолошке, демографске, социо-културне, климатске, еколошке факторе, а микро фактори добављаче (материјали, опрема, услуге), туристичка и хотелска предузећа, посреднике, клијенте, предузећа у оквиру ванпансионске потрошње. Микрофактори морају веома добро да комуницирају и сарађују како би се постигла туристичка конкурентност (Geoffrey I Crouch & Ritchie, 1999; Ritchie & Crouch, 1993).

13.2 ПОСТУПАК

Анкетни упитник за анализу туристичке конкурентности Јужнобанатске области формиран је на основу листе атрибута Концептуалног модела аутора Ричи и Кроуч. Због немогућности примене свих атрибута, извршена је селекција, а поједини су прилагођени условима анализирани дестинације (Drakulić Kovačević, Kovačević, Stankov, Dragičević, & Miletić, 2018). Приликом формирања упитника поставило се питање у односу на коју дестинацију вршити компарацију. Одлучено је да испитаници имају остављен слободан избор, јер би детерминисањем конкурентске дестинације постављала претпоставка да су испитаници упозати са истом.

Једно од важних питања приликом планирања истраживања било је одабир узорка. Већина истраживања заснивају се на испитивању ставова туриста, међутим како се ради о истраживању конкурентности мале, неразвијене туристичке дестинације на којој већину туриста чине пословни путници и посетиоци манифестација, добила би се једнострана слика предности и недостатака дестинације која не мора да буде нужно став осталих потенцијалних циљних група. Осим тога, истраживања су показала да постоји разлика између мишљења туриста и њиховог понашања у реалним ситуацијама (Michael J Enright & Newton, 2004). Добијени резултати водили би до неадекватне политике и планирања развоја дестинације, те је поменуто довело до става да се такав приступ треба одбацити.

Узорак је формиран случајним узорковањем и састављен је од представника туристичке понуде коју чине микро предузећа, са изузетком два хотела који су категорисани као мала предузећа и представници туризма у јавном сектору. Истраживање је фокусирано на власнике предузећа и средњи менаџмент који имају управљачку улогу, а истовремено су у честом контакту са туристима. У случају већих предузећа, где менаџери нису у директном контакту са туристима, анкетирање је вршено на више нивоа.

Истраживање је спроведено крајем 2013. године. Попуњавање анкете извршено је на терену, због изузетно малог одазива онлајн анкетирања. Од 280 подељених упитника, 95 је попуњено.

Приликом анализе података коришћен је *IBM SPSS Statistics* софтвер за обраду статистичких података. За утврђивање да ли је разлика у ставовима између јавног и приватног сектора статистички значајна, коришћен је т-тест уз претпоставку неповезаних узорака и неједнаких варијанси.

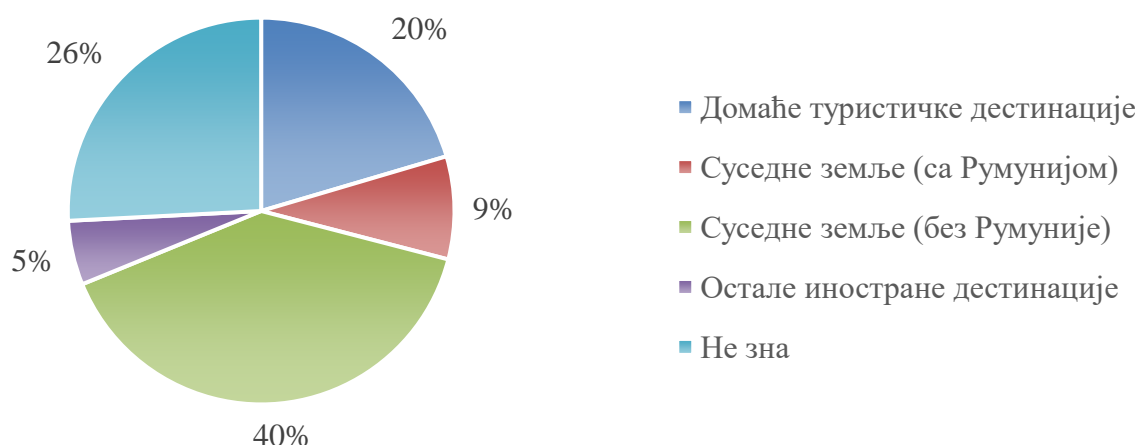
Како је истраживање усмерено на малу дестинацију, број попуњених анкета од стране јавног сектора у туризму је изузетно мали и резултат је чињенице да у њему ради само 26 радника. Овако мали узорак доводи до веома ниске статистичке снаге истраживања и потешкоћа да се донесу статистички валидни закључци. Решење овог проблема је пронађено у ретко коришћеној грани статистике која се бави испитивањем коначних популација. Множењем стандардне грешке аритметичке средине, при прорачуну статистике т-теста, са корективним фактором коначне популације, могуће је узети у обзир ограничену величину популације и тако значајно повећати статистичку снагу теста (Кнауб, 2008).

Карактеристике узорка са аспекта полне структуре испитаника је у корист жена, 60%, мушкарци 40%. Већину испитаника чине млади људи испод 35 година (49,5%), затим следи старосна група од 36 до 50 година (34,7%). Најмање има испитаника старијих од 50 година (15,8%). Више од половине испитаника завршило је средњу школу (57,9%), високо образовање има 39,0%, а са завршеном основном школом је 2,1%. Само је један испитаник имао завршене постдипломске студије. Од укупног броја испитаника 60% долази из сектора услуге и пића, 10,5% из сектора смештаја, 8,4% из туристичких агенција, 8,4% запослени у локалним туристичким организацијама, 4,2% су чланови пољопривредних газдинстава коју учествују у туристичкој понуди, 3,2% су власници приватних фирми, 2,1% запослених у невладиним организацијама и по 1,05% запослени у културним институцијама и винаријама. Највећи број попуњених анкета је из општине Вршац (45,3%) и Панчево (25,3%). Остали испитаници су из општине Бела Црква (12,6%), Ковин (10,5%), Ковачица (3,2%) и Алибунар (3,1%) што је у складу са величином општине или развијеношћу туристичке понуде.

13.3 РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Испитаници су као конкурентске дестинације наводили различите дестинације, од домаћих до иностраних развијених туристичких дестинација. Како је питање било отвореног типа, на већини анкетних листића наведено је више конкурентских дестинација. Приликом анализе, одговори су груписани у пет категорија: домаће дестинације, суседне земље (укључујући Румунију), суседне земље (без Румуније), земље Западне и Централне Европе и одговор „није ми познато“. Највећи број испитаника као главне конкуренте именовали су суседне земље искључујући Румунију (40%) и развијене туристичке дестинације у земљи. Као што показује Графикон 16. само 9% испитаника сматра Румунију конкурентом Јужнобанатској области што указује да не би требало да постоје баријере за успешну сарадњу са суседном земљом (чланица ЕУ) и креирање интегралне регионалне понуде којом би се наступало на циљном тржишту.

Графикон 16. Конкурентске дестинације Јужнобанатске области

Извор: Аутор

Приликом испитивања туристичке конкурентности појединачни атрибути дестинације груписани су у пет главних детерминанти као у Концептуалном моделу (Ritchie & Crouch, 2003). Атрибути су појединачно анализирани за сваку детерминанту и истовремено су утврђени на слабији и најјачи атрибути Јужнобанатске области као туристичке дестинације. У наредном делу рада следи груписан приказ истих.

Основни ресурси и атракције: Анализирањем прикупљених података утврђено је да следћи атрибути имају највишу оцену: гастрономска понуда, мултикултурална средина и богатство културно-историјског наслеђа (Графикон 17). Резултати су очекивани, јер Јужнобанатска област има најхетерогенију етничку структуру. Више од 25 етничких заједница које живе у Војводини, живи и у Области. Локално становништво очувало је своју традицију, обичаје и гастрономију. Просечни становник Баната је љубитељ хране, вина и пива. Банатска кухиња је мешавина српских, немачких, мађарских, румунских и словачких јела. Скоро свако јело укључује месо или месне прерађевине, а хлеб је важан део сваког оброка. Зачетци производње вина сежу до шестог века са златним периодом у 19. веку, а производња пива има традицију дугу 300 година са најстаријом пиваром у овом делу Европе (Панчево). Поменуте гастрономске карактеристике су идеална могућност за успостављање гастрономских рута као што је гастрономска рута за љубитеље хране у Барселони.

Разноврсност и богатство културно-историјског наслеђа туристи могу да виде у неколико најстаријих музеја у Војводини (у Белој Цркви, Вршцу и Панчеву), светски познатој галерији наивне уметности у Ковачици, бројним културно-историјским споменицима (дворци, летњиковци, верски објекти, индустријско наслеђе) и бројним културним манифестацијама. О културном богатству сведочи и чињеница да је Ковачица 2014. године одабрана за једног од пет представника из Србије у оквиру програма *Изузетне дестинације Европе* који спроводи Европска комисија. Рангирана је на другом месту, иза Књажевца. Пројекат промовише развој одрживог туризма у мање познатим туристичким дестинацијама држава чланица и кандидата ЕУ, а тема за 2014. годину била је Туризам и локално нематеријално културно наслеђе (Turistička организација Србије, 2014; Туристичка организација општине Ковачица, 2014).

Атрибути са највишом оценом у истраживању често су главни мотив туристичких кретања у Области.

Графикон 17. Аритметичка средина и стандардна девијација за индивидуалне атрибуте основних ресурса

Извор: Аутор

Након прва три рангирана атрибута, испитаници су високо оценили природне ресурсе дестинације: климатске карактеристике, спортско-рекреативне активности у природи, очуваност природе и лепоту пејзажа. Локалне климатске карактеристике формирају две ваздушне бање, на Вршачким планинама и у Делиблатској пешчари, обезбеђују услове за опстанак разноврсних биљних и животињских врста у заштићеним природним добрима и пружају могућност за развој авантуристичког туризма. Природни ресурси, Вршачке планине, Делиблатка пешчара, Дунав и језера (Белоцркванска, Вршачко, Краљевац) пружају услове за развој бројних спортско-рекреативних активности.

Добру оцену имају манифестације и фестивали високог нивоа атрактивности и забава. Током године одржава се велики број манифестација посвећених храни, пићу, музици, плесу, обичајима, матерњем језику. Већина гастрономских манифестација има културно-уметнички садржај. Најзначајније манифестације су Берба грожђа и Вршачки венац у Вршцу, Белоцрквански карневал у Белој Цркви и Интернационални карневал у Панчеву. Белоцрквански карневал је један од три најстарија карневала у Европи, одмах иза карневала у Кану и Монте Карлу. Процењује се да Панчевачки карневал и Вршачку бербу грожђа посети око 100.000 људи.

Иако, гастрономска понуда и мултикултуралност имају највишу оцену, најмања вредност стандардне девијације за климу ($\sigma=0.803$) и очуваност природе и лепота пејзажа ($\sigma=0.892$) указују на уједначен став испитаника о атрактивности природних ресурса.

Доступност смештајних објеката високе категорије и могућности за спортско-рекреативне активности на води оцењени су ниско. Са аспекта туристичке дестинације, слаба доступност смештајних капацитета и њихов квалитет указује на низак ниво развијености туризма. Најчешћи облик смештаја су апартмани, куће за одмор и преноћишта, док од 2013. године не постоји чак ниједан хотел са пет звездица. Ипак у погледу квалитета понуда је побољшана. Отворено је неколико нових смештајних објеката, а поједини су реновирани (Вила Брег и хотел Србија у Вршцу, Хотел Гранд Хедонист у Панчеву, Пламен Град у Ковину, апартмани у Белој Цркви). Водени објекти најчешће се користе за купање и риболов, ретко имају уређене плаже са додатним садржајем, на што указује и ниска оцена.

Подржавајући фактори и ресурси: Три од шест подржавајућих фактора, гостопримство, саобраћајна повезаност са европским дестинацијама и квалитет јавног превоза и такси услуга оцењени су вишом оценом (Графикон 18). Као што је и очекивано, гостопримство је рангирано на првом месту, што је препознато као јача страна Области и државе у свим стратегијама развоја општина и туризма. Локална популација је позната по „опуштеном“ животном стилу (банатски лагано) и уживању у храни, што је од стране туристичких радника означено као дестинацијска предност. Добра доступност дестинације је резултат добре повезаности локалних путева, присутности међународних путева и Паневропских коридора.

Графикон 18. Аритметичка средина и стандардна девијација за индивидуалне атрибуте подржавајућих фактора

Извор: Аутор

Заступљеност страних компанија у привреди и стране инвестиције у туризам дестинације, виђене су као недостатак туристичке привреде Јужнобанатске области. У Области постоји само једна страна инвестиција у туризму. То је приватизација хотела Србија, 2008. године од стране компаније ЕИКС Хотелс са Мајорке. Одсуство страних инвестиција је озбиљан недостатак узимајући у обзир да у туризму доминира приватно власништво, а истовремено локлано пословно окружење карактерише ниска ликвидност.

Детерминанте ограничења и проширења се сматрају факторима који доводе до повећања или смањења утицаја свих осталих детерминанти (Ritchie & Crouch, 2003). Три од осам анализираних атрибута испитаници сматрају конкурентним (Графикон 19). То су туристичко-географски положај, ниво безбедности, чистоћа и уређеност.

Туристичко-географски положај је рангиран на највишем месту због близине и приступачности Београда. Београд је највеће емитивно тржиште и најважније саобраћајно чвориште у земљи што указује на чињеницу да је Јужнобанатска област идеална за једнодневне излете. Поменута могућност није у потпуности искоришћена.

Графикон 19. Аритметичка средина и стандардна девијација за индивидуалне атрибуте фактора ограничења и проширења

Извор: Аутор

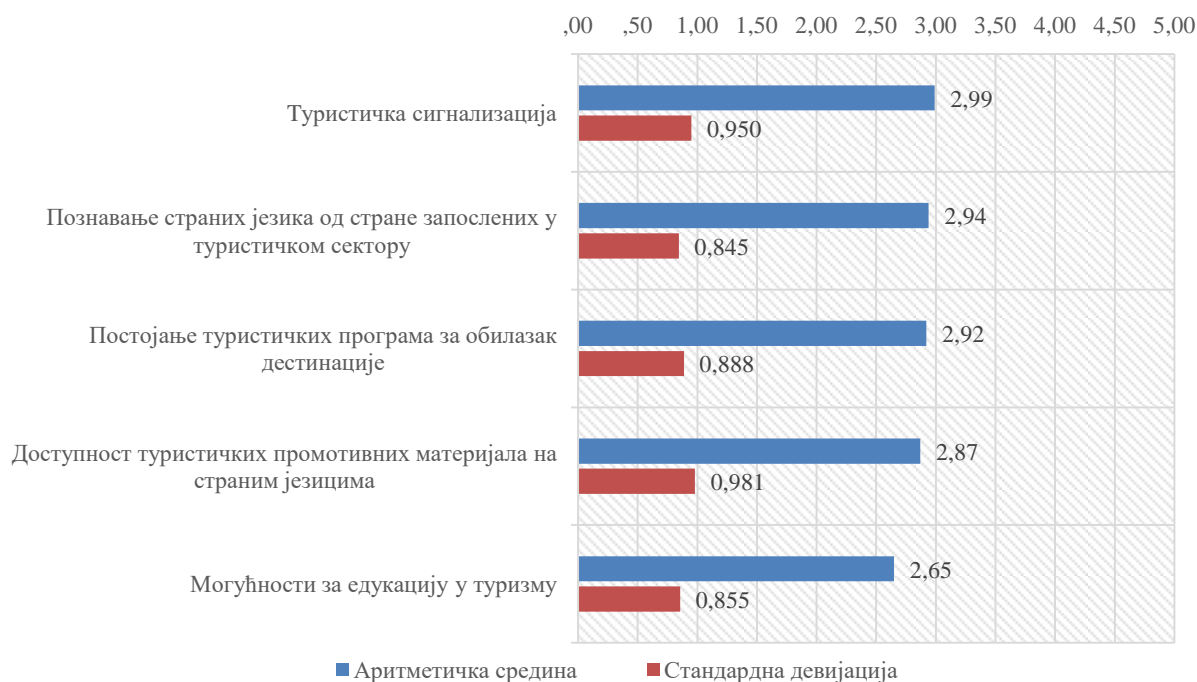
Однос цене и квалитета, цене хотелских услуга, могућност онлајн резервације хотелских услуга и економска развијеност сматрају недостатком Јужнобанатске области. Идентични атрибути су у националној туристичкој стратегији означени као лимитирајући фактори развоја туризма. Оваква појава је резултат неадекватног менаџмента, недостатак искуства у управљању, неспремности за промене, лоше пословне политике и хроничном недостатку финансијских ресурса. Додатни проблем представљају ниске новчане надокнаде за рад и немотивисани људски ресурси у малим и средњим предузећима што имплицира низак квалитет услуге. Нешто боља ситуација је код микро предузећа која су најчешће породична предузећа са једним или два запослена. Рецензије задовољних

корисника услуга смештаја које се могу наћи на Интернету говоре о посвећености послу. Истовремено, позитивне онлајн рецензије су веома важне имајући у виду њихов утицај на потенцијалне туристе и улогу у савременом планирању путовања. Иако, резултати истраживања указују на низак ниво атрибута, последњих година учињен је благи напредак у односу на претходни период (Влада Републике Србије, 2006а, 2016; Извршно веће АП Војводине, 2009).

Дестинацијски менаџмент: сви анализирани атрибути имају вредност аритметичке средине мању од 3, односно сматрају се неконкурентним (Графикон 20). Мала вредност стандардне девијације код свих индикатора указује на висок степен слагања у ставовима међу испитаницима. Последње деценије повећала се распрострањеност туристичке сигнализације, али недовољно по резултатима истраживања. До сада, туристичка сигнализација је постављена за поједине регистроване винарије, Дунавску бициклическу руту и више културно-историјских атракција и институција у урбаним насељима.

Највиша вредност аритметичке средине и стандардне девијације има познавање страних језика. Мали број туристичких радника које говоре енглески језик (већином раде у локалним туристичким организацијама и хотелима у урбаним насељима) и мала понуда вишејезичног промотивног материјала ограничавају број страних туриста. Уколико би се овај проблем превазишао, Јужнобанатска област би могла искористити тренутни тренд пораста страних туриста у Србији и појаву Србије на листама угледних међународних часописа или блогова као земаља које треба посетити. Понуда туристичких програма за обилазак дестинације у време истраживања била је симболична, сем у Вршцу који апсорбује највећи број туристички долазака. У међувремену представљено је више нових програма за обилазак Беле Цркве, Панчева са околином и програм Јужнобанатска рапсодија (Ковин, Панчево, Ковачица, Вршац и Бела Црква).

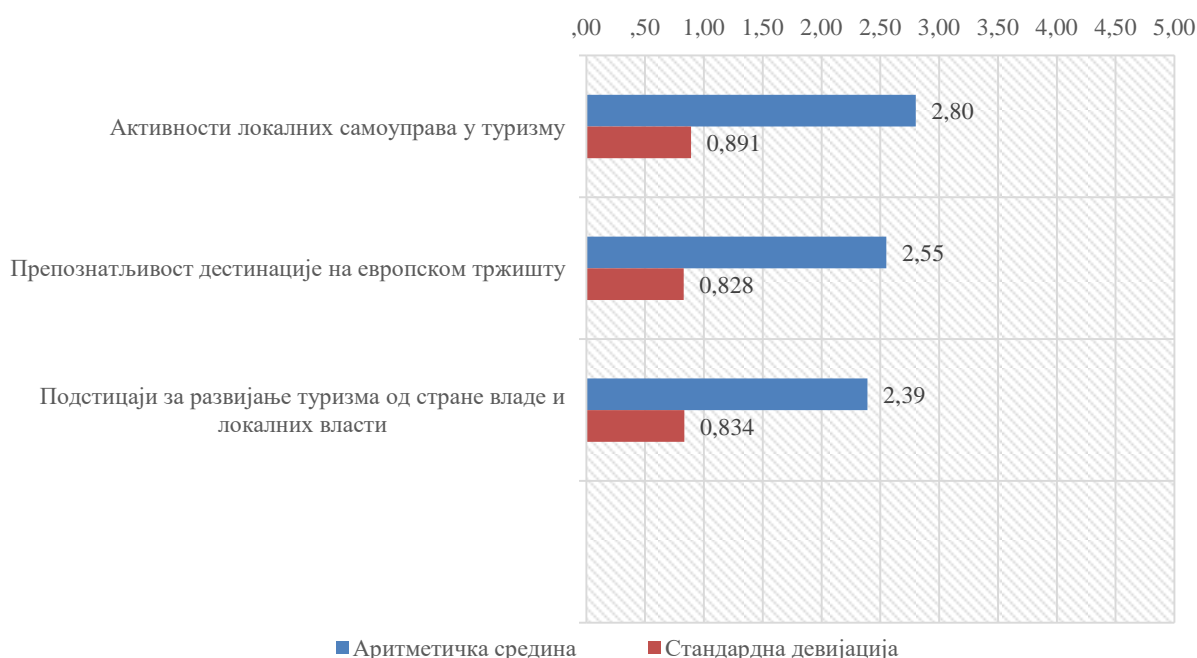
Графикон 20. Аритметичка средина и стандардна девијација за индивидуалне атрибуте фактора дестинацијски менаџмент

Извор: Аутор

Људски ресурси су веома важна детерминанта развоја туризма и конкурентности. У конкурентном пословном окружењу кључно је развити високо квалификовану радну снагу, међутим сектор туризма у Србији и Јужнобанатске области послује без адекватно образоване и обучене квалификоване радне снаге иако постоји велики број образовних установа специјализованих за туризам. Додатни проблеми радне снаге су начин на који се долази до радног места, распоређеност на радно место, недостатак система награђивања, континуираног учења и развијања каријере, али и све мањи број адекватне радне снаге на тржишту због масовног одласка истих у иностранство где су боље плаћени чак на нижим позицијама. Оно што говори о озбиљности овог проблема јесу предвиђања да ће се такав тренд наставити у будућности, а констатован је још у оквиру истраживања за пројекат Маркетинг стратегија туризма Војводине из 2009. године (Извршно веће АП Војводине, 2009).

Графикон 21. Аритметичка средина и стандардна девијација за индивидуалне атрибуте фактора политика, планирање и развој дестинације

Извор: Аутор

Политика, планирање и развој дестинације: испитаници су све атрибуте рангирани су ниско (Графикон 21). Пословна клима и приоритетност туризма су веома лоше оцењени у већини студија привреде Србије од стране домаћих и страних стручњака, што се одразило на развој туризма. Подстицаји за развој туризма су скромни, али предност Војводине је што подстицаји долазе са 3 нивоа (државе, покрајине и општине), има јаку прекограничну сарадњу и приступ европским инвестиционим фондовима.

Препознатљивост Јужнобанатске области у иностранству је веома мала, са изузетком пословних туриста који превасходно путују у Вршац (фармацеутска и хемијска индустрија, академија за обуку пилота) и Панчево (петрохемијска индустрија) или у уметничким круговима због наивне уметности у Ковачици. На националном нивоу, Јужнобанатска област је веома добро познат учесницима винског туризма и екскурзија. Локална власт показала је спремност за израду планских докумената (стратегија, мастер планова и слично), међутим не и код имплементације, јер су често циљеви били нереални, без ослонаца у озбиљном истраживању тржишта. Ипак, најдаље у реализацији стратегија и планова одмакла је општина Вршац, која годинама уназад улаже у путеве, културне

институције, побољшава квалитет манифестација, заштиту животне средине, промотивне активности и слично.

Подстицаји за развој туризма рангирани су последњи ($M=2.39$), упркос чињеници да је у стратегијским документима препозната важност туризма као покретача нових радних места и развоја целокупне привреде. Имајући у виду садашње стање економије у Војводини и Србији, резултат је очекиван.

Упоређујући одговоре запослених у локалним туристичким организацијама као јавном сектору који је задужен за стимулацију и промоцију туризма са одговорима запосленим у сектору туристичке понуде уочава се значајна разлика (Графикон 22). Како би се ове разлике доказале, извршена је статистичка анализа применом т-теста са неповезаним узорцима за сваку главну детерминанту. Тестови су показали да су разлике у одговорима статистички значајне за свих пет детерминанти: основни ресурси и ($t(115)=7,09$; $p<0,0001$), подржавајући фактори ($t(55)=4,31$; $p<0,0001$), фактори ограничења и проширења ($t(74)=6,10$; $p<0,0001$), дестинацијски менаџмент ($t(43)=6,49$; $p<0,0001$) и политика планирања и развој дестинације ($t(28)=7,67$; $p<0,0001$).

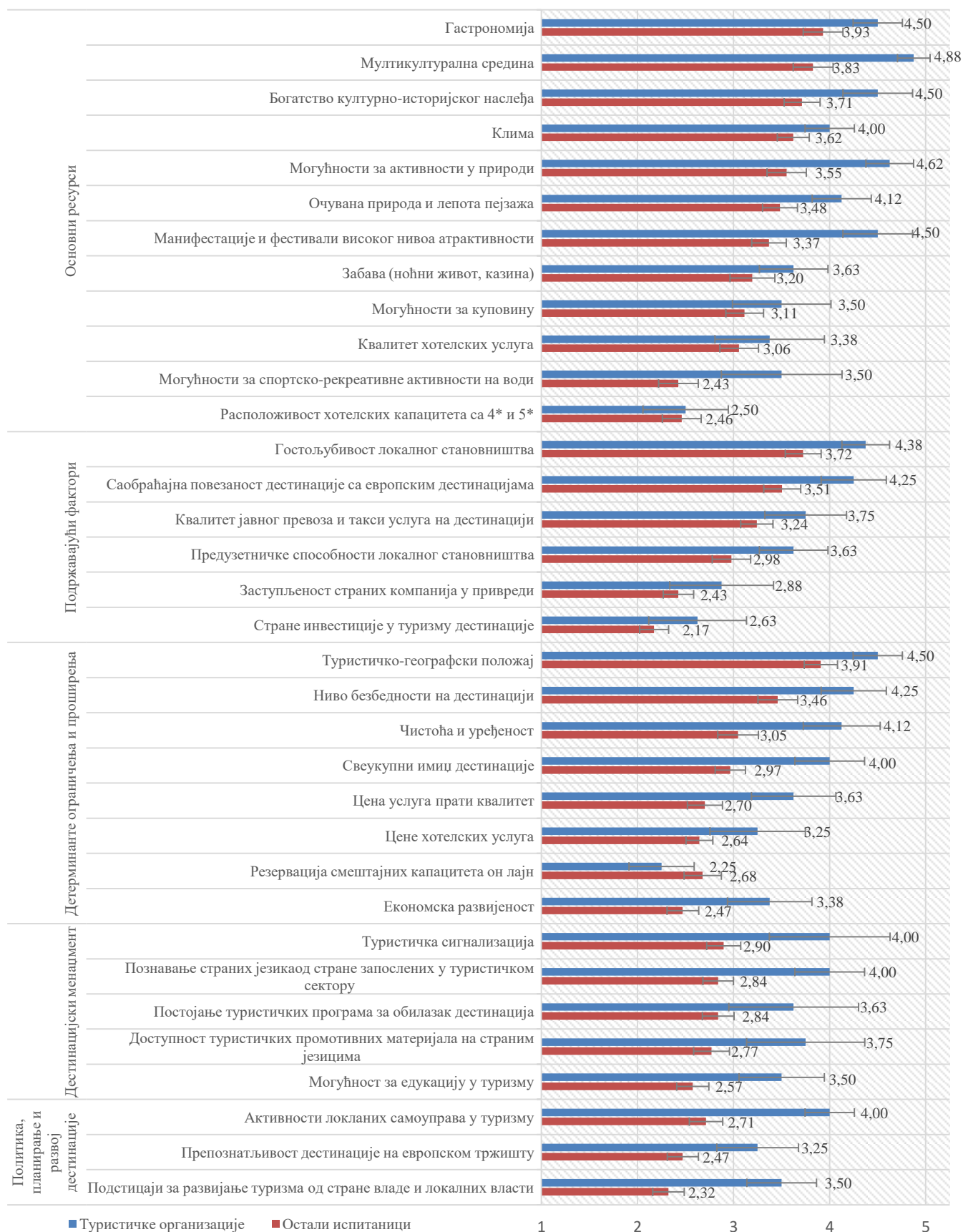
На овом месту би требало указати на значај примене корективног фактора коначне популације. Применом класичних статистичких метода није било могуће статистички доказати разлику у мишљењима између јавног и приватног сектора. На пример, резултати класичног т-теста су указивали на немогућност одбацивања нулте хипотезе за оцену туристичке сигнализације ($t(7,57)=2,34$; $p>0,05$). Након примене корекционог фактора коначне популације, разлика између две посматране групе испитаника је постала статистички значајна ($t(7,57)=2,79$; $p=0,027$). Стога се може сматрати да је примена корекција која узимају у обзир величину популације неопходна када се анкетирају стејкхолдери малих туристичких дестинација.

Анализом ставова приватног и јавног сектора дошло се до следећих констатација:

- запослени у ТО оценили су већом оценом све индикаторе сем резервације смештајних капацитета он лајн у односу на остале испитанике,
- запослени у ТО оценили су неконкурентним само четири индикатора: понуда хотела са четири и пет звездица звездица, заступљеност страних компанија у привреди, стране инвестиције у туризму дестинације, резервација смештајних капацитета он лајн,
- запослени у сектору туристичке понуде оценили су чак 18 од 34 индикатора неконкурентним (укључујући четири које сматрају запослени у ТО неконкурентним),
- највећа разлика у мишљењима између запослених у ТО и осталих испитаника је код индикатора активности локалних самоуправа у туризму (оцена јавног сектора $M=4$, оцена приватног сектора $M=2,71$) и туристичке сигнализације (оцена јавног сектора $M=4$, оцена приватног сектора $M=2,90$),
- велика разлика је и у оценама следећих индикатора подстицаји за развијање туризма од стране владе и локалних власти, знање страних језика од стране запослених у туристичком сектору, туристичка сигнализација, свеукупна атрактивност дестинације, свеукупни имиџ дестинације и могућности за спортско-рекреативне активности на води,
- запослени у ТО сматрају да су сви фактори туризма Јужнобанатске области на вишем нивоу у односу на конкуренцију,
- остали испитаници сматрају да боља конкурентност основних ресурса, иста конкурентност подржавајућих фактора, а неконкурентне детерминанте ограничења и проширења, дестинацијски менаџмент и политика, планирање и развој дестинације,

- највећа разлика у мишљењима између запослених у ТО и осталих испитаника је код фактора дестинацијски менаџмент и политика, планирање и развој дестинациј (све атрибуте јавни сектор је оценио као конкурентне (M=3,70), а приватни сектор као не конкурентне (M=2,68)),
- на основу истраживања може се закључити да је велика разлика у мишљењу проистекла из одсуства дијалога међу посматраним странама, ниског нивоа партнерских односа и политички утицаја,
- с обзиром да је оцена индикатора субјективна, а да је реално стање негде између ставова обе стране, може се закључити да су једни сувише оптимистични, док други дају опрезно одговоре и
- уједно поједини фактори су директно последица рада јавног сектора, па је логична последица високо ранжирани индикатори у односу на привреду.

Графикон 22. Аритметичка средина и интервал поверења детерминанти туристичке конкурентности – ставови запослених у ЛТО и запослених у сектору туристичке понуде

Извор: Аутор

Уколико се упореде оцене фактора конкурентности жена и мушкараца онда се закључује да међу њима нема велике разлике (Табела 42.). Обе стране се слажу да дестинацијски менаџмент и политика, планирање и развој дестинације нису конкурентни. Жене су све факторе оцениле вишом оценом од мушкараца, као и појединачне индикаторе (сем могућности за спортско-рекреативне активности на води, односа цене услуга и квалитета и цене хотелских услуга). Објашњење за приказано рангирање можемо наћи у чињеници да жене запажају више детаља у свом непосредном окружењу и у односу на врсту индикатора које је требало оценити.

Табела 42. Рангирање фактора конкурентности – разлика у оценама жена и мушкараца

Фактор	Жене	Мушкарци
Основни ресурси	3,49	3,15
Подржавајући фактори и ресурси	3,13	2,94
Детерминанте ограничења и проширења	3,12	2,95
Дестинацијски менаџмент	2,95	2,74
Политика, планирање и развој дестинације	2,67	2,47

Извор: Аутор

Компарација оцена фактора конкурентности између стејхолдера који раде у пограничној општини и оних који раде у унутрашњим општинама указује на чињеници да не постоји велика разлика у мишљењима (Табела 43.). Сви стејхолдери сматрају да је највећи проблем дестинације политика, планирање и развој, док је највиша оцена дата основним ресурсима. Ипак, уочава се да су сви фактори оцењени већом оценом од стране стејхолдера који раде у граничним регијама у односу на унутрашњу. Добијени резултати су последица чињенице да се у пограничном подручју налазе општина Вршац као једна од најразвијенијих општина у Србији и заједно са Белом Црквом апсорбује највећи број туриста у Области. Вршац је у односу на друге општине највише напредовао у погледу инфраструктуре и супраструктуре.

Табела 43. Рангирање фактора конкурентности – разлика у оценама граничне и унутрашње регије

Фактор	Пограничне општине	Унутрашња општине
Основни ресурси	3,41	3,23
Подржавајући фактори и ресурси	3,12	2,92
Детерминанте ограничења и проширења	3,14	2,88
Дестинацијски менаџмент	2,93	2,73
Политика, планирање и развој дестинације	2,70	2,36

Извор: Аутор

Сагледавањем целокупне анализе туристичке конкурентности дестинације уочава се да су конкурентни поједине природне и културне вредности, на сличном нивоу су стимулативи и дестимулативни фактори, док највећи проблем представља дестинацијски менаџмент, планирање и подржавајући фактори те ка томе треба усмерити активности у будућем развоју туризма.

Резултати истраживања конкурентске предности потврђује запажања о конкурентности Србије дате у Извештајима о туристичкој конкурентности Светског економског форума (Табела 44). У Извештају из 2013. године, Србија је рангирана веома ниско, 89. место од 140 земаља у свету које су испитане и 40. од 42 места у Европи. Неки од ниско котираних индикатора су цене у туристичком сектору, квалитет копнене саобраћајне инфраструктуре, приоритетност и афинитет ка развоју туризма. Према истом Извештају из 2015. године Србија је на 95. месту од 141 испитане земље, а 35. место од 37 земаља Европе, само испред Албаније и Молдавије. Од земаља у окружењу најбоље је

рангирана Хрватска (33. место) и Словенија (39. месту), затим следи Мађарска на 41. месту, Бугарска на 49. месту и Румунија на 66. месту. Најлошије је оцењена област природни ресурси (ранг 135.) због индикатора обим онлајн претраге туризма заснованог на природним ресурсима (ранг 122.), квалитета природног окружења (ранг 117.) и површине заштићених подручја (ранг 108.). Следећи две лоше оцењене области су пословно окружење (133.) и приоритетност туризма (113.). У односу на претходни извештај Србија је боље оцењена у области природног окружења, здравља и хигијене, људских ресурса и тржишта рада, ценовне конкурентности, инфраструктуре за авиосаобраћај, инфраструктуре за путеве и луке. Овакав резултат делимично настао услед смањења или повећања броја индикатора у појединим областима. Последњи Извештај из 2017. године оставља Србију на 95. месту у односу на преостале 136 земље у свету, и на 35. месту од 38 земаља Европе (испред Албаније, Босне и Херцеговине и Молдавије. Највећи проблеми и даље се односе на заштићена природна добра, приоритетност туризма, пословно окружење и отвореност ка међународном тржишту (World economic forum, 2013, 2015; World Economic Forum, 2017).

Табела 44. Индекс туристичке конкурентности Србије према СЕФ

	Година				
	2009.	2011.	2013.	2015.	2017.
Вредност индекса	3,71	3,85	3,78	3,34	3,38
Ранг у свету	88/133	82/133	89/140	95/141	95/136
Ранг у Европи	38/42	38/42	40/42	35/37	35/38

Извор: (World economic forum, 2013, 2015; World Economic Forum, 2017)

Од земаља које базирају туризам на континенталним ресурсима, а које су означене као главни конкуренти Србије у оквиру Стратегије развоја туризма, на најбољем месту налази се Чешка (37.) са индексом 4,22. Од бивших југословенских република најбоље је рангирана Хрватска (33. место) и Словенија (39. месту). У односу на своје конкуренте Србија је далеко, што указује да досадашњи напори улагани у развој туризма нису дали очекиване резултате, као и да су поставке циљева преамбициозне (World economic forum, 2015; Влада Републике Србије, 2006b).

Табела 45. Позиција Србије у односу на главне конкуренте према извештају СЕФ из 2015. год.

Држава	Индекс туристичке конкурентности	Ранг у свету	Ранг у Европи
Чешка	4,22	37/41	21/37
Мађарска	4,14	41/141	25/37
Бугарска	4,05	49/141	28/37
Словачка	3,84	61/141	31/37
Румунија	3,78	66/141	32/37
Србија	3,34	95/141	35/37

Извор: (World economic forum, 2015)

14 ОДРЖИВИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Одрживи развој је концепт, стратегија или филозофија развоја друштва у садашњем и будућем периоду који је своју потпуну афирмацију стекао доношењем низа докумената (Агенда 21) на Конференцији УН о животnoj средини и развоју у Рио де Жанеиру, 1992. године. Односи се на развој и заштиту животне средине, друштва и економије. Актуелност концепта одрживог развоја заснива се на несразмерном нарастању становништва и животних средстава, односно на великом притиску човека на еколошку и социоекономску компоненту живота. Угроженост животне средине огледа се у глобалном загревању, ефекту стаклене баште, смањењу озонског омотача, појави киселих киша, смањењу површина под шумама, изумирању биљних и животињских врста, претварању плодних површина у пустиње и слично. Одрживи развој треба да обезбеди равнотежу између економске, социјалне и еколошке компоненте живота, односно између потреба за квалитетним животом, социокултурних потреба (очување културе и идентитета локалних заједница) и потреба заштите животне средине (очување биодиверзитета). У међувремену на Самиту одрживог развоја, 2015 донета је Агенда 21 2030, план деловања за људе, планету и просперитет, чиме се делокруг деловања шири на нових 17 циљева одрживог развоја и 169 других циљева (Harris, 2003; The Division for Sustainable Development Goals, без датума; United Nations, 1992, 2015).

У дефиницијама одрживог развоја свет треба посматрати као систем са повезаним временом и простором. То значи да одлуке које су донете у прошлости утичу на савремен живот, исто као што ће одлуке донете у садашњости утицати на друштво у будућности. Једна од нацитиранијих дефиниција одрживог развоја је Светске комисије за животну средину и развој - Брундтланд комисије из 1987. године: Одрживи развој је развој који омогућава задовољавање садашњих потреба људи, али и потребе будућних генерација (Holden, 2008; Sustainable Development Commission, без датума).

Одрживи развој туризма појављује се тек деведесетих година прошлог века. До тада туризам је у развоју уважавао искључиво економске аспекте, односно утицај на микро и макро економију. Такав развој је изазвао низ негативних последица по природу и друштво, односно деградацију природе и културе на дестинацији услед прилагођавања потребама масовног туризма. Узевши у обзир да је туризам потрошач простора, онда се може закључити да је неопходан одрживи развој туризма у будућем периоду.

Не постоји јединствена дефиниција одрживог развоја туризма. Многе организације и појединци су креирали своје дефиниције, међу њима су следеће:

- Развој туризма треба да уважава и задовољава потребе туриста као носилаца тражње и туристичких дестинација, као носилаца понуде, а да се при томе не нарушава могућност да се ови циљеви остварају на истом или вишем нивоу у будућем периоду (Светска туристичка организација),
- Одрживи развој туризма је сваки вид туризма који доприноси заштити животне средине, социјалног и економског интегритета и унапређивању природних, створених и културних вредности на трајној основи (ЕУРОПАРК – Федерација природе и националних паркова Европе),
- Одрживи развој туризма подразумева повећање квалитета живота, економског просперитета и субјективног осећања благостања кроз мање коришћење необновљивих ресурса и мањи притисак на животну средину и људе (Крипендорф),
- Одрживи развој туризма заснован је на интегралном приступу који једнак акценат ставља на 5 компоненти: остварење економског профита, очување животне средине, афирмацију социјалног интегритета, неговање културних

специфичности локалног становништва и оптимално задовољавање туристичких потреба (Мулер) (Holden, 2008; Müller, 1994).

Из дефиниција произилази да се одрживи развој туризма заснива на принципима еколошке, друштвене, културне и економске одрживости, образовању, локалном учешћу и принципу заштите. То значи да је потребно одредити носећи капацитет за животну средину и максимално смањити утицај на исту, избећи поделу друштвене заједнице, неговати животни стил заједнице, оставарити задовољавајући ниво прихода, подићи свест код туриста, али и осталих учесника у туризму о последицама које произилазе из њиховог кретања, односно пословања, у потпуности укључити локалну заједницу у пројекте развоја туризма и адекватно заштитити културно и природно наслеђе (Harris, 2003; Holden, 2008).

Одрживи развој туризма подржан је од стране бројних глобалних, регионалних, националних и локалних организација у свету. Најзначајније институције које се баве одрживим развојем у свету су Уједињене нације, Европска унија преко Европске комисије, Савет Европе са програмом за одрживи туризам у Источној Европи, Асоцијација Карипских држава, Светска туристичка организација, Светски савет за путовања и туризам, Земаљски самит, Пацифичко-азијска асоцијација за путовања, организације које се баве животном средином као што су Светска фондација за природу, Удружење за заштиту природе и други. Један од важних докумената за туризам јесте Агенда 21 за туристичку привреду која је усвојена 1995. године од стране Светске туристичке организације, Светског савета за путовања и туризам и Земаљског самита. У Агенди је дефинисано 9 приоритетних активности за владине органе, туристичке организације и удружења туристичке привреде:

- утврђивање законског и економског оквира и нивоа добре воље за увођење одрживог туризма,
- утврђивање економски, друштвени, културни и еколошки утицаја организације,
- обука, образовање и подизање друштвене свести о одрживом развоју и природи,
- планирање одрживог развоја туризма ради спречавања деградације ресурса,
- размена информација, знања и технологија о одрживом туризму између развијених земаљ и земаља у развоју,
- укључивање свих друштвених група (млади, стари, жене) у развој одрживог туризма,
- креирање нових одрживих туристичких производа,
- мерење напретка у реализацији одрживог развоја и
- развијање партнерских односа (да би се олакшало предузетништво).

За предузећа туристичке привреде Агенда доноси следећих 10 приоритетних области:

- минимализовање отпада (кроз избор производа, добављача, рециклажа),
- штедња и управљање енергијом (нови извори енергије, смањити расипање енергије)
- управљање ресурсима чисте воде (смањити расипање, користе уређаје за штедњу воде, рециклажа),
- управљање отпадним водама (смањити стварање отпада, избегавати производе који штетно делују на воду, пречишћавати отпадне воде),
- смањити употребу опасних материја (заменити за производе који не садрже опасне материје или смањити њихову употребу, воде рачуна о одлагању отпада)

- контролисати саобраћај (смањити емисију штетних гасова, буку, водити рачуна о положају стајалишта, паркинга, користе савремена возила),
- ефикасно планирање и управљање земљиштем (решити конфликт између привреде и друштва, при планирању водити о могућим негативним ефектима пројекта, користити локалне материјале),
- укључити запослене, потрошаче и заједницу у проблем заштите животне средине
- стварање одрживог производа – еко дизајн,
- улазити у партнерске односе ради одрживог развоја (Weaver, 2015).

У циљу праћења и утврђивања степена одрживости туристичког развоја формирају се индикатори чије се број креће од девет до 68. Експерти СТО формирали су 2004. године 768 идеалних индикатора, од тога 29 основних индикатора. Идеални индикатори су комплексни и напоузданији за праћење одрживог развоја, али тешко примењиви у пракси. Из тог разлога, формиран су основни индикатори одрживог туризма распоређени у 12 категорија датих у наредној табели (Табела 46). Подаци о индикаторима сакупљају се преко анкетног упитника, од државних институција за статистику и надлежних државних сектора (World Tourism Organization, 2004).

Табела 46. Основни индикатори одрживог туризма према СТО

Основна категорија	Предложени основни индикатори
Задовољство локалне заједнице	<ul style="list-style-type: none"> • Задовољство локалне заједнице туризмом
Утицај туризма на заједницу	<ul style="list-style-type: none"> • Однос туриста и локалног становништва (просек и врх сезоне/дана), • Процент људи који верују да је туризам допринео новим услугама или инфраструктури, • Број и капацитет социјалних услуга доступних заједници (који се могу приписати туризму).
Одрживо задовољство туриста	<ul style="list-style-type: none"> • Ниво задовољства туриста, • Перцепција односа вредности за новац, • Процент туриста повратника.
Туристичка сезоналност	<ul style="list-style-type: none"> • Број долазака – месечни или квартални (годишња дистрибуција), • Месечна стопа искоришћења смештаја (сезона у односу на вансезону) и проценат укупне заузетости у врху сезоне – квартал, месец, • Процент пословних објеката отворених целе године, • Број и проценат сталних послова у туризму у односу на привремене.
Економске користи од туризма	<ul style="list-style-type: none"> • Број локалног становништва (однос мушкараца и жена) који раде у туризму (однос броја запослених у туризму и укупног броја запослених), • Процентуални удео прихода од туризма у укупним приходима.
Управљање енергијом	<ul style="list-style-type: none"> • Потрошња енергије из свих извора по глави становника (укупна и у туризму – дневна по туристи), • Процент послодаваца који учествују у програмима енергетске штедње или примењују политику и технике енергетске штедње, • проценат енергетске потрошње из обновљивих извора.
Доступност воде и њена штедња	<ul style="list-style-type: none"> • Потрошња воде (укупна и дневна потрошња туриста по литри), • Штедња воде (процент штедње, поновног коришћења).
Квалитет пијаће воде	<ul style="list-style-type: none"> • проценат туристичких предузећа са пијаћом водом по међународним стандардима, • учесталост болести које се преносе водом, број/процент туриста који су пријавили током боравка болест која је узрокована водом.

Основна категорија	Предложени основни индикатори
Управљање отпадним водама - канализација	<ul style="list-style-type: none"> процент отпадних вода које се пречишћавају (примарни, секундарни или терцијални ниво), процент туристичких предузећа која су прикључена у систем пречишћавања.
Управљање чврстим отпадом	<ul style="list-style-type: none"> месечна количина чврстог отпада на дестинацији, количина рециклираног отпада/ количина отпада о врсти, количина расутог отпада на јавним површинама.
Контролисање развоја	<ul style="list-style-type: none"> Постојање планских докумената употребе и развоја земљишта, укључујући туризам, Процент површине под контролом (густина, пројекти).
Контрола интензитета коришћења	<ul style="list-style-type: none"> укупан број туристичких долазака (просечно, месечно, шпиц сезоне) број туриста по метру квадратном на локалитету и на дестинацији, просечни број/просек у шпицу сезоне

Извор: (World Tourism Organization, 2004)

Поред основних индикатора који се могу применити на сваку дестинацију, СТО предлаже сет индикатора за обалске зоне, плаже, мала острва, дестинације у пустињи и аридним подручјима, планинским областима, природним и осетљивим еколошким местима, екотуристичким дестинацијама, парковима и заштићеним површинама, заједницама у и поред заштићених области, руте, објекте културног наслеђа, мале и традиционалне заједнице, тематске паркове, водене паркове, крузере и њихове дестинације, заједнице које су се определиле за развој туризма (World Tourism Organization, 2004).

При процени одрживог развоја Области, поред основних индикатора могу укључити индикатори за заштићена природана добра, објекте културног наслеђа, мале и традиционалне заједнице и индикатори предложени за дестинације које желе развијати туризам. Испитивање предложених индикатора јесте дуготрајан и сложен процес који може да буде предмет интересовања новог научног рада, те се овде аутор неће бавити детаљном анализом већ генералном оценом стања.

Одрживи развој у Србији подржан је низом стратегија, закона, подзаконских аката и активностима на националном, регионалном и локалном нивоу претежно у домену заштите животне средине. Од значаја за одрживи развој су следећа документа:

Стратегије:

- Национална стратегија одрживог развоја,
- Стратегија за примену конвенције о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и праву на правну заштиту у питањима животне средине - Архуска конвенција,
- Национална стратегија за апроксимацију у области животне средине за Републику Србију,
- Стратегија развоја шумарства Републике Србије,
- Стратегија управљања отпадом за период од 2010-2019. године,
- Стратегија увођења чистије производње у Републици Србији,
- Национална стратегија за укључивање Републике Србије у механизам чистог развоја Кјото протокола за секторе управљања отпадом, пољопривреде и шумарства,
- Стратегија развоја пољопривреде Србије,
- Стратегија биолошке разноврсности Републике Србије за период од 2011. до 2018. године,

- Стратегија за примену Конвенције о доступности информација, учешћу јавности у доношењу одлука и праву на правну заштиту у питањима животне средине,
- Национална стратегија одрживог коришћења природних ресурса и добара,
- Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009-2013-2020,
- Стратегија развоја и промоције друштвено одговорног пословања у Републици Србији за период од 2010. до 2015. године
- Национална стратегија привредног развоја Републике Србије од 2006. до 2012. године
- Стратегија регионалног развоја Србије за период од 2007. до 2012. године
- Стратегија развоја конкурентних и иновативних малих и средњих предузећа за период од 2008. до 2013. године
- Стратегија развоја туризма
- Стратегија просторног развоја Републике Србије 2009-2013-2020,
- Стратегија пољопривреде Србије,
- Стратегија развоја општина (Влада Републике Србије Генерални секретаријат, без датума)

Закони:

- Закон о заштити природе,
- Закон о националним парковима,
- Закон о заштити животне средине,
- Закон о стратешкој процени утицаја на животну средину
- Закон о процени утицаја на животну средину
- Закон о интегрисаном спречавању и контроли загађивања животне средине,
- Закон о управљању отпадом,
- Закон о заштити од буке у животној средини,
- Закон о заштити ваздуха,
- Закон о водама,
- Закон о шумама,
- Закон о пољопривреди и руралном развоју,
- Закон о пољопривредном земљишту,
- Закон о генетички модификованим организмима,
- Закон о дивљачи и ловству,
- Закон о Просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године,
- Закон о планирању и изградњи,
- Закон о туризму,
- Закон о бањама,
- Закон о култури,
- Закон о енергетици,
- Закон о ефикасном коришћењу енергије,
- Закон о рударству (Народна Скупштина Републике Србије, без датума)

Планови:

- Регионални просторни план Аутономне Покрајине Војводине до 2020. године
- Просторни план подручја посебне намене СРП Делиблатска пешчара
- Просторни планови јединица локалне самоуправе

Студије:

- Студија мреже marina на Дунаву у АП Војводини,

- Студије заштите природних добара(ЈП „Завод за урбанизам Војводине“, 2006b, 2008, 2011a, 2011b; Југословенски институт за урбанизам и становање ЈУГИНУС, 2015; Покрајински завод за заштиту природе, без датума-b; Покрајински секретаријат за архитектуру урбанизам и градитељство, 2006) .

У националној стратегији одрживог развоја дефинисани су циљеви одрживог развоја туризма, а то су:

- побољшање смештајних капацитета, развијање туристичког система квалитета и систем азаштите потрошача,
- развијање туристичког информационог система (информативни центар, имиџ, брошуре)
- развијање додатне туристичке понуде уз очување природне разноврсности и културног идентитета и постизање одговарајућих прихода и локалног просперитета (угоститељство, гастрономија, трговина, активности),
- идентификација и решавање конфликта између туризма и других активности при коришћењу истог ресурса (Влада Републике Србије, 2008).

Подршку остваривању циљева одрживог развоја дају бројне институције и организације: Министарство надлежно за туризам, Туристичка организација Србије и локалне туристичке организације, Министарство пољопривреде и заштите животне средине, Министарство привреде, Национална агенција за регионални развој, Заводи за заштиту природе Србије, Покрајински завод за заштиту природе, Национална алијанса за локални економски развој, Покрајински секретаријат за привреду, запошљавање и равноправност полова, Покрајински секретаријат за урбанизам, градитељство и заштиту животне средине, Покрајински секретаријат за пољопривреду, водопривреду и шумарство, Покрајински секретаријат за енергетику и минералне сировине, Регионални центар за друштвено економски развој Банат, Удружење за унапређење сарадње и развој туризма у Подунављу Истар 21, општине и месне заједнице, Канцеларије за локални економски развој и друге(Влада Републике Србије, 2008).

Одрживи развој се подстиче и кроз низ прекограничних пројеката и пројеката који се финансирају из иностраних фондова, а који су представљени у поглављу пројекти за развој туризма те се на овом месту неће посебно наводити.

Ако се одрживи развој туризма посматра са аспекта основних индикатора СТО може се закључити следеће:

- да туризма због малог обима не врши притисак на локалну заједницу,
- приоритетност развоја туризма допринео је развоју и квалитету инфраструктуре и супраструктуре коју може да користи и локално становништво,
- ниво задовољства туриста према рецензијама на интернет страницама је осредње и врло добро са изузетком неколико смештајних објеката у Вршцу, Белој Цркви и Панчеву (Вила Идила, апартмани Фајн Ливинг 122, хотел Гранд Хедонист),
- сезоналност туристичких кретања јасно је изражена и поклапа се са екскурзионим кретањима и манифестацијама националног значаја,
- проценат пословних објеката који раде целе године је веома висок,
- процентуални удео туризма у привреди је скроман, јер је становништво доминатно опредељено за пољопривредну и индустријску делатност,
- коришћење обновљивих извора енергије тек је на почетку (урађена испитивања, анализе и пројекти у општини Вршац, Пландиште и Ковин, подигнути ветропаркови код Вршца, Ковина, Ковачице и Алибунара),

- није познат пример енергетске штедње у туристичким објектима, као ни штедња воде, док се потрошња по туристи не мери,
- проблем са пијаћом водом највише је присутан у општини Панчево,
- низак ниво пречишћавања вода са тенденцијом пораста (у насељима и фабрикама),
- у погледу чврстог отпада последњи десет година учињен је напредак, бројне дивље депоније су уклоњене, али и даље постоје проблеми са хигијенским и техничко технолошким условима депонија и механизацијом (чиме се утиче на загађење ваздуха, земљиште и подземних вода),
- расте количина отпада који се рециклира (јестиво уље, папир, пластична амбалажа, дрвни отпад који настаје уређењем зелених површина и слично),
- општина Вршац је међу првима у Србији по решавању комуналних проблема: 98% територије Вршца покривено је канализацијом, преко 30 година имају пречиштач отпадних вода, први је гасификован град у Србији, обавља рециклажу папира и дрвног отпада, а 2015. године изграђен је сортирно-рециклажни центар,
- постоји просторни планови и планови развоја општина, укључујући и развој туризма,
- не постоји контрола интезитета коришћења ресурса због малог обима туристичког промета.

Одрживи развој туризма може успешно реализовати кроз екотуризам и сеоски туризам (Irshad, 2010; Kiper, 2013). У том смислу Општина Вршац врши промоцију насеља Шушаре као екотуристичке дестинације, Општина Бела Црква и Асоцијација Еко Брег из Вршца успоставила је прекограничну сарадњу са Румунијом ради промовисања екотуристичког програма микрорегије Дунав-Нера-Караш, у општини Ковин формиран је Едукативни центар Чардак, село Скореновац определило се за развој сеоског туризма, село Гудурица за вински и сеоски туризам, а село Ковачица за рекреативни, културни и сеоски туризам. Поред скромне понуде проблем сеоског и екотуризма су недовољне промотивне активности и партнерски односи.

15 ЗАКЉУЧАК

Услед неповољне ситуације у привреди, на нивоу државе и Јужнобанатске области туризам је у стратегијама развоја означена као приоритетна делатност. Очекује се да ће развој туризма допринети развоју привредних и непривредних делатности у свим општинама, без обзира на њихову економску развијеност. За поједине општине туризам представља покретача привредне активности, док за друге општине допуну већ стабилној економији. Локални јавни сектор последњих година интензивно ради на изради планске и техничке документације, стратегија, унапређењу инфраструктуре и подизању степена прекограничне сарадње. Проблем стратегија представља бројни или високо постављени циљеви које треба остварити за кратак временски период. Очигледан пример је за то стратегија развоја општине Ковин. Други проблем представља тежња аутора стратегија да развија све могуће облике туризма, уместо усмеравања пажње и финансија ка једном или два кључна производа. Трећи проблем стратегија су пројектована потребна финансијска средства и пројектовани ефекти од реализације програма. Постављени циљеви се и поред добре воље тешко могу реализовати због одсуства извора финансирања и задатог временског оквира.

Истовремено, недостају професионално конструисана тржишна истраживања, што доводи до немогућности формирања адекватне туристичке понуде, одабира одговарајуће тржишне нише и прилагођене промоције датом тржишту. Тренутна туристичка понуда дело су појединаца и/или група из јавног сектора или приватника-ентузијаста. Туристички производи настају одабиром ресурса без провере да ли ће исти да привуче туристе, у којем броју, које је циљно емитивно подручје, да ли постоји недостатак на производу са аспекта туристе који треба отклонити и слично.

Након сагледавања природних и културних ресурса, њиховог стања, туристичког промета, туристичке валоризације и анализе туристичке конкурентности можемо закључити да су постављене хипотезе доказане:

- *Хипотеза 1: Постојећи природни и културни ресурси нису довољно активирани у туристичке сврхе што потврђује туристичка валоризација према предложеној методологији Светске туристичке организације.*

Туристичка валоризација указује да природни ресурси имају већу туристичку вредност у односу на културне. Већу вредност у односу на остале ресурсе имају Делиблатска пешчара, Белоцркванска језера, Галерија наивне уметности у Ковачици и манифестација Берба грожђа у Вршцу што је резултат континураног улагања у квалитет и промотивне активности. Најмању туристичку вредност имају археолошка налазишта и дворци који нису уређени за туристичку презентацију или прихват туриста, нити означени туристичком сигнализацијом. Најслабије оцењен фактор код природних и културних ресурса је значај који осликава имиџ ресурса и степен тражње, стим што је процена степена тражње код природних добара ограничена због непостојања адекватне статистике. Код културних ресурса осим Галерије наивне уметности у Ковачици која је препознатљива, спремна за прихват туриста са непосредним окружењем, остали ресурси нису ни приближно припремљени за савременог туристу. Најслабије оцењен фактор туристичких ресурса су значај и туристичка опрема и услуге, што проистиче из њихове уске повезаности. Ниска оцена указује на потребу за адекватном активацијом ресурса, уз одговарајуће менаџмент и маркетинг активности које ће допринети повећању опште туристичке вредности локалитета и регије.

- **Хипотеза 2:** *Предузећа која послују у области туризма недовољно примењују савремене облике пословања, технологије и концепт одрживог развоја што је утврђено анализом појављивања локалних туристичких организација и смештајних објеката на Интернету и теренским истраживањем.*

Када се формира нова туристичка атракција/производ/понуда често изостаје добар менаџмент и одржавање. То се најчешће дешава са јавном својином, док код приватне постоји одсуство иновација и праћење савремених трендова. Производ често остаје непромењен током животног циклуса на тржишту. Недостају иновације, развој, прилагођавање тржишту (квалитет производа, радно време, канали продаје, промоција), а нарочито неговање система лојалности.

Истраживање је показало да су општине које у сектору туризма имају запослене високообразоване креативне људе са завршеним факултетом за туризам боље прилагодиле развој туризма у односу на остале. Најбољи пример за то је општина Ковин која сваке године све више развија туризам, без обзира што има скромније приходе и ресурсе у односу на остале општине у Области.

Популација нижег образовног нивоа и/или популација старија од 35 година у туристичкој привреди веома споро прихвата напредак ИК технологије, што се нарочито огледа у одсуству веб презентација, онлајн резервација, налога на друштвеним мрежама и осталих савремених облика промоције и канала дистрибуције. Туристичка понуда која је присутна на Интернету најчешће не ажурира садржај што поред непостојања интегралног производа додатно доприноси непрепознатљивости дестинације.

Због лоше пословне климе појављују се проблеми са ликвидношћу (директно утиче на развој) и сива економија у домену промета и радне снаге. Људске ресурсе карактерише неадекватна образовна структура, немогућност континуираног учења, распоређеност на неадекватне позиције у предузећу, ниска новчана накнада за рад, одсуство мотивације што утиче на квалитет понуде и лојалност потрошача.

Принцип одрживости претежно се примењује у домену животне средине и употребе обновљивих извора енергије. Иако, постоје акције очувања животне средине, оне су још увек недовољне као и свест локалног становништва о истом. Највећи проблем представљају дивље депоније, испуштање отпадних вода у бунаре и реке, претерана употреба пестицида, сеча дрва, нелегални лов и слично. Принцип одрживости у осталим областима су не приметни.

Прекогранична сарадња, страни извори финансирања, национални и покрајински конкурси за развој туризма и области које су посредни и непосредно повезане са туризмом могу допринети бољој туристичкој понуди и пословању појдиних предузећа. Проблем код прекограничних пројеката јесте чињеница да се већи део или сав новац усмерава на студијска путовања, радионице које немају последични ефекат и успостављање веб сајта који након иницијалне уплате за хостинг и домен престаје са радом (нпр. пројекат Банат 22). Са аспекта туризма највећа корист од прекограничних пројеката проистекла је из пројекта Дом за очување културног блага Баната - оснивање регионалног културног центра наслеђа Баната – Конкордија који бележи највећу посећеност у општини Вршац. У истом контексту може се навести прекогранични пројекат којим је град Панчево купио катамаран за пловидбу по Тамишу, чиме је подигнут ниво туристичке понуде. У будућности би требало да се искористи позитивно искуство Конкордије и у складу са тим припремати наредне пројекте. Домаће пројекте карактерише узак круг људи који аплицирају и недовољна обавештеност туристичке понуде о истим. Утицај реализованих пројеката на туризам највише се огледа у повећању свести о потреби за развојем туризма и побољшању инфраструктуре, али је недовољно постигнуто у домену креирања препознатљиве понуде и имиџа дестинације.

- **Хипотеза 3:** *Јужнобанатска област није конкурентна туристичка дестинација, али располаже ресурсима којима је иста остварива, што је потврђено анализом спроведеног анкетног истраживања туристичке конкурентности Јужнобанатске области.*

Анкетно истраживање указало је на конкурентске предности и недостатке Јужнобанатске области. Истраживањем су идентификоване јаке тачке које могу бити полазна основа за повећање туристичке конкурентности. Најбоље су оцењени основни ресурси. Високо је оцењено чак 10 од 12 испитиваних атрибута, а посебно се истиче гастрономија, мултикултурална средина, културно-историјско наслеђе и климатске карактеристике. Природни и културни ресурси су основа постојања и развоја винског, манифестационог, културног туризма и спортско-рекреативног туризма. Поменути атрибути су уједно и најјаче тачке туристичке конкурентности Јужнобанатске области.

Резултати анкетног истраживања указују на значајну разлику у ставовима запослених у приватном и јавном сектору. Запослени у локалним туристичким организацијама индикаторе конкурентности оцењују вишим оценама него што је реално, док приватни сектор сматра да су могућности за развој туризма слабије у односу на запослене у јавном сектору. Значајно неслагање се уочава у домену дестинацијског менаџмента, политике планирања и развоја дестинације. Поменуте детерминанте су уједно најслабије тачке туристичке конкурентности Јужнобанатске области. Њиховим унапређењем, бољом употребом Интернета у промотивне сврхе могу се боље искористити савремени трендови у сектору туристичке тражње.

Учесници туристичке понуде сматрају да Јужнобанатска област није довољно конкурентна, чак ни на регионалном нивоу. То потврђује и туристички промет који је 2017. године износио око 31.365 долазака туриста што је око 6,3% у укупном туристичком промету Војводине. Међутим, колики је стваран број туриста на територији Јужнобанатске области тешко је проценити због доминантног излетничког туризма, непријављивања стационарних туриста и слично. Један од најинтересантнијих примера је општина Ковин која у званичној статистици 2012. године бележи 8.968 ноћења домаћих туриста, док је према изјавама представника Скореновца исте године у насељу остварено 6.000 ноћења претежно страних туриста. Оваква регистрација броја туриста отежава и мерење ефеката пројеката у туризму.

Истраживање указује да у наредном периоду стејкхолдери своје активности треба да више усмере на:

- унапређење конкурентности, посебно у домену политике, планирања, развоја и дестинацијског менаџмента,
- истраживање тржишта, упознавање конкуренције и потреба туриста,
- стварање интегралне туристичке понуде, јер се ради о малог географском подручју са ресурсима ниске привлачне моћи која је проистекла из одсуства садржаја и промоције,
- стварање садржаја у заштићеним природним добрима у зонама које допуштају туристичку активност,
- прилагођавање понуде потребама туриста, неговање лојалности, прилагођавање радног времена и садржаја институција културе и слично,
- унапређење садржаја тура, како би се избегло разгледање екстеријера,
- унапређење квалитета смештајних капацитета, ресторатерске понуде и сувенира са већим учешћем аутентичних локалних производа,
- повећање броја тура у пратњи стручног водича,

- престанак промовисања нерепрезентативних ресурса (као што су руинирана заштићена добра), јер на тај начин се указује на немар човека према природном и културном наслеђу,
- изградњу партнерских односа (уместо конкурентских), између јавног и приватног сектора и интрасекторски, јер за туристу прво постоји конкуренција између дестинација, док је конкуренција међу субјектима мање важна (пример добре праксе је сеоски туризам Скореновца),
- стварање удружења и промовисање понуде чланова и окружења,
- истовремено промовисање садржаја појединачног туристичког субјекта и садржаја целокупне дестинације,
- већи ниво употребе Интернета у дистрибуцији и промоцији, јер се највећи број одлука о избору дестинације доноси на основу онлајн рецензија,
- стварање Веб- страница са квалитетним информацијама, привлачним дизајном и лако навигацијом,
- оптимизацију веб сајта за Гугл, мобилне и ПДА уређаје,
- коришћење могућности које пружају друштвене мреже,
- коришћење предности које произилазе из близине Београда као највећег емитивног тржишта,
- могућности које произилазе из побољшања имиџа Србије као дестинације (топ 15 дестинација по Лонли планету, препоруке блогера, уврштавање Србије у чувене светске туристичке водиче, појава Србије у респектабилним страним новинама са позитивном конотацијом),
- могућности које произилазе из трендова међународне туристичке тражње – посебно пораст броја кинеских туриста.

Као коначан закључак може се навести да се туризам развија малим корацима на простору Јужнобанатске области, да су могућности за развој много веће у односу на искоришћене шансе. Пораст броја туристичких долазака, стање туристичке инфраструктуре и супраструктуре указује на постојање позитивног тренда развоја туризма, који би уз адекватне људске ресурсе на одговарајућим позицијама дало далеко боље резултате у односу на тренутно остварене. Будуће време показаће колико су садашње генерације биле способне да искористе шансе савременог доба, а које су биле веома далеко на почетку века.

16 ЛИТЕРАТУРА

- Агенција за привредне регистре. (2011). *Саопштење о пословању привреде у републици Србији у 2010. години – упоредни подаци из финансијских извештаја за 2009. и 2010. годину*. Београд: Агенција за привредне регистре.
- Агенција за управљање лукама. (без датума). Луке и пристаништа. Преузето 27. Фебруар 2019., од <https://www.aul.gov.rs/luke-i-pristanista>
- Агенција за управљање лукама. (2019). Агенција за управљање лукама у 2018. евидентирала повећан обим теретног и путничког саобраћаја на рекама. Преузето од <https://www.aul.gov.rs/agencija-za-upravljanje-lukama-u-2018-evidentirala-povescan-obim-teretnog-i-putnickog-saobracaja-na-rekama>
- Академија уметности. (без датума). Вршачка позоришна јесен - резиме фестивала. Преузето 11. Јуни 2019., од <https://akademijaumetnosti.edu.rs/vrsacka-pozorisna-jesen-rezime-festivala/>
- Апартмани Лукс. (без датума). Апартмани. Преузето 27. Април 2019., од <http://www.apartmentspancevo.com/apartmani.php?language=SR>
- Атар 013. (2017). *Породични вински подрум Селекта Гудурица*. Преузето од <https://www.youtube.com/watch?v=QS7uCTVyz-g>
- Ауторски атеље Спајић. (без датума). Реконструкција објекта Црвеног магацина. Преузето 12. Март 2019., од <http://www.aaspajic.com/projekti/rekonstrukcija-objekta-crvenog-magacina/>
- Б.Ј. (2016). У славу вина по 11. пут! *Вршачка кула*, 12–13. Преузето од <http://www.vrsackakula.vrsac.com/kula1056.pdf>
- Б.Ј.П. (2018). Панчево: могуће и ванредне вожње катамараном Панука. Преузето 04. Мај 2019., од Зелени минути website: <http://www.zeleniminuti.rs/eko-turizam/item/1000-rancevo-moguce-i-vanredne-voznje-katamaranom-panuka>
- Бајић, В. (Ур.). (2010). *Вршачке манифестације*. Вршац: Туристичка организација општине Вршац.
- Бајић, М. И. (1988). *Општина Ковачица*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Институт за географију.
- Бакић, О. (2000). *Маркетинг у туризму*. Београд: Економски факултет Београд.
- Бакић, О. (2002). *Маркетинг менаџмент туристичке дестинације*. Београд: Економски факултет Београд.
- Balasubramanian, S. (2009). Mobile Marketing: A Synthesis and Prognosis. *Journal of Interactive Marketing*, 23(2), 118–129. <https://doi.org/10.1016/j.intmar.2009.02.002>
- Баљак, Ј. Ј. (2018). Здравнице „Златне јесени“: У селу Гудурица одржана манифестација посвећена грождју и вину. Преузето 11. Јуни 2019., од Вечерње новости онлине website: <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:746164-ZDRAVICE-ZLATNE-JESENI-U-selu-Gudurica-odrzana-manifestacija-posvecena-grozdju-i-vinu>
- Баљак, Ј. (2017, Новембар 22). *Вршачки аеродром чека проширење писте*. Преузето од <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:697175-Vrsacki-aerodrom-ceka-prosirenje-piste>
- Баљак, Јелена. (2018, Април 15). Параглајдером слетео у историју. *Вечерње новости онлине*. Преузето од <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:722167-Paragljajderom-sleteo-u-istoriju>
- Banat's Cultural Patrimony-a European Patrimony. (без датума). Преузето 08. Август 2015., од <http://banatsculturalpatrimony.rs/en/about>
- Башић, Ђ., Марић, М., Драгутиновић, Г., & Петровић, Ј. (2005). *Могућности коришћења енергетског потенцијала геотермалних вода у Војводини*. Нови Сад: Факултет

- техничких наука, Институт за енергетику, процесну технику и заштиту околине. Белегишанин, М. (2008). *Снови застрављених кула*. Нови Београд.
- Бјељац, Ж., & Ромелић, Ј. (2015). *Туризам Вршачких планина*. Београд: Географски Институт Јован Цвијић.
- Богдановић, Ж., & Марковић, С. (2005). *Воде Баната*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Booking.com. (без датума). Ресторан Гранд са преноћиштем. Преузето 27. Април 2019., од <https://www.booking.com/hotel/rs/restoran-grand-sa-prenocistem.sr.html#tab-main>
- Booking.com. (2019a). Ladybird Lodge. Преузето 25. Април 2019., од https://www.booking.com/hotel/rs/ladybird-lodge.sr.html?aid=309654&label=hotels-english-en-emea-URb9AAZ2gV0Hir%2Ak2B6lBgS293070722580%3Apl%3Aata%3Apl%3Aap22%2C345%2C000%3Aac%3Aap1t1%3Aneg%3Afi%3Atikwd-12350561%3Alp21213%3Ali%3Adec%3Adm&dest_id=-74713&dest_t
- Booking.com. (2019b). Laguna Guesthouse. Преузето 22. Март 2019., од https://www.booking.com/hotel/rs/laguna-guesthouse.sr.html?aid=309654&label=hotels-english-en-emea-URb9AAZ2gV0Hir%2Ak2B6lBgS293070722580%3Apl%3Aata%3Apl%3Aap22%2C345%2C000%3Aac%3Aap1t1%3Aneg%3Afi%3Atikwd-12350561%3Alp21213%3Ali%3Adec%3Adm&dest_id=-74713&des
- Бошков, Ј. (2014). *Геонаслеђе општине Бела Црква*. Бела Црква: Удружење грађана „Аурора“.
- Вошков, Ј., Котрла, С., Томић, Н., Јовановић, М., & Рвовић, И. (2015). Perspectives for geotourism development in the Bela Crkva municipality (Serbia). *Acta Geoturistica*, 6(1), 1–10.
- Вошков, Ј., Котрла, С., & Лулић, Д. (2015). Impact of Tourism on Spatial Transformation: a Case Study of the Bela Crkva Municipality (Serbia). *European Journal of Economic Studies*, 13(3), 131–138. <https://doi.org/10.13187/es.2015.13.131>
- Бранков, Ј. (2010). *Еколошки туризам у заштићеним објектима природе у Банату*. Преузето од http://www.gi.sanu.ac.rs/en/publications/special_publications/pdf/gijc_pi_081_jovana_bran_kov_srp.pdf
- Бркић, М., Тешић, М., Фурман, Т., Мартинов, М., & Јанић, Т. (2007). *Потенцијали и могућности брикетирања и пелетирања отпадне биомасе на територији покрајине Војводине*. Нови Сад: Покрајински секретаријат за енергетику и минералне сировине.
- Бугарски, Д., Бодановић, Ж., Давидовић, Р., Ђуричић, Ј., Царић, Н., Ахметовић-Томка, Д., ... Марковић, С. (1996). *Општина Панчево*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Институт за географију.
- Бугарски, Д., Царић, Н., Кицошев, С., Томић, П., Ромелић, Ј., Плавша, Ј., ... Јовановић, Г. (1995). *Општина Вршац*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Институт за географију.
- Буљугић, Н. (2015). 4. октобар - Дан Општине Ковин. Преузето 13. Јуни 2019., од <http://www.desankamaksimovickovin.edu.rs/index.php/aktuelno-dogadjaji/35-skolska-2015-2016/189-4-oktobar-dan-optine-kovin>
- Буца. (2009а). Вршачка планина: Мало Средиште - Гудурички врх - Вршачки врх. Преузето 17. Август 2014., од <http://www.stazeibogaze.info/2009/11/28/vrsacka-planina/>
- Буца. (2009б). Делиблатска пешчара 2 треклога. Преузето 17. Август 2014., од <http://www.stazeibogaze.info/2009/11/16/deliblatska-pescara-2-tracklog-a/>
- Buckley, R. (2006). *Adventure tourism* (Oxfordshir). CAB International.
- Buhalis, D. (1998). Strategic use of information technologies in the tourism industry. *Tourism Management*, 19(5), 409–421. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(98\)00038-7](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(98)00038-7)

- Buhalis, D. (2000). Marketing the competitive destination of the future. *Tourism Management*, 21(1), 97–116. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(99\)00095-3](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(99)00095-3)
- Ваздухопловни савез Србије. (2015). Терени. Преузето 09. Август 2015., од <http://www.vss.rs/sportovi/paraglajding/2015-05-17-23-07-59>
- Vesić, M. (2017). Weekend tourism and unplanned construction in Deliblato Sands. *Zbornik radova - Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu*, (65-1a), 419–432. <https://doi.org/10.5937/zrgfub1765419V>
- Вила Беси. (2019). Вила Беси. Преузето 24. Март 2019., од https://www.facebook.com/pg/vilabesibelacrkva/about/?ref=page_internal
- Вила Брег. (без датума-а). Додатни садржај. Преузето 25. Април 2019., од <http://www.villabreg.com/sr/DodatnaPonuda>
- Вила Брег. (без датума-б). Конгреси. Преузето 25. Април 2019., од <http://www.villabreg.com/sr/Kongresi>
- Вила Брег. (без датума-с). Контакт. Преузето 25. Април 2019., од <http://www.villabreg.com/sr/Kontakt>
- Вила Брег. (без датума-д). Ресторан. Преузето 25. Април 2019., од <http://www.villabreg.com/sr/Restoran>
- Вила Брег. (без датума-е). Смештај. Преузето 25. Април 2019., од <http://www.villabreg.com/sr/Smestaj>
- Вила Брег. (без датума-ф). Спа центар. Преузето 25. Април 2019., од <http://www.villabreg.com/sr/SpaCentar>
- Вила Брег. (без датума-г). Спортске припреме. Преузето 25. Април 2019., од <http://www.villabreg.com/sr/SportskePripreme>
- Вила Марија. (без датума). Вила Марија. Преузето 22. Мај 2015., од <http://www.vilamarija.rs/o-vili-marija>
- Вила Милано. (без датума-а). О нама. Преузето 12. Јуни 2015., од <http://www.villamilano.rs>
- Вила Милано. (без датума-б). Собе. Преузето 12. Јуни 2015., од <http://www.villamilano.rs/rs-accommodation.php>
- Вила Панука. (2015). Вила Панука. Преузето 12. Јуни 2015., од <http://vilapanuka.com/sr/>
- Винарија Виник. (2009а). Вински туризам. Преузето 02. Април 2014., од http://www.serbianwine.com/index.php?option=com_content&view=article&id=7&Itemid=13&lang=sr
- Винарија Виник. (2009б). О нама. Преузето 02. Април 2014., од http://www.serbianwine.com/index.php?option=com_content&view=article&id=9&Itemid=2&lang=sr
- Винопедиа. (без датума). Историја. Преузето 20. Октобар 2014., од <http://www.vinopedia.rs>
website: https://www.vinopedia.rs/?page_id=495
- Вински пасош Србије. (2016). Винарија Бахус, Гудурица, Вршац. Преузето 02. Април 2019., од <http://www.vinskipasosrbije.rs/index.php/2016/01/20/vinarija-bahus-gudurica-vrsac/>
- Влада Аутономне Покрајине Војводине. (2012). Решења о давању ловишта на газдовање. *Службени лист АП Војводине бр 9/2012*.
- Влада Републике Србије. (1997а). Одлука о утврђивању железничке станице Тамиш у Панчеву за споменик културе. *Службени гласник РС бр 37/1997*. Преузето од <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/odluka/1997/37/10/reg>
- Влада Републике Србије. (1997б). Одлука о утврђивању Црвеног магацина У панчеву за споменик културе. *Службени гласник РС бр. 27/1997*. Преузето од <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/odluka/1997/27/21/reg>
- Влада Републике Србије. (2006а). Стратегија развоја туризма Републике Србије. *Службени гласник РС бр. 91/2006*.

- Влада Републике Србије. (2006b). Стратегија развоја туризма Републике Србије. *Службени гласник РС бр 91/2006*.
- Влада Републике Србије. (2008). Национална стратегија одрживог развоја. *Службени гласник РС бр. 57/2008*.
- Влада Републике Србије. (2010a). Закон о дивљачи и ловству. *Службени гласник РС бр. 18/2010*.
- Влада Републике Србије. (2010b). Закон о просторном плану Републике Србије од 2010. до 2020. године. *Службени гласник РС бр. 88/2010*. Преузето од https://www.mgsi.gov.rs/sites/default/files/ZAKON_O_PROSTORNOM_PLANU_RS_OD_2010_DO_2020.pdf
- Влада Републике Србије. (2010c). Уредба о еколошкој мрежи. *Службени гласник РС бр. 102/2010*.
- Влада Републике Србије. (2011). Уредба о установљавању ловних подручја на територији Републике Србије. *Службени гласник РС бр 91/11*. Преузето од http://www.lss.rs/propisi/Uredba_lovna_podrucja.pdf
- Влада Републике Србије. (2014). Стратегија развоја водног саобраћаја Републике Србије од 2015. до 2025. године. *Службени гласник РС бр 3/2014*.
- Влада Републике Србије. (2015). Уредба о категоризацији државних путева. *Службени гласник РС бр. 105/2013, 119/2013, 93/2015*.
- Влада Републике Србије. (2016). *Стратегија развоја туризма Републике Србије за период 2016.-2025*. Преузето од <http://mtt.gov.rs/download/3/strategija.pdf>
- Влада Републике Србије. (2017). Уредба о категоризацији железничких пруга. *Службени гласник РС бр 115/2013, 57/2017*.
- Влада Републике Србије. (2018). Закон о заштити природе. *Службени гласник РС бр. 36/2009, 88/2010, 91/2010, 14/2016, 95/2018*.
- Влада Републике Србије. (2019a). Закон о туризму. *Службени гласник РС бр. 17/2019*.
- Влада Републике Србије. (2019b). Закон о угоститељству. *Службени гласник РС бр 17/2019*. Преузето од <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2019/17/6>
- Влада Републике Србије Генерални секретаријат. (без датума). Стратегије Владе Србије. Преузето 15. Мај 2019., од <http://www.gs.gov.rs/lat/strategije-vs.html>
- Влајић, А. (2018). Штрудлијада у Долову 19. пут. Преузето 16. Мај 2019., од Радио-телевизија Војводине website: http://www.rtv.rs/sr_lat/zivot/magazin/strudlijada-u-dolovu-19.-put_946375.html
- Властелица, Р. (2009). *Путеви вина Србије*. Београд: Туристичка организација Србије.
- Водич кроз туристичке манифестације. (2017). Стари лала. Преузето 13. Јуни 2019., од http://www.manifestacije.com/manifestacije_detaljnije.php?ID=17374
- Воз Романтика сутра превози путнике на Грожђебал. (2011, Септембар 16). *Блиц*. Преузето од <https://www.blic.rs/vesti/beograd/voz-romantika-sutra-prevozi-putnike-na-grozdebal/xlbg7sr>
- Вршац, Сауна у - бурету. (2019). Преузето 16. Мај 2019., од www.vrsaconline.com website: <https://www.vrsaconline.com/2019/04/29/vrsac-sauna-u-buretu/>
- Вршачки виногради доо. (2017a). О нама Вршачки виногради. Преузето 02. Април 2019., од https://www.vvinogradi.co.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=2
- Вршачки виногради доо. (2017b). Производи. Преузето 02. Април 2019., од https://www.vvinogradi.co.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=15&Itemid=3
- Вујасиновић, А., Латић, Б., Олђа, М., Пејаковић, Ђ., & Велојиц, М. (2011). *Ретке, рањиве и угрожене биљне и животињске врсте на подручју ЈП „Војводинашуме“*. Преузето

- од <http://www.vojvodinasume.rs/wp-content/uploads/2012/04/RTE-vrste.pdf>
- Вујачић, М., & Миленковић, М. (без датума). *ИПА за почетнике*. Преузето од <http://www.evropa.gov.rs/Evropa/ShowDocument.aspx?Type=Home&Id=828>
- Вујачић Пет, Д. (2019). Качарево:Почела 32. Сланинијада. Преузето 16. Мај 2019., од 013 инфо website: <http://013info.rs/vesti/drustvo/kacarevo-pocela-32-slaninijada-foto>
- Вукићевић, М. (1992). *Економика и организација туризма*. Нови Сад: Природно-математички факултет; Институт за географију.
- Вукчевић, М. (2006). Куда Вас све по Србији вози туристички воз Романтика. Преузето 23. Април 2014., од Екапија website: <https://www.ekapija.com/news/60485/kuda-vas-sve-po-srbiji-vozi-turisticki-voz-romantika#>
- Gajić, T., & Vujko, A. (2012). State and evaluation of accommodation capacities in the Vrsac Mountains. *Skola biznisa*, (2), 1–9. <https://doi.org/10.5937/skolbiz1202001G>
- Глигорић, Ј. (2009). Пројекат Банат 22. Преузето 05. Новембар 2010., од <http://vesti.krstarica.com/ekonomija/projekat-banat-22/>
- Gomezelj, D. O., & Mihalič, T. (2008). Destination competitiveness—Applying different models, the case of Slovenia. *Tourism Management*, 29(2), 294–307. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.03.009>
- Gooroochurn, N., & Sugiyarto, G. (2005). Competitiveness indicators in the travel and tourism industry. *Tourism Economics*, 11(1), 25–43.
- Град Вршац. (без датума). Места за обилазак. Преузето 26. Април 2014., од <http://www.vrsac.com/Page.aspx?Page=Mesta&Pid=7&Lang=cir>
- Град Вршац. (2016). *Локална стратегија развоја Града Вршца до 2020*. Преузето од [http://www.vrsac.com/docs/strateski/V5 SLOR FINAL \(Septembar 2016\).pdf](http://www.vrsac.com/docs/strateski/V5 SLOR FINAL (Septembar 2016).pdf)
- Град Панчево. (без датума-а). Генерални план Панчева 2007-2027. Преузето 15. Мај 2019., од <https://gis.pancevo.rs/gpPancevo/>
- Град Панчево. (без датума-б). Локације за инвестирање. Преузето 15. Мај 2019., од <https://gis.pancevo.rs/lokacije/>
- Град Панчево. (без датума-с). Спорт. Преузето 10. Август 2015., од <http://www.pancevo.rs/privreda/zivot-u-pancevu/sport/?cir=lat>
- Град Панчево. (2013). *Профил града*. Преузето од <http://arhiva.pancevo.rs/documents/Profil-grada.pdf>
- Град Панчево. (2016а). О пројекту Бицикличка стаза Јужни Банат у Кабинету градоначелника. Преузето 29. Март 2019., од <http://www.pancevo.rs/vesti/o-projektu-biciklisticka-staza-juzni-banat-u-kabinetu-gradonacelnika/?cir=lat>
- Град Панчево. (2016б). Светионици на ушћу Тамиша у Дунав. Преузето 27. Фебруар 2019., од [www.pancevo.rs/galerija-fotografija/attachment/img_8285/?cir=lat#iLightbox\[postimages\]/0](http://www.pancevo.rs/galerija-fotografija/attachment/img_8285/?cir=lat#iLightbox[postimages]/0)
- Град Панчево. (2016с). *Стратегија развоја културе у граду Панчеву 2016-2020. године*. Преузето од http://www.pancevo.rs/?wpfb_dl=1942&cir=lat
- Град Панчево. (2017а). Панчево добило свој катамаран Пануку. Преузето 04. Мај 2019., од <http://www.pancevo.rs/vesti/pancevo-dobilo-svoj-katamaran-panuku/?cir=lat>
- Град Панчево. (2017б). План капиталних инвестиција града Панчева 2018-2020. *Службени лист града Панчева број 25/15 и 12/16*.
- Град Панчево. (2018а). Дан Дунава Панчево 2018. Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.pancevo.rs/vesti/dan-dunava-pancevo-2018/?cir=lat>
- Град Панчево. (2018б). Културно лето у Панчеву. Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.pancevo.rs/najave/kulturno-letu-u-pancevu/?cir=lat>
- Град Панчево. (2019). Манифестација 10. Еко регата Тамиш. Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.pancevo.rs/nekategORIZOVANO/manifestacija-10-eko-regata-tamis/?cir=lat>
- Градска управа Секретаријат за привреду и економски развој. (2019). *Евиденција издатих решења у поступку категоризације приватног смештаја за издавање туристима на*

- територији града Панчева. Панчево.
- Градски музеј Вршац. (2015a). Историјат. Преузето 16. Април 2019., од <http://www.muzejvrsac.org.rs/Page.aspx?Page=istorijat&lang=sr>
- Градски музеј Вршац. (2015b). Седиште музеја Конкордија. Преузето од <http://www.muzejvrsac.org.rs/LokacijaItem.aspx?lokacija=konkordija&lang=sr>
- Давидовић, Р., Миљковић, Љ., & Ристановић, Б. (2003). *Релјеф Баната*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Далмација, Б. (2010). Стратегија водоснабдевања и заштите вода у АП Војводини. *Службени лист АП Војводине бр 1/2010*. Преузето од <http://www.puma.vojvodina.gov.rs/sllist.php>
- Данувије. (2011). Панчево. Преузето 10. Август 2015., од <http://danuvije.com/jednodnevni-izleti/izlet-brodom-pancevo/>
- Дебељачка језера - врхунски ревири Србије. (2014).
- Делић, Ј. (2007). Споменик природе „Стража“. *Геа*, (7), 4–8.
- De Keyser, R., & Vanhove, N. (1994). The competitive situation of tourism in the Caribbean area methodological approach. *The Tourist Review*, 49(3), 19–22. <https://doi.org/10.1108/eb058160>
- Deyan G. (2019). How Many Websites Are There in 2019. Преузето 12. Мај 2019., од TechJury net. website: <https://techjury.net/about-us/>
- Дом омладине Панчево. (2018). 18. Етно Глас. Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.domomladinepancevo.rs/18-etno-glas/>
- Доо Коста Тодоровић. (без датума-а). О нама. Преузето 18. Април 2019., од http://kostatodorovic.rs/o_nama.html
- Доо Коста Тодоровић. (без датума-б). Ред возње. Преузето 18. Април 2019., од http://kostatodorovic.rs/red_voznje_domaci.php
- Dragicevic, V., Armenski, T., & Jovicic, D. (2009). Analyses of the competitiveness of Novi Sad as a regional congress destination. *Tourism and hospitality management*, 15(2), 247–256. Преузето од <https://hrcak.srce.hr/64642>
- Dragicevic, V., Jovicic, D., Blesic, I., Stankov, U., & Boskovic, D. (2012). Business tourism destination competitiveness: A case of Vojvodina Province (Serbia). *Economic research - Ekonomika istraživanja*, 25(2), 311–332. Преузето од <https://hrcak.srce.hr/86639>
- Drakulić Kovačević, N., Kovačević, L., Stankov, U., Dragičević, V., & Milić, A. (2018). Applying destination competitiveness model to strategic tourism development of small destinations: The case of South Banat district. *Journal of Destination Marketing & Management*, 8, 114–124. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2017.01.002>
- Драшковић у Вршцу гради јединствени вински објекат. (2019). Преузето 16. Мај 2019., од http://www.topsrbija.com/index.php?option=com_content&view=article&id=9395:drakovi-u-vrcu-gradi-jedinstveni-vinski-objekat&catid=304:predstavljamo&Itemid=571
- Drucker, P. (2011). *Postkapitalističko društvo*. Београд: Привредни преглед.
- Дунав- Транс. (без датума). Ред возње. Преузето 19. Април 2019., од <http://dunav-trans.com/sr/skela-ram-banatska-palanka/red-voznje.html>
- Du Cros, H. (2000). Planning for Sustainable Cultural Heritage Tourism in Hong Kong. У *Report to the Lord Wilson Heritage Trust Council*. Hong Kong.
- Du Cros, H., & McKercher, B. (2015). *Cultural Tourism, 2nd Edition*. Routledge.
- Dupeyras, A., & Maccallum, N. (2013). Indicators for Measuring Competitiveness in Tourism A GUIDANCE DOCUMENT. *OECD Tourism Papers*, 1–62.
- Dwyer, L., Dragičević, V., Armenski, T., Mihalić, T., & Knežević Cvelbar, L. (2016). Achieving destination competitiveness: an importance–performance analysis of Serbia. *Current Issues in Tourism*, 19(13), 1309–1336. <https://doi.org/10.1080/13683500.2014.944487>
- Dwyer, L., Forsyth, P., & Rao, P. (2000). The price competitiveness of travel and tourism: a

- comparison of 19 destinations. *Tourism Management*, 21(1), 9–22. [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(99\)00081-3](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(99)00081-3)
- Dwyer, L., & Kim, C. (2003). Destination Competitiveness: Determinants and Indicators. *Current Issues in Tourism*, 6(5), 369–414. <https://doi.org/10.1080/13683500308667962>
- Dwyer, L., Livaic, Z., & Mellor, R. (2003). Competitiveness of Australia as a tourist destination. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 10, 60–78.
- Ђајић, Н. (без датума). Обновљиви извори - стање и развој у Србији. Преузето 12. Новембар 2012., од http://www.energoportal.info/stranice/obnovljivi_izvori/OIE-STANJE_I_RAZVOJ.pdf
- Ђоковић, В. (2018). За 650.000 динара Панчево чува јасен, букву и кестен. Преузето 15. Март 2019., од 013 инфо website: <http://013info.rs/vesti/drustvo/za-650000-dinara-pancevo-cuva-jasen-bukvu-i-kesten>
- Ђорђевић, Д., Богетић, С., & Ђоћкало, Д. (2011). Савремене тенденције у менаџменту и потребе за променама у домаћим предузећима. *Сингидунум ревија*, 8(2), 131–136.
- Evans, N., Campbell, D., & Stonehouse, G. (2003). *Strategic Management for Travel and Tourism*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- ЕвроГеоматика. (без датума). ГИС - Ковин. Преузето 15. Мај 2019., од http://www.evrogeomatika.co.rs/index_kovin_srp.html
- Европска комисија. (2010). *Стратегија Европске Уније за Дунавски регион*.
- еВршац. (2018). „Златна јесен“ у Гудурици почиње 24. августа. Преузето 11. Јуни 2019., од <https://arhiva.evrsac.rs/index.php/kultura/item/17267-zlatna-jesen-u-gudurici-pocinje-24-avgusta>
- еВршац. (2015). Од овог викенда креће туристички воз за Белу Цркву. Преузето 18. Април 2019., од еВрсац website: <https://www.evrsac.rs/index.php/vesti/item/6442-od-ovog-vikenda-krece-turisticki-voz-za-belu-crkvu>
- еВршац. (2018). Паметна клупа - поклон ЈКП Други октобар грађанима Вршца. Преузето 03. Април 2019., од <https://www.evrsac.rs/index.php/vesti/item/17576-pametna-klupa-poklon-jkp-drugi-oktobar-gradjanima-vrsca>
- ehotelsreviews.com. (без датума). Ресторан Гранд са преноћиштем. Преузето 28. Април 2019., од <https://www.ehotelsreviews.com/ho3752934/restoran-grand-sa-prenocestem/en/>
- еКапија. (2005, Јуни 13). Србија - Водич за наутичаре - марине на Дунаву. *Екапија*. Преузето од <https://www.ekapija.com/news/11793/srbija-vodic-za-nauticare-marine-na-dunavu>
- еКапија. (2010). ГПС водич за марине и привезишта на Дунаву. Преузето 18. Април 2014., од Екапија website: <https://www.ekapija.com/news/344319/gps-vodic-za-marine-i-priviezista-na-dunavu>
- Еко Тамиш нов туристички производ. (без датума-а). Јабука - Глогоњ - Сефкерин. Преузето 03. Мај 2019., од <https://www.ecotamis.rs/mesta-za-sportski-ribolov/jabuka-glogonj-sefkerin/>
- Еко Тамиш нов туристички производ. (без датума-б). Опово - Баранда. Преузето 03. Мај 2019., од <https://www.ecotamis.rs/mesta-za-sportski-ribolov/opovo-baranda/>
- Еко Тамиш нов туристички производ. (без датума-с). Панчево ушће - железнички мост. Преузето 03. Мај 2019., од <https://www.ecotamis.rs/mesta-za-sportski-ribolov/pancevo-usce-zeleznicki-most/>
- Еко Тамиш нов туристички производ. (без датума-д). Фаркаждин - Идвор. Преузето 03. Мај 2019., од <https://www.ecotamis.rs/mesta-za-sportski-ribolov/farkazdin-idvor/>
- Еко Тамиш нов туристички производ. (2018). Манифестације општине Панчево. Преузето 03. Мај 2019., од <https://www.ecotamis.rs/manifestacije/manifestacije-opstine-pancevo/>
- Elango Pillai, A., Prakash, D., Amur Al-Marhoobi, N., & Shrivastava, M. (2017). Application of QR Codes in Tourism Industry: A Review of literature. *International Journal of Computer Technology & Applications*, 8(6), 678–687. Преузето од

- <http://www.ijcta.com/documents/volumes/vol8issue6/ijcta2017080608.pdf>
- Emek, M. (2012). Usage of QR Code in Tourism Industry. *6th World Conference for Graduate Research in Tourism, Hospitality and Leisure 24 - 29 April 2012*. Преузето од <http://openaccess.dogus.edu.tr/bitstream/handle/11376/108/MehmetEmek.pdf?sequence=1>
- Enright, M J, & Newton, J. (2005). Determinants of Tourism Destination Competitiveness in Asia Pacific: Comprehensiveness and Universality. *Journal of Travel Research*, 43(4), 339–350. <https://doi.org/10.1177/0047287505274647>
- Enright, Michael J, & Newton, J. (2004). Tourism destination competitiveness: a quantitative approach. *Tourism Management*, 25(6), 777–788. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2004.06.008>
- Ераковић, Ј. (2009а). *Деоница 5: Београд - Панчево - Ковин - Банатска Паланка - Стара Паланка - Рам (105km)*.
- Ераковић, Ј. (2009б). *Дунавсак бицикличичка рута (EuroVelo 6, Donaурadweg)*.
- Ераковић, Ј. (2009с). *Систем путоказне сигнализације за Дунавску бицикличичку руту у Србији*.
- Естетик студио Перла. (без датума). О апартманима Перла Панчево. Преузето 12. Јуни 2015., од <http://www.perla.co.rs/apartmani1.php>
- European Commission. (2018). Serbia - financial assistance under IPA II. Преузето 07. Мај 2019., од https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/instruments/funding-by-country/serbia_en
- Explore Serbia. (2018). Параглајдинг Вршачки брег: Тандем лет на Вршачком брегу. Преузето 03. Мај 2019., од <https://explore-serbia.rs/ture/paraglajding-vrsackibreg/>
- Explore Serbia. (2019). Једнодневне туре. Преузето 15. Фебруар 2019., од <https://explore-serbia.rs/jednodnevne/>
- Жетелачки дани у Војловици. (2016). Преузето 16. Мај 2019., од pancevo.mojkraj.rs website: <http://pancevo.mojkraj.rs/vesti/kultura/item/3077-zetelacki-dani-u-vojlovici>
- Жетелачки дани у Војловици. (2018). Преузето 16. Мај 2019., од РТС website: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/57/srbija-danas/3215749/zetelacki-dani-u-vojlovici.html>
- Живан, И. (2007). *Споменица железничке станице Јасеново (1856-2006)*. Бела Црква: Скупштина општине Бела Црква.
- Живковић, Н. (2014). Вајфертова пивара. Преузето 04. Фебруар 2015., од <http://www.pancevo.com/zdanja/vajfertova-pivara/>
- Жисел 2018 48. Међународни фестивал аматерског филма*. (2018).
- Завод за заштиту природе. (без датума). *Еколошка мрежа „Емаралд“ у Србији*. Преузето од http://www.zzps.rs/novo/kontent/stranicy/zastita_prirode_ekoloske_mreze_emerald/EKOLOSKA_MREZA.pdf
- Завод за заштиту природе Србије. (2005). *Специјални резерват природе „Краљевац“*. Предлог за стављање под заштиту као природног добра од изузетног значаја. Преузето од <http://srpkraljevac.rs/wp-content/uploads/2015/09/STUDIJA-ZASTITE-SRP-KRALJEVAC-sa-kartama-1.pdf>
- Завод за интелектуалну својину. (1998а). *Г 15 Банатски ризлинг*. Преузето од http://www.zis.gov.rs/upload/documents/pdf_sr/pdf_ogp/G_15_Banatski_rizling.pdf
- Завод за интелектуалну својину. (1998б). *Г 17 Вршачко шампион пиво*. Преузето од http://www.zis.gov.rs/upload/documents/pdf_sr/pdf_ogp/G_17_Vrsacko_sampion_pivo.pdf
- Завод за интелектуалну својину. (2014). *Г 67 Вршачка шунка*. Преузето од http://www.zis.gov.rs/upload/documents/pdf_sr/pdf_ogp/G_67_Vrsacka_sunka.pdf
- Завод за јавно здравље Панчево. (2017). *Извештај о испитивању воде*. Панчево.
- Завод за урбанизам Војводине. (2006). *Просторни план подручја посебне намене специјалног резервата природе Делиблатска пешчара*. Преузето од

- http://www.zavurbvo.co.rs/images/planovi/ppppn_srp_deliblatska_pescara.pdf
Зелена агенда Бела Црква. (2009). Преузето 15. Јуни 2010., од <http://www.greenagenda.net/serbia/wp-content/uploads/2009/12/zelena-agenda-bela-crkva.doc>
- Зелени Двор. (2005). Зелени двор. Преузето 04. Април 2015., од <http://www.zelenidvor.vodic.net/>
- Златко. (2019). Пихтијада Делиблато Вршац. Преузето 12. Јуни 2019., од <https://mojaavantura.com/lokacija--pihtijada-deliblato>
- Ивков, А., Ромелић, Ј., Лазић, Л., Драгин, А., & Ивановић, Љ. (2007). *Фолклорно наслеђе у туризму Баната*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Извршно веће АП Војводине. (2009). *Маркетинг стратегија туризма Војводине*. Нови Сад: Извршно веће АП Војводине.
- Изложба филма у оповачкој галерији: Век и деценија филма у Опову. (2018, Децембар 27). *Глас Оно*. Преузето од <http://www.glasopova.rs/?p=28847>
- Интерактивни излог. (без датума-а). Вршац - први outdoor тотем у Србији. Преузето 23. Август 2015., од http://www.interaktivniizlog.com/articles/view/6/13/vrsac---prvi-outdoor-totem-u-srbiji.html?menu_id=0
- Интерактивни излог. (без датума-б). Интерактивни излог - Панчево. Преузето 23. Август 2015., од <http://www.interaktivniizlog.com/articles/view/2/20/interaktivni-izlog---pancevo>
- International Telecommunication Union. (2018). *Measuring the Information Society Report Volume 1*. Преузето од <https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/publications/misr2018/MISR-2018-Vol-1-E.pdf>
- Инфо, Б. (2017). Завршена бицикличка стаза Бела Црква - Врачев Гај. Преузето 15. Фебруар 2019., од <http://infobc.rs/zavrshena-biciklisticka-staza-bela-crkva-vracev-gaj-video/>
- Информативни портал Pancevo-online.rs. (2018). Одржана Старчевачка тамбурица. Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.pancevo-online.rs/index.php/kultura/814-odrzana-starcevaccka-tamburica>
- Информациони центар за развој Потиског региона. (2017а). Дворац Бисинген-Нипенбург Влајковац. Преузето од <http://banatur.com/dvorac-bisingen-nipenburg-vlajkovac/>
- Информациони центар за развој Потиског региона. (2017б). Дворац Дамаскин - Дунђерски Хајдучица. Преузето 16. Април 2019., од <http://banatur.com/dvorac-damaskin-undjerski-hajducica/>
- Информациони центар за развој Потиског региона. (2017с). Дворац Капетаново Стари Лец. Преузето 17. Април 2019., од <http://banatur.com/dvorac-kapetanovo-stari-lec/>
- Информациони центар за развој Потиског региона. (2017д). Дворци Лазаревић Велико Средиште. Преузето 10. Април 2019., од <http://banatur.com/dvorci-lazarevic-veliko-srediste/>
- IPA/ Crossborder program Romania - Serbia: ENABO/ Explore Nature Across Borders. (без датума). Преузето 08. Август 2015., од http://www.banatsume.rs/eng_o-programu.html
- Irshad, Н. (2010). *Rural tourism -An overview*. Преузето од [https://www1.agric.gov.ab.ca/\\$Department/deptdocs.nsf/all/csi13476/\\$FILE/Rural-Tourism.pdf](https://www1.agric.gov.ab.ca/$Department/deptdocs.nsf/all/csi13476/$FILE/Rural-Tourism.pdf)
- Истар 21. (2011). Шушара, Делблато и Скореновац. Преузето 02. Април 2015., од http://www.istar21.rs/projekti/bogatstvo_razlicitosti/obilasci_sela/3031-susara_deloblato_skorenovac.html
- Јакшић, Д., Иванишевић, Д., Ђокић, В., & Брбклић Тепавац, М. (2015). *Попис пољопривреде 2012. Пољопривреда у Републици Србији. Вински атлас*. Преузето од <http://publikacije.stat.gov.rs/G2015/Pdf/G201514011.pdf>
- Јанковић, О. (2017а). Од Омољичке бање остаде само лековита рупа. Преузето 08. Август

- 2017., од Политика website: <http://www.politika.rs/sr/clanak/385592/Srbija/Od-omoljicke-banje-ostade-samo-lekovita-rupa>
- Јанковић, О. (2017b, Мај 25). Спаљена реплика неолитска насеља у Старчеву. *Политика*. Преузето од <http://www.politika.rs/scc/clanak/381365/Spaljena-replika-neolitskog-naselja-u-Starcevu>
- Jauhari, V. (2014). *Managing sustainability in the hospitality and tourism industry : paradigms and directions for the future*.
- ЈВП Воде Војводине. (2017). *Дугорочни план пословне стратегије и развоја ЈВП Воде Војводине за период 2017.-2026.г*. Нови Сад.
- Јевтић, М., Лазић, М., & Сладић, М. (2006). *Жидоварско благо*. Вршац: Градски музеј Вршац.
- Једриличарски савез Србије. (2017). Клубови. Преузето 03. Мај 2019., од <http://www.sailing.org.rs/>
- Једриличарски савез Србије. (2019). Календар Једриличарског савеза Србије за 2019. годину. Преузето 03. Мај 2019., од <http://www.sailing.org.rs/raspisi/19kalendar.htm>
- Јеер Club Србија. (2016). Делиблатска пешчара. Преузето 03. Мај 2019., од <http://www.jeer-club.rs/index.php/2016/01/23/deliblatska-pescara/>
- Јеремић, Н. (2001). Манастир Хајдучица са црквом Светог архангела Михаила и Гаврила. Преузето 10. Новембар 2014., од <http://www.manastiri.rs/eparhije/banatska/hajducica/hajducica.html>
- ЈКП АТП ПАНчево. (без датума-а). О нама. Преузето 18. Април 2019., од <http://www.jkratppa.rs/o-нама/>
- ЈКП АТП ПАНчево. (без датума-б). Услуге. Преузето 18. Април 2019., од <http://www.jkratppa.rs/услуге/>
- ЈКП АТП ПАНчево. (2019). Ред вожње. Преузето 18. Април 2019., од <http://www.jkratppa.rs/ред-вожње/>
- ЈКП Младост. (без датума-а). Затворени базен. Преузето 04. Мај 2019., од <http://jkpmladost.rs/bazen/zatvoreni-bazen/>
- ЈКП Младост. (без датума-б). Отворени базени. Преузето 04. Мај 2019., од <http://jkpmladost.rs/bazen/otvoreni-bazen/>
- ЈКП Младост. (без датума-с). СПА центар. Преузето 04. Мај 2019., од <http://jkpmladost.rs/bazen/spa-centar/>
- ЈКП Младост. (без датума-д). СРЦ Младост. Преузето 04. Мај 2019., од <http://jkpmladost.rs/sportski-centar-mladost/>
- ЈКП Младост. (без датума-е). Тениски терени. Преузето 04. Мај 2019., од <http://jkpmladost.rs/sportski-centar-mladost/teniski-tereni/>
- ЈКП Младост. (без датума-ф). Хала спортова. Преузето 04. Мај 2019., од <http://jkpmladost.rs/hala-sportova/>
- Јовановић, В., Ђурђевић, Б., Срдић, З., & Станков, У. (2012). *Географски информациони системи*. Нови Сад: Унивезитет у Новом Саду.
- Јовановић, Д., & Јевтић, М. (2006). *Остава сребрних предмета са Жидовара*. Вршац: Градски музеј Вршац.
- Јовановић, Ј. (2016). Војвођанске приче: Раскош остала само на сликама. Преузето 25. Април 2014., од <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html%3A621633-Vojvodjanske-price-Raskos-ostala-samo-na-slikama>
- Јовановић, Р. (2018). Почели 46. позоришни дани Румуна Војводине. Преузето 11. Мај 2019., од Дневник website: <https://www.dnevnik.rs/index.php/kultura/scena/poceli-46-rozorisni-dani-rumuna-vojvodine-23-04-2018>
- Јовановић, Р. (2019, Јануар 20). У ревирима око Алибунара хајка на банатску лисицу. *Дневник*. Преузето од <https://www.dnevnik.rs/vojvodina/u-revirima-oko-alibunara-hajka>

- na-banatsku-lisicu-20-01-2019
- Јовишић, М. (2017). Десета јубиларна „Банатска труба“ у Банатском Новом Селу. Преузето 16. Мај 2019., од pancevo.mojkraj.rs website: <http://pancevo.mojkraj.rs/desavanja/item/5447-deseta-jubilarna-banatska-truba-u-banatskom-novom-selu>
- ЈП Војводина шуме. (без датума). Делиблатска пешчара. Преузето од <http://banatsume.rs/OsnovaPrivremena8dp.html>
- ЈП Војводинашуме. (без датума-а). Мапа ловишта. Преузето 29. Април 2019., од <http://www.vojvodinasume.rs/lovstvo/mapa-lovista/>
- ЈП Војводинашуме. (без датума-б). Организациона структура ЈП Војводинашуме. Преузето од <http://vojvodinasume-c1c3.kxcdn.com/wp-content/uploads/2012/04/INFOVSINFO-1.pdf>
- ЈП „Војводинашуме“. (2011). *План управљања за специјални резерват природе „Делиблатска пешчара“ 2011-2020*. Петроварадин: ЈП „Војводинашуме“.
- ЈП Војводинашуме. (2012). Флора и вегетација. Преузето 22. Март 2014., од <http://www.deliblatskarpescara.rs/o-pescari/flora-i-vegetacija/>
- ЈП Војводинашуме. (2013). Фауна - фото. Преузето 23. Март 2014., од <http://www.deliblatskarpescara.rs/foto-galerije/galerija-fauna/>
- ЈП Војводинашуме. (2017а). Вршачке планине. Преузето 29. Април 2019., од <http://www.vojvodinasume.rs/lovstvo/lovista-detaljnije/vrsacke-planine-vrsac/>
- ЈП Војводинашуме. (2017б). Доње Подунавље, Панчево. Преузето 28. Април 2019., од <http://www.vojvodinasume.rs/lovstvo/lovista-detaljnije/donje-podunavlje-pancevo/>
- ЈП Војводинашуме. (2017с). Пешчане дине јужног Баната. Преузето од <http://www.vojvodinasume.rs/ponuda/srp-deliblatska-pescara/>
- ЈП Војводинашуме. (2018). *Фотосафари са Јарославом Паном*. Преузето од <http://www.vojvodinasume.rs/wp-content/uploads/2018/08/FOTOSAFARI-SA-JAROSLAVOM-PANOM-program.pdf>
- ЈП Војводинашуме СРП Делиблатска пешчара. (без датума). Туристичка понуда. Преузето 12. Јуни 2015., од <http://www.deliblatskarpescara.rs/turisticka-ponuda/>
- ЈП Војводинашуме СРП Делиблатска пешчара. (2013). Ловство у пешчари. Преузето 23. Септембар 2014., од <http://www.deliblatskarpescara.rs/koriscenje/lovstvo/>
- ЈП „Дирекција за изградњу и уређење Панчева“. (2014). План генералне регулације насељеног места Омољица. *Службени лист града Панчева бр 33/2014*. Преузето од <http://www.pancevo.rs/urbanizam/pgr-omoljica/>
- ЈП „Завод за урбанизам Војводине“. (2006а). *Студија мреже марина на Дунаву у АП Војводини*. Преузето од <http://www.zavurbvo.co.rs>
- ЈП „Завод за урбанизам Војводине“. (2006б). *Студија размештаја бања у АП Војводини, I фаза*. Преузето од <http://www.zavurbvo.co.rs/doc/studije/I-faza.pdf>
- ЈП „Завод за урбанизам Војводине“. (2008). *Просторни план општине Бела Црква*. Преузето од http://195.222.96.93:4000/system/files/407/original/PROSTORNI_PLAN_OPSTINE_BEL_A_CRKVA.pdf
- ЈП „Завод за урбанизам Војводине“. (2011а). *Просторни план општине Опово*. Преузето од http://www.opovo.org.rs/view/documents/prostorni_plan.zip
- ЈП „Завод за урбанизам Војводине“. (2011б). Регионални просторни план Аутономне Покрајине Војводине до 2020. године. *Службени лист АП Војводине бр. 22*. Преузето од <http://www.rapp.gov.rs/regionalni-prostorni-planovi/cid309-83233/regionalni-prostorni-plan-ar-vojvodine>
- ЈП „Завод за урбанизам Војводине“. (2016). *Студија мреже бицикличких рута АП Војводине*. Преузето од http://185.166.125.151/sites/default/files/Studija_mreze_biciklistickih_ruta_APV.pdf

- ЈП „Завод за урбанизам Војводине“. (2018а). *Просторни план подручја посебне намене парка природе „Поњавица“*. Преузето од <http://www.pancevo.rs/sadrzaj/uploads/2019/01/PPPPN-Parka-priode-Ponjavica-Nacrt-Prostornog-plana.pdf>
- ЈП „Завод за урбанизам Војводине“. (2018б). *Просторни план подручја посебне намене предела „Вришачке планине“*. Преузето од <http://www.ekourbarv.vojvodina.gov.rs/wp-content/uploads/2018/11/PPPPN-predela-Vrsacke-planine-materijal-za-RJU.pdf>
- ЈП Урбанизам Панчево. (без датума). Реконструкција старој језгра Панчева. Преузето 07. Јуни 2014., од <http://www.urbanizam.pancevo.rs/investicije/реконструкција-старог-језгра-панчев/?lang=cir>
- Југословенски институт за урбанизам и становање ЈУГИНУС. (2015). Просторни план Општине Вршац. *Службени лист Општине Вршац бр 16/2015*, 462. Преузето од <http://www.vrsac.com/Page.aspx?Lang=cir&Page=PlanoviProjekti&Pid=4>
- Југословенско речно бродарство. (без датума). Услуге: Путнички бродови. Преузето 04. Мај 2019., од <http://www.jrb.co.rs/index.php/sr/jrb-usluge/transport-jrb/putnicki-brodovi>
- Kavanagh, D., & Bayindir, N. (2018). *Social:GlobalWebIndex's flagship report on the latest trends in social media*.
- Кајакашки савез Србије. (2017). Клубови. Преузето 03. Мај 2019., од <https://www.kajaksrbija.rs/klubovi/>
- Калењук, Б. (2011). *Банат је као прича*. Зрењанин: Историјски архив Зрењанин.
- Калењук, Б. (2013). *Војводина као дестинација гастрономског туризма* (Универзитет у Новом Саду). Преузето од <http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/1763/Disertacija.pdf>
- Кампинг Оаза. (2019а). О нама. Преузето 26. Април 2019., од <https://www.camping-oaza.com/sr/bela-crkva-jezera>
- Кампинг Оаза. (2019б). Ценовник. Преузето 20. Март 2019., од <https://www.camping-oaza.com/sr/cene>
- Kemp, S. (2019). *Digital 2019*.
- Кербер и Влада Џет на десетом Екс-Ју рок фестивалу у Старчеву. (2018). Преузето 16. Мај 2019., од pancevo.mojkraj.rs website: <http://pancevo.mojkraj.rs/vesti/drustvo/item/8018-kerber-i-vlada-dzet-na-desetom-ex-yu-rock-festu-u-starcevu>
- Kiper, T. (2013). Role of Ecotourism in Sustainable Development. У *Advances in Landscape Architecture*. <https://doi.org/10.5772/55749>
- Кицошев, С., Бубало-Живковић, М., & Ивков, А. (2005). *Становништво Баната*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Клуб љубитеља екстремних спортова и руских теренских возила Авантура 4x4. (без датума). Авантура 4x4. Преузето 09. Август 2015., од <http://info-tours.net/object.php?id=1199>
- Knaub, J. R. (2008). Finite Population Correction (FPC) Factor. У *Encyclopedia of Survey Research Methods*. <https://doi.org/10.4135/9781412963947.n191>
- Ковачица инфо. (2018). Оборен рекорд у Дебелјачи: 62 котлића, само један најбољи. Преузето 16. Мај 2019., од <http://kovacicainfo.rs/2018/05/30/oboren-rekord-u-debeljaci-62-kotlica-samo-jedan-najbolji/>
- Ковин Експрес. (2013). “Банатски фруштук” по четврти пут сервиран у центру Ковина. Преузето 13. Јуни 2019., од <https://www.vesti.rs/Gradovi/Banatski-frustuk-po-cetvrti-put-serviran-u-centru-Kovina.html>
- Кораћ, Д. (2018). Успешна регата на реци Караш. Преузето 16. Мај 2019., од Радиотелевизија Војводине website: http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/banat/uspesna-regata-na-reci-karas_940225.html
- Кораћ, Ј. (2004). *Стари паркови Баната*. Нови Београд: Драганић.

- Kotler, P. (2004). *Marketing od A do Š*. Novi Sad: Adžes.
- КРСН Савска Оаза. (2018). Тамиш. Преузето 03. Мај 2019., од <http://www.kayakcanoeadventure.com/reka-tamis/>
- Културни центар Вршац. (2018). О фестивалу. Преузето 11. Јуни 2019., од <http://www.vrsackivenac.org.rs/>
- Културни центар Панчева. (без датума). Манифестације и пројекти Културног центра Панчево. Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.kulturnicentarpanceva.rs/sr/manifestacije>
- Културно-уметничко друштво Абрашевић Панчево. (2017). Наша прича. Преузето 17. Април 2019., од <https://www.facebook.com/abrasevicpancevo/>
- Културно образовни центар Планиште. (без датума). О Планишту. Преузето 20. Мај 2015., од <https://zelenestazeplandista.rs>
- Куручев, Д., Пантовић, И., Јовановић, Д., Аралица, М., Бакић, Љ., & Петровић, Д. (2011). *Водич кроз збирке старина*. Вршац: Градски музеј Вршац.
- Лазаревић, А. (Ур.). (2011). *Културни ресурси округа Србије*. Преузето од <http://zaprokul.org.rs/wp-content/uploads/2015/01/juznobanatski.pdf>
- Лазих, Ј. (1995). *Општина Планиште*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Институт за географију.
- Лазих, Ј., & Павић, Д. (2003). *Клима Баната*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Ловачке приче. (без датума). Манифестације и догађаји. Преузето 28. Април 2019., од <http://www.lovacke-price.com/lovacke-price/manifestacije-i-dogadjaji.html>
- Ловачки савез Војводине. (без датума-а). Ловачко удружење Ђурђево. Преузето 29. Април 2019., од <http://www.lovackisavezvojvodine.com/Home/GroupDetails/38>
- Ловачки савез Војводине. (без датума-б). ЛУ Фазан Вршац. Преузето 29. Април 2019., од <http://www.lovackisavezvojvodine.com/Home/GroupDetails/138>
- Ловачки савез Војводине. (без датума-с). О нама: Историјат. Преузето 23. Септембар 2014., од <http://www.lovackisavezvojvodine.com/Home/History>
- Ловачки савез Србије. (без датума-а). Алибунар. Преузето 23. Септембар 2014., од <http://www.ekolss.com/LU/alibunar.htm>
- Ловачки савез Србије. (без датума-б). Бела Црква. Преузето 23. Септембар 2014., од http://www.ekolss.com/LU/bela_crkva.htm
- Ловачки савез Србије. (без датума-с). Вршац. Преузето 23. Септембар 2014., од <http://www.ekolss.com/LU/vrsac.htm>
- Ловачки савез Србије. (без датума-д). Ковачица. Преузето 23. Септембар 2014., од <http://www.ekolss.com/LU/kovacica.htm>
- Ловачки савез Србије. (без датума-е). Ковин. Преузето 23. Септембар 2014., од <http://www.ekolss.com/LU/kovin.htm>
- Ловачки савез Србије. (без датума-ф). Опово. Преузето 23. Септембар 2014., од <http://www.ekolss.com/LU/opovo.htm>
- Ловачки савез Србије. (без датума-г). Планиште. Преузето 23. Септембар 2014., од <http://www.ekolss.com/LU/brzava.htm>
- Луковић, Т. (2007). Наутички туризам – Дефиниције и разврставање. *Економски преглед*, 58(11), 689–708.
- Мађеновић, М. (Ур.). (2011). *Споменик природе „Градски парк“ у Вршцу. Предлог за стављање под заштиту као заштићеног подручја великог значаја II категорије. Студија заштите*. Преузето од https://pannonsteppes.info/sites/default/files/2018-09/studija_zastite_gradski_park_vrsac.pdf
- Mazanec, J. A., Wober, K., & Zins, A. H. (2007). Tourism Destination Competitiveness: From Definition to Explanation? *Journal of Travel Research*, Том 46, стр. 86–95.
- Максимовић, А., & Кнежевић, К. (2013). *Породица Лазаревић Велико Средиште*. Преузето од <https://staniste.org.rs/wp-content/uploads/2016/09/Porodica-Lazarevic-Veliko->

Srediste.pdf

- Mangion, M. L., Durbarry, R., & Sinclair, M. T. (2005). Tourism competitiveness: Price and quality. *Tourism Economics*, 11(1), 45–68.
- Манифестације општине Опово. (без датума). Преузето 16. Мај 2019., од Еко тамиш нов туристички производ website: <https://www.ecotamis.rs/manifestacije/manifestacije-opstine-opovo/>
- Мапа пењалишта. (2014). Преузето 09. Август 2015., од <http://freeclimbingvrsac.blogspot.com/>
- Маринковић, С. (2009, Мај 9). Музеј руских кадета. *Политика*. Преузето од <http://www.politika.rs/sr/clanak/85904/Magazin/Muzej-ruskih-kadeta>
- Марковић, Д. (Ур.). (2013). *Попис пољопривреде 2012. Пољопривреда у Републици Србији. Део I*. Преузето од <http://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G201314002.pdf>
- Матејић, Ј. (2018). XI Мото скуп Мк "Маргум Ковин". Преузето 13. Јуни 2019., од <https://www.facebook.com/events/dunavac-kovin/xi-moto-skup-mkmargum-kovin/283707728849072/>
- Међународна бостанијада у Идвору. (2018, Јули 26). *Дневник*. Преузето од <https://www.dnevnik.rs/vojvodina/me-du-na-rod-na-bo-sta-ni-ja-da-u-idvo-ru-26-07-2018>
- Међународна унија за заштиту природе. Програмска канцеларија за југоисточну Европу. (2007). Развој Емералд мреже у Србији. У *Живот дуж Саве бр 1*.
- Месна заједница Старчево. (без датума). Археолошко туристички парк Неолитско Старчево. Преузето 05. Јуни 2015., од http://www.starcevo.org.rs/index.php?option=com_k2&view=item&layout=item&id=256&Itemid=1721&lang=en
- МЗ Јаношик. (без датума). Дани вишње у Јаношику. Преузето 16. Мај 2019., од <http://janosik.rs/novosti/29-dani-visnje-u-janosiku>
- Middleton, V. T. C. (1998). *Marketing in travel and tourism* (2nd изд.). Butterworth-Heinemann.
- Милениум Центар. (без датума-а). Милениум центар. Преузето 10. Август 2014., од <http://www.millennium.rs/millennium.asp>
- Милениум Центар. (без датума-б). Спорт. Преузето 10. Август 2015., од <http://www.millennium.rs/sport.asp>
- Министарство енергетике развоја и заштите животне средине. (2013). Национални акциони план за коришћење обновљивих извора енергије Републике Србије. *Службени гласник РС бр. 25/2013*. Преузето од http://www.mre.gov.rs/doc/efikasnost-izvori/02_Nacionalni_akcioni_plan_za_koriscenje_obnovljivih_izvora_energije_u_Republici_Srbiji1.pdf
- Министарство енергетике развоја и заштите животне средине Агенција за заштиту животне средине. (2012). *Резултати испитивања квалитета површинских и подземних вода за 201. годину*. Београд: Агенција за заштиту животне средине.
- Министарство за европске интеграције. (2019). Одобрена листа пројеката који ће бити финансирани у оквиру Ипа програма прекограничне сарадње са Румунија - Србија. Преузето 07. Мај 2019., од <http://www.mei.gov.rs/srl/vesti/1596/189/335/detaljnije/odobrena-lista-projekata-koji-ce-biti-finansirani-u-okviru-ipa-programa-prekogranicne-saradnje-rumunija-srbija/>
- Министарство заштите животне средине Агенција за заштиту животне средине. (2017). *Резултату испитивања квалитета површинских и подземних вода -2016*. Београд: Министарство заштите животне средине Агенција за заштиту животне средине.
- Министарство пољопривреде и заштите животне средине. (2015). Правилник о рејонизацији виноградарских географских производних подручја Србије. *Службени гласник РС бр 45/2015*.
- Министарство пољопривреде трговине шумарства и водопривреде. (2018). Правилник о

- условима за стављање у промет и начину обележавања уловљене дивљачи и трофеја дивљачи, као и о начину вођења евиденције. *Службени гласник РС бр 16/2012, 31/2012, 67/2013, 44/2018.*
- Министарство пољопривреде шумарства и водопривреде. (2013). Јужнобанатски рејон. Преузето 20. Април 2019., од http://www.minpolj.gov.rs/wp-content/uploads/datoteke/vinarstvo/2_6_Juznobanatski_rejon1.pdf
- Министарство рударства и енергетике. (2017). Регистар повлашћених произвођача електричне енергије 13.09.2017. Преузето 05. Април 2019., од <http://mre.gov.rs/doc/registar13.09.17.html>
- Мирковић, Д. Р. (2019). База података еколошких НВО у Србији. Преузето 17. Април 2019., од http://www.epodzaci.org/images/stories/docs/baze/nvo/baza_NVO.xls
- Митровић, М. (2018, Децембар 29). Скореновац драгуљ сеоског туризма у Ковину. *Дневник*. Преузето од <https://www.dnevnik.rs/vojvodina/skorenovac-dragulj-seoskog-turizma-u-kovinu-29-12-2018>
- Мишковић, И., Холодков, В., & Радин, И. (2015). Употреба мобилних апликација у промовисању туристичке понуде заштићених делова природе. *TIMS Acta*, 9, 75–86. Преузето од https://www.tims.edu.rs/wp-content/uploads/2015/01/No.7_Miskovic_Holodkov_Radin_Uпотреба-mobilnih-aplikacija-u-promovisanju-turisticke-ponude-zasticenih-delova-prirode.pdf
- Модли, З. (1996). *Слободно слетање, а богоми и полетање*. Београд: Принце Аир.
- Моја Делатност. (без датума). СУР Плава Дама. Преузето 28. Април 2019., од <https://www.moja-delatnost.rs/restoran-sa-prenocistem-pancevo/sur-plava-dama/ММххМ6Dv>
- Мотел Ветрењача. (без датума-а). Аква парк. Преузето 15. Јуни 2015., од <http://www.vetrenjaca.co.rs/AquaPark.asp>
- Мотел Ветрењача. (без датума-б). Балон Хале. Преузето 15. Јуни 2015., од <http://www.vetrenjaca.co.rs/BalonHale.asp>
- Мотел Ветрењача. (без датума-с). Садржај. Преузето 15. Јуни 2015., од <http://www.vetrenjaca.co.rs/sadrzaj.asp>
- Мото скуп у Панчеву од 20. до 22. јула. (2018). Преузето 16. Мај 2019., од pancevo.mojkraj.rs website: <http://pancevo.mojkraj.rs/vesti/zabava/item/7942-moto-skup-u-pancevu-od-20-do-22-jula>
- Moutinho, L. (Ур.). (2000). *Strategic Management in Tourism*. Wallingford, Oxon: CABI Publishing.
- Мрзић, М. (2014). Обележена Ковинска слава. Преузето 13. Јуни 2019., од <http://www.radiobus.rs/index.php/drustvo-menest/item/14225-obelezena-kovinska-slava>
- Mulec, I., & Wise, N. (2013). Indicating the competitiveness of Serbia's Vojvodina Region as an emerging tourism destination. *Tourism Management Perspectives*, 8, 68–79. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2013.07.001>
- Müller, H. (1994). The thorny path to sustainable tourism development. *Journal of Sustainable Tourism*, 2(3), 131–136. <https://doi.org/10.1080/09669589409510690>
- Navío-Marco, J., Ruiz-Gómez, L. M., & Sevilla-Sevilla, C. (2018). Progress in information technology and tourism management: 30 years on and 20 years after the internet - Revisiting Buhalis & Law's landmark study about eTourism. *Tourism Management*, 69, 460–470. <https://doi.org/10.1016/J.TOURMAN.2018.06.002>
- Народна Скупштина Републике Србије. (без датума). Донети закони. Преузето 15. Мај 2015., од <http://www.parlament.gov.rs/akti/doneti-zakoni/doneti-zakoni.1033.html>
- Народни музеј Панчево. (без датума). О музеју. Преузето 17. Април 2019., од http://www.muzejpancevo.rs/pages/o_muzeju/?page=o_muzeju
- Народни музеј у Београду. (2018). Збирка бронзаног доба. Преузето 15. Март 2019., од <http://www.narodnimuzej.rs/pristorija/zbirka-bronzanog-doba/>

- Национални центар за дигитализацију. (2007а). Бунари. Преузето 05. Мај 2015., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1026>
- Национални центар за дигитализацију. (2007b). Ватрогасни дом. Преузето 21. Март 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1039>
- Национални центар за дигитализацију. (2007c). Владичански двор. Преузето 22. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=650>
- Национални центар за дигитализацију. (2007d). Воденица Поточара. Преузето 21. Март 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1041>
- Национални центар за дигитализацију. (2007e). Вршачка кула. Преузето 24. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1049>
- Национални центар за дигитализацију. (2007f). Град-Старчево. Преузето 10. Март 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=692>
- Национални центар за дигитализацију. (2007g). Град. Преузето 05. Мај 2015., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1309>
- Национални центар за дигитализацију. (2007h). Градска кућа. Преузето 22. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1050>
- Национални центар за дигитализацију. (2007i). Два дворца породице Лазаревић. Преузето 24. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1047>
- Национални центар за дигитализацију. (2007j). Дворац. Преузето 25. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1048>
- Национални центар за дигитализацију. (2007k). Дворац барона Јовановића. Преузето 25. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1063>
- Национални центар за дигитализацију. (2007l). Дворац Јагодић. Преузето 08. Јуни 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1183>
- Национални центар за дигитализацију. (2007m). Дворац Капетаново. Преузето 06. Мај 2013., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1182>
- Национални центар за дигитализацију. (2007n). Дворац у Хајдучици. Преузето 06. Мај 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1184>
- Национални центар за дигитализацију. (2007o). Зграда дечијег вртића Анђа Ранковић. Преузето 24. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1054>
- Национални центар за дигитализацију. (2007p). Зграда Конкордија. Преузето 22. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1057>
- Национални центар за дигитализацију. (2007q). Зграда на тргу Б. Кидрича бр. 11. Преузето 06. Јуни 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1162>
- Национални центар за дигитализацију. (2007r). Зграда на тргу Б. Кидрича бр. 8-10. Преузето 03. Јуни 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1161>
- Национални центар за дигитализацију. (2007s). Зграда на Тргу победе бр.5. Преузето 23. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1055>
- Национални центар за дигитализацију. (2007t). Зграда на тргу слободе бр.1. Преузето 03. Март 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1155>
- Национални центар за дигитализацију. (2007u). Зграда Народне пиваре. Преузето 07. Јуни 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1157>
- Национални центар за дигитализацију. (2007v). Зграда у ул. Жарка Зрењанина бр.21. Преузето од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1056>
- Национални центар за дигитализацију. (2007w). Зграда у улици Димитрије Туцовића бр.2. Преузето 06. Јуни 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1160>
- Национални центар за дигитализацију. (2007x). Зграда у улици ЈНА бр.2. Преузето 06. Јуни 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1159>
- Национални центар за дигитализацију. (2007y). Зграда у улици Н. Тесле бр.3. Преузето 06. Јуни 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1158>

- Национални центар за дигитализацију. (2007z). Кућа звана Код два пиштоља. Преузето 23. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1051>
- Национални центар за дигитализацију. (2007aa). Манастир Војловица. Преузето 05. Јуни 2015., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=469>
- Национални центар за дигитализацију. (2007ab). Меморијални комплекс. Преузето од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=699>
- Национални центар за дигитализацију. (2007ac). Остаци тврђаве града Ковина. Преузето 03. Јуни 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1108>
- Национални центар за дигитализацију. (2007ad). Родна кућа Жарка Зрењанина. Преузето 26. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1059>
- Национални центар за дигитализацију. (2007ae). Родна кућа Јована Стерије Поповића. Преузето 23. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1058>
- Национални центар за дигитализацију. (2007af). Румунска православна црква. Преузето 27. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=663>
- Национални центар за дигитализацију. (2007ag). Румунска православна црква Вазнесења Господњег. Преузето 21. Март 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1040>
- Национални центар за дигитализацију. (2007ah). Румунска православна црква св. Николе. Преузето 26. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1062>
- Национални центар за дигитализацију. (2007ai). Румунска православна црква св Теодора Тирона. Преузето 27. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1060>
- Национални центар за дигитализацију. (2007aj). Светионици на ушћу Тамиша у Дунав. Преузето 07. Јуни 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1156>
- Национални центар за дигитализацију. (2007ak). Српска православна црква. Преузето 26. Април 2014., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1061>
- Национални центар за дигитализацију. (2007al). Српска православна црква Пренос моштију св. Николе Велидоња. Преузето 16. Април 2013., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1154>
- Национални центар за дигитализацију. (2007am). Српска православна црква Пренос моштију св. Николе Маладоња. Преузето 12. Април 2013., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1153>
- Национални центар за дигитализацију. (2007an). Српска православна црква Преношење моштију св. Николе. Преузето 03. Јуни 2015., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1107>
- Национални центар за дигитализацију. (2007ao). Српска православна црква Преображење. Преузето од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1027>
- Национални центар за дигитализацију. (2007ap). Српска православна црква св. Арханђела. Преузето 03. Јуни 2015., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1109>
- Национални центар за дигитализацију. (2007aq). Српска православна црква св. Николе. Преузето од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1028>
- Национални центар за дигитализацију. (2007ar). Српска православна црква св. Николе Опово. Преузето 15. Септембар 2012., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1148>
- Национални центар за дигитализацију. (2007as). Српска православна црква св. Николе Сакуле. Преузето 15. Септембар 2012., од <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1149>
- Национални центар за дигитализацију. (2007at). Српска православна црква светог Николе. Преузето 26. Април 2014., од

- <http://spomenikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1105>
- Национални центар за дигитализацију. (2007au). Српска православна црква Успења Богородице. Преузето 27. Април 2014., од <http://spomenikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1106>
- Национални центар за дигитализацију. (2007av). Стара апотека. Преузето 22. Април 2014., од <http://spomenikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1053>
- Национални центар за дигитализацију. (2007aw). Старо градско језгро Панчева. Преузето 06. Мај 2014., од <http://spomenikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=990>
- Национални центар за дигитализацију. (2007ax). Старо језгро Банатског Новог Села. Преузето 08. Јуни 2014., од <http://spomenikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=989>
- Национални центар за дигитализацију. (2007ay). Успенска црква. Преузето 06. Јуни 2015., од <http://spomenikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=1163>
- Национални центар за дигитализацију. (2007az). Црква св. Петра и Павла. Преузето 21. Март 2014., од <http://spomenikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=496>
- Национални центар за дигитализацију. (2007ba). Црква св Преображења. Преузето 06. Јуни 2015., од <http://spomenikulture.mi.sanu.ac.rs/spomenik.php?id=666>
- Нејков, Д. (1977). *Економика и организација угоститељства*. Београд: Савремена администрација.
- Несторовић, М., Носов, А., & Сретеновић, Ј. (2018). Одлука жирија 26. Фестивала класике Вршачка позоришна јесен. Преузето 11. Јуни 2019., од <https://www.npsterija.rs/novosti/odluka-zirija-26-festivala-klasike-vrsacka-pozorisna-jesen/>
- Нови катамаран у Панчеву из пројекта Еко - Тамиш, нов туристички производ. (2019). Преузето 04. Мај 2019., од Интернет магазин К-013 website: <https://www.k-013.com/index.php/turizam/8481-novi-katamaran-u-pancevu-iz-projekta-eko-tamis-novi-turisticki-proizvod>
- О фестивалу. (без датума). Преузето 16. Мај 2019., од <http://rockvillage.org/about/>
- Обрадовић, Д. Ђ. (2009). Банат - географске основе за развој туризма. *Глобус*, 34, 195–216. Преузето од http://www.sgd.org.rs/publikacije/globus/34/16_Obradovic.pdf
- Одржана оснивачка Скупштина кластера "Банатска рута". (2014). *Билтен РПК Панчево*, 74, 4. Преузето од <http://www.rpkpancevo.com/akti/Bilten74.pdf>
- Огранак Вукове задужбине у Баваништу. (без датума). О манифестацији. Преузето 12. Јуни 2019., од <https://www.danicirilice.org.rs/index.php/o-manifestaciji-cirilica>
- ОЕСД. (2018). *OECD Tourism Trends and Policies 2018*. <https://doi.org/10.1787/tour-2018-en>
- Општина Алибунар. (без датума-а). Иланца. Преузето од <https://alibunar.org.rs/next/sr/gradjani-i-naselja/naselja/ilandza>
- Општина Алибунар. (без датума-б). Туристичке манифестације. Преузето 06. Април 2019., од <http://alibunar.org.rs/kler/potencijali/manifestacije>
- Општина Алибунар. (2008). Споменичке туристичке вредности. Преузето 05. Мај 2015., од <https://alibunar.org.rs/next/rs/2013-07-29-13-39-36/turisticki-potencijali/spomenici-kulture>
- Општина Алибунар. (2017а). Дан вишње у Јаношику 2017. Преузето 11. Мај 2019., од <https://alibunar.org.rs/next/rs/citizen-and-settlements/home/novosti/citizens-and-settlements/4741-dan-visnje-2017>
- Општина Алибунар. (2017б). Дани Милоша Црњанског у Иланци. Преузето 16. Мај 2019., од <https://www.alibunar.org.rs/next/sr/android-naslovna/5001-dani-milosa-crnjanskog-u-ilandzi>
- Општина Алибунар. (2017с). Карловачки дани и прослава Петровдана 2017. Преузето 16. Мај 2019., од <https://www.alibunar.org.rs/next/rs/novosti/4764-karlovacki-dani-i-proslava-petrovdana-2017>
- Општина Алибунар. (2017д). Првомајски уранак. Преузето 16. Мај 2019., од <https://www.alibunar.org.rs/next/sr/novosti/4610-prvomajski-uranak-2017>
- Општина Алибунар. (2018а). Одлука о буџету општине Алибунар за 2019. годину.

- Службени лист општине Алибунар број 44/2018. Преузето од <https://alibunar.org.rs/next/images/1vesti/VestiKristi/SluzbeniList2018/412018/SLUBENI-LIST-44-2018.pdf>
- Општина Алибунар. (2018b). Сабор пчелара 2018 у Делиблатској пешчари. Преузето 16. Мај 2019., од <https://alibunar.org.rs/next/sr/android-naslovna/5506-sabor-pcelara-2018>
- Општина Алибунар. (2018c). Сеоска слава у Николинцима. Преузето 15. Април 2019., од <https://alibunar.org.rs/next/rs/home/novosti/5402-seoska-slava-u-nikolincima>
- Општина Алибунар. (2018d). Фијакеријада у Иланци. Преузето 16. Мај 2019., од <https://alibunar.org.rs/next/sr/android-naslovna/5496-fijakerijada-u-ilandzi>
- Општина Алибунар. (2019a). 47. Позоришни дани Румуна у Војводини. Преузето 16. Мај 2019., од <https://alibunar.org.rs/next/sr/novosti/6141-47>
- Општина Алибунар. (2019b). XIV Шварглијада у Локвама. Преузето 10. Мај 2019., од <https://www.alibunar.org.rs/next/sr/novosti/6003-xiv>
- Општина Алибунар. (2019c). Сеоска слава у Николинцима. Преузето 16. Мај 2019., од <https://alibunar.org.rs/next/sr/novosti/6102-s-s-sl-v-u-ni-linci>
- Општина Алибунар. (2019d). У потрази за банатском лисицом. Преузето 16. Мај 2019., од <https://www.alibunar.org.rs/next/sr/novosti/5984-u-p-r-zi-z-b-n-s-lisic>
- Општина Бела Црква. (без датума). Култура. Преузето 03. Април 2015., од <http://belacrkva.rs/kultura/>
- Општина Бела Црква, & Банат доо. (2014). *Стратегија развоја општине Бела Црква 2014 – 2020*. Преузето од <http://belacrkva.rs/wp-content/uploads/2014/06/Стратегије-развоја-општине-Бела-Црква-2014---2020.docx>
- Општина Вршац. (2012). *Вршац за почетнике*. Преузето од [http://www.banatheritage.com/english/images/Publications/Vrsac za pocetnike.pdf](http://www.banatheritage.com/english/images/Publications/Vrsac%20za%20pocetnike.pdf)
- Општина Вршац, & Банат доо. (2008). *Локална стратегија развоја општине Вршац 2009-2019*. Нови Сад: Општина Вршац.
- Општина Вршац Туристичка организација општине Вршац, & Банатски туристички кластер. (2015). *Програм развоја туризма општине Вршац*. Преузето од http://www.to.vrsac.com/docs/program_razvoja_turizma_opstine_vrsac_20152020.pdf
- Општина Ковачица. (без датума). ВЕБГИС КОВАЧИЦА. Преузето 15. Мај 2019., од <http://93.87.11.85:8086>
- Општина Ковачица. (2010). *Стратешки план развоја Општине Ковачица 2010-2015*. Преузето од http://kovacica.org/wp-content/uploads/2009/11/strateski_plan_razvoja_opstine_kovacica_2010-2015.pdf
- Општина Ковачица. (2014). *Стратегија развоја туризма Општине Ковачица за период 2014 – 2020. год.* Преузето од https://www.paragraf.rs/opstinska-glasila/kovacica/kovacica_pdf/kovacica-06-1-2014.pdf
- Општина Ковачица. (2018a). Одржани Машкови дани. Преузето 16. Мај 2019., од <https://www.kovacica.org/2018/05/16/odrzani-maskovi-dani/>
- Општина Ковачица. (2018b). *Стратегија одрживог развоја Општине Ковачица за период 2018. – 2025.г.* Преузето од https://www.paragraf.rs/opstinska-glasila/kovacica/kovacica_pdf/kovacica-10-2018.pdf
- Општина Ковин; Општинска урава Ковин. (2017). *Конкурсна документација за јавну набавку мале вредности; Израда пројекте документације са геодетским подлогама и техничком контролом за изградњу базена и пратећих објеката*. Преузето од <https://www.kovin.org.rs/gradjani-meni/eobrasci/javne-nabavke-op-kovin/2017-g-din/1047-n-v-404-3-2017-iv-izgr-dnj-b-z-n>
- Општина Ковин. (2017). Усвојен буџет општине за 2018. годину. Преузето 15. Фебруар 2019., од <https://www.kovin.org.rs/gradjani-meni/informacije-iz-opstine/item/896-ucvojen-budzet-za-2018godinu>
- Општина Ковин. (2018). Ковинско културно лето 2018. Преузето 13. Јуни 2019., од

- <http://www.kovin.rs/gradjani-meni/informacije-iz-opstine/item/1039-kov-kul-let02018g>
Општина Ковин, & Банат доо. (2014). *Стратегија одрживог развоја општине Ковин*. Преузето од <http://kovin.org.rs/gradjani-meni/eobrasci/ostalidokumenti-down/98-strategija-korvin-14-20/file>
- Општина Опово. (без датума). Манифестације у општини Опово. Преузето 04. Јуни 2015., од <http://www.opovo.org.rs/View/Manifestacije.aspx>
- Општина Опово. (2007). *Стратегија локалног одрживог развоја општине Опово за период 2007-2017. год.* Опово: Општина Опово.
- Општина Панчево, & Банат доо. (2014). *Стратегија развоја града Панчева 2014-2020*. Преузето од http://www.pancevo.rs/?wpfb_dl=356
- Општина Планиште. (без датума). ГИС Планиште. Преузето 15. Мај 2019., од http://gis.zrenjanin.rs/plandiste/?map=2_plandiste
- Општина Планиште. (2016а). Банатски Соколац. Преузето 16. Април 2019., од <http://plandiste-opstina.rs/o-plandistu/naselja/banatski-sokolac/>
- Општина Планиште. (2016б). Велики Гај. Преузето 17. Април 2019., од <http://plandiste-opstina.rs/o-plandistu/naselja/veliki-gaj/>
- Општина Планиште. (2016с). Планиште. Преузето 16. Април 2019., од <http://plandiste-opstina.rs/o-plandistu/naselja/plandiste/>
- Општина Планиште. (2016д). Туризам. Преузето 16. Април 2019., од <http://plandiste-opstina.rs/privreda/turizam/?script=lat>
- Општина Планиште. (2016е). Хајдучица. Преузето 16. Април 2019., од <http://plandiste-opstina.rs/o-plandistu/naselja/hajducica/>
- Општина Планиште, & Банат доо. (2014). *Стратегија одрживог развоја општине Планиште за период 2014-2020. године*. Преузето од <http://plandiste-opstina.rs/wp-content/uploads/2017/03/STRATEGIJA-ODRZIVOG-RAZVOJA-2014-2020.pdf>
- Општинско веће општине Планиште. (2016). Програм заштите и управљања културним, историјским и природним добрима и знаменитостима општине Планиште за период 2016.-2026. године. *Службени лист општине Планиште бр 2/2016*. Преузето од <http://plandiste-opstina.rs/wp-content/uploads/2017/05/Програм-заштите-и-управљања-културним-добрима.pdf>
- Организациона структура ЈП „Војводинашуме“. (без датума). Преузето 17. Април 2019., од Информатор ЈП „Војводинашуме“ website: <http://vojvodinasume-c1c3.kxcdn.com/wp-content/uploads/2012/04/INFOVSINFO-1.pdf>
- Оријентиринг савез Војводине. (2018). *Карта бро: 1708-2018*. Преузето од [https://www.oris.orientiring.rs/karte/Pešcara\(Volovska paša\)2018.jpg](https://www.oris.orientiring.rs/karte/Pešcara(Volovska paša)2018.jpg)
- Оријентиринг савез Србије. (2019). *Календар такмичења за 2019. годину*. Преузето од http://orientiring.rs/site/wp-content/uploads/2019/02/kalendar_oss_2019.pdf
- Отворен 18. међународни фестивал певачких група Етно глас. (2018). Преузето 16. Мај 2019., од Радио-телевизија Панчево website: <http://rtvpancevo.rs/2018/11/06/otvoren-18-medjunarodni-festival-pevackih-grupa-etno-glas/>
- Отворен Пупинов мост. (2014, Децембар 18). *Еканија*. Преузето од <https://www.ekanija.com/news/1038111/otvoren-pupinov-most>
- Панчево.МОЈКрај.рс. (2018). Почињу 22. Овчарски дани у Сакулама. Преузето 16. Мај 2019., од <http://pancevo.mojkraj.rs/vesti/drustvo/item/7214-pocinju-22-ovcarski-dani-u-sakulama>
- Панчево, Г. (2015). Резултати конкурса за стару Вајфертову пивару. Преузето 16. Април 2015., од <http://arhiva.pancevo.rs/Pocetna-1-1-3688>
- Паровић, М. (2010). Стање биомасе у Србији. Преузето 11. Децембар 2011., од <http://www.energetikainfo.rs/2010/09/stanje-biomase-u-srbiji/>
- ПД Јеленак Панчево. (2017). У посети гороцвету - Загајичка брда 22.04.2017. Преузето 06. Март 2019., од

- http://jelenak.rs/old/index.php?option=com_content&view=article&id=305:-22042017&catid=46:arhiva2017&Itemid=317
- Пеђа. (2010a). Вршачки брег: Вршац - Кула. Преузето 17. Август 2014., од <http://www.stazeibogaze.info/2010/03/15/vrsacki-breg-vrsac-kula-5km/>
- Пеђа. (2010b). Вршачки брег: Славиша -Дом Црвеног крста. Преузето 17. Август 2014., од <http://www.stazeibogaze.info/2010/03/31/vrsacki-breg-slavisa-dom-crvenog-krsta-45km/>
- Пеђа. (2011a). Гудурички висински круг. Преузето 17. Август 2014., од <http://www.stazeibogaze.info/2011/01/17/9696/>
- Пеђа. (2011b). Марковац - Вршишор - Ђаков врх. Преузето 17. Август 2014., од <http://www.stazeibogaze.info/2011/11/11/13674/>
- Pender, L., & Sharpley, R. (2005). *The Management of Tourism*. London: SAGE publications.
- Петровић, К. (2015). Историјат - Краљевац. Преузето 17. Април 2019., од <http://srpkraljevac.rs/sr/istorijat/>
- Пивац, Т. (2012). *Вински туризам Војводине*. Природно-математички факултет.
- Планинарски савез Војводине. (без датума). Планинарски домови у Војводина. Преузето 09. Август 2015., од <http://planinari.org.rs/domovi/index.html>
- Планинарски савез Војводине. (2018a). Број планинара по годинама у Планинарском савезу Војводине. Преузето 03. Мај 2019., од <http://planinari.org.rs/istorijat/brojclanova.html>
- Планинарски савез Војводине. (2018b). Планинарска друштва, продужнице и повереништва других друштава основани у Војводини. Преузето 03. Мај 2019., од <http://planinari.org.rs/istorijat/drustva.html>
- Планинарски савез Војводине. (2019). Традиционалне акције Планинарског савеза Војводине. Преузето 03. Мај 2019., од <http://planinari.org.rs/akcije/KalendarPlaninari.pdf>
- Планинарско-смучарско друштво Вршачка кула. (без датума). Планинарски дом. Преузето 15. Јуни 2015., од <http://www.psdkulavrsac.com/planinarskidom.html>
- Планинарско-смучарско друштво Вршачка кула. (2014). Вршачка трансверзала. Преузето 09. Август 2015., од <http://www.psdkulavrsac.com/transverzala.html>
- Планинарско - еколошки клуб Соко. (без датума). *Пењачки тим Соко*. Преузето од http://soko.rs/o_nama/penjacka/
- Планинарско -смучарско друштво Вршачка кула. (2014). Планинарско-смучарско друштво Вршачка кула. Преузето 09. Август 2015., од <http://www.psdkulavrsac.com/odrustvu.html>
- Планинарско друштво Победа. (2011). *Календар оријентиринг такмичења и такмичења у планинарској оријетацији за 2011. годину*. Преузето од <http://www.pdpobeda.rs/orijentiring/wp-content/uploads/2011/03/informator2011.pdf>
- Пловидба и превоз. (2012). Преузето 08. Јули 2013., од <http://www.dunavskastrategija.rs/sr/?p=44>
- Покрајински завод за заштиту природе. (без датума-а). Ботаничка збирка. Преузето 17. Април 2019., од <http://www.pzzp.rs/rs/sr/prirodnjacka-zbirka-i-izlozba/prirodnjacke-zbirke/botanicka-zbirka.html>
- Покрајински завод за заштиту природе. (без датума-б). Завршени пројекти. Преузето 15. Мај 2019., од <http://www.pzzp.rs/rs/sr/projekti/zavrsheni-projekti.html>
- Покрајински завод за заштиту природе. (без датума-с). Подручја са међународном заштитом. Преузето 16. Април 2019., од <http://www.pzzp.rs/rs/sr/zastita-prirode/podrucja-od-medunarodnog-znacaja/podrucja-sa-medunarodnom-zastitom.html>
- Покрајински завод за заштиту природе. (без датума-д). Подручја у поступку заштите. Преузето од <http://www.pzzp.rs/rs/sr/zastita-prirode/studije-zastite/podrucja-u-postupku-zastite.html>
- Покрајински завод за заштиту природе. (без датума-е). Регистар заштићених природних добара Војводине. Преузето 16. Април 2019., од <http://www.pzzp.rs/rs/sr/zastita-prirode/zastite.html>

- prirode/zastita-prirode/registar-zasticenih-podrucja.html
- Покрајински завод за заштиту природе. (2012). *Парк природе „Поњавица“*. Предлог за стављање под заштиту као заштићено подручје I категорије. Преузето од https://pannonsteppes.info/sites/default/files/2018-09/studija_zastite_ponjavica.pdf
- Покрајински завод за заштиту природе. (2013). *Предео изузетних одлика „Потамишје“*. Предлог за стављање под заштиту као заштићено подручје I категорије. Преузето од https://pannonsteppes.info/sites/default/files/2018-09/studija_zastite_1deo_potamisje.pdf
- Покрајински завод за заштиту природе. (2017). *Споменик природе „Стари парк у Влајковцу“*. Ревизија заштите. Преузето од <http://www.pzzp.rs/rs/sr/component/jdownloads/finish/227/580.html>
- Покрајински завод за заштиту споменика културе. (2014). Вршачки замак. Преузето 03. Јуни 2014., од <http://www.pzzzsk.rs/vrsac/vrsacki-zamak.html>
- Покрајински секретаријат за архитектуру урбанизам и градитељство. (2006). Просторни план подручја посебне намене Специјалног резервата природе Делиблатска пешчара. *Службени лист АПВ 8/06*. Преузето од http://www.rapp.gov.rs/zasticena-i-turisticka-podrucja/cid294-83253/prostorni-plan-podrucja-posebne-namene-specijalnog-rezervata-prirode-deliblatska-pescara/?_qs=делиблатска+пешчара
- Покрајински секретаријат за науку и технолошки развој. (2009). Стратегија водоснабдевања и заштите вода у АП Војводини. Преузето 10. Децембар 2011., од http://www.eko.vojvodina.gov.rs/files/file/dokumenti/sajt_strategija_vodosnabdevanja_i_zastite_voda_apv.pdf
- Покрајински секретаријат за привреду и туризам. (2018). *Одлука о додели бесповртаних средстава локалним самоуправама са територије Аутономне покрајине Војводине за финансирање пројеката од значаја за развој туристичког потенцијала у 2018. години*. Преузето од http://www.spriv.vojvodina.gov.rs/images/konkursi/odluke/Odluka_turizam_lokalne_samouprave_01102018.pdf
- Покрет горана и центар волонтера Панчево (Ур.). (2018). *Еко Тамиш - нов туристички производ*. Панчево.
- Пољопривреда општине Алибунар. (2009). Преузето од <https://alibunar.org.rs/next/rs/lokalna-samouprava/urb-niz/2015?view=archive&month=6>
- Попеску, Ј. (2008). *Менаџмент туристичке дестинације*. Београд: Универзитет Сингидунум.
- Председник општине посетио Баранда филм студио: Сенке над Балканом - културни догађај и велики општински бренд. (2018, Децембар 26). *Глас Опова*. Преузето од <http://www.glasopova.rs/?p=28311>
- Привредна комора Србије. (2018). *Привредна кретања на територији Регионалне привредне коморе јужнобанатског управног округа*. Преузето од [https://api.pks.rs/storage/assets/Привредна кретања 2017. РПК Панчево.pdf](https://api.pks.rs/storage/assets/Привредна+кретања+2017.+РПК+Панчево.pdf)
- Пријатељи Панчева. (2018). Интернационални карневал Панчево. Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.karnevalpancevo.com/#prettyPhoto>
- Пројекти. (без датума). Преузето 07. Мај 2019., од http://www.romania-serbia.net/?page_id=218&lang=sr_RS
- Phillips, P., & Moutinho, L. (2014). Critical review of strategic planning research in hospitality and tourism. *Annals of Tourism Research*, 48, 96–120. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2014.05.013>
- Радио-телевизија Војводине. (2018). *Обновљени стогодишњи светионици у Панчеву*. Преузето од http://rtv.rs/sr_ci/zivot/magazin/obnovljeni-stogodisnji-svetionici-u-pancevu_901626.html
- Радио-телевизија Војводине. (2019). *Изградња марина на 11 локација*. Преузето од <https://www.youtube.com/watch?v=redPOgb8cZw>
- Радио-телевизија Панчево. (2018). 12. гулашијада у Баранди. Преузето 16. Мај 2019., од

- <http://rtvpancevoarhiva.rs/Vesti/Magazin/12-gulaijada-u-barandi.html>
- Радоњин, Н. (2016). Одржана фијакеријада у Долову. Преузето 16. Мај 2019., од pancevo.mojkraj.rs website: <http://pancevo.mojkraj.rs/vesti/sport/item/2967-odrzana-fijakerijada-u-dolovu>
- Рафаело апартмани. (2015). Информације. Преузето 20. Јуни 2015., од https://www.facebook.com/pg/Rafaello-apartmani-374559886067340/about/?ref=page_internal
- Рацков, Д. (2002). *Манастир Месић*. Нови Сад: Драганић и Покрајински завод за заштиту споменика културе Војводине.
- Regional Office for Cross-border Cooperation Timisoara (Ур.). (2018). *Interreg - IPA cross-border cooperation Romania - Serbia programme*. Преузето од [http://www.romania-serbia.net/wp-content/uploads/facts_and_figures/Brochure Interreg-IPA Romania-Serbia_compress.pdf](http://www.romania-serbia.net/wp-content/uploads/facts_and_figures/Brochure_Interreg-IPA_Romania-Serbia_compress.pdf)
- Регионална привредна комора Панчево (Ур.). (2018). *Посматрање птица*. Преузето од <http://eco-tamis.com/wp-content/uploads/2018/03/Мара-Ртице-2-1.jpg>
- Регионална привредна комора Панчево (Ур.). (2019а). *Вожња кајака и кануа*. Преузето од <http://eco-tamis.com/wp-content/uploads/2019/03/Kanu-i-kajak-Kayaking-and-Canoeing.pdf>
- Регионална привредна комора Панчево (Ур.). (2019б). *Пецање*. Преузето од <http://eco-tamis.com/wp-content/uploads/2019/03/Pecanje-Fishing.pdf>
- Регионална привредна комора Панчево (Ур.). (2019с). *Пешачење и бициклизам*. Преузето од <http://eco-tamis.com/wp-content/uploads/2019/03/Pesacenje-i-biciklizam-Hiking-and-Biking.pdf>
- Регионална развојна агенција Јужни Банат доо. (2017). *Израда студије туристичког потенцијала Јужнобанатског округа; Фаза 4: Израда акционог плана*. Преузето од [http://www.rrajuznibanat.rs/docs/Studija turističkog potencijala Južnobanatskog okruga - akcioni plan.pdf](http://www.rrajuznibanat.rs/docs/Studija_turistickog_potencijala_Juznobanatskog_okruga_-_akcioni_plan.pdf)
- Регионални центар за друштвено-економски развој Банат. (2014). Одржана Оснивачка скупштина Кластера Банатска рута. Преузето 08. Август 2015., од <http://www.banat.rs/vesti-iz-regiona-i-aktivnosti-regionalnog-centra-banat?id=1053&stranica=5&tip=4>
- Републички завод за статистику. (2005). *Општине у Србији 2004*. Београд.
- Републички завод за статистику. (2006). *Општине у Србији 2005*. Преузето од <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2005/pdf/G20052002.pdf>
- Републички завод за статистику. (2007). *Општине у Србији 2006*. Преузето од <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2007/pdf/G20072001.pdf>
- Републички завод за статистику. (2008). *Општине у Србији 2007*. Преузето од <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2008/pdf/G20082001.pdf>
- Републички завод за статистику. (2009). *Општине у Србији 2008*. Преузето од <http://publikacije.stat.gov.rs/G2009/pdf/G20092001.pdf>
- Републички завод за статистику. (2010а). *Општине у Србији 2009*. Преузето од <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2010/pdf/G20102001.pdf>
- Републички завод за статистику. (2010б). *Општине у Србији 2010*. Преузето од <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2010/pdf/G20102003.pdf>
- Републички завод за статистику. (2011). *Општине и региони у Републици Србији 2011*. Преузето од [http://marketing-pr.fon.rs/webroot/uploads/Gradovi i opstine 2011 G20112005.pdf](http://marketing-pr.fon.rs/webroot/uploads/Gradovi_i_opstine_2011_G20112005.pdf)
- Републички завод за статистику. (2012). *Општине и региони у Републици Србији 2012*. Преузето од <http://publikacije.stat.gov.rs/G2012/Pdf/G20122008.pdf>
- Републички завод за статистику. (2013а). *Доласци и ноћења туриста*. Преузето од <http://publikacije.stat.gov.rs/G2013/Pdf/G201320053.pdf>

- Републички завод за статистику. (2013b). *Општине и региони у Републици Србији 2013*. Преузето од <http://publikacije.stat.gov.rs/G2013/pdf/G20132011.pdf>
- Републички завод за статистику. (2013c). *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Становништво. Миграције*. Београд: Републички завод за статистику.
- Републички завод за статистику. (2014). *Општине и региони у Републици Србији 2014*. Преузето од <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2014/pdf/G20142014.pdf>
- Републички завод за статистику. (2015). *Општине и региони у Републици Србији 2015*. Преузето од <http://publikacije.stat.gov.rs/G2015/Pdf/G20152017.pdf>
- Републички завод за статистику. (2016). *Општине и региони у Републици Србији 2016*. Преузето од <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2016/pdf/G20162020.pdf>
- Републички завод за статистику. (2017). *Општине и региони у Републици Србији 2017*. Преузето од <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G2017/pdf/G20172023.pdf>
- Републички завод за статистику. (2018). *Општине и региони у Републици Србији 2018*. Преузето од <http://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G201813045.pdf>
- Републички завод за статистику. (2019a). *Билтен – Саобраћај и телекомуникације у Републици Србији, 2017*. Преузето од <http://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G20195644.pdf>
- Републички завод за статистику. (2019b). *Јужнобанатски округ 2004-2018*. Београд.
- Републички завод за статистику. (2019c). *Регионални бруто домаћи производ: Региони и области Републике Србије 2017*. Преузето од <http://publikacije.stat.gov.rs/G2019/Pdf/G201910107.pdf>
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (1992). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 1991*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (1993). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 1992*. Репринт. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (1994). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 1993*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (1995). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 1994*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (1996). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 1995*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (1997). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 1996*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (1998). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 1997*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (1999). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 1998*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (2000). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 1999*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (2001). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 2000*. Београд: Републички хидрометеоролошки

- завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (2002). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 2001*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (2003). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 2002*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (2004). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 2003*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (2005). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 2004*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (2006). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 2005*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (2007а). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 2006*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (2007б). *Хидролошки годишњак 3. квалитет вода 2006*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (2008). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 2007*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (2009). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 2008*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (2010). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 2009*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (2011). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 2010*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије. (2012). *Метеоролошки годишњак 1: Климатолошки подаци 2011*. Београд: Републички хидрометеоролошки завод Републике Србије.
- Риболов Србија. (без датума). Риболовни туризам Војводине. Преузето 15. Децембар 2014., од <http://ribolov-srbija.com/mesta-za-ribolov/30-ribolovni-turizam-vojvodine>
- Риболовачки савез Војводине. (без датума). Чланство у РСВ. Преузето 15. Децембар 2014., од <http://www.rsv.org.rs/clanstvo.html>
- РИМ. (без датума). Дворац Данијел. Преузето 03. Април 2014., од <https://www.dvorci.info/dvorci/slec/infoc.php>
- Ритопечки, В. (без датума). Пејзажи - Краљевац. Преузето 17. Јуни 2019., од <http://srpkraljevac.rs/sr/pejzazi/>
- Ritchie, J. R. B., & Crouch, G. I. (1993). Competitiveness in international tourism—a framework for understanding and analysis. *43rd Congress of the Association Internationale d'Experts Scientifique du Tourisme*, 23–71.
- Ritchie, J. R. B., & Crouch, G. I. (2003). *The Competitive Destination, A Sustainable Tourism Perspective*. Wallingford, Oxon: CABI.
- Romelić, J., Košić (Pavlica), K., & Pivac, T. (2005). The Condition and Possibilities of

- Development Rural Tourism in Mountain Part of Vojvodina Province. *Zbornik radova Geografskog Instituta 'Jovan Cvijić' (No 54)*, 99–114. Novi Sad.
- Romelić, J., Plavša, J., & Stojanović, V. (2005). Concept of the Creation of Ecorural Tourism Destination on the Example of Gudurica Settlement. *Geographica Pannonica*, 9, 20–25.
- Rock Village - Banatski Sokolac. (2018). Rock Village 2018.
- РТВ Ок. (2017а). *Одржан 22. ВИБЕ фестивал*. Преузето од https://www.youtube.com/watch?time_continue=152&v=P4tDHIROR0A
- РТВ Ок. (2017б). *У сусрет октобарским сусретима*. Преузето од https://www.youtube.com/watch?time_continue=90&v=d2aL2z7ueV8
- РТВ Ок. (2018). *Мото скуп у Дебелачи за викенд*. Преузето од <https://www.youtube.com/watch?v=zJ9kfDUa0gs>
- РТД Наутика. (без датума). Бродови за најам. Преузето 10. Август 2015., од <https://www.rtdnautika.co.rs/brodovi.htm>
- Рудник Ковин почетна. (2019). Преузето 20. Март 2019., од <http://www.rudnikkovin.rs/wp/>
- Савез Организација Подводних Активности Републике Србије. (2019). XVI фестивал подводног филма и подводне фотографије. Преузето 16. Мај 2019., од <https://www.sopas.rs/blog/xvi-festival-podvodnog-filma-i-podvodne-fotografije>
- Савез спортских риболоваца Србије. (без датума). *Репрезентације*. Преузето од <http://www.ribolovci.org.rs/index.php/representacije>
- Самарџија, П. (2014). *Војвођански вински водич*. Нови Сад: Ниа Генцо.
- Самарџија, Петар. (2016). *Путеви вина Војводине*. Нови Сад: Туристичка организација Војводине.
- Саобраћајни институт ЦИП. (2005). *Студија развоја локалне економије општине Панчево*. Београд: Саобраћајни институт ЦИП.
- Себеж, Ђ. (2013). Гребенац - Загајичка брда - Гребенац. Преузето 17. Август 2014., од <http://www.stazeibogaze.info/2013/01/29/grebenac-zagajicka-brda-grebenac-16-km/>
- Serbian Adventures. (без датума). Дани отворених врата висних подрума Србије - Вршачки рејон - пол. из Београда. Преузето 02. Април 2019., од <http://www.serbianadventures.com/sr/adventure/view/168/dan-otvorenih-vrata-vinskih-podruma-srbije-vrsacki-rejon-pol-iz-beograda>
- Скупштина Аутономне покрајине Војводине. (2018). Програм развоја туризма у Аутономној покрајини Војводини за период од 2018. године до 2022. *Службени лист АП Војводине бр 54/2018*. Преузето од http://www.puma.vojvodina.gov.rs/SL/2018/54/54_2018.pdf
- Скупштина града Панчева. (2007). Одлука о заштити споменика природе „Кестен Ђуричина у Панчеву“. *Службени лист града Панчева бр. 2/2007, 13/2009*. Преузето од http://arhiva.pancevo.rs/documents/Odluka_Kesten_Curcin_1849.pdf
- Скупштина града Панчева. (2011). Одлука о заштити споменика природе „Ивановачка ада“. *Службени лист града Панчева бр 22/2009, 4/2011*. Преузето од http://arhiva.pancevo.rs/documents/sl_415.pdf
- Скупштина општине Алибунар. (2013). Стратегија локалног развоја општине Алибунар 2014-2020. године. Преузето од Службени лист општине Алибунар бр.35/2013 website: <http://alibunar.org.rs/kler/dokumenta/strategija-lokalnog-razvoja>
- Скупштина општине Планиште. (2018). Одлука о заштити споменика природе „Парк дворца Јагодић“. *Службени лист општине Планиште бр 10/2013, 9/2015, 28/2018*. Преузето од <http://plandiste-opstina.rs/dokumenti/odluke/>
- SMATSA. (без датума). О нама. Преузето 12. Март 2014., од <http://www.saa.rs/sr/o-nama/#ASHistory>
- SMATSA. (2014). Аеродром Вршац - Гранични прелаз. Преузето 12. Јуни 2014., од <http://www.saa.rs/sr/2014/03/22/aerodrom-vrsac-granicni-prelaz/>
- Sorges, J. (2014). *Путеви римских царева и Дунавски пут вина* (Д. Тосић, Ур.). Београд:

- Дунавски центар за компетенцију.
- Списак непокретних културних добара у АП Војводине. (2018). Преузето од <http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/nepokretna-kulturna-dobra-ap-vojvodine/>
- Споменик природе Два стабла белог јасена. (без датума). Преузето 17. Април 2019., од http://arhiva.pancevo.rs/Spomenik_prirode_Dva_stabla_belog_jasena-165-1-453
- Споменик природе Ивановачка ада. (без датума). Преузето 17. Април 2017., од http://arhiva.pancevo.rs/Spomenik_prirode_Ivanovacka_ada-165-1-634
- Спортски параглајдинг клуб Беркут. (без датума). Тандем. Преузето 09. Август 2014., од <http://www.berkut.vrsac.com/>
- Спортски риболов. (без датума). Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.haoss.org/t2588p50-sportski-ribolov>
- Србија Воз ад. (2019). Листа станица воза 2600. Преузето 18. Април 2019., од <http://srbvoz.rs/redvoznje.html>
- СРП Краљевац Удружење спортских риболоваца Делиблатско језеро. (2015). Риболов. Преузето 23. Септембар 2015., од <http://srpkraljevac.rs/sr/ribolov/>
- СРП Краљевац Удружење спортских риболоваца Делиблатско језеро. (2016). *СРП Краљевац Туристичка понуда*. Преузето од <http://srpkraljevac.rs/wp-content/uploads/2016/06/SRP-Kraljevac-Turisticka-ponuda-1.pdf>
- Српска Православна Епархија банатска. (без датума). Добрица. Преузето 05. Мај 2015., од <http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/alibunarsko-namesnistvo/dobrica/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014а). Бела Црква. Преузето 06. Јуни 2015., од <https://www.eparhijabanatska.rs/parohije/belocrkvansko-namesnistvo/bela-crkva/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014b). Вршац. Преузето 15. Април 2019., од <http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/vrsacko-namesnistvo/vrsac/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014c). Делиблато. Преузето 03. Јуни 2015., од <http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/kovinsko-namesnistvo/deliblato/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014d). Долово. Преузето 07. Јуни 2014., од <http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/pancevacko-namesnistvo/dolovo/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014e). *Иланица*. Преузето од <http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/alibunarsko-namesnistvo/ilandza/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014f). Историја. Преузето 22. Април 2014., од <http://www.eparhijabanatska.rs/istorija/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014g). Ковин. Преузето 03. Јуни 2015., од <http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/kovinsko-namesnistvo/kovin/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014h). Манастир Баваниште. Преузето 03. Јуни 2015., од <http://www.eparhijabanatska.rs/manastiri/bavaniste/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014i). Манастир Војловица. Преузето 05. Јуни 2015., од <http://www.eparhijabanatska.rs/manastiri/vojlovica/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014j). Манастир Хајдучица. Преузето 10. Новембар 2014., од <http://www.eparhijabanatska.rs/manastiri/hajducica/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014k). Манастири. Преузето 06. Јуни 2015., од <http://www.eparhijabanatska.rs/manastiri/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014l). Панчево. Преузето 06. Јуни 2015., од <http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/pancevacko-namesnistvo/pancevo/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014m). Потпорањ. Преузето 10. Април 2019., од <http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/alibunarsko-namesnistvo/potporanj/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014n). Самош. Преузето 16. Новембар 2014., од <http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/crepajsko-namesnistvo/samos/>
- Српска Православна Епархија банатска. (2014o). Црепаја. Преузето 14. Фебруар 2015., од <http://www.eparhijabanatska.rs/parohije/crepajsko-namesnistvo/crepaja/>
- Стална конференција градова и општина. (2015). *Програм EU exchange4 Грант шема*:

- Најбоља пракса. Преузето од http://www.exchange.org.rs/upload/Document/File/2018_03/Najbolja_praksa_grant_seme_programa_EU_Exchange_4.pdf
- Станков, У. (2007). Туристичко-географска регионализација Војводине. *Први конгрес српских географа – зборник радова*, 711–715. Београд: Српско географско друштво.
- Станков, У. (2009). *Улога интернета у промоцији туризма Србије*. Универзитет у Новом Саду.
- Stankov, U., Jovanović, T., & Dragičević, V. (2014). Facebook Travel Related Usage Patterns of Tourism Students. *SINTEZA 2014 Impact of Internet on Business activities in Serbia and Worldwide*, 743–749. <https://doi.org/10.15308/SInteZa-2014-743-749>
- Stankov, U., Jovanović, T., Pavluković, V., Kalinić, Č., Drakulić Kovačević, N., & Cimbalević, M. (2018). A regional survey of current practices on destination marketing organizations' Facebook Pages: the case of EU and. *Geographica Pannonica* •, 22(2), 81–96. <https://doi.org/10.5937/22-16673>
- Stankov, U., Filimonau, V., & Slivar, I. (2018). Calm ICT design in hotels: A critical review of applications and implications. *International Journal of Hospitality Management*.
- Stankov, U., Ćurčić, N., & Dragičević, V. (2010). Assessment of forms and extent of tourism web promotion in Serbia. *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic, SASA*, 60(1), 57–68.
- Stankov, U., Ćurčić, N., Svetlana, V., Dragičević, V., & Pavlović, T. (2009). Tourism websites characteristics in a country with small internet use – case study of Serbia. *Revista de turism - studii si cercetari in turism*, 0(8), 47–51.
- Станковић, Љ., Раденковић-Јоцић, Д., & Ђукић, С. (2007). *Унапређење пословне конкурентности*. Ниш: Економски факултет у Нишу.
- Станковић, С. (2016). Теоријске основе туристичке валоризације. *Зборник радова - Географски факултет Универзитета у Београду*, 64, 5–46. Преузето од <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/1450-7552/2016/1450-75521664005S.pdf#search=%22Razvoj%22>
- Statista. (2019). Digital travel sales worldwide from 2014 to 2020 (in billion U.S. dollars). Преузето 14. Април 2019., од <https://www.statista.com/statistics/499694/forecast-of-online-travel-sales-worldwide/>
- Стојановић, В. (2007). Вински путеви Баната – Гудурица. *Геа бр. 32*. Нови Сад: Природно-математички факултет.
- Стојковић, А. (2018, Јули 18). Панчево: Починје 50. ликовна колонија Делиблатски песак. *013 инфо*. Преузето од <http://013info.rs/vesti/kultura/pancevo-pocinje-50-likovna-kolonija-deliblatski-pesak>
- Стојковић, М. (2015). Анализа: Добре и лоше стране кампање #Моја Србија. Преузето 23. Јуни 2015., од <https://www.turizamiputovanja.com/kampanja-moja-zapadna-srbija/>
- СТУП Врашац. (2015). О нама. Преузето 18. Април 2019., од <http://www.stup.rs/ONama>
- СТУП Вршац. (без датума). Ред вожње. Преузето 18. Април 2019., од <http://redvoznje.stup.rs/Default.aspx#>
- СТУП Вршац. (2015). Делатност. Преузето 19. Април 2019., од <http://www.stup.rs/Delatnosti>
- Sustainable Development Commission. (без датума). History of SD. Преузето 23. Мај 2014., од http://www.sd-commission.org.uk/pages/history_sd.html
- Swarbrooke, J., Beard, C., Leckie, S., & Pomfret, G. (2012). *Adventure Tourism: The New Frontier*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
- Сучевић, П. (2002). *Живи свет Вршачких планина*. Вршац: Градски музеј Вршац.
- Tams, S., & Hill, K. (2017). Helping an Old Workforce Interact with Modern IT: A NeuroIS Approach to Understanding Technostress and Technology Use in Older Workers. У Fred D. DavisRené, RiedlJan vom Brocke, Pierre-Majorique Léger, & Adriane B. Randolph (Ур.),

- Information Systems and Neuroscience* (стр. 19–26). Cham: Springer.
- ТВ Панчево. (2013). *ТВ Панчево - Градски стадион после више од пола века добио столице*. Преузето од <https://www.youtube.com/watch?v=lfr2ELuAZz4>
- Tisen, R., Andriesen, D., & Depre, F. L. (2006). *Dividenda znanja*. Novi Sad: Adites.
- Томић, П. (1981). *Општина Ковин*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Институт за географију.
- Томић, П. (1988). *Општина Бела Црква*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Институт за географију.
- Томић, П. (2004). *Индустрија Баната*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Томић, П., Ромелић, Ј., Кицошев, С., Бесермењи, С., Стојановић, В., Павић, Д., ... Кораћ, Ј. (2004). *Заштићена природна добра и екотуризам Војводине*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Традиционална ловачка манифестација Маргитска лисица. (2018). Преузето 16. Мај 2019., од Plandište online website: <http://www.plandisteonline.com/2018/03/05/tradicionalna-lovacka-manifestacija-margitska-lisica/>
- Транспло. (2019). *Скела Винча - Маријино Поље*. Преузето 19. Април 2019., од <https://www.transplo.com/CS/Vinca/128388500992531/Skela-Vinča---Marijino-Polje>
- Туристичка организација Алибунар. (без датума-а). *Лов на Банатску лисицу*. Преузето 10. Мај 2019., од <https://turistickaalibunar.rs/lov-na-banatsku-lisicu/>
- Туристичка организација Алибунар. (без датума-б). *Првомајски уранак*. Преузето 11. Мај 2019., од <https://turistickaalibunar.rs/prvomajski-uranak-2/>
- Туристичка организација Алибунар. (без датума-с). *Сабор пчелара на Девојачком бунару*. Преузето 11. Мај 2019., од <https://turistickaalibunar.rs/sabor-pcelara/>
- Туристичка организација Бела Црква. (без датума). *Манифестације*. Преузето 06. Април 2019., од <http://www.belacrkvato.org/cr/index.html#work>
- Туристичка организација Бела Црква. (2016). *Догађаји*. Преузето 06. Мај 2019., од <http://www.belacrkvato.org/cr/dogadjaji.html>
- Туристичка организација Бела Црква. (2018). *Смештај*. Преузето 20. Март 2019., од <http://www.belacrkvato.org/smestaj.html>
- Туристичка организација Војводине. (без датума-а). *Језеро шаран - Баранда*. Преузето 23. Септембар 2014., од <https://vojvodinaonline.com/sta-videti-i-raditi/jezero-saran-baranda/>
- Туристичка организација Војводине. (без датума-б). *Манифестације*. Преузето 06. Април 2019., од <https://vojvodinaonline.com/manifestacije/>
- Туристичка организација Војводине. (без датума-с). *Риболов*. Преузето 24. Септембар 2014., од <https://vojvodinaonline.com/sta-videti-i-raditi/aktivan-odmor/ribolov/page/4/>
- Туристичка организација Војводине. (без датума-д). *Спортови на води*. Преузето 03. Мај 2019., од <https://vojvodinaonline.com/sta-videti-i-raditi/aktivan-odmor/sportovi-na-vodi/>
- Туристичка организација Војводине. (2017). *Фотосафари - Иваново*. Преузето 30. Април 2019., од <https://vojvodinaonline.com/manifestacije/april/fotosafari-ivanovo/>
- Туристичка организација Војводине. (2019). *Интернационални фестивал музичког и фолклорног стваралаштва деце „Ивањско цвеће“ - Долово*. Преузето 16. Мај 2019., од <https://vojvodinaonline.com/ivanjsko-cvece-dolovo/>
- Туристичка организација Вршас. (без датума). *Фејсбук страница Туристичка организација Вршац*.
- Туристичка организација Вршац. (без датума-а). *Вински подруми*. Преузето 17. Јули 2019., од <http://www.to.vrsac.com/Page.aspx?Page=Vinarije&Lang=sr>
- Туристичка организација Вршац. (без датума-б). *Приватни смештај*. Преузето 26. Април 2019., од <http://www.to.vrsac.com/Page.aspx?Page=PrivatniSmestaj&Lang=sr>
- Туристичка организација Вршац. (2017). *Саборна црква*. Преузето 11. Април 2019., од <http://www.to.vrsac.com/Page.aspx?Page=VerskeZajednice-SabornaCrkva&Lang=sr>

- Туристичка организација Вршац. (2018a). 61. Дани бербе грожђа - програм. Преузето 11. Јуни 2019., од [http://www.vrsac.com/docs/vesti/2607_61. Dani berbe grozdja - PROGRAM.pdf](http://www.vrsac.com/docs/vesti/2607_61_Dani_berbe_grozdja_PROGRAM.pdf)
- Туристичка организација Вршац. (2018b). Спорт и рекреација на Вршачком језеру у организацији ТО Вршац. Преузето 03. Април 2019., од <http://www.to.vrsac.com/ViewNewsItem.aspx?NewsId=146&Lang=sr>
- Туристичка организација Вршац. (2019a). Дани бербе грожђа - Грожђебал. Преузето 11. Јуни 2019., од <http://www.vrsacturizam.rs/manifestacije/dani-berbe-grozda-grozdebal/>
- Туристичка организација Вршац. (2019b). Интернационални џез и блуз фестивал - Џезтроник. Преузето 11. Јуни 2019., од <http://www.to.vrsac.com/Page.aspx?Page=Manifestacije-JazzTronic&Lang=sr>
- Туристичка организација Вршац. (2019c). Празничне ђаконије. Преузето 11. Јуни 2019., од <https://www.vrsacturizam.rs/manifestacije/praznicne-dakonije/>
- Туристичка организација општине Алибунар. (без датума-а). Дани рибара. Преузето 16. Мај 2019., од <https://turistickaalibunar.rs/dani-ribara/>
- Туристичка организација општине Алибунар. (без датума-б). Фејсбук страница Туристичка организација општине Алибунар.
- Туристичка организација општине Алибунар. (2018). Почетна страна. Преузето 15. Мај 2019., од <https://turistickaalibunar.rs>
- Туристичка организација општине Бела Црква. (без датума). Фејсбук страница Туристичка организација општине Бела Црква.
- Туристичка организација Општине Бела Црква. (без датума). Туристички комплекс „Рафаело“. Преузето 17. Јуни 2019., од <http://belacrkvato.org/raffaello.html>
- Туристичка организација општине Вршац. (без датума-а). Вести. Преузето 03. Април 2019., од <http://www.to.vrsac.com/NewsArchive.aspx?Lang=sr&CatId=3>
- Туристичка организација општине Вршац. (без датума-б). Винарија К-инг. Преузето 02. Април 2015., од <http://www.vrsacturizam.rs/vinarija/vinarija-k-ing/>
- Туристичка организација општине Вршац. (без датума-с). Шушара Еко дестинација - срце Делиблатске пешчаре. Преузето 25. Септембар 2014., од <http://www.vrsacturizam.rs/susara-eko-destinacija-srce-deliblatske-pescare/>
- Туристичка организација општине Вршац. (2012). *Банатске ђаконије - кувар*. Вршац: Туристичка организација општине Вршац.
- Туристичка организација општине Вршац. (2013). *Вршачке планине - Natura in minimis maxima*. Вршац: Туристичка организација општине Вршац.
- Туристичка организација општине Вршац. (2014). *Интерна статистичка документација*. Преузето од https://www.youtube.com/watch?v=CrGxWj2vfFA&fbclid=IwAR3I9sDV-nPfleBtz01eved-abzbsl5EnDLXgMZv_AYa9ZDyCTFNYZb9Y9Y
- Туристичка организација општине Вршац. (2019). Успешно организован 14. „Винофест“. Преузето 10. Јуни 2019., од <http://www.vrsacturizam.rs/uspesno-organizovan-14-vinofest/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (без датума-а). Кућа са собама за издавање Јоновска Јелена Вила Ковачица. Преузето 27. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/kuca-sa-sobama-za-izdavanje-jonovski-kristina-vila-kovacica/29/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (без датума-б). О смештају и гастрономији у општини Ковачица. Преузето 27. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/o-smestaju-i-gastronomiji-u-opstini-kovacica/30155/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (без датума-с). Ресторан Дебелјачка језера „Шаран“ - ДЕБЕЉАЧА. Преузето 16. Јуни 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/restoran-debeljacka-jezera-saran-debeljaca/10036/#prettyPhoto>
- Туристичка организација општине Ковачица. (без датума-д). Сеоско домаћинство Ане

- Бобош 2*. Преузето 27. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/seosko-turisticko-domacinstvo-ane-bobos-2/26/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (без датума-е). Сеоско домаћинство Ане шипицки 3*. Преузето 27. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/seosko-turisticko-domacinstvo-ane-sipicki-3/27/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (без датума-f). Сеоско туристичко домаћинство Зузане Вењарски 3*. Преузето 27. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/seosko-turisticko-domacinstvo-zuzane-venjarski-3/25/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (без датума-g). Сеоско туристичко домаћинство Маријане Фаркаш 3*. Преузето 27. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/seosko-turisticko-domacinstvo-marijane-farkas-3/28/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (без датума-h). Туристичко насеље Релакс - Ковачица. Преузето 27. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/turisticko-naselje-relax-kovacica/24/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2014). Додела ЕДЕН награда. Преузето 23. Јуни 2015., од <http://www.took.org.rs/clanak/dodela-eden-nagrada/30165/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019a). Галерија Бабка. Преузето 16. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/galerija-babka/10042/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019b). Галерија naive у Падини. Преузето 16. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/galerija-naive-u-padini/10046/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019c). Галерија наивне уметности у Ковачици. Преузето 16. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/galerija-naivne-umetnosti-u-kovacici/10038/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019d). Галерија наивног сликарства у Уздину. Преузето 17. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/galerija-naivnog-slikarstva-u-uzdinu/10044/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019e). Домови културе. Преузето 17. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/domovi-kulture/30163/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019f). Етно кућа у Падини. Преузето 17. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/etno-kuca-u-padini/10065/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019g). Завичајни комплекс Михајла И . Пупина. Преузето 15. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/160-godina-od-rodenja-mihajla-pupina-1854-2014/30143/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019h). Јан Немчек-радионица градитеља виолина. Преузето 17. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/jan-nemcek-radionica-graditelja-violina/10090/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019i). Ковачица. Преузето 16. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/kovacica/10071/#prettyPhoto>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019j). Ковачички октобар. Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/kovacicki-oktobar/10126/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019k). Легат Владимира Фијата у Самошу. Преузето 17. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/legat-vladimira-fijata-u-samosu/130206/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019l). Лов и риболов. Преузето 29. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/lov-i-ribolov/10092/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019m). Новости. Преузето 15. Фебруар 2019., од <http://www.took.org.rs/Took/novosti/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019n). Падински дани културе. Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/padinski-dani-kulture/10123/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019o). Сабор трубача Војводине и града Београда. Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/sabor-trubaca->

- vojvodine-i-grada-beograda/12/
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019p). Самош. Преузето 17. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/samos/10077/#prettyPhoto>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019q). Традиционални робни и сточни вашар у Дебелјачи. Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/tradicionalni-robni-i-stocni-vasar-u-debeljaci/13/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019r). Туристичка организација општине Ковачица. Преузето 15. Фебруар 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/took/1/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019s). Фестивал румунске музике и фолклора из Војводине. Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/festival-rumunske-muzike-i-folklor-a-iz-vojvodine/10119/>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019t). Црепаја. Преузето 16. Април 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/crepaja/10069/#prettyPhoto>
- Туристичка организација општине Ковачица. (2019u). Црепајачки фијакер. Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.took.org.rs/clanak/crepajacki-fijaker/16/>
- Туристичка организација општине Ковин. (без датума-а). Манастир Баваниште. Преузето 14. Март 2019., од <https://www.turizamkovin.rs/index.php/turistickeatrakcije/45-manastir-bavaniste>
- Туристичка организација општине Ковин. (без датума-b). Фејсбук страница Туристичка организација општине Ковин.
- Туристичка организација општине Ковин. (2018a). Дани Мађарске кухиње. Преузето 13. Јуни 2019., од <https://www.turizamkovin.rs/index.php/novosti-dogadjaji/151-dani-madjarske-kuhinje-2018>
- Туристичка организација општине Ковин. (2018b). Најава: Осма по реду манифестација „Дани вина“ у Делиблату. Преузето 12. Јуни 2019., од <https://www.turizamkovin.rs/index.php/novosti-dogadjaji/72-tovojvojvodinenasajmu18-2>
- Туристичка организација општине Ковин. (2019a). Вила Милано. Преузето 28. Април 2019., од <https://www.turizamkovin.rs/index.php/smestajni-kapaciteti/78-villa-milano>
- Туристичка организација општине Ковин. (2019b). Дани ћирилице Баваниште. Преузето 12. Јуни 2019., од <https://www.turizamkovin.rs/index.php/novosti-dogadjaji/212-dani-cirilice-2019>
- Туристичка организација општине Ковин. (2019c). Календар манифестација у општини Ковин 2019. година. Преузето 16. Април 2019., од <https://www.turizamkovin.rs/index.php/kalendar-manifestacija>
- Туристичка организација општине Ковин. (2019d). Најава: Стари Лала 2019. Преузето 13. Јуни 2019., од <https://www.turizamkovin.rs/index.php/novosti-dogadjaji/214-najava-stari-lala-2019>
- Туристичка организација општине Ковин. (2019e). Ресторан са преноћиштем „Palazzo“. Преузето 28. Април 2019., од <https://www.turizamkovin.rs/index.php/smestajni-kapaciteti/85-palazzo>
- Туристичка организација општине Ковин. (2019f). Ресторан са преноћиштем Бели Бор. Преузето 28. Април 2019., од <https://www.turizamkovin.rs/index.php/smestajni-kapaciteti/86-beli-bor>
- Туристичка организација општине Ковин. (2019g). Ресторан са преноћиштем Чиле. Преузето 28. Април 2019., од <https://www.turizamkovin.rs/index.php/smestajni-kapaciteti/84-restoran-cile>
- Туристичка организација општине Ковин. (2019h). Сеоска домаћинства Скореновац. Преузето 02. Април 2019., од <https://www.turizamkovin.rs/index.php/smestajni-kapaciteti/87-seoska-domacinstva-skorenovac>
- Туристичка организација општине Ковин. (2019i). Туристички инфо центар Скореновац. Преузето 02. Април 2019., од <https://www.turizamkovin.rs/index.php/info-centar/41-info>

- centar-skorenovac
- Туристичка организација општине Ковин. (2019j). Хотел Пламен Град.
- Туристичка организација општине Ковин. (2019k). ШРЦ Чардак Делибластски песак. Преузето 28. Април 2019., од <https://www.turizamkovin.rs/index.php/smestajni-kapaciteti/82-cardak-deliblatski-pesak>
- Туристичка организација Панчево. (без датума). Фејсбук страница Туристичка организација Панчева.
- Туристичка организација Панчево. (2014a). Археолошка налазишта Неолитко Старчево. Преузето 05. Јуни 2015., од <http://www.pancevo.info/?p=2283>
- Туристичка организација Панчево. (2014b). Кружна пешачка стаза манастир Војловица - Ивановачка ада. Преузето 09. Август 2015., од <http://www.pancevo.info/?p=2430>
- Туристичка организација Панчево. (2014c). Панчево авантура. Преузето 09. Август 2015., од <http://www.pancevo.info/?p=2169>
- Туристичка организација Панчево. (2014d). Туристичка организација Панчево. Преузето 15. Фебруар 2019., од <http://www.pancevo.info>
- Туристичка организација Панчево. (2015). О манифестацији. Преузето 16. Мај 2019., од <http://danivajferta.rs/o-манифестацији/>
- Туристичка организација Панчево. (2019a). Програм 2019. Преузето 31. Мај 2019., од <http://danivajferta.rs/category/program-2019/>
- Туристичка организација Панчево. (2019b). *Смештај у Панчеву 25.03.2019*. Панчево.
- Туристичка организација Србије. (без датума). Календар догађаја. Преузето 06. Април 2015., од <http://www.serbia.travel/dogadjaji/kalendar-dogadjaja.36.html?m=01>
- Туристичка организација Србије. (2013). Почела кампања Lifestyle Serbia. Преузето 23. Јуни 2015., од <http://www.serbia.travel/vesti/Pocela-kampanja-Lifestyle-Serbia.n-3546.523.html>
- Turistička organizacija Srbije. (2014). *Rezultati konkursa «Turistička organizacija Srbije»*. Преузето од <http://www.srbija.travel/eden/rezultati-konkursa/>
- Туристички клуб Сланинијада. (без датума). Сланинијада. Преузето 16. Мај 2019., од <http://slaninjada.rs>
- Туристички потенцијали Општине Алибунар. (2009). Преузето 06. Мај 2012., од <https://www.alibunar.org.rs/next/sr/2013-07-29-13-39-36/strategija-ruralnog-razvoja/lokalni-nivo/1216-turisticki-potencijali-opstine>
- Туристичко насеље Релакс. (без датума-а). Ресторан. Преузето 15. Јуни 2015., од <http://www.relax-kovacica.com/restoran/restoran-kovacica.aspx#!/restoran-onama>
- Туристичко насеље Релакс. (без датума-б). Услуге. Преузето 02. Април 2019., од <http://www.relax-kovacica.com/wellness.aspx#!/relax-wellness-usluge>
- Ћирић, Н. (2008). „Банат 22“: Топ туристичке локације. Преузето 17. Март 2019., од http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/zrenjanin/banat-22-top-turisticke-lokacije_92908.html
- The Deliblato Sands Special Natural Reserve. (без датума). Преузето од <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/1695/>
- The Division for Sustainable Development Goals. (без датума). Agenda 21. Преузето 23. Мај 2014., од <https://sustainabledevelopment.un.org/outcomedocuments/agenda21>
- Ćurčić, N., & Bjeljac, Ž. (2017). Carnivals and street festivals as a potential new destination for cultural tourism in Serbia. *Contemporary Trends in Tourism and Hospitality*, 112. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno-matematički fakultet, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo.
- Ђурчић, С. (1996). *Општина Опово*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Институт за географију.
- Удружење винара и виноградарара Свети Трифун Долово. (2018). Програм 20. винаријаде. Преузето 16. Мај 2019., од <http://www.vinarijada.org.rs/index.php?start=8>
- Удружење грађана „Село плус“. (2019). Дани младих вина, Гудурица, Вршац, 24.06.2019.

- Преузето 10. Јуни 2019., од <https://www.seloplus.org/info/26-dani-mladih-vina-gudurica-vrsac-24-02-2019>
- Удружење љубитеља Тамиша Опава. (без датума). Удружење љубитеља Тамиша Опава. Преузето 10. Август 2015., од <https://www.srbijatrade.rs/poslovni-adresar-srbije/udruzenje-ljubitelja-tamisa-opava/>
- Удружење наутичара Моја лађа. (2019). 10. Еко регата Тамиш. Преузето 16. Мај 2019., од <https://www.udruzenjenauticara.org/h-eko-regata-tamis/>
- Удружење неолитско Старчево. (2012). Пројекат парка. Преузето 10. Март 2019., од <https://neolithicstarcevo.wordpress.com/projekat-parka/>
- Удружење неолитско Старчево. (2014). 2014. Преузето 05. Јуни 2015., од <https://neolithicstarcevo.wordpress.com/2014-2/>
- Удружење Пагус. (2018). *Културна стаза Банатска војна граница*. Старчево.
- United Nations. (1992). *Agenda 21*. Преузето од <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>
- United Nations. (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. Преузето од https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E
- UNWTO. (2011). *Master plan održivog razvoja ruralnog turizma Srbije – Južni Banat*. Преузето од <http://www.turizam.privreda.gov.rs/images/stories/UNWTO/Novi>
- Филипов, П. (2018). *Банатска војна граница*. Србија.
- Филиповић, С. (2019). Панчево за викенд у знаку екс театар festa. Преузето 31. Мај 2019., од Радио-телевизија Војводине website: http://www.rtv.rs/sr_lat/vojvodina/banat/pancevo-za-vikend-u-znaku-eks-teatar-festa_1021936.html
- Hamel, G., & Prahalad, C. (1993). Strategy as stretch and leverage. *Harvard Business Review*, 71, 75–85.
- Harris, J. M. (2003). Sustainability and Sustainable Development. У А. С. Aitken (Ур.), *Internet Encyclopaedia of Ecological Economics*. International Society for Ecological Economics.
- Hassan, S. S. (2000). Determinants of Market Competitiveness in an Environmentally Sustainable Tourism Industry. *Journal of Travel Research*, Том 38, стр. 239–245.
- Хацић, О. (2005). *Културни туризам*. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Херба. (без датума). Преузето од <http://www.herba.co.rs/#usluge>
- Holden, A. (2008). *Environment and Tourism*. Охон: Routledge.
- Хотел Гранд Хедонист. (2019). Хотел Гранд Хедонист. Преузето 28. Април 2019., од <http://hotelgrandhedonist.com/>
- Хотел Србија Вршац. (без датума-а). Апартамент. Преузето 15. Јуни 2015., од <http://www.hotelsrbija.rs/Index.aspx?Lang=sr&page=Apartman>
- Хотел Србија Вршац. (без датума-б). Добродошли. Преузето 15. Јуни 2015., од <http://www.hotelsrbija.rs/>
- Хотел Србија Вршац. (без датума-с). Сале. Преузето 15. Јуни 2015., од <http://www.hotelsrbija.rs/Index.aspx?Lang=sr&page=Sale>
- Хотел Србија Вршац. (без датума-д). Циклотуризам. Преузето 09. Август 2015., од <http://www.hotelsrbija.rs/Index.aspx?Lang=sr&page=Cikloturizam#prettyPhoto>
- Хотел Стари Банат. (без датума). О хотелу. Преузето 28. Април 2019., од <https://hotelstaribanat.rs/o-hotelu/>
- Хотел Стари Банат. (2018а). О нама. Преузето 28. Април 2019., од <https://hotelstaribanat.rs>
- Хотел Стари Банат. (2018б). Собе. Преузето 28. Април 2019., од <https://hotelstaribanat.rs/rooms/>
- <https://vukovisadunava.com>. (без датума). Терени око Беле Цркве. Преузето 24. Септембар 2014., од <https://vukovisadunava.com/jezera/tereni-oko-bele-crkve/>
- Colin, G., & Richard, M. S. W. (2012). *Strategic Marketing Planning*. Routledge.

- Cracolici, M. F., & Nijkamp, P. (2009). The attractiveness and competitiveness of tourist destinations: A study of Southern Italian regions. *Tourism Management*, 30(3), 336–344. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.07.006>
- Црвени крст одмаралиште. (без датума). Црвени крст одмаралиште. Преузето 15. Јуни 2015., од www.domcrvenogkrsta.co.rs.
- Croes, R., & Kubickova, M. (2013). From potential to ability to compete: Towards a performance-based tourism competitiveness index. *Journal of Destination Marketing & Management*, 2(3), 146–154. <https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2013.07.002>
- Crouch, G I. (2011). Destination Competitiveness: An Analysis of Determinant Attributes. *Journal of Travel Research*, Том 50, стр. 27–45.
- Crouch, Geoffrey I, & Ritchie, J. R. B. (1999). Tourism, Competitiveness, and Societal Prosperity. *Journal of Business Research*, 44(3), 137–152. [https://doi.org/10.1016/S0148-2963\(97\)00196-3](https://doi.org/10.1016/S0148-2963(97)00196-3)
- chatomilla. (без датума). Преузето од <http://chatomilla.rs>
- Черовић, С. (2002). *Стратегијски менаџмент туристичке привреде Србије*. Београд: Желнид.
- Чомић, Ђ. (2008). *Туристичка географија*. Београд: Висока хотелијерска школа струковних студија.
- Шогоров, М. (2010). *Књига блага ХС Дунав-Тиса-Дунав*. Преузето од [http://www.vodevojvodine.com/pdf/Brochures/Knjiga blaga.pdf](http://www.vodevojvodine.com/pdf/Brochures/Knjiga%20blaga.pdf)
- Штетих, С. (2008). *Стратегија развоја туризма Баната*. Београд.
- Weaver, D. (2015). *Sustainable Tourism*. Taylor & Francis Group.
- Wehrich, H. (1982). The TOWS Matrix - A Tool for Situational Analysis. *Long Range Planning*, 15(2), 54–66.
- World economic forum. (2013). *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2013* (J. Blanke & T. Chiesa, Ур.). Geneva: World Economic Forum.
- World economic forum. (2015). *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2015* (R. Crotti & T. Mirashi, Ур.). Geneva: World Economic Forum.
- World Economic Forum. (2017). *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017* (R. Crotti & T. Mirashi, Ур.). Geneva: World economic forum.
- World Tourism Organization. (2004). *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations: A Guidebook*. Madrid.
- World Tourism Organization. (2018). *UNWTO Tourism Highlights: 2018 Edition*. <https://doi.org/10.18111/9789284419876>
- www.freeclimbing.rs. (без датума). Пењалишта. Преузето 09. Август 2014., од <http://www.freeclimbing.rs/penjalista/>
- [Www.musicarenje.org](http://www.musicarenje.org). (без датума). Нера. Преузето 24. Септембар 2014., од <https://www.musicarenje.org/forum/index.php?topic=833.0>
- XX Тамишка регата. (2018). Преузето 16. Мај 2019., од Наша Мала Редакција website: <https://www.jasatomic.org/xx-tamiska-regata/>

17 ПРИЛОЗИ

17.1 ПРИЛОГ 1: АНКЕТНИ УПИТНИК

1. Пол (заокружите)

- Мушки
- Женски

2. Године старости (заокружите)

- до 35
- 36-50
- више од 50

3. Ниво образовања (заокружите)

- Основна школа
- Средња школа
- Виша школа
- Факултет
- Магистар, Доктор наука

4. Запослени сте у (заокружите)

- Туристичкој организацији
- Туристичкој агенцији
- Смештајном објекту (хотел, мотел, апартман и слично)
- Ресторатерском објекту (ресторан, кафана, пивница и слично)
- Институцији културе
- Невладиној организацији
- _____

5. Посао обављате у Општини: (заокружите)

- Алибунар
- Бела Црква
- Вршац
- Ковачица
- Ковин
- Опово
- Панчево
- Пландиште

6. Према Вашем мишљењу, ко су главни туристички конкуренти Јужнобанатског округа у региону? Наведите 3 дестинације (регију или државу). Под регионом се подразумева простор Централне и Југоисточне Европе

7. Наведите једну или више конкурентских предности туризма на румунској страни Баната

8. Молим Вас, оцените (од 1 до 5) наведене елементе Јужног Баната као туристичке дестинације следећим оценама (заокружите тачку у одговарајућем пољу)

	1 - веома лоше	2 - лоше	3 - добро	4 – врло добро	5 - одлично
Очувана природа и лепота пејзажа	•	•	•	•	•
Климатски услови	•	•	•	•	•
Богатство културно-историјског наслеђа	•	•	•	•	•
Очуваност традиције (стари занати, обичаји итд.)	•	•	•	•	•
Мултикултурална средина	•	•	•	•	•
Гастрономија	•	•	•	•	•
Могућности за спортско-рекреативне активности на води	•	•	•	•	•
Могућности за активности у природи (birdwatching, бициклизам, пешачке туре и сл.)	•	•	•	•	•
Манифестације и фестивали високог нивоа атрактивности	•	•	•	•	•
Забава (ноћни живот, ресторани, казина и сл.)	•	•	•	•	•
Могућности за куповину	•	•	•	•	•
Ниво безбедности	•	•	•	•	•
Чистоћа и уређеност	•	•	•	•	•
Туристичко-географски положај	•	•	•	•	•
Саобраћајна повезаност дестинације са европским дестинацијама	•	•	•	•	•
Квалитет јавног превоза и такси услуга на дестинацији	•	•	•	•	•

	1 - веома лоше	2 - лоше	3 - добро	4 – врло добро	5 - одлично
Квалитет хотелских услуга	•	•	•	•	•
Расположивост хотелских капацитета са 5* и 4*	•	•	•	•	•
Резервација смештајних капацитета on line (преко Интернета)	•	•	•	•	•
Цена хотелских услуга	•	•	•	•	•
Цене саобраћајних услуга до и на дестинацији	•	•	•	•	•
Цена услуга прати квалитет	•	•	•	•	•
Туристичка сигнализација	•	•	•	•	•
Доступност туристичких промотивних материјала на страним језицима	•	•	•	•	•
Постојање туристичких програма за обилазак дестинације	•	•	•	•	•
Свеукупна атрактивност дестинације	•	•	•	•	•
Знање страних језика од стране запослених у туристичком сектору	•	•	•	•	•
Гостољубивост локалног становништва	•	•	•	•	•
Активности локалних самоуправа у туризму	•	•	•	•	•
Економска развијеност	•	•	•	•	•
Туристичке агенције и компаније	•	•	•	•	•
Препознатљивост дестинације на европском тржишту	•	•	•	•	•
Подстицаји за развијање туризма од стране владе и локалних власти	•	•	•	•	•
Стране инвестиције у туризму дестинације	•	•	•	•	•
Заступљеност страних компанија у привреди	•	•	•	•	•
Могућности за едукацију у туризму	•	•	•	•	•
Предузетничке способности локалног становништва	•	•	•	•	•
Свеукупан имиџ дестинације	•	•	•	•	•

9. Наведите један или више туристичких локалитета на румунској страни Баната које сте посетили или желите да посетите

---

10. Оцените ниво заинтересованости носиоца туристичке понуде за прекограничну сарадњу: (заокружите)

- Висок
- Средњи
- Низак

11. Да ли вам је познат неки облик прекограничне сарадње Јужнобанатског округа са Румунијом? (заокружите)

- Да
- Не

12. У којим областима постоји сарадња између Јужнобанатског округа и Републике Румуније? (можете заокружити више одговора)

- Привреда
- Култура
- Туризам
- Спорт
- Остало

13. Да ли језик представља баријеру у прекограничној сарадњи? (заокружите)

- Да
- Не

14. Да ли сте заинтересовани за формирање заједничког туристичког производа са румунском страном Баната? (заокружите)

- Да
- Не

15. Шта би према Вашем мишљењу требало да чини заједнички туристички производ? (на чему треба да се заснива)

---

16. Ко би имао веће користи од заједничког туристичког производа? (заокружите)

- Српска страна
- Румунска страна
- Обе стране
- Ни једна страна

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Наташа Дракулић Ковачевић је рођена 05.11.1982. године у Нашицама, Република Хрватска. Средњу школу – гимназију похађа у Сомбору (Вељко Петровић) и Србобрану (Светозар Милетић) и завршава је са одличним успехом на општем смеру.

По завршетку средње школе, 2001. године уписује се на Природно-математички факултет у Новом Саду, смер дипломирани географ-туризмолог, а 2005. године пребацује се на смер менаџер у туризму. Факултет завршава 2006. године са једним од највиших просека у генерацији (9,55) и оценом дипломског рада 10.

Након завршених дипломских студија уписује докторске студије. Све испите на докторским студијама полаже са највишом оценом, 10 и пријављује докторску тезу под називом **„Развој туризма и оцена туристичке конкурентности у Јужнобанатске области“**. У току докторских студија учествовала је на неколико научних скупова, семинара и предавања у земљи и иностранству, као и на пројекту дигитализовања карата Војводине.

Од школске 2007/2008. године ангажована је на Департману за географију, туризам и хотелијерство, Природно-математичког факултета у Новом Саду, у својству истраживача-приправника и извођењу вежби на шест предмета из претежно економске области: Принципи економије и менаџмента, Пословна економија, Туризам и пословна дипломатија, Туристичка и финансијска тржишта, Пословање угоститељских објеката и Култура и комуникација у туризму. У оквиру вежби из предмета које је изводила била је ментор преко 350 семинарских радова. Учествовала је у извођењу теренских вежби у Источној Србији у току 2008. и 2009. године.

Од 2010. године ангажована у предузећу Ковачевић-инжењеринг, на месту руководиоца сектора туризма, производње вина и других алкохолних пића.

Нови Сад, 2019

Наташа Дракулић Ковачевић

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТАМАН ЗА ГЕОГРАФИЈУ, ТУРИЗАМ И ХОТЕЛИЈЕРСТВО
КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број: РБР	
Идентификациони број: ИБР	
Тип документације: ТД	Монографска документација
Тип записа: ТЗ	Текстуални штампани материјал
Врста рада (дипл., маг., докт.): ВР	Докторска дисертација
Име и презиме аутора: АУ	Наташа Дракулић Ковачевић
Ментор (титула, име, презиме, звање): МН	др Угљеша Станков, ванредни професор
Наслов рада: НР	Развој туризма и оцена туристичке конкурентности Јужнобанатске области
Језик публикације: ЈП	српски
Језик извода: ЈИ	српски / енглески
Земља публикавања: ЗП	Република Србија
Уже географско подручје: УГП	Војводина
Година: ГО	2019.
Издавач: ИЗ	ауторски репринт
Место и адреса: МА	ПМФ, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад
Физички опис рада: ФО	17 поглавља / 316 страница / 4 карте / 46 табела / 81 слика / 22 графикона / 746 референци / 1 прилог
Научна област: НО	Геонауке
Научна дисциплина: НД	Туризам
Предметна одредница, кључне речи: ПО	Јужни Банат, туристичка конкурентност, Ричи и Кроуч модел конкурентности, стејкхолдери
УДК	

Чува се: ЧУ	Библиотека Департмана за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ, Нови Сад
Важна напомена: ВН	
Извод: ИЗ	<p>Туризам је у многим земљама препознат као кључни фактор развоја, повећања прихода и запослености. Истовремено има важну улогу у креирању имиџа и промоцији дестинације на међународном тржишту. Туристичка конкурентност је препозната као кључни фактор успеха туристичке дестинације. Због тога је важан задатак дестинацијског менаџмента да разуме како да се постигне и одржи конкурентност. У докторској дисертацији детаљно је приказана ресурсна основа туризма Јужнобанатске области кроз преглед туристичко-географског положаја, природно-географских карактеристика, друштвено-географских карактеристика и материјалне базе. Посебно су анализирани постојећи и потенцијални облици туризма, стратешко планирање и развојни пројекти. Извршена је туристичка валоризација и SWOT анализа расположивих ресурса Јужнобанатске области. Туристичка конкурентност оцењена је на основу ставова представника понуде добијених кроз анкетно истраживање. Анкетни упитник заснован је на Ричи и Кроуч моделу конкурентности. Резултати истраживања указују да Јужнобанатска области није конкурентна туристичка дестинација. Постоји значајна разлика у ставовима преставника приватног и јавног сектора у погледу дестинацијског менаџмента, политике, планирања и развоја дестинације. Ипак кроз истраживање указане су дестинацијске предности које могу бити полазиште за успостављање конкурентности. У оквиру рада дате су препоруке за будућа истраживања и активности јавног и приватног сектора туристичке привреде.</p>
Датум прихватања теме од стране Сената: ДП	
Датум одбране: ДО	
Чланови комисије: (име и презиме / титула / звање / назив организације / статус) КО	<p>др Кристина Кошић, ванредни професор, ПМФ Нови Сад, председница комисије. др Добрица Јовичић, редовни професор, Географски факултет, Београд, члан. др Невена Ћурчић, ванредни професор, ПМФ Нови Сад, чланица. др Вања Павлуковић, ванредни професор, ПМФ Нови Сад, чланица. др Угљеша Станков, ванредни професор, ПМФ Нови Сад, ментор.</p>

**UNIVERSITY OF NOVI SAD
FACULTY OF SCIENCES
DEPARTMENT OF GEOGRAPHY, TOURISM AND HOTEL
MANAGEMENT**

KEY WORD DOCUMENTATION

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral Thesis
Author: AU	Nataša Drakulić Kovačević
Mentor: MN	Dr Uglješa Stankov, associate professor
Title: TI	Tourism development and tourism competitiveness assessment of the South Banat district
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	Serbian / English
Country of publication: CP	Republic of Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina
Publication year: PY	2019
Publisher: PU	Author's reprint
Publication place: PP	Faculty of sciences, Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad
Physical description: PD	17 Chapters / 316 pages / 4 maps / 46 tables / 81 pictures / 22 graphs / 746 references / 1 appendix
Scientific field SF	Geosciences
Scientific discipline SD	Tourism
Subject, Key words SKW	South Banat, Tourism competitiveness, The Ritchie & Crouch's Conceptual Model of Destination Competitiveness, stakeholders

UC	
Holding data: HD	Library of the Department of geography, tourism and hotel management, Faculty of Sciences, Novi Sad
Note: N	
Abstract: AB	Tourism has been recognized as one of the key sectors for development in many countries and a major source of income, jobs and wealth creation. It also plays a wider role in promoting the image and international perception of a destination. Competitiveness is increasingly being seen as a critical influence on the performance of tourism destinations in world markets. Therefore, the fundamental task of destination management is to understand how tourism destination competitiveness can be enhanced and sustained. Available resources of South Banat district are being reviewed through interpretation of geographical location, natural and anthropogenic values and material base. The existing and potential forms of tourism, strategic planning and development projects were particularly analyzed. Tourist valorization and SWOT analysis of the available resources of the South Banat region were conducted. The assessment of tourist competitiveness is based on the survey of the stakeholders. The questionnaire was based on Ritchie and Crouch's competitiveness model. The results show that stakeholders believe South Banat is not a competitive tourism destination. A comparison of two groups of stakeholders, the private and public sectors, indicated significant differences in the ratings of destination management and in the destination's policy, planning and development determinants. However, the destination's advantages, which can be used as a starting point for improving the destination's competitiveness, were identified. Suggestions for future research and stakeholders activities in tourism are provided in the dissertation.
Accepted on Senate on: AS	
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	dr Kristina Košić, associate professor, FOS Novi Sad, president. dr Dobrica Jovičić, full professor, Faculty of Gography, Belgrade, member. dr Nevena Ćurčić, associate professor, FOS Novi Sad, member. dr Vanja Pavluković, associate professor, FOS Novi Sad, member. dr Uglješa Stankov, associate professor, FOS Novi Sad, mentor.